

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ
ΣΤΟ ΜΑΘΗΜΑ

ΘΕΜΑΤΑ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

- *Από την αγροτική οικονομία στην αστικοποίηση*
- *Τα πολιτικά κόμματα*

(ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟ)

Γ΄ Τάξη Ενιαίου Λυκείου
(Μάθημα Θεωρητικής Κατεύθυνσης)

ΑΘΗΝΑ 1999

Ομάδα Σύνταξης

Συντονιστές: Ιωάννης Γρυντάκης, δ.φ.
Γεώργιος Δάλκος, δ.φ.

Μέλη: Κατερίνα Μανδαλάκη, δ.φ.
Ελένη Μουρδουκούτα, D.E.A.
Χαρινέλα Τουρνά, υποψήφια διδάκτωρ

ISBN: 960-541-040-0

Copyright (C) 1999: Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας
Αδριανού 91, 105 56 Αθήνα

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή ανατύπωση ή φωτοτύπηση μέρους ή όλου του παρόντος βιβλίου, καθώς και η χρησιμοποίηση των ερωτήσεων που περιέχονται σ' αυτό σε σχολικά βοηθήματα ή για οποιοδήποτε άλλο σκοπό, χωρίς τη γραπτή άδεια του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

• ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	5
• ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....	7

ΘΕΜΑ ΠΡΩΤΟ

Από την αγροτική οικονομία στην αστικοποίηση

• Ερωτήσεις ελεύθερης ανάπτυξης	11
• Ερωτήσεις σύντομης απάντησης.....	102
• Ερωτήσεις αντικειμενικού τύπου.....	108
• Εργασίες για το σχολείο ή το σπίτι	111

ΣΧΕΔΙΑ ΚΡΙΤΗΡΙΩΝ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΗ	156
---	-----

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	160
------------------------------	-----

ΘΕΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟ

Τα πολιτικά κόμματα

• Ερωτήσεις ελεύθερης ανάπτυξης	173
• Ερωτήσεις σύντομης απάντησης.....	270
• Ερωτήσεις αντικειμενικού τύπου.....	274
• Εργασίες για το σχολείο ή το σπίτι	277

ΣΧΕΔΙΑ ΚΡΙΤΗΡΙΩΝ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΗ	318
---	-----

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	321
------------------------------	-----

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας (Κ.Ε.Ε.), συνεχίζοντας την προσπάθεια υποβοήθησης των εκπαιδευτικών στο δύσκολο έργο τους, συνέταξε νέα βιβλία που αναφέρονται στην αξιολόγηση των μαθητών της Γ΄ τάξης του Ενιαίου Λυκείου (Ε.Λ.). Κατά τη σύνταξή τους έχουν ληφθεί υπόψη οι παρατηρήσεις και υποδείξεις των εκπαιδευτικών που χρησιμοποίησαν κατά το σχολικό έτος 1998-99 τα αντίστοιχα βιβλία για τους μαθητές των Α΄ και Β΄ τάξεων του Λυκείου, και οι διαπιστώσεις που προέκυψαν από έρευνες σχετικές με την αξιοποίηση των βιβλίων αυτών στη σχολική πράξη.

Με την ευκαιρία της έκδοσης των νέων βιβλίων θα ήθελα να επαναλάβω ακόμη μια φορά τα κύρια σημεία του τρόπου χρησιμοποίησής τους. Η επανάληψη αυτή στοχεύει στην εξάλειψη μερικών παιδαγωγικών σφαλμάτων που, παρά τις συνεχείς ενημερώσεις, έγιναν κατά το πρόσφατο παρελθόν. Τα σημεία αυτά είναι τα εξής:

- Οι ερωτήσεις που περιλαμβάνονται στα βιβλία αξιολόγησης των μαθητών **έχουν ενδεικτικό χαρακτήρα**. Οι εκπαιδευτικοί δεν είναι υποχρεωμένοι να τις χρησιμοποιούν αυτούσιες. **Έχουν τη δυνατότητα να τις τροποποιούν έτσι ώστε να ανταποκρίνονται στις ιδιαιτερότητες των μαθητών τους, να τις απλουστεύουν, εφόσον τις θεωρούν δύσκολες, να παραλείπουν όσες κρίνουν πως δεν αντιστοιχούν στο επίπεδο των μαθητών τους ή στους διδακτικούς στόχους, τους οποίους οι ίδιοι θέτουν**. Τα παραδείγματα αυτά επιδιώκουν ακόμη να βοηθήσουν τους διδάσκοντες στο να εκπονοούν **οι ίδιοι δικές τους ερωτήσεις**. Πρόθεσή μας δεν είναι να περιορίσουμε την ελευθερία και την παιδαγωγική αυτονομία του εκπαιδευτικού, αλλά να του προσφέρουμε ιδέες που θα τον βοηθήσουν να αυξήσει τα περιθώρια της πρωτοβουλίας του και να βελτιώσει την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας του.
- Η προσπάθεια ορισμένων εκπαιδευτικών να αναθέτουν στους μαθητές τους την επεξεργασία όλων των ερωτήσεων που περιέχονται στα βιβλία του Κ.Ε.Ε. από το ένα μέρος, και το πλήθος των σχετικών παραδειγμάτων από το άλλο οδήγησαν κατά το πρόσφατο παρελθόν σε σημαντική αύξηση της εργασίας των μαθητών. Η τακτική αυτή, της οποίας οι αρνητικές συνέπειες είναι προφανείς, οφείλεται σε παρεξήγηση και σε μη ορθή κατανόηση του σκοπού, τον οποίο υπηρετεί το παραπάνω παιδαγωγικό υλικό. Οι Ομάδες Εργασίας του Κ.Ε.Ε. εκπόνησαν για κάθε ενότητα της διδακτέας ύλης ικανό αριθμό ερωτήσεων, επειδή στόχος τους ήταν: α) να καλύψουν ευρύ φάσμα διδακτικών στόχων, β) να ικανοποιήσουν ποικίλα επίπεδα απαιτήσεων και γ) να αξιοποιήσουν τα θετικά στοιχεία διαφορετικών τύπων ερωτήσεων. Επιδίωξαν, με άλλα λόγια, να διευρύνουν, μέσα από την παροχή πολλών παραδειγμάτων, τη δυνατότητα επιλογής ερωτήσεων από τους διδάσκοντες και να καλύψουν στο βαθμό του δυνατού, όλες τις πιθανές ανάγκες τους, οι οποίες είναι λογικό να διαφέρουν από εκπαιδευτικό σε εκπαιδευτικό και από τάξη σε τάξη. **Ποτέ, όμως, και για κανένα λόγο, δε ζητήθηκε από τους εκπαιδευτικούς ούτε να εξαντλούν τα σχετικά παραδείγματα, ούτε να περιορίζονται αποκλειστικά σ' αυτά, ούτε να φωτοτυπούν τα βιβλία αξιολόγησης και να δίνουν όλες τις ερωτήσεις στους μαθητές τους. Κάτι τέτοιο και αντιπαιδαγωγικό είναι και αντίθετο προς το πνεύμα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Κάθε διδάσκων οφείλει να επιλέγει**

από κάθε ενότητα μικρό αριθμό ερωτήσεων, οι οποίες ανταποκρίνονται στους διδακτικούς στόχους που επιδιώκει και στα κριτήρια που ο ίδιος θέτει. Αυτές πρέπει να αξιοποιεί στο πλαίσιο της διδακτικής πράξης.

- Τα θέματα και οι ερωτήσεις που περιλαμβάνονται στα βιβλία αξιολόγησης δεν προορίζονται μόνο για εργασίες των μαθητών στο σπίτι ή για την εκπόνηση ολιγόλεπτων και ωριαίων διαγωνισμάτων. Πολλά από τα θέματα και τα ερωτήματα αυτά μπορούν και πρέπει να αξιοποιούνται στο πλαίσιο της καθημερινής σχολικής εργασίας. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τα ζητήματα εκείνα που, κατά την κρίση του εκπαιδευτικού, παρουσιάζουν δυσκολίες για το μέσο μαθητή.
- Οι εκπαιδευτικοί πρέπει ακόμη να έχουν υπόψη τους ότι καμιά από τις ερωτήσεις που περιέχονται στα βιβλία αξιολόγησης δεν χρησιμοποιείται αυτούσια στις προαγωγικές και απολυτήριες εξετάσεις. Στις εξετάσεις αυτές τίθενται ερωτήσεις ανάλογες προς εκείνες που περιέχονται στα βιβλία αυτά και στα σχολικά εγχειρίδια, διαφορετικές, όμως, ως προς το περιεχόμενό τους. Οι προαγωγικές εξετάσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά την περασμένη σχολική χρονιά (1998-99) επιβεβαιώνουν πλήρως όσα προαναφέρθηκαν. Μάταια, λοιπόν, μερικοί εκπαιδευτικοί καταπονούν τους μαθητές τους με υπέρμετρο φόρτο εργασίας, επειδή πιστεύουν ότι, εξαντλώντας όλες τις ερωτήσεις που περιέχονται στα βιβλία του Κ.Ε.Ε., θα «πιάσουν» -κατά το κοινώς λεγόμενο- τα θέματα των προαγωγικών και απολυτήριων εξετάσεων.
- Η χρησιμοποίηση, τέλος, των ερωτήσεων που περιέχονται στα παραπάνω βιβλία δεν αποκλείει ούτε εμποδίζει την αξιοποίηση των ερωτήσεων που περιλαμβάνονται στα σχολικά εγχειρίδια.

Για τη διεύρυνση της βοήθειας που φιλοδοξεί το Κ.Ε.Ε. να προσφέρει στους εκπαιδευτικούς στο κρίσιμο ζήτημα της αξιολόγησης των μαθητών, έχουν γίνει και οι εξής συμπληρωματικές ενέργειες: Τα παραδείγματα των ερωτήσεων που περιέχονται στα βιβλία αξιολόγησης έχουν καταχωρισθεί στη σελίδα του Internet του Υπουργείου Παιδείας, από την οποία μπορούν να τα αντλούν όσοι έχουν τη δυνατότητα πρόσβασης στο διαδίκτυο. Σύντομα το Κ.Ε.Ε. θα έχει τη δυνατότητα να προσφέρει τη βοήθεια αυτή με δικά του μέσα. Προωθείται, τέλος, η επανέκδοση όλων των ερωτήσεων που έχουν εκπονηθεί από το Κ.Ε.Ε. σε ηλεκτρονική μορφή (cd-rom).

Τελειώνοντας αισθάνομαι την ανάγκη να συγχαρώ τους επιστημονικούς συνεργάτες του Κ.Ε.Ε. για την εργασία τους και να ευχαριστήσω τις δεκάδες των εκπαιδευτικών για τα σχόλια που μας έστειλαν και τις υποδείξεις τους. Εύχομαι και τα νέα βιβλία να αποδειχθούν, όπως και τα προηγούμενα, πολύτιμο εργαλείο στην προσπάθεια βελτίωσης του τρόπου αξιολόγησης των μαθητών του Ενιαίου Λυκείου.

Ιούνιος 1999
Ο Πρόεδρος του Κ.Ε.Ε.

Καθηγητής Μιχάλης Κασσωτάκης

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Κύριοι Συνάδελφοι,

Η συγγραφική ομάδα Ιστορίας του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας αποφάσισε να παρεκκλίνει κάπως από καθιερωμένα στο παρόν τεύχος. Μελετώντας δηλαδή το κείμενο θα διαπιστώσετε ότι υπάρχουν περισσότερες (σε σύγκριση με τα προηγούμενα τεύχη) εργασίες για το σπίτι και το σχολείο με πλήθος αποσπασμάτων από έργα διάφορων δόκιμων ιστορικών και παράλληλα βοηθητικά / συμπληρωματικά κείμενα που αναφέρονται σε διάφορα ιστορικά γεγονότα. Ο όγκος των κειμένων δεν έχει στόχο ούτε να σας τρομάξει ούτε να σας εντυπωσιάσει, αλλά να σας διευκολύνει. Για να συμβεί αυτό πρέπει να έχετε υπόψη τα παρακάτω:

1. Το βιβλίο Κατεύθυνσης της Γ΄ Λυκείου που καλύπτει η παρούσα συγγραφή παρουσιάζει κάποιες ιδιαιτερότητες, οι οποίες μας οδήγησαν στην παραπάνω “παρέκκλιση”. Συγκεκριμένα: αναφέρεται σε τέσσερα θέματα, που η πλήρης ανάπτυξή τους απαιτούσε εκατοντάδες σελίδες. Η δίωρη, όμως, εβδομαδιαία διδασκαλία του απαιτούσε ακριβώς το αντίθετο. Περιορίστηκε, κατά συνέπεια, το κείμενο, για να είναι συμβατό προς το ωρολόγιο πρόγραμμα, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν πολλά κενά στην ιστορική αφήγηση / συνέχεια. Τα κενά αυτού του σχολικού εγχειριδίου θελήσαμε να καλύψουμε μέχρι ενός σημείου με τα δικά μας κείμενα, ώστε να έχετε όσο το δυνατόν καλύτερη γνώση του αντικειμένου της διδασκαλίας. Με άλλα λόγια, η φιλότιμη τριμελής συγγραφική ομάδα ερεύνησε βιβλιοθήκες και συγγραφείς και εξέθεσε εδώ τα αποτελέσματα της έρευνάς της, με μοναδικό στόχο να απαλλάξει εσάς που μοχθείτε στην τάξη από μια τέτοια χρονοβόρα όσο και απαραίτητη διαδικασία.
2. Στο καθημερινό μάθημα, σε περίπτωση που περισσεύει χρόνος, μπορείτε να επιλέγετε όποια από τα συμπληρωματικά κείμενα νομίζετε προσφορότερα και να τα σχολιάζετε με τους μαθητές σας. Μπορείτε να δίνετε στους μαθητές κάποιες από τις εργασίες για το σχολείο και με τη βοήθεια των συνοδευτικών κειμένων να τους καθοδηγείτε στη σωστή συζήτηση και ερμηνεία. Μπορείτε να κάνετε το ίδιο και με τις εργασίες για το σπίτι, μια και ο προσδιορισμός (εργασίες για το σπίτι ή για το σχολείο) είναι εντελώς συμβατικός. Στο χέρι σας είναι, δηλαδή, να απομονώνετε ένα κείμενο, από όπου και αν προέρχεται, και να το χρησιμοποιείτε για εμπέδωση των όσων επώθησαν μέσα στην τάξη ή για δημιουργία κάποιας δικής σας ερώτησης.

3. Στο χέρι σας είναι, επίσης, να μην χρησιμοποιείτε καμιά από τις δικές μας ερωτήσεις, όταν κρίνετε ότι το επίπεδο της τάξης δεν το επιτρέπει ή να χρησιμοποιείτε μερικές ως έχουν ή παραλλαγμένες. Στόχος, δηλαδή, της παρούσας συγγραφής, όπως και των προηγούμενων, δεν είναι η παροχή έτοιμων αξιολογικών συνταγών (ερωτήσεων), αλλά η διατύπωση προτάσεων για αξιολόγηση (ενδεικτικών ερωτήσεων) ή η υπόδειξη υλικού για σύνταξη ερωτήσεων. Όποιος θεωρεί ότι είναι υποχρέωσή του να ακολουθήσει επακριβώς τις προτεινόμενες ερωτήσεις και να εξαντλήσει τα κείμενα και τις εργασίες που υπάρχουν στο τεύχος, είναι έξω από τη φιλοσοφία της μεταρρύθμισης και ελάχιστα μπορεί να προσφέρει στους μαθητές.

Οι ελπίδες όλων μας είναι ότι το άφθονο υλικό που σας παραδίδουμε θα αξιοποιηθεί με τον καλύτερο τρόπο για το καλό των μαθητών και μόνο.

Αθήνα, Ιούνιος 1999

Ο συντονιστής της Ομάδας
Γιάννης Γρυντάκης

ΘΕΜΑ ΠΡΩΤΟ

**Από την αγροτική οικονομία
στην αστικοποίηση**

Ερωτήσεις ανάπτυξης

1.

ΠΗΓΗ

Πληθυσμιακές μετακινήσεις

... Ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα, βρισκόμαστε μπροστά σε μια αδιάκοπη ανακατανομή πληθυσμού στον οθωμανικό χώρο. Ανάμεσα σε πολλούς άλλους παράγοντες, η αναζωπύρωση των εμπορικών σχέσεων της Αυτοκρατορίας με τη Δύση, η παρακμή των ιταλικών εμπορικών πόλεων και η παραίτησή τους από το χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, η εσωτερική αποσύνθεση της Αυτοκρατορίας που επέτρεψε το σχηματισμό τοπικών πασαλικιών και η αργή διείσδυση αυστριακών και ρωσικών επιδράσεων, είχαν σαν αποτέλεσμα την αδιάκοπη μετατόπιση των «εμπορικών δρόμων» και την επαναλειτουργία του οδικού συγκοινωνιακού δικτύου, που ένωνε την Ανατολή με την Κεντρική Ευρώπη και είχε διακοπεί στην Τουρκοκρατία.

Αυτό επέφερε μια σταδιακή μετατροπή των κοινωνικών αιτίων που βρίσκονται στη βάση των αδιάκοπων πληθυσμιακών μετακινήσεων, οι οποίες χαρακτηρίζουν τη βαλκανική χερσόνησο. Την οικονομική ανασφάλεια, τους πολέμους και τις περιοδικές σκληρύνσεις της οθωμανικής καταπίεσης, τις διαδέχονταν απόπειρες λαϊκών εξεγέρσεων, που αποτελούν την αφητηρία μιας ολόκληρης σειράς μεταναστευτικών ρευμάτων «φυγής», από τα χαρακτηριστικά των πρώτων χρόνων της *Pax Ottomanica*. Μετά το 1700 θα προστεθούν και τ' αποτελέσματα του οικονομικού ανοίγματος του Βαλκανικού χώρου στην παγκόσμια αγορά.

Σημαντικά αποτελέσματα προκύπτουν από αυτή τη μεταβολή του χαρακτήρα των πληθυσμιακών μετακινήσεων: Ενώ οι προηγούμενες μεταναστεύσεις είχαν χαρακτήρα μαζικής εκκένωσης των περιοχών που εγκαταλείπονταν, συνεπιφέροντας διαδοχικές αποδιάρθρωσεις του οικονομικού βαλκανικού χώρου, αντίθετα, οι μετακινήσεις πληθυσμών του 18ου αιώνα, στην πλειοψηφία τους συντέλεσαν σε μια αυξανόμενη οικονομική ανασύνθεση του αυτού χώρου.

Αποτέλεσμα ήταν να συμβεί μια κάποια οικονομική «απογείωση», αισθητή σ' ολόκληρη την περιοχή. Η επαναλειτουργία του εμπορίου διηπειρωτικής κλίμακας, σε μια ολοένα και ευρύτερη έκταση, έδωσε νέο προσανατολισμό στις καλλιέργειες, δηλαδή προς εξαγωγή προϊόντα που θα κατευθύνονταν σε μια ευρωπαϊκή αγορά που επεκτεινόταν συνεχώς. Ταυτόχρονα, παρατηρούμε μια απαρχή συστηματικών βιοτεχνικών δραστηριοτήτων που προσανατολίζονται επίσης προς την εξαγωγή. Συγκεντρωμένες κυρίως στις ορεινές περιοχές, τόσο η εξαγωγική αγροτική παραγωγή, όσο και η βιοτεχνία που στηριζόταν στα εγχώρια προϊόντα, αποτέλεσαν τη βάση της δόμησης των εμπορευματικών στρωμάτων τα οποία στο σύνολό τους σχεδόν απασχολούνταν με τις εξαγωγές. Αυτός ακριβώς ο προσανατολισμός προς την εξαγωγή σημαδεύει τη γενικότερη ανάπτυξη των νέων αυτών στρωμάτων, στα οποία προστίθεται το δίκτυο των μεταφορέων. Αν πάρουμε υπόψη μας την υποτυπώδη κατά-

σταση των δρόμων και των μεταφορικών μέσων, η εγκαθίδρυση ενός συστήματος εμπορικών σχέσεων στηρίζεται αναγκαστικά σ' ένα μόνιμο δίκτυο υποχρεωτικών σταθμών των μεταφορέων και διαμεσολαβητών, σ' όλο το δρόμο που οδηγούσε από τους τόπους παραγωγής στα καταναλωτικά κέντρα της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης.

Έτσι, η αδιάκοπη πληθυσμιακή μετακίνηση, όχι μόνον δεν αποτέλεσε στοιχείο αποδιάθρωσης αλλά, αντίθετα, συνετέλεσε άμεσα στη σφυρηλάτηση μιας κοινής εθνικής συνείδησης: Η ελληνική διασπορά των Βαλκανίων, της εγγύς Ανατολής και του εξωτερικού ήταν κάτι περισσότερο από ένας απλός γεωγραφικός κατακερματισμός: αποτέλεσε ένα πάγιο δίκτυο μόνιμης επικοινωνίας, ένα ολοένα συνθετότερο πλέγμα οδών, ανθρώπινων συναλλαγών και κυκλοφορούντων συμφερόντων. Με την έννοια αυτή η εγχάραξη της εθνικής συνείδησης δεν προηγήθηκε, αλλά ακολούθησε τη διαδικασία της αποσύνθεσης των τουρκικών περιοχών που κατοικούσαν από μόνιμους ντόπιους πληθυσμούς. Και η ελληνική ιδεολογική κοινότητα, στην εποχή της Ανεξαρτησίας, συγκροτείται με βάση τις νέες μορφές του γεωγραφικού της κατακερματισμού ...

1. Η ανάπτυξη του ελληνικού εθνικισμού πραγματώνεται παράλληλα με έναν κατακερματισμό του ελληνόφωνου πληθυσμού στο χώρο, ο οποίος εκφράζεται στο γεωγραφικό του διασκορπισμό. Σε μεγάλο βαθμό, το ελληνικό εθνικό σώμα συγκροτήθηκε από ένα άθροισμα μειονοτήτων που εισχώρησαν στα επικρατούμενα εθνικά και γλωσσικά σύνολα. Αν εξαιρέσουμε το νοτιότερο τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου και τα νησιά, μπορούμε να πούμε πως ο ελληνικός εθνικισμός, από τη στιγμή που εμφανίστηκε με την «αστική» του μορφή, δομήθηκε ιδεολογικά πάνω σε μια ευρύτατη και κατακερματισμένη εδαφική βάση.
2. Η ιδεολογική ομοιογένεια του ελληνικού εθνικού συνόλου διασφαλίστηκε από τους παραδοσιακούς εκκλησιαστικούς μηχανισμούς, με τη μεσολάβηση μιας αδιάκοπης πληθυσμιακής μετακίνησης. Αυτή δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη συνεχή επαναδραστηριοποίηση της εθνικής ιδεολογίας στους κόλπους τελείως ανομοιογενών πληθυσμιακών συνόλων. Ακριβώς αυτή η μετακίνηση πάλι, είχε σαν αποτέλεσμα την άμεση διοχέτευση της ευρωπαϊκής αστικής ιδεολογίας στο βαλκανικό χώρο.
3. Το κοινωνικό στρώμα που υπήρξε ο κύριος φορέας της εθνικής ιδεολογίας, δηλαδή η εμπορευματική αστική τάξη, ήταν ελληνόφωνο και πανβαλκανικό, ενώ παράλληλα βρισκόταν σε συνεχή επαφή με την ανερχόμενη αστική τάξη των δυτικοευρωπαϊκών χωρών.
4. Η ελληνόφωνη αυτή τάξη, διέδωσε τον ελληνικό εθνικισμό που χρονικά προηγήθηκε από αντίστοιχα εθνικά κινήματα στους κόλπους άλλων εθνοτήτων που κατοικούσαν στις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 46-50

Λαμβάνοντας υπόψη σας το περιεχόμενο της πηγής:

- α) Να παρουσιάσετε το χαρακτήρα της αδιάκοπης ανακατανομής πληθυσμού στον οθωμανικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα.
- β) Να αναλύσετε τα αποτελέσματα αυτών των μεταναστεύσεων.
- γ) Να τεκμηριώσετε την άποψη ότι «η ελληνική αστική τάξη που εμφανίστηκε δομήθηκε πάνω σε μια ευρύτατη και κατακερματισμένη εδαφική βάση».

2.

ΠΗΓΗ 1

Χάρτης της Ελλάδας στο 19ο αιώνα και οι αλλαγές στα σύνορα μέχρι το 1913
(σχολικό βιβλίο)

ΠΗΓΗ 2

ΠΙΝΑΚΑΣ
Εξέλιξη της έκτασης και του πληθυσμού της Ελλάδας
(1833-1936)

Έτος	Έκταση (τετρ. χιλιόμ.)	Πληθυσμός
1838	47.516	752.000
1851	47.516	1.015.000
1871	50.211	1.480.000
1881	63.606	2.004.000
1901	63.211	2.521.000
1911	63.211	2.701.000
1914	120.000	4.818.000
1920	150.833	5.531.000
1928	130.199	6.205.000
1936	130.199	7.050.000

ΠΗΓΗ 3

ΠΙΝΑΚΑΣ
Πληθυσμοί πόλεων ελληνικού χώρου
Προεπαναστατικά χρόνια 1879, 1889, 1907

Πόλη	Πληθυσμός (έτος)	1879	1889	1907
Ύδρα	28000 (1821)	6.500	6.500
Μιστράς	20000 (1805)
Τριπολιτσά	20000 (1805)	10.000	11.000	11.000
Αθήνα	12000 (1805)	63.000	114.000	168.000
Πειραιάς	22.000	34.000	74.000
Χαλκίδα	12000 (1805)	7.000	10.000	11.000
Πάτρα	10000 (1805)	25.000	33.000	38.000
Ερμούπολη	22.000	22.000	18.000
Ναύπλιο	7000 (1799)	5.000	5.000	5.000
Πόρος	7000 (1820)

Πύργος	9.000	12.000	14.000
Κέρκυρα		16.000	19.000	28.000
Λάρισα		13.000	14.000	18.000
Βόλος		5.000	11.000	23.000

Συγκριτικά:

Θεσσαλονίκη	65000 (1806)			
Ιωάννινα	30000 (1809)			
Λάρισα	25000 (1809)			
Βέροια	8000 (1797)			
Ψαρά	6000 (1820)			
Μήλος	5000 (1820)			
Μύκονος	5000 (1820)			
Σπέτσες	8000 (1820)			

Αφού παρατηρήσετε το χάρτη του σχολικού σας βιβλίου, μελετήσετε τα στοιχεία που περιλαμβάνουν οι πίνακες και λάβετε υπόψη τις πληροφορίες του σχολικού βιβλίου:

- α) Να επισημάνετε τις αλλαγές που σημειώνονται στο χρονικό αυτό διάστημα (1833-1936) στην έκταση της χώρας και στην πυκνότητα του πληθυσμού
- β) Να προσδιορίσετε τους λόγους στους οποίους οφείλονται οι αλλαγές αυτές.

3.

ΠΗΓΗ 1

Αγροτική Έξοδος

Οι χωρικοί της Ρούμελης, της Ηπείρου, του ανατολικού Μωρηά, όλο και πολυπληθέστεροι, εγκαταλείπουν το χωριό και καταφεύγουν στις πόλεις· στην Αθήνα ο πληθυσμός, όπως θα δούμε, δεκαπλασιάζεται μέσα σε ογδόντα χρόνια, από τα 1830 ως τα 1909. Όπως η ζήτηση για τα αδύνατά τους χωράφια είναι μηδαμινή, συχνά μη καταφέρνοντας να ρευστοποιήσουν την αγροτική περιουσία τους, οι οικογένειες χωρίζονται, τα γυναικόπαιδα παραμένουν στο χωριό, ενώ τα αρσενικά μέλη καταφεύγουν για εργασία στις πόλεις και επιστρέφουν μόνο το θέρος και την εποχή της σποράς. Για μια μεταβατική περίοδο που βαστάει κάποτε ολόκληρη γενιά, ο εργάτης ή ο οικιακός υπηρέτης στην Αθήνα ζει ακόμα με το ψωμοτύρι που του στέλνει το χωριό, εξακολουθεί ακόμα να στηρίζεται στο χωριό· η προλεταριοποίηση της οικονομικής αλλά και της ιδεολογικής ύπαρξης του μετατίθεται έτσι για δεκαετίες ολόκληρες ...

*Κ. Μοσκόφ, Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης.
Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα,
εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1988, σσ. 122-123*

ΠΗΓΗ 2

Διαδικασία Αστικής Συγκέντρωσης. Μετανάστευση

Είναι αλήθεια πως ο σχηματισμός των ελληνικών πόλεων (που στην ουσία ήταν ανύπαρκτες την εποχή που δημιουργήθηκε το ελεύθερο βασίλειο), προκύπτει βασικά από τη συρροή των αγροτών στα αστικά κέντρα. Όμως σ' ολόκληρο το 19ο αιώνα είναι εντελώς αδύνατο να δώσουμε ακριβείς αριθμούς. Αποκαλυπτικό όμως είναι το γεγονός, ότι το 1890 ενώ το σύνολο του αυστηρά αστικού πληθυσμού της χώρας, που περιλαμβάνει τα είκοσι τρία σημαντικότερα αστικά κέντρα, φτάνει τις 404.000 (από τις οποίες οι 190.000 αντιπροσωπεύουν το συνολικό ποσό αύξησης των κατοίκων των πόλεων από το 1853, ο αριθμός των ανθρώπων που είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα και κατοικούσαν στο εξωτερικό έφτασε σε 180.000. Ο αριθμός, λοιπόν, των μεταναστών το 1890 είναι της ίδιας τάξεως με το σύνολο της αύξησης του αστικού πληθυσμού σε απόλυτους όρους. Η αύξηση όμως αυτή, περιλαμβάνει και τη φυσική αύξηση του αστικού πληθυσμού: την περίοδο αυτή πρέπει να είναι της τάξεως των 50%. Το τμήμα εκείνο του αστικού πληθυσμού που αυξήθηκε λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης δε θα πρέπει συνεπώς να ξεπερνάει πολύ τις 100.000 κατοίκους. Συμπεραίνουμε λοιπόν, ότι το μεταναστευτικό ρεύμα προς το εξωτερικό, ήταν αριθμητικά ισχυρότερο από το ρεύμα αστικοποίησης· μ' άλλα λόγια: περισσότεροι κάτοικοι της ελληνικής επαρχίας οδηγούνται προς το εξωτερικό, παρά προς τις πόλεις.

.....
Το αποδημητικό ρεύμα κατευθύνεται αρχικά προς την Κωνσταντινούπολη και τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας.

.....
Όμως οι πληθυσμιακές μετακινήσεις δεν κατευθύνονται μόνο προς την Τουρκία αλλά και προς τη μεσημβρινή Ρωσία, όπου υπήρχαν 600.000 Έλληνες το 1920, και τη Ρουμανία.

.....
Για τις Η.Π.Α. μεταναστεύουν 376.000 κάτοικοι, ενώ 390.000 προστίθενται στον πληθυσμό των αστικών κέντρων στο διάστημα 1889-1920 (εδώ συμπεριλαμβάνεται και η φυσική αύξηση του αστικού πληθυσμού).

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, σσ. 107-108

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των πηγών και τις σχετικές πληροφορίες του βιβλίου σας να παρουσιάσετε τα χαρακτηριστικά των μετακινήσεων των αγροτικών πληθυσμών εντός των ορίων της χώρας και προς το εξωτερικό.

4.

ΠΗΓΗ 1

Γεωργικό πρόγραμμα του Τίηρς

Ο Γερμανός φιλέλληνας Τίηρς που ήρθε στην Ελλάδα για να «προλειάνη την του Όθωνος άφιξιν», όταν είδε σε ποια κατάσταση βρίσκονταν η Πελοπόννησος και η Ρούμελη έφριξε. Γι' αυτό, αφού μελέτησε καλά τις γεωργικές και οικονομικές συνθήκες του νέου κράτους, κατάρτισε ολόκληρο γεωργικό πρόγραμμα για τη βελτίωση των όρων της ελληνικής γεωργίας:

«Υπολογίζων -γράφει ο Σίδερης- τους ακτήμονας εις 500 χιλιάδας, ων πολλοί αδυνατούσι να καλλιεργήσωσι στερούμενοι γεωργικών εφοδίων εισηγείται (ο Τίηρς) την αγοράν 20.000 βοών αροτήρων ως και προβάτων εκ Θεσσαλίας και Μικράς Ασίας, έτι δε την διανομήν των εθνικών κτημάτων εις τους ακτήμονας και πρόσφυγας εκ των μη ελευθερωθέντων μερών και τον έλεγchon των τίτων των καταλαβόντων κτήματα τουρκικά δι' αντιπαραβολής προς το εν Κων/λει κτηματολόγιον. Επίσης εισηγείται (ο Τίηρς) την αποξήρανσιν των ελών Μεγαλοπόλεως, Τεγέας, Ορχομενού, Στυμφαλίας, Κωπαΐδος δια προσωπικής εργασίας των κατοίκων, ίνα και γη αποκαλυφθή καλλιεργήσιμος και τα μέρη εκείνα εξυγιανθούν. Έπι δε εισηγείται την κατασκευήν οδών, αρδευτικών έργων, ιδίως εις το πολυδίψιον Άργος και τροποποίησιν της φορολογίας της δεκάτης, εισαγωγήν καλλιτέρων αρότρων, άτινα να δύνανται να οργώσωσι βαθέως την γην, να εισαχθή η λίπανσις των αγρών, να καλλιεργηθή συστηματικώς η όρουζα, ο βάμβαξ, το λινάριον, να εισαχθούν αλωνιστικά μηχαναί, ποικιλία αμπέλου, επιστημονικά οινοπιεστήρια και ελαιοπιεστήρια, ποικιλία ελαίας, δενδρώδεις καλλιέργειαι, μωροκαλλιέργειαι. Να ρυθμισθή το ζήτημα των βοσκών, εκχωρομένου εις τας κοινότητας μέρους των εθνικών λιβαδείων δια τα ζώα των κατοίκων, ώστε να απαγορευθή εις τους ποιμένας να βόσκουν, όπου θέλουν, να βελτιωθούν αι αγροτικά κατοικία, να ιδρυθούν πρότυπα κτήματα, σταθμοί, όπου να μαθητεύουν τέκνα γεωργών προς πρακτικήν μόρφωσιν αυτών εις την επιστημονικήν καλλιέργειαν, να συστηθούν γεωργικά εκθέσεις, με παροχή βραβείων, να πολεμηθή η μαστίζουσα τους γεωργούς αισχροκέρδεια και τοκογλυφία και να ιδρυθούν δημόσια αποθήκαι με πραγματογνώμονας, όπου να κανονίζεται ασφαλώς δια τον αγράμματον χωρικών η τιμή του προϊόντος του» («Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος», σ. 28).

Οι γνώμες και υποδείξεις αυτές χαρακτηρίστηκαν από τους πιο πολλούς ουτοπικές, γι' αυτό το γεωργικό πρόγραμμα του Τίηρς πετάχτηκε στο καλάθι των αχρήστων. Και όμως οι υποδείξεις του, άμα πέρασαν χρόνια, άρχισαν τμηματικά να εφαρμόζονται.

Ξεσηκώνω και τα όσα γράφει ο Επ. Κυριακίδης, γιατί στηρίζονται σε πηγές:

«Το νέον βασίλειον ήτο ευρύτατος ερειπιών όπι αφίκετο εκ Βαυαρίας ο... άπειρος αυτού βασιλεύς. Πανταχού οικίαι πυρποληθείσαι, πόλεις ερημωθείσαι, χωριά και ποιμία κατεστραμμενα· αυτά τα δένδρα απεσπασμένα του εδάφους κατέκειντο· ούτε αι ελαίαι και αι άμπελοι διέφυγον του εχθρικού πυρός και σιδήρου. Επί πλέον η πενία ήτο γενική, σώματα δε ληστρικά, πειναλέων πολεμιστών, διέτρεχον την χώραν πάσαν, συμπληρούντα την καταστροφήν. Βραχίονες ίνα επιδοθώσιν εις την γεωργίαν έλλειπον, όσοι δ' υπήρχον συνείθισαν τον χειρισμόν του όπλου και απέμαθον τον του αρότρου. Η έλλειψις παντός μέσου ήτο τοιαύτη ώστε και αυτών των σπόρων εστερούντο προς καλλιέργειαν· λέγεται δε, ως αποτελούν την ζωηροτάτην της πενίας εικόνα, ότι κατά νύκτα τινά εκλάπησαν

παρά πεινώντων χωρικών γεώμηλα φυτευθέντα την ημέραν παρ' Άγγλου φιλανθρώπου. Τα ευφορώτερα μέρη του νέου κράτους, αι ακτά της Αχαΐας, η κοιλάς του Ευρώτα, η εριβύλαξ Ηλεία ήσαν παντελώς κατεστραμμένα· εντεύθεν δε του Ισθμού μόνον εν των λεκανοπεδίων της Λεβαδείας ευρίσκοντο ίχνη τινά καλλιεργείας. Οπόσος δε ήτο ο πληθυσμός του νέου τούτου κράτους, ο πτωχός εκείνος πληθυσμός ο εξητλημένος εκ της πάλης, ο ημιθανής εκ των στερήσεων, ο απαιδαγώγητος και αμαθής ως εκ των περιπετειών, όστις ώφειλεν εργαζόμενος να μεταβάλη τα ερείπια εις πόλεις και τα πυρίκαυτα πεδία εις χλοερούς λειμώνας και προσοδοφόρους κήπους; Μόλις πεντακοσίων έως εξακοσίων χιλιάδων ψυχών, αφού αυτή η εύφορος και πολυανθρωποτέρα Πελοπόννησος, ήτις εν τη αρχή του Αγώνος περιελάμβανε πεντακοσίας περίπου χιλιάδας, εις το τέλος αυτού ουδαμώς είχε να επιδείξη πλείους των τριακοσίων χιλιάδων» (Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού, τ. Α΄, σ. 227).

Γ. Κορδάτου, Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας, ΧΙ, σσ. 14-16

ΠΗΓΗ 2

Από την οικονομική απογραφή του Strong που δημοσιεύθηκε το 1842 φαίνεται καθαρά ως ποιο σημείο εξακολουθούσαν να παραμένουν απραγματοποίητα τα όσα είχε προτείνει ο Thiersch μια δεκαετία νωρίτερα. Στο διάστημα αυτό δεν είχε γίνει καμιά προσπάθεια για να αλλάξει ο παραδοσιακός τρόπος δουλειάς στο όργωμα και το αλώνισμα και οι καλλιεργητικές μηχανές, ως και οι μηχανές θερισμού και λικνίσματος, ήταν ακόμη «τελείως άγνωστες στην Ελλάδα». Αν εξαιρέσουμε τις επιτυχείς αλλά περιορισμένες προσπάθειες του βασιλικού οινόχου, δεν είχε γίνει επίσης τίποτε για τη βελτίωση της οινόποιας και η επεξεργασία του μούστου γινόταν πάντοτε με τους ίδιους παραδοσιακούς τρόπους. Δεν είχαν ακόμη υιοθετηθεί τα υδραυλικά ελαιοτριβεία ούτε οι ιταλικοί τρόποι αποχωρισμού και ραφινάρισματος του λαδιού. Ο Strong υπολόγισε ότι για κάθε τέσσερα αγροτικά νοικοκυριά αντιστοιχούσαν ένα ζευγάρι βόδια, αντί τρία προς ένα της απογραφής του Thiersch, και επανέλαβε οποιαδήποτε ουσιαστική διεύρυνση της παραγωγής θα είχε ως προϋπόθεση την εισαγωγή βοδιών από τις ρουμανικές ηγεμονίες. Όπως και ο Thiersch, επισήμανε την έλλειψη βοδιών και άλλων μεγάλων ζώων στην Ελλάδα και παρατήρησε ότι λόγω της εξαιρετικά χαμηλής αναπαραγωγής στον τομέα της κτηνοτροφίας ήταν απαραίτητη η εισαγωγή αλόγων και ημιόνων από τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, την Αίγυπτο και τη Μ. Ασία. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του 1835, επί συνόλου 4.168.343 κεφαλών ζώων μόνο τα 262.243 δεν ήταν γίδια ή πρόβατα. Χαρακτηριστικό των συνθηκών που επικρατούσαν στην κτηνοτροφία είναι και το γεγονός ότι από τα 120 πρόβατα Merino που είχε εισαγάγει η κυβέρνηση κανένα δεν επέζησε «λόγω της ακατάλληλης μεταχειρίσεως». Το γεγονός εξάλλου ότι ο Strong προτείνει τα ίδια ακριβώς εγχειροβελτιωτικά έργα αποχετεύσεων που είχε υποδείξει νωρίτερα ο Thiersch, αποδεικνύει ότι τίποτε δεν είχε πραγματοποιηθεί και σ' αυτό τον τομέα, στο διάστημα που μεσολάβησε, όσο για τα αρδευτικά έργα, μια-δυο προσπάθειες να ανοίξουν αρτεσιανά στα μικρά πεδινά γύρω από την Αθήνα έμειναν χωρίς αποτέλεσμα. Αξίζει να αναφερθεί ότι ακόμη και οι κοινοί υδροσωλήνες ήταν τότε εντελώς άγνωστοι ...

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο, το παράθεμα του βιβλίου σας (σ. 10) και το περιεχόμενο των πηγών:

- α) Να αξιολογήσετε την γεωργική πολιτική του Τίηρς, αναφέροντας εκείνα τα σημεία του προγράμματός του που συμπεριελήφθησαν στα αγροτικά μέτρα των υστερότερων ελληνικών κυβερνήσεων.
- β) Να παρουσιάσετε την ζωή του αγρότη όπως υποδηλώνεται στις περιγραφές του Thiersch και του Strong.

5.

ΠΗΓΗ 1

Όψεις της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια

Στην πραγματικότητα, την εποχή της ανακήρυξης της ανεξαρτησίας, η πλειοψηφία του αγροτικού πληθυσμού ζούσε σ' ένα καθεστώς κλειστής οικονομίας. Άλλωστε, η κατάσταση αυτή μεταβλήθηκε μόνο σταδιακά.

Ο Τίρς (Thiersch) έγραφε το 1830: «Τα ρούχα της φαμελιάς γίνονται στο σπίτι χωρίς καμιά ξένη βοήθεια. Ο χωρικός ετοιμάζει ακόμα και το πετσί που φτιάχνει παπούτσια, που τα δένουν ακόμα με τον τρόπο των αρχαίων, ενώ η γυναίκα του και οι κόρες του γνέθουν με το αδράχι και υφαίνουν το βαμπάκι και το μαλλί, απ' τα οποία φτιάχνουν κάθε είδους ρούχα. Για τη δουλειά που ο χωρικός δεν μπορεί να την κάνει μοναχός, όπως και για τους φόρους που πρέπει να πληρώσει στο κράτος, τα καταφέρνει με ένα μέρος των προϊόντων του: ο σιδεράς που του φτιάχνει το υνί του αλετριού του και τα άλλα εργαλεία τα γεωργικά, ο ιδιοκτήτης των αλόγων που του αλωνίζουν το σάρι του, ο παπάς που βαφτίζει τα παιδιά του και ευλογεί τους καρπούς του, παίρνουν ο καθένας από τα προϊόντα αυτά ένα μέρος συμφωνημένο προκαταβολικά. Όσο για το κράτος, πρέπει να πληρώσει τη δεκάτη, για όλα του τα προϊόντα, είτε σε σάρι, είτε σε καπνά, είτε σε βαμπάκι. («Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της. – Η Ελλάδα του Όθωνα», Αθήνα 1972, σσ. 302-303, εκδ. Λιψίας 1833, τομ. 1). Είκοσι χρόνια αργότερα, ο Αμπού διαπιστώνει παρόμοια γεγονότα: «Το νόμισμα είναι είδος τόσο σπάνιο στην ύπαιθρο, που δεν έχει κανείς παρά να συμβιβαστεί μ' αυτό τον τρόπο είσπραξης (σε είδος)».

Μάλιστα, μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, παρατηρείται μια επαναστροφή της ελληνικής υπαίθρου προς μια αυτοκατανάλωση εντονότερη από εκείνη του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα. Η παρακμή των πρώτων βιομηχανικών και βιοτεχνικών μονάδων, που αφανίζονται από τον ανταγωνισμό της δυτικής βιομηχανίας, κι αργότερα οι λεηλασίες που έγιναν στην επανάσταση, ανάτρεψαν τις τάσεις που είχαν εκδηλωθεί πριν το 1820. Επιπλέον, η καταστροφή της κοινωνικής και γεωγραφικής ισορροπίας, μετά την ανεξαρτησία, που προκύπτει από τη διείσδυση ενός εξαιρετικά συγκεντρωτικού διοικητικού συστήματος, αποτέλεσε τροχοπέδη για την όποια ανάλογη εξέλιξη προς την κατεύθυνση αυτή. Τον πρώτο καιρό της ανεξαρτησίας, η στασιμότητα που

χαρακτήριζε την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στην ύπαιθρο ήταν σχεδόν ολοκληρωτική. Μόνο σταδιακά στάθηκε δυνατό να μεταβληθεί η κατάσταση, με την παρεμβολή νέων παραγόντων. Από το 1850-1860, και κυρίως από το 1875-1880, αρχίζουν να εμφανίζονται μαζικά, καλλιέργειες που προόριζαν τα προϊόντα τους για την αγορά.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, σσ. 89-90

ΠΗΓΗ 2

Ο αγροτικός χώρος

Στα χωριά της αυτοκατανάλωσης η τυπική οικονομική μονάδα συγκροτείται από μια αγροτική οικογένεια, την κατοικία και τα μέσα παραγωγής της – αροτριώντα ζώα, συνήθως ένα βόδι, το ησιοδικό, ακόμα ξύλινο, άροτρο, διάφορα μικροεργαλεία τοπικής κατασκευής, δυο-τρία αιγοπρόβατα, λίγα πουλερικά και τη γη, είκοσι ως πενήντα στρέμματα ξερικά για σιτάρι, καλαμπόκι ή σίκαλη, ένα στρέμμα περιβόλι.

Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης*, σ.120

ΠΗΓΗ 3

Τα κύρια χαρακτηριστικά της οικονομίας το 1832

Όπως συνέβαινε και σε άλλες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου κατά το 19ο αιώνα η ελληνική οικονομία το 1832 βασιζόταν στην αγροτική κυρίως παραγωγή, η δομή της οποίας δεν είχε εξελιχθεί σημαντικά από τα χρόνια της τουρκοκρατίας.

.....
Χαρακτηριστικό της οικονομίας (σημ. το 1832) ήταν ο χωρισμός στον τομέα της επιβιώσεως και σε εκείνον της αγοράς. Η οικονομία της επιβιώσεως υπονοεί σχετική αυτάρκεια και ασχολία του ατόμου με ποικιλία παραγωγικών ενεργειών για να εξασφαλισθεί η αυτάρκεια αυτή. Μια οικονομία αγοράς, αντίθετα, προϋποθέτει καταμερισμό εργασίας, εξειδίκευση, και ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών με χρήματα και με το μηχανισμό της προσφοράς και της ζήτησεως. Την εποχή που έφθασε ο Όθων η οικονομία της επιβίωσης ίσχυε στην ενδοχώρα της ηπειρωτικής Ελλάδος, ενώ η πιο εξελιγμένη οικονομία της αγοράς λειτουργούσε στα παράλια και τα νησιά.

.....
Το πιο κτυπητό χαρακτηριστικό της οθωνικής οικονομίας ήταν η κατάσταση υπαναπτύξεως στην οποία βρισκόταν. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει κανείς, οποιοδήποτε κριτήριο και αν χρησιμοποιήσει για να εκτιμηθεί η κατάσταση της οικονομίας: α) Ο βαθμός αξιοποίησεως των υπαρχόντων μέσων και πόρων, β) Η σύγκριση με το παρελθόν, γ) Οι δυνατότητες αναπτύξεως που πρόσφερε η πρόοδος της τεχνολογίας στη Δύση. Έτσι η Ελλάς το 1832 αντιμετώπιζε ένα τεράστιο έργο ανασυγκροτήσεως με τις καλές προοπτικές ευοδώσεως που πρόσφεραν οι δυτικοί τρόποι και τις δυσχέρειες που δημιουργούσαν οι αντίξοες εσωτερικές συνθήκες.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ', σσ. 94-96.

Λαμβάνοντας υπόψη τις πληροφορίες του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των πηγών να παρουσιάσετε τα κύρια χαρακτηριστικά της οικονομίας στην Ελλάδα των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων.

6.

ΠΗΓΗ 1

... Η απαιτεία είναι ήδη από το 1850 σπάνια. Και όταν ο Βλάσης Γαβριηλίδης, το 1894, ξεκινάει μια βίαιη καμπάνια διαμαρτυρόμενος για τους χαμηλούς μισθούς και τους απαράδεκτους όρους διαβίωσης των εργατικών στρωμάτων, αναφέρει ρητά πως, γενικά η ανεργία είναι ελάχιστη. Την ίδια εποχή, ο Ε. Εμπειρικός παρατηρεί ότι στην Ελλάδα το εργατικό ζήτημα δεν έχει πάρει επικίνδυνη τροπή.

Θ' αναφέρουμε και τις παρατηρήσεις ενός Άγγλου ταξιδιώτη που ήρθε το 1885 στην Ελλάδα: «Η χώρα αυτή δεν είναι πλούσια, αλλά ελάχιστοι είναι εκείνοι που πεθαίνουν από την πείνα. Η πλειοψηφία του πληθυσμού διαθέτει ένα μικρό σπίτι και λίγη γη... Η έλλειψη ζητιάνων μπορεί να αποδοθεί στον υπερήφανο χαρακτήρα της φυλής, αλλά και η κατανομή του πλούτου είναι αρκετά ευρεία: οι τάξεις που εξαρτώνται αποκλειστικά από το μισθό τους αντιπροσωπεύουν πολύ μικρό ποσοστό σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού».

Τέλος, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η αστική πυκνότητα οίκησης της πρωτεύουσας ήταν πάντοτε σχετικά χαμηλή. Το 1882 αναλογούν σε κάθε σπίτι 8 με 9 άτομα, πράγμα που δίνει ένα μέσον όρο ακόμη χαμηλότερο και από δύο άτομα σε κάθε δωμάτιο. Την ίδια χρονιά άλλωστε, το 7,5% των σπιτιών ήταν ακατοίκητα.

Ενώ, λοιπόν, το 19ο αιώνα στην Αθήνα υπάρχει φτώχεια και οι μισθοί είναι χαμηλοί, γενικευμένο φαινόμενο ανεργίας δεν παρουσιάζεται. Δεν υπάρχουν ούτε ζητιάνοι ούτε και παραπήγματα σαν κι αυτά των συγχρόνων «υπεραστικοποιημένων» μητροπόλεων.

Συνοψίζοντας, πρέπει να συγκρατήσουμε το εξής: η απουσία βιομηχανικού προλεταριάτου συμβαδίζει με την απουσία μεγάλων ημιπρολεταριοποιημένων άνεργων μαζών, και τα πολυπληθέστερα στρώματα του πληθυσμού των πόλεων απαρτίζονται από συμπαγή μικροαστικά στρώματα, που αναπτύσσονται αδιάκοπα στη διάρκεια του αιώνα.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 204-205

ΠΗΓΗ 2

Ο ποιητής Γ. Δροσίνης, που πέρασε ένα καλοκαίρι στη βόρεια Εύβοια, περιγράφει τη μαρτυρική ζωή σε κείνα τα μέρη της αγροτιάς:

«Ευρίσκομαι εις Γούβες -γράφει- εν βορείω Ευβοία... Το χωρίον αποτελείται εξ' είκοσιν οικογενειών... Πάντες αποζώσιν εκ της γεωργίας, η δε κτηνοτροφία είναι ως επί το πολύ επιβοηθητική... Σημειωτέον ότι ουδέ σπιθαμήν γης έχουσιν ιδιόκτητον οι χωρικοί, αλλά κατοικούντες εν ξένοις οίκοις και σπείροντες ξένον

σπόρον και καλλιεργούντες ξένους αγρούς αποδίδουσι το τρίτον της καθαρής συγκομιδής εις τους ιδιοκτήτας. Κυρίως καλλιεργούσι τον σίτον και τον αραβόσιπον, εκ του οποίου κατασκευάζουσι τον συνήθη αυτοίς άρτον μπομπόταν, τον δε σίτον πωλούσιν ως τι πολυτελές και ασύμφορον προϊόν» (περ. «Εστία» (1882), 425).

Αν ρωτάτε τώρα να μάθετε πως τρέφονταν και πως εργάζονταν εκείνα τα χρόνια η αγροτιά μας, ορίστε, διαβάστε τι γράφει ο ίδιος ο ποιητής Δροσίνης:

«Ο θερισμός ενεργείται υπό των γυναικών και των κορασίδων ιδίως... Αλλ' είνε ευάρεστον θέαμα, δεν είνε όμως και ευάρεστον έργον. Ολόκληρον την ημέραν διέρχονται αι ταλαίπωροι θερίστριαι υπό τασακτίνας του θερμού ηλίου... Περί την μεσημβριάν γίνεται διακοπή της εργασίας, συναθροίζονται υπο την σκιάν δένδρου, τρώγουσι τεμάχιον κριθίνου και αζύμου άρτου και μετά μικράν ανάπαυσιν ή και ύπνον επαναλαμβάνουσι πάλιν το έργον αυτών μέχρι του λυκόφωτος. Αργά, πολύ αργά, επανέρχονται εις τον οίκον και γευματίζουσι σχεδόν την 10ώραν της νυκτός. Ελαίαι, ρεβίνθια, κολοκύνθη βραστή ή αυτοσχέδιον είδος τραχανά δια σίτου τετριμμένου και κρομμύων μετ' ελαίου παρασκευαζόμενον, είνε το σύνηθες γεύμα της εσπέρας...» (ό.π., σ. 488).

Γ. Κορδάτου, Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας, τ. XII, σ. 398

Η αναντιστοιχία των δομών και των οικονομικών λειτουργιών της ελληνικής κοινωνίας με τις προόδους που τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης είχαν πετύχει, λόγω της βιομηχανικής τους ανάπτυξης, πέραν των αρνητικών αποτελεσμάτων είχε ως συνέπεια την απουσία βιομηχανικού προλεταριάτου στη χώρα μας. Πώς φαντάζεστε τη ζωή των ασθενεστέρων στρωμάτων στις πόλεις και τα χωριά της Ελλάδας;

7.

ΠΗΓΗ

Αστικοποίηση κέντρων Ελληνισμού στη Μ. Ασία και στην Αίγυπτο

1. Ο αστικός πληθυσμός της ελληνικής διασποράς στην Εγγύς Ανατολή, είναι πολυαριθμότερος από τον αστικό πληθυσμό του ανεξάρτητου βασιλείου.

Αν πάρουμε υπόψη μας μόνο τις πόλεις της Μ. Ασίας και της Αιγύπτου και καταμετρήσουμε διαρθρωμένες ελληνικές κοινότητες με αποκλειστικά ελληνικό πληθυσμό που ξεπερνούσε τους 10.000, θα καταλήξουμε σε άθροισμα που ξεπερνάει το εκατομμύριο. Το ποσό αυτό δεν περιλαμβάνει τις πόλεις που βρίσκονται στην ευρωπαϊκή ήπειρο, όπου υπήρχαν πολλές ελληνικές κοινότητες με πληθυσμό πάνω από 10.000. Δεν περιλαμβάνει ούτε τις αναρίθμητες κοινότητες εκείνων των πόλεων που είχαν λιγότερους από 10.000 Έλληνες κατοίκους. ...

Αναμφισβήτητα λοιπόν, ο αστικός εκείνος πληθυσμός που ζούσε πέρα από τα ελληνικά σύνορα πριν τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο, ήταν πολύ πιο σημαντικός από τον πληθυσμό της ελεύθερης Ελλάδας όχι μόνο σε σχετικούς αλλά και σε απόλυτους όρους.

2. Ο ίδιος αυτός αστικός πληθυσμός, στη διάρκεια του 19ου αιώνα, εξελίσσεται με πολύ γοργότερους ρυθμούς απ' ότι στην ανεξάρτητη

Ελλάδα. Η Κωνσταντινούπολη, λόγω χάρη, αναφέραμε ότι από 80.000 που είναι το 1800 φτάνει τις 400.000 το 1920. Στη Σμύρνη, από 25.000 αυξάνεται σε 150.000. Το 1920, η Αλεξάνδρεια και το Κάιρο έχουν 75.000 και 40.000 ελληνικό πληθυσμό αντίστοιχα, ενώ στην προηγούμενη εκατονταετία δεν υπάρχουν καθόλου Έλληνες στις πόλεις αυτές. ...

Τα αστικά αυτά κέντρα, τα σημαντικότερα δηλαδή κέντρα των ασιατικών επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αιγύπτου, με ελληνικό πληθυσμό που μόλις ξεπερνούσε τις 100.000 στις αρχές του 19ου αιώνα, έφτασαν να έχουν 650.000 κατοίκους στον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο.

Δηλαδή, ο πληθυσμός τους αυξήθηκε στο διάστημα αυτό τουλάχιστον κατά 500.000. Ο αστικός πληθυσμός των κοινοτήτων του εξωτερικού δεν είναι έτσι μόνο πολυαριθμότερος από της ελεύθερης Ελλάδας, αλλά αναπτύχθηκε και μ' ένα πολύ γοργότερο ρυθμό. Αν εξαιρέσουμε τον πληθυσμό της Αθήνας, διαπιστώνουμε ότι είναι τεράστια η διαφορά ρυθμού ανάπτυξης ανάμεσα στα αστικά κέντρα της μητρόπολης και στα κέντρα του εξωτερικού.

Στο διάστημα 1853-1907, το σύνολο των αστικών κέντρων της παλαιάς Ελλάδας (και πάλι εκτός από την Αθήνα) αυξήθηκε κατά 100.000 περίπου, αλλά καθώς είδαμε αυτή η ανάπτυξη ανακόπτεται μετά το 1880. Αλλωστε, σ' αυτή την τελευταία περίοδο ο ρυθμός αύξησης των κοινοτήτων του εξωτερικού εντάθηκε ακόμα περισσότερο. Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι η συγκρότηση των ελληνικών αστικών κέντρων της Ανατολικής Μεσογείου υπήρξε γέννημα του 19ου αιώνα και πιο συγκεκριμένα της δεύτερης πεντηκονταετίας του.

Για το σύνολο, λοιπόν, του ελληνισμού, ο 19ος αιώνας χαρακτηρίζεται από μια διαδικασία αστικής συγκέντρωσης που θα μπορούσε να εντοπιστεί σε δύο κυρίως σημεία: Από τη μια μεριά στην περιοχή της Αθήνας, όπου η διαδικασία αστικής συγκέντρωσης δεν ανακόπηκε καθόλου σ' ολόκληρη αυτή την περίοδο. Από την άλλη, στα αστικά κέντρα της περιφέρειας της Μεσογείου με περίοδο ακμής το διάστημα 1840 ως 1920 περίπου. Το 1920 οι πέντε μεγαλύτεροι ελληνικοί οικισμοί είναι: η Αθήνα, η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη, η Αλεξάνδρεια και η Θεσσαλονίκη. Από αυτές δύο μόνο βρίσκονται μέσα στο ελληνικό κράτος (και η Θεσσαλονίκη γίνεται ελληνική μόλις το 1912).

3. Το τρίτο στοιχείο που πρέπει να συγκρατήσουμε, είναι ότι το ισχυρό ρεύμα της ελληνικής αστικής συγκέντρωσης στις περιοχές αυτές δεν εντάσσεται σε μια γενικότερη διαδικασία αστικής συγκέντρωσης του συνόλου των αυτόχθονων πληθυσμών. Οι Έλληνες αποτελούσαν το 15 με 20% του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης στις αρχές του 19ου αιώνα, και το 30 με 40% στην αρχή του 20ου. Στη Σμύρνη, στην αρχή το ποσοστό βρίσκεται κάτω από 25% αργότερα ξεπερνά το 50%. Το ίδιο ισχύει και για την Αλεξάνδρεια και για το Κάιρο, όπου δεν υπήρχαν ως το 1840 Έλληνες, αλλά το 1920 συγκρότησαν τις μεγαλύτερες παροικίες.

Αντίθετα, η διαδικασία αστικής συγκέντρωσης των αυτοχθόνων, όχι μόνο δεν εναρμονίζεται με το ρυθμό των κοινοτήτων του εξωτερικού αλλά ορισμένες φορές μειώνεται σε απόλυτους όρους.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 298-301

Με βάση την πηγή και τις γνώσεις που αποκομίσατε από το βιβλίο σας:

- α) Να διερευνήσετε και να παρουσιάσετε τους λόγους που συνέβαλαν ώστε οι Έλληνες του εξωτερικού να συγκεντρώνονται στα αστικά κέντρα.
- β) Να χαρακτηρίσετε τη σχέση του ρυθμού αστικοποίησης των Ελλήνων της διασποράς με εκείνου του ελλαδικού χώρου.

8.

ΠΗΓΗ 1

Η οικονομική δύναμη των Ελλήνων της Διασποράς

Οι Έλληνες αποτελούσαν (σημ.: στην Οθωμανική αυτοκρατορία) την απόλυτη πλειοψηφία των χρηματιστικών και εμπορικών επαγγελματιών, τουλάχιστον σ' όσες περιοχές ήταν πρόσφορες για τη διείδυση του ευρωπαϊκού καπιταλισμού, και αποτελούσαν το 30 με 60% του αστικού πληθυσμού των σημαντικότερων εμπορικών κέντρων της αυτοκρατορίας, στο τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου. Είχαν τις μισές βιομηχανικές επιχειρήσεις δικές τους, και έλεγχαν ένα μεγάλο τμήμα του εξωτερικού εμπορίου...

Παρόμοια κατάσταση επικρατεί στην Αίγυπτο, στο δεύτερο κατά σειρά κέντρο της διαμόρφωσης του ελληνισμού του εξωτερικού ... Όπως και στην Οθωμανική Τουρκία, το εξωτερικό εμπόριο ήταν εκείνο που, κυρίως, συγκέντρωσε την προσοχή των Ελλήνων επιχειρηματιών: ιδιαίτερα η εξαγωγή βαμβακιού αντιπροσώπευε 60 με 80% του συνόλου των εξαγωγών και από πολύ νωρίς ελέγχονταν από ελληνικές εταιρίες ... Το 1850 ο οίκος «Κασσαβέτη» (με κεφάλαιο 5 εκατομμύρια φράγκα), κυριαρχούσε στο εμπόριο της Άνω Αιγύπτου απασχολώντας 1.000 υπαλλήλους, και το 1854 απέκτησε το μονοπώλιο της οργάνωσης της ποταμοπλοίας του Νείλου. Το 1858-59 ο οίκος «Νικολόπουλος» ... «συγκέντρωνε» όλα τα προϊόντα της περιοχής της Άνω Αιγύπτου... Έλληνες είχαν σημαντικό ρόλο και στις «ανώτατες σφαίρες των χρηματιστηρίων και τραπεζιτικών δραστηριοτήτων... Από τις 100.000 ιδρυτικές μετοχές της «National Bank» που ήταν άμεσα συνδεδεμένη με το μεγάλο βρετανικό κεφάλαιο και απόκτησε και το εκδοτικό προνόμιο οι 25.000 ανήκαν στον (Ελληνα) Σαλβάγο... Η συμβολή της ελληνικής εμπορικής αστικής τάξης υπήρξε σημαντική στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και της Αζοφικής.... Το ελληνικό ναυτικό κυριαρχούσε στα λιμάνια του Δούναβη μέχρι και τον 20ο αιώνα. Οι Έλληνες αντιπροσώπευαν την απόλυτη πλειοψηφία των εμπόρων στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και τον Κάτω Δούναβη.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 312, 313, 316, 320, 324

ΠΗΓΗ 2

Η οικονομική καχεξία των εγχώριων αστών

Στο τέλος της περιόδου που θεωρείται γενικά η πρώτη φάση της ελληνικής εκβιομηχάνιση (από τη δεκαετία του 1860 ή του 1870 ως το 1910 περίπου), το ποσοστό του επενδυμένου κεφαλαίου που ανήκε στους αυτόχθονες αστούς ήταν αξιοθρήνητο. Και αν ακόμη κανείς παραβλέψει το τεράστιο δημόσιο χρέος -το οποίο θα έπρεπε κανονικά να υπολογίζεται σαν στοιχείο του παθητικού στον ισολογισμό της αστικής τάξης, σαν φορολογική υποχρέωσή της με άλλα λόγια- το ποσοστό του βιομηχανικού, τραπεζικού κι εμπορικού κεφαλαίου που ανήκε σε ανθρώπους ή εταιρίες με ελληνικά ονόματα ήταν μόνο 64% το 1909. Πολλές όμως επιχειρήσεις πρέπει να ανήκαν ολόκληρες ή κατά ένα μέρος τους, σε γνωστούς ή αφανείς εταίρους ή χρηματοδότες που ήταν ομογενείς. Από αυτό άλλωστε το 64% της «εγχώριας» ιδιοκτησίας, περισσότερο από το μισό ήταν επενδυμένο στο εμπόριο, που σημαίνει ότι και αυτό το μισό ήταν με τη σειρά του κατά το μεγαλύτερο μέρος του απασχολημένο σε πολύ μικρές εμπορικές επιχειρήσεις σε καταστήματα και μικρά χονδρεμπορικά, των οποίων οι ιδιοκτήτες πρέπει να καταταθούν στη μικροαστική και όχι στην αστική τάξη. Θα ήταν λοιπόν ρεαλιστικό να υπολογίζει κανείς ότι οι εγχώριοι αστοί είχαν στον έλεγχό τους περίπου 30-40% του συνολικού ελληνικού κεφαλαίου. Και αφού το σύνολο αυτό βέβαια ήταν εξαιρετικά χαμηλό, επειδή η χώρα ήταν φτωχή, το 30-40% που ανήκε στους ιθαγενείς αστούς ήταν ασήμαντο όχι μόνο ως ποσοστό αλλά και ως απόλυτος αριθμός.

Γ. Δερτιλή, Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική επέμβαση 1880-1909, σ. 85

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των πηγών και τις πληροφορίες του σχολικού βιβλίου, να σχολιάσετε τη φράση του βιβλίου σας: «Η χώρα (η Ελλάδα) ανταγωνιζόταν τον εαυτό της».

9.

ΠΗΓΗ 1

ΠΙΝΑΚΑΣ

Σύνθεση εξωτερικού εμπορίου

Μ.ο. δεκαετιών 1860-1870 και 1900-1910

Βασικά προϊόντα (ποσοστό % της αξίας)

A. Εισαγωγές

Είδος	1860-70	1900-10
Αγροτικά προϊόντα	31%	36%
Βιομηχανικά	24%	30%
Πρώτες ύλες	12%	18%

B. Εξαγωγές

Είδος	1860-70	1900-10
Αγροτικά προϊόντα	63%	75%
Βιομηχανικά	7%	2%
Πρώτες ύλες	17%	22%

ΠΗΓΗ 2

ΠΙΝΑΚΑΣ

**Χώρες εμπορικών συναλλαγών της Ελλάδας
(συγκριτικά μ.ο.1890)**

Εισαγωγές και εξαγωγές σε εκατομμύρια δραχμές

Χώρα	Αξία	Ποσοστό	Κυριότερα είδη
Αγγλία	66	30%	Σταφίδα, μεταλλεύματα, υφάσματα
Ρωσία	22	10%	Σιτηρά (εισαγωγές)
Τουρκία	28	13%	Τρόφιμα, ζώα, βαμβάκι
Αυστρία	25	11%	Ξυλεία, αγροτικά
Γαλλία	32	15%	Δέρματα, τρόφιμα, διάφορα
Γερμανία	8	4%	
Ιταλία	7	3%	
ΗΠΑ	7	3%	
Σύνολο	217		

ΠΗΓΗ 3

Πολλαπλασιασμός των εμπορικοποιήσιμων καλλιεργειών

Πραγματικά, από τα μέσα του αιώνα διαφαίνεται μια ξεκάθαρη τάση πολλαπλασιασμού των εμπορικοποιήσιμων σε βάρος των παραδοσιακών καλλιεργειών που αποβλέπουν στην αυτοκατανάλωση. Η καλλιέργεια των δημητριακών, λόγου χάρη, αυξάνεται με πολύ αργούς ρυθμούς.

.....
Αντίθετα, τα αμπέλια, από 9.000 στρέμματα που καλύπτουν το 1835, φτάνουν σε 492.000 στρέμματα το 1861, σε 822.000 το 1881, σε 1.266.000 το 1887, σε 1.350.000 το 1900, για να περιοριστούν, το 1909, σε 1.040.000 στρέμματα.

Η σταφίδα πάλι, που η εκμετάλλευσή της γίνεται από το 1830, από 53.000 στρέμματα που καλύπτει το 1861 φτάνει τα 468.000 το 1887, τα 700.000 στρέμματα το 1900, και το 1909 πέφτει στα 577.000 στρέμματα. Η ελιά, καλύπτει το 1835 τα 250.000 στρέμματα, το 1881 τα 1.829.000 και το 1900 καθώς και το 1909 τα 2.600.000 στρέμματα. Τέλος, οι καλλιέργειες του καπνού και του βαμβακιού, που το 1830 ήταν ανύπαρκτες ή περιθωριακές, από το 1870-1880 αρχίζουν να επεκτείνονται.

Καθοριστικό στοιχείο στάθηκε η ανάπτυξη μιας φυσικής διεξόδου για τα εξαγωγίμα αγροτικά προϊόντα: το λάδι, ο καπνός, τα σύκα και κυρίως η σταφίδα, βρήκαν στην αγορά της δυτικής Ευρώπης ένα πεδίο συνεχώς διευρυνόμενο. Βασική σημασία είχε η σταφίδα: η καλλιέργειά της είχε επεκταθεί σ' ολόκληρη την Πελοπόννησο: Με τις ευλογίες του Κράτους, της

εμπορικής αστικής τάξης και του χρηματιστικού κεφαλαίου, που έλεγχε τα κυκλώματα, οι αγρότες υποτάχθηκαν στις αντικειμενικές απαιτήσεις της παγκόσμιας αγοράς. Στο τέλος του περασμένου αιώνα αν η Ελλάδα δεν ήταν χώρα μονοκαλλιέργειας, είχε γίνει σχεδόν χώρα μονοεξαγωγής, αντιπροσωπεύοντας πάνω από το 50% των εξαγωγών για όλο το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 91-92

Αφού λάβετε υπόψη τις πληροφορίες της πηγής 3 και τις σχετικές πληροφορίες του σχολικού βιβλίου, να σχολιάσετε τα στοιχεία που περιλαμβάνουν οι πίνακες.

10.

ΠΗΓΗ 1

Μορφές εσωτερικού εμπορίου στον 19ο αιώνα: οι εμποροπανήγυρες

«Αι πανηγύρεις εισίν εμπορικαί συναθροίσεις εντός πόλεων ή αγροτικών δήμων τελούμεναι κατ' έτος εις ωρισμένην εποχήν, εις ας συρρέουσιν εκ των παρακειμένων πόλεων έμποροι προς πώλησιν των εμπορευμάτων των, ή έτεροι προς αγοράν ετέρων της πολεως ή του δήμου εν των οποίω τελείται η πανήγυρις.

Εις εποχήν καθ' ην το εσωτερικόν εμπόριον υπεβάλλετο εις περιορισμούς, αι τοιαύται συναθροίσεις έχαιρον προνομία τινα και ατελείας, και η ύπαρξις των καθίστατο αναγκαία, αλλ' αφ' ότου το εσωτερικόν εμπόριον εκτήσατο πλήρη ελευθερίαν, ου μόνον απώλεσαν αύται την σπουδαιότητά των αλλά και αποκρούονται παρά τινων οικονομολόγων ως ενισχυούσαι την αργίαν.

Αι πανηγύρεις αύται καθίστανται παρ' ημίν δια Β. Διατάγματος και διαρκούσιν από 3-8 ημέρας. Κατά τι δε ψήφισμα του Κυβερνήτου της 4 Φεβρουαρίου 1830, ισχύον και μέχρι σήμερα, επιτίθεται φόρος επί τα εις τας πανηγύρεις ταύτας εισαγόμενα εμπορεύματα, «δύο μεν φοινίκων επί τα χονδρικά φορτία, τεσσάρων δε επί τα ψιλικά», κατά την έκφρασιν του ψηφίσματος, και ο φόρος ούτος εγγράφεται εις τους προϋπολογισμούς των δήμων ως τακτικόν έσοδον. Η δε αναλογία των φοινίκων κατά την επιβολήν του φόρου γίνεται εις λεπτά.

Οι εκ των πανηγύρεων και των εν αυταίς ανεγειρομένων παραπηγμάτων πόροι των διαφόρων δήμων ανήρχοντο το μεν 1859 εις δρχ. 25.565, τω δε 1865 εις δρχ. 29.836.

Αι σήμεραν κατ' έτος τελούμενοι καθ' όλον το Κράτος πανηγύρεις εισίν... 29 τον αριθμόν».

Α. Μανσόλα, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*,
Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1867, σ. 132

[Παράθεμα σχολικού βιβλίου]

ΠΗΓΗ 2

Από το 1847 συγκροτούνται περί τας 40 εμπορικαί πανηγύρεις εις διάφορα μέρη του κράτους κατά διαφόρους εποχάς, διαρκούσαι 3-12 ημέρας. Αι εκ

τούτων πρόσοδοι των διαφόρων δήμων ανέρχονται εις 40.000 δρχ. περίπου. Αι πανηγύρεις αύται άλλοτε παρέσχον σπουδαίας υπηρεσίας, σήμερον όμως ένεκα της ελευθερίας, ης απολαύει το εμπόριον, και της αναπτύξεως των μέσων της συγκοινωνίας, δεν έχουσι πλέον την αυτήν σημασία, αν και πολλαί εμπορικά πανηγύρεις συνεστήθησαν έκτοτε και συνιστώνται.

A. N. Βερναρδάκη, *Περί του εν Ελλάδι Εμπορίου*, εν Αθήναις 1885, σ. 76.

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραπάνω πηγών, να αποτιμήσετε τη συμβολή των εμποροπανηγύρεων στη δημιουργία εμπορικής κίνησης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.

11.

ΠΗΓΗ 1

Η μετεπαναστατική ναυτιλία

Οι παράγοντες που δημιούργησαν τις ευκαιρίες για ανάδειξη άλλων δυνάμεων στον κόσμο των ναυτιλλομένων συμβάδισαν με την αντικατάσταση παλαιών σχημάτων, όπως το σύστημα της «σερμαγιάς» και των «συντροφοναυτών», τόσο από λόγους εγγενείς όσο και από εξωτερικές συνθήκες. Η εξάλειψη του μεριδίου σαν υπεραξιακής μονάδας καθοριστικής κεφαλοποίησης της εργασίας έφερε σαν αποτέλεσμα την αντικατάστασή της με τη μισθοδοσία των πληρωμάτων. Αυτό είχε προέλθει άμεσα από την απότομη μεταβολή των εμποροναυτών σε στρατιώτες τον καιρό της Επανάστασης. Στα χρόνια του Κριμαϊκού πολέμου, όταν οι ναύτες μισθοδοτούνταν προς 140 ως 150 δραχμές το μήνα, εμφανίζεται το φαινόμενο της εξαθλίωσης της τάξεως αυτής των εργατών της θάλασσας, που είχαν πια καταστεί προλετάριοι, δέσμοι των φρικτών συνθηκών ζωής στα άθλια εκείνα ατμόπλοια, αλλά και θύματα της αγοράς εργασίας στα χρόνια εκείνα της έντονης εκμεταλλεύσεως της εργατικής τάξεως.

Ο νέος τρόπος ναυτικής επιχειρήσεως απέκλεισε τη συμμετοχή του παράγοντα «εργασία» στον τομέα του κέρδους και έκανε πιο προσωπική αλλά και πιο ευέλικτη την οικονομική εκμετάλλευση, η οποία τώρα επιζητούσε συνδυασμούς για την εξεύρεση πιστωτικών κεφαλαίων από τη διεθνή κεφαλαιαγορά. Επίσης απαιτούσε την πρακτόρευση της ναυλαγοράς με ένα δίκτυο καλά οργανωμένων γραφείων.

Από την άλλη μεριά η συμβολή του κράτους άμεση ή έμμεση εμφανίζεται την περίοδο αυτή έντονη. Προσπαθεί να εκμεταλλευθεί τις δυνατότητες των διεθνών συμβάσεων, αλλά και να εφαρμόσει τους εσωτερικούς κανονισμούς, λιμενικούς και προξενικούς, σταχυολογώντας η εφαρμόζοντας τα επικρατούντα στα ξένα κράτη με την ευχέρεια που διέθετε το νέο κράτος για την συγκρότησή του.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ', σσ. 182-183

ΠΗΓΗ 2

Τι πρέπει να γίνει για την αναζωογόνηση της εμπορικής ναυτιλίας.

Από έγγραφο του 1859

Δια ν' ανορθώση δε η Ελληνική Κυβέρνησις την εμπορικήν πίστιν της ναυτιλίας και εις το εξωτερικόν, ανάγκη πάσα συστάσεως ασφαλιστικού καταστήματος με ικανά κεφάλαια, εκτεινομένου από του Λονδίνου μέχρι της Μασσαλίας...

Εσωτερικώς δε να ενεργήση την σύστασιν Δανειστικών ναυτικών καταστημάτων, δια της Ελληνικής Τραπέζης, ή όπως άλλως εγκρίνη εις τας πόλεις εν αις υπάρχει συγκεντρωμένη ναυτιλία, τα οποία να δανείζωσι τους ιδιοκτήτας των πλοίων με τόκους μετρίους...

Να φροντίση η Κυβέρνησις περί συνδέσεως εμπορικών αμοιβαιότητος συνθηκών μεθ' όλων των Κρατών, εις όσα η ελληνική εμπορική ναυτιλία συχνάζει, και ιδίως μετά της Γαλλίας και Ρωσίας...

Να μετριάση όσον το δυνατόν τα προξενικά τέλη, τα οποία εις την ελληνικήν ναυτιλίαν αποβαίνουν εις μέγας και επιβαρυντικούς φόρους...

Να φροντίση η Κυβέρνησις περί της διορθώσεως των δρόμων των σημαντικωτέρων εν Ελλάδι Δασών, προς εύκολον εξαγωγήν ναυπηγησίμου αγρίας ξυλείας...

B. Κρεμμυδά, *Νεότερη Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή*, σ. 141.

ΠΗΓΗ 3

Προσπάθειες και πρωτοβουλίες για την ανάπτυξη της ελληνικής ατμοπλοΐας

Το 1857 άρχισε τις εργασίες της η «Ελληνική Ατμοπλοϊκή Εταιρεία» με έδρα της τη Σύρο. Η πρωτοβουλία για την ίδρυσή της οφείλεται στην κυβέρνηση Μαυροκορδάτου που ψήφισε το νόμο της 22ας Απριλίου 1855, με τον οποίο δινόταν η άδεια ίδρύσεως μετοχικής ανώνυμης εταιρίας με σκοπό την ατμοπλοϊκή συγκοινωνία μεταξύ των νησιών και των παραλίων της χώρας. Η εταιρία συστήθηκε το 1856. Στο αρχικό κεφάλαιό της, που ήταν 3.000 δρχ., μετείχε η κυβέρνηση με 800 μετοχές των 500 δρχ. η καθεμιά. Αργότερα το κεφάλαιο αυξήθηκε σε 5.000.000 και οι μετοχές του κράτους κατά 2.000 (νόμος ΦΙΘ'). Επιπλέον το κράτος ενίσχυσε την εταιρία, παρέχοντας με δάνειο οικόπεδα στη Σύρο και στον Πειραιά, καθώς και τρία επιβατικά ατμόπλοια, τα «Βασίλισσα της Ελλάδος», «Ύδρα» και «Πανελλήνιον», που τα αγόρασε προς 24.000 λίρες Αγγλίας. Ο αριθμός των ατμοπλοίων που διέθετε η εταιρία αυξήθηκε από 4 αρχικά σε 11 το 1861.

.....
Έντονο επίσης ήταν το κρατικό ενδιαφέρον για τη προστασία από καταδολιεύσεις των ναυτιλιακών νόμων. Πρέπει να τονισθεί επίσης ότι εκείνη περίπου την εποχή η έστω καχεκτική ανάπτυξη της ατμοπλοΐας μας προκάλεσε στα ξένα συμφέροντα αντιδράσεις, κυρίως στο «Αυστριακό Λόυδ» της γραμμής Τεργέστης, μάλιστα και μετά την υπογραφή σχετικής συμβάσεως με την Αυστρία στις 4 Μαρτίου 1835. Οι Αυστριακοί επιχείρησαν να εμποδίσουν ελληνικά ατμόπλοια να παραλαμβάνουν επιβάτες από και για την

Τεργέστη, με τον ισχυρισμό ότι το «Αυστριακό Λόυδ έχαιρε αποκλειστικού προνομίου». Αλλά και αν προϋπήρχε το προνόμιο αυτό, η παραπάνω σύμβαση το είχε καταστήσει ανίσχυρο.

Η ανησυχία ωστόσο για το συναγωνισμό στις διεθνείς γραμμές υπήρχε κυρίως από την ελληνική πλευρά. Η κρίση που περνούσε η ναυτιλία τα μεταβατικά εκείνα χρόνια με την είσοδο του ατμού έπρεπε να καλυφθεί με την εξεύρεση μεγάλων χρηματικών πιστωτικών κεφαλαίων. Την δουλειά αυτή έπρεπε να αναλάβουν ειδικές τράπεζες με αποκλειστική οικονομική δραστηριότητα στον τομέα της ναυτιλίας. Έτσι στα 1860 συστήθηκε στην Πάτρα η «Ελληνική Ναυτική Τράπεζα» του Σωτηρίου Γερούση με μετόχους Έλληνες εμπόρους και επιχειρηματίες μέσα και έξω από την Ελλάδα. Το μετοχικό κεφάλαιό της ήταν μόλις δύο εκατομμύρια δραχμές, αλλά η σημασία της μεγάλη και ως παράδειγμα ναυτικής πίστωσης για τη χώρα. Οι εργασίες της θα κάλυπταν από οικονομικής απόψεως πολλούς τομείς των ναυτιλιακών δραστηριοτήτων, γι' αυτό ανοίχθηκαν αμέσως πολλά υποκαταστήματά της σε διάφορα λιμάνια της Ελλάδος.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ', σσ. 182-184

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των πηγών και τις σχετικές πληροφορίες του σχολικού βιβλίου, να προσδιορίσετε και να αναλύσετε τους παράγοντες που επηρέασαν την εξέλιξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας κατά το 19 αιώνα.

12.

ΠΗΓΗ

Παρατηρούνται φαινόμενα σταδιακής παρακμής στα σημαντικότερα λιμάνια, που αντλούσαν την οικονομική τους δύναμη από ναυτιλιακές δραστηριότητες. Μόνο η Ερμούπολη παρουσιάζει εντυπωσιακή άνθηση στο διάστημα 1830-1870, όταν κυριαρχεί στο διαμετακομιστικό εμπόριο του Αιγαίου που γίνεται ακόμα με ιστιοφόρα¹. Αλλά τα λιμάνια που είχαν πλούτισε από τη ναυτιλία (το Γαλαξίδι, η Ναύπακτος, οι Σπέτσες, η Κύμη, και κυρίως η Ύδρα και είχαν δημιουργήσει σ' αυτή τη βάση μικρές αλλά συμπαγείς αστικές κοινότητες, γρήγορα καταστράφηκαν και έχασαν τον πρωτο-αστικό χαρακτήρα τους.

Τα ιστιοφόρα που άλλοτε, στην περίοδο 1700-1820, πλούτιζαν τους νησιώτες, είχαν αποδεκατιστεί από τον πόλεμο (οι απώλειες σκαφών κυμαίνονταν από 50 ως 60%). Σιγά σιγά βέβαια, επισκευάστηκαν ή αντικαταστάθηκαν, αλλά η αναπόφευκτη και βαθμιαία εκτόπισή τους από τα ατμοκίνητα πλοία, έδωσε γερό χτύπημα στους παραδοσιακούς караβοκύρηδες. Από το 1850,

¹ Το 1828, λίγα χρόνια μετά τη συγκρότησή της, η Ερμούπολη είχε κιάλας 16.000 κατοίκους, από τους οποίους οι 4.500 προέρχονταν από τη Χίο, 3.500 από τη Μικρά Ασία, 1.000 από την Κωνσταντινούπολη, 1.000 από την Πελοπόννησο, 1.000 από τη Στερεά και 2.500 από τα νησιά. (Τιμ. Αμπελάς, «Ιστορία της νήσου Σύρου», Ερμούπολη 1874, σ. 65).

μειώνονται προοδευτικά οι ναυπηγικές εργασίες των νησιών, καθώς και το σύνολο των δραστηριοτήτων που είχαν αναπτυχθεί γύρω από τη ναυτιλία.

Η Σύρος, αδιαμφισβήτητο κέντρο και διαμετακομιστική αποθήκη του Αιγαίου, συγκεντρώνει από το 1864 τα μισά περίπου σκάφη. Τα ναυπηγεία διευκόλυναν την κατασκευή ολοένα και μεγαλύτερων πλοίων για να αντιμετωπιστεί ο ανταγωνισμός με τα ευρωπαϊκά ατμόπλοια.

Οι μετασχηματισμοί αυτοί επηρέασαν βαθύτατα τη λειτουργία των τάξεων που ασκούσαν τις ναυτιλιακές δραστηριότητες. Ένα μεγάλο τμήμα αυτής της τάξης των εφοπλιστών είχε συγκροτηθεί με βάση το κεφάλαιο που συσσωρευόταν από το παραδοσιακό θαλάσσιο εμπόριο. Αλλά η καινούργια «καπιταλιστική» ναυτιλία απαιτούσε σημαντικές επενδύσεις και ήταν λειτουργικά διαφοροποιημένη από τα τοπικά της ερείσματα, γύρω από τα οποία είχαν αναπτυχθεί οι συμπαγείς και διαρθρωμένες αστικές κοινότητες των νησιών.

Πολύ σύντομα, λοιπόν, αρχίζουν να παρακμάζουν όλες αυτές οι πόλεις – ακόμα και η Σύρος από το 1880. Πράγματι, από τη στιγμή που γενικεύτηκε η χρήση των ατμοκίνητων σκαφών, η ναυτιλία μετατράπηκε βαθμιαία σε οικονομική επιχείρηση μεγάλης εμβέλειας. Αναπόφευκτα, το οργανωτικό κέντρο της μετατοπίστηκε προς την πρωτεύουσα, και από κει, με λιμάνι τον Πειραιά, κυριάρχησε σιγά σιγά σ' όλο το εσωτερικό θαλάσσιο εμπόριο και (κυρίως) στο εξωτερικό εμπόριο, που άνθιζε το ελληνικό χρηματιστικό κεφάλαιο του εξωτερικού.

Έτσι, λοιπόν, από τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας και με εξαίρεση της Ερμούπολης και των λιμανιών που εξυπηρετούσαν εκτεταμένη ενδοχώρα, διατηρώντας μ' αυτόν τον τρόπο τις λειτουργίες τους σαν οικονομικές και πολιτιστικές πρωτεύουσες, τα περισσότερα παράκτια κέντρα παρακμάζουν με γοργό ρυθμό. Εξαίρεση αποτελεί το φαινόμενο των επτανησιακών πόλεων, οι οποίες διατήρησαν το χαρακτήρα τους, λόγω της μεγάλης έκτασης των νησιών. Και εδώ, όμως, οι αστικές λειτουργίες τους υπέστησαν τις ίδιες περίπου συνέπειες με τα παραδοσιακά αστικά κέντρα της ενδοχώρας, εντασσόμενες στον οργανωμένο νεοελληνικό κρατικό χώρο. Και αν η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος δεν έχασαν τον αστικό τους χαρακτήρα μέσα σε λίγα χρόνια, όπως η Ύδρα και η Σκόπελος, όμως σιγά σιγά ο πληθυσμός λιγόστεψε.

Σ' όλη αυτή την περίοδο, αδιάκοπη ανάπτυξη παρουσιάζουν μόνο τα λιμάνια και τα κέντρα του εξαγωγικού εμπορίου, που δημιουργήθηκαν κυρίως μετά το 1850, σε σημεία που εξυπηρετούσαν άμεσα τις περιοχές που παρήγαν αγροτικά εξαγωγίμα προϊόντα. Έτσι η σταφίδα, βασικό εξαγωγίμο προϊόν, αποτελεί τη βάση της ανάπτυξης των λιμανιών της Πελοποννήσου και κυρίως της Πάτρα που έγινε η πλουσιότερη πόλη μετά την παρακμή της Ερμούπολης. Με την προσάρτηση της Θεσσαλίας, θα προστεθεί και ο Βόλος. Και αν η Πάτρα, ο Βόλος κι η Καλαμάτα υπήρξαν, από το 1880-1890, εμβρυακά κέντρα βιομηχανικής παραγωγής, η ανάπτυξή τους οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά

στις λιμενικές τους λειτουργίες, και, προκειμένου για τα λιμάνια της Πελοποννήσου στην εξαγωγή της σταφίδας².

Με λίγα λόγια, η παρακμή πόλεων του ελληνικού χώρου ήταν ένα σχεδόν γενικευμένο φαινόμενο. Για πολλαπλούς λόγους, με την ελληνική ανεξαρτησία, όλες οι τοπικές αστικές δραστηριότητες εξολοθρεύονται. Τα μόνα αστικά κέντρα που δημιουργήθηκαν και αναπτύχθηκαν από τότε, εκτός από την πρωτεύουσα, υπήρξαν η Ερμούπολη, κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου, και τα λιμάνια εξαγωγών. Και στις δυο περιπτώσεις, οι δραστηριότητές τους συνδέονται με τις οικονομικές σχέσεις που είχε ο ελληνικός χώρος με το εξωτερικό. Τα υπόλοιπα αστικά κέντρα, μένουν στάσιμα ή παρακμάζουν οριστικά.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 174-176

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο της πηγής να διερευνήσετε τους λόγους παρακμής των αστικών κέντρων και τους λόγους ακμής της Ερμούπολης, του Πειραιά και άλλων λιμανιών εξαγωγικού εμπορίου.

13.

ΠΗΓΗ

Αποδεσμευμένοι από τους εξαναγκασμούς που υφίσταντο ως “υποταγμένη εθνότητα” στο πλαίσιο της Αυτοκρατορίας, οι επιχειρηματίες που εγκαθίστανται στη Σύρα, με επικεφαλής τους Χιώτες μεγαλεμπόρους, θα μπορέσουν επιτέλους να αξιοποιήσουν το εμπορικό τους ταλέντο. Καθώς ελέγχουν τα δίκτυα των ανταλλαγών στην περιοχή, και βρίσκονται σε διαρκή επαφή με τους συγγενικούς τους ελληνικούς εμπορικούς οίκους της διασποράς, στο Λονδίνο, τη Μασσαλία, το Άμστερνταμ, την Τεργέστη ή την Οδησό, θα καταστήσουν νέα τους πατρίδα αναγκαίο ενδιάμεσο σταθμό στην κίνηση των ανταλλαγών ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή. “Επειδή και σεις μετέρχεσθε το εμπόριον της μανιφατούρας, έχετε μέγα συμφέρον να εξοδεύετε όσον δύνασθε πράγμα εδώ, καθώς και άλλοι κάμνουν (...). Είναι περιττόν να σας είπω ότι αι υποθέσεις σας θέλουν θεωρείσθαι με συγγενικόν ζήλον...”, γράφει ο Λουκάς Ράλλης, πιθανότατα στους συγγενείς του στο Λονδίνο. Η Σύρα θα γίνει, λοιπόν, ένα είδος αποθήκης, ένα εμπορικό πρακτορείο της ανατολικής Μεσογείου. Αγοράζει από τη Δύση, χονδρικά και επί πιστώσει τις περισσότερες φορές, υφάσματα βαμβακερά και μάλλινα, σιδηρικά και είδη κιγκαλερίας, δέρματα και ζάχαρη, και τα συγκεντρώνει στις αποθήκες της διαμετακόμισης ώσπου να τα μοιράσει σιγά σιγά στα διάφορα λιμάνια της Ελλάδας και του Αρχιπελάγους, “όπου οι αποστολές εμπορευμάτων γίνονται σταδιακά, κάθε φορά που

² Είναι αποκαλυπτικό, ότι το 1887 η σταφίδα αντιπροσώπευε 17,8 εκατομμύρια χρυσά φράγκα σε 18,7 εκατομμύρια φράγκα της συνολικής αξίας των εμπορευμάτων που εξαγόταν από το λιμάνι της Πάτρας. (Stavrianos, «The Balkans since 1453», Νέα Υόρκη 1958, σ. 298).

παρουσιάζονται οι αντίστοιχες ανάγκες...”. Σε αντάλλαγμα συγκεντρώνει και εξάγει τα προϊόντα του περιγύρου: δημητριακά, σπόγγους και ακατέργαστα δέρματα, βερμιγιόν και φυσικά το μετάξι.

.....
Εδώ οι εμπορικές και τραπεζικές πράξεις αποτελούν μέρος της καθημερινότητας: το παιγνίδι με τις μεταβολές των τιμών στο χρόνο ή με τις διαφορές τους από τόπο σε τόπο, οι αγοραπωλησίες συναλλαγμάτων, η προεξόφληση συναλλαγματικών. Χωρίς να ξεχνάμε και τις συμφωνίες για ναύλωση καραβιών που κλείνονται επί τόπου· γιατί, εκτός των άλλων, η Σύρα θα γίνει και το κέντρο της ιστιοφόρου εμπορικής ναυτιλίας που ανασυγκροτείται ταχύτατα, μετά τις καταστροφές του πολέμου, και ξαναβρίσκει την κυρίαρχη θέση της στην ακτοπλοΐα του Αρχιπελάγους, αλλά και στη μεταφορά των δημητριακών από τη Μαύρη Θάλασσα και τις εκβολές του Δούναβη στη Μασσαλία και το Κάδιξ.

Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σσ. 84-86

Να προσδιορίσετε τους λόγους οικονομικής ευημερίας της Σύρου κατά τις πρώτες δεκαετίες της ζωής του ελληνικού κράτους.

14.

ΠΗΓΗ 1

Η Μεγάλη Ιδέα

Η προώθηση της επεκτατικής πολιτικής των διαφόρων εθνικών συνόλων βρισκόταν στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου αιώνα στην ημερήσια διάταξη, στο μέτρο που ήταν πια σαφές ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν μπορούσε πια να αναστείλει το διαμελισμό της παρά μόνο βραχυπρόθεσμα. Σ' αυτό το πλαίσιο πρέπει να τοποθετηθεί η βαθμιαία αλλαγή της πολιτικής στάσης της ελληνικής μεγαλοαστικής τάξης από το τέλος του 19ου αιώνα και πέρα.

Πράγματι, στα πρώτα πενήντα περίπου χρόνια της ανεξαρτησίας, η αστική τάξη της διασποράς αντιμετώπιζε με καχυποψία την οποιαδήποτε απόπειρα επεκτατισμού της ανεξάρτητης Ελλάδας προς τα οθωμανικά εδάφη. Και αν τα εθνικιστικά όνειρα της «Μεγάλης Ιδέας» κυριαρχούσαν στα διευθυντικά στρώματα και στη μικροαστική τάξη του ανεξάρτητου βασιλείου, δε συνέβαινε το ίδιο με την ελληνική αστική τάξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που ήταν υποχρεωμένη από τα ίδια τα πράγματα να υιοθετεί μια στάση συμβιβαστική και εφεκτική. Είναι αλήθεια ότι η διαφορά ανάμεσα στις δυο αυτές αντιτιθέμενες θέσεις, όσον αφορά στο μέλλον του έθνους, δεν κρυσταλλώθηκε ποτέ σε οξείες πολιτικές συγκρούσεις. Αυτό όμως οφείλεται, κυρίως, στο γεγονός ότι το ελληνικό κράτος εξαναγκάστηκε πολλές φορές να απαρνηθεί τις επεκτατικές και φιλοπόλεμες τάσεις του κάτω από την πίεση της Μεγάλης Βρετανίας, η οποία φρόντιζε διαρκώς και με κάθε τρόπο να διατηρεί την εδαφική ακεραιότητα της Αυτοκρατορίας. Δεν υπήρξε πολιτική ή διπλωματική κρίση στο

χώρο των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής που να μη συνοδεύτηκε από αναζωπύρωση του ελληνικού εθνικισμού, ο οποίος επιζητούσε μόνιμα τη δυναμική υλοποίηση της μεγάλης ιδέας. Παρ' όλες όμως τις πιέσεις των ασυγκράτητων εθνικιστικών στοιχείων η Ελλάδα δεν μπόρεσε ποτέ, ως το 1897, να προβεί σε ένοπλη αντιπαράθεση με τους Τούρκους. Οι μεγάλες δυνάμεις, και ιδίως η Μεγάλη Βρετανία, δε δίστασαν να χρησιμοποιήσουν όλα τα μέσα για να αποτρέψουν ανάλογο ενδεχόμενο. Διαβήματα, πιέσεις, απειλές και υποσχέσεις, και στην ανάγκη άμεσες στρατιωτικές επεμβάσεις και ναυτικοί αποκλεισμοί, εξασφάλισαν την ελληνική «ουδετερότητα» μπροστά στις αλληπάλληλες κρίσεις και επιμήκυναν τεχνητά, για μισόν αιώνα, την «Ραχ Ottomanica» στα Νότια Βαλκάνια. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό, ότι όλες οι επεκτάσεις του ελληνικού εδάφους στο 19ο αιώνα δεν αποτέλεσαν κατακτήσεις των Ελλήνων, αλλά επιβλήθηκαν από την Μεγάλη Βρετανία, στο πλαίσιο μιας πολιτικής «βαλκανικής ισορροπίας», που διακυβευόταν από την προώθηση των αυστριακών, γερμανικών και κυρίως, των ρωσικών επεκτατικών σχεδίων. Έτσι, η αντικειμενική διάσταση ανάμεσα στα συμφέροντα της «κατεστημένης» μεταπρατικής αστικής τάξης και στο λαϊκισμό της Μεγάλης Ιδέας, που ήταν ανεξίτηλα τυπωμένος στις συλλογικές συνειδήσεις των μικροαστικών στρωμάτων και των λαϊκών μαζών του ανεξαρτήτου βασιλείου, δεν εκφράστηκε ποτέ με ενάργεια. Οι πολιτικές επιλογές προκαταλαμβάνονταν από τη βρετανική κηδεμονία: εκείνη επέβαλε μόνιμα στην Ελλάδα μια στάση ουδετερότητας και μετριοπάθειας, που ταυτιζόταν απόλυτα με τα συμφέροντα των μεγαλοαστών της διασποράς, αφού πίεζαν και αυτοί προς την ίδια κατεύθυνση.

Θα αναφέρουμε ακόμα την ομόθυμη σχεδόν η υποστήριξη που επιφύλαξε η αστική τάξη του εξωτερικού στα αγγλόφιλα πολιτικά κόμματα, που υπήρξαν απρόθυμα σε κάθε άμεση προσπάθεια υλοποίησης της Μ. Ιδέας.

Αν είναι συμπτωματικό το γεγονός ότι από την περίοδο αυτή η μεγαλοαστική τάξη αρχίζει να δραστηριοποιείται πολιτικά. Οι επεκτατικές επιχειρήσεις των Ελλήνων, που ως το 1900 απέβλεπαν κυρίως στη διεύρυνση της «πολιτιστικής» και οικονομικής τους εμβέλειας, θα πάρουν στο μέλλον άμεσα πολιτική μορφή. Γάλλοι και Αγγλοι αξιωματικοί αναδιοργανώνουν τον ελληνικό στρατό, που με τη μορφή άτακτων ομάδων πολεμάει άλλωστε στη Μακεδονία ενάντια στις βουλγαρικές ομάδες, που από την πλευρά τους εκπαιδεύονται από Πρώσους αξιωματικούς. Όλοι οι οικονομικοί πόροι των Ελλήνων διοχετεύονται σ' αυτή την «υψίστη εθνική προσπάθεια» και για πρώτη φορά οι μεγαλοκεφαλαιούχοι όχι μόνο δεν αντιτίθενται αλλά και συμμετέχουν ενεργά. Η επαπειλούμενη άμεση αντιπαράθεση των βαλκανικών εθνικισμών, που αντιστοιχούσε σε μίαν αύξουσα ένταση ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις του κέντρου, δεν τους άφηνε πια περιθώρια εκλογής. Το οικονομικό τους μέλλον εμφανιζόταν τώρα πια σα συνάρτηση της δυνατότητας του ελληνικού κράτους να επιβάλει, πάντοτε με τη βοήθεια της Αγγλίας, ένα διαμοιρασμό όσο το δυνατόν συμφερικότερο. ...

Όταν, λοιπόν, το 1910 ο Βενιζέλος κατέλαβε την εξουσία, η ελληνική μεγαλοαστική τάξη για πρώτη φορά αποδέχθηκε ομόφωνα να ρίξει το πολιτικό, και κυρίως το οικονομικό της βάρος, στην προετοιμασία της αναδίπλωσης των «εθνικών πεπρωμένων». Κατά τον Λούντ Τζώρτζ, επρόκειτο για την αντιπαράθεση του χριστιανικού πολιτισμού με την τουρκική βαρβαρότητα. Δυο χρόνια αργότερα, ξεσπάνε οι βαλκανικοί πόλεμοι του 1912-1913 και την επόμενη χρονιά αρχίζει ο Μεγάλος πόλεμος. Το ανατολικό ζήτημα βγαίνει προς τη λύση του, ενώ για τους Έλληνες κεφαλαιούχους διακυβεύονται πια τα πάντα. Έτσι πολλαπλασιάζονται οι χρηματοδοτήσεις των στρατιωτικών δαπανών και διατίθενται άφθονα μέσα για την οργάνωση των άτακτων ομάδων στις παραμεθόριες περιοχές. Ολόκληρη η τεράστια οικονομική υποδομή του ελληνικού μεταπρατικού συστήματος τίθεται βαθμιαία στην υπηρεσία των σχεδίων της ελληνικής κρατικής εξουσίας. ...

Θ' αναφέρουμε την περίπτωση της ελληνικής αστικής τάξης του Λονδίνου (αδελφοί Ράλλη, Σταυρίδης, και οι εφοπλιστές Σταθάτος, Λυκιαρδόπουλος, Σκυλίτσης).

Ως τους βαλκανικούς πολέμους, ο κύκλος αυτός δεν είχε δείξει και μεγάλο ενδιαφέρον για τις τύχες της Ελλάδας. Μόνο μετά το 1912-1913 διαμορφώθηκε σε ομάδα πίεσης για την προώθηση των επεκτατικών συμφερόντων της χώρας. Έτσι, η μεταπρατική μεγαλοαστική τάξη, στο σύνολό της, συμμετέχει για πρώτη φορά άμεσα στην οργάνωση του ελληνικού επεκτατισμού που επακολούθησε μετά την άνοδο του Βενιζέλου. Θα ήταν βέβαια πολύ σχηματικό να υποστηρίξει κανείς ότι ο Βενιζέλος υπήρξε ο άμεσος και συνειδητός «πράκτορας» του μεγάλου κεφαλαίου ή και του βρετανικού ιμπεριαλισμού. Χωρίς αμφιβολία, η εξωτερική πολιτική των φιλελευθέρων χαρακτηρίστηκε με γνώμονα τα γενικότερα εθνικά συμφέροντα και όνειρα και τουλάχιστον μέχρι τον εθνικό διχασμό η πολιτική αυτή ανταποκρινόταν στις επιθυμίες όχι μόνο της άρχουσας τάξης αλλά ολόκληρου του λαού.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 364-370

ΠΗΓΗ 2

Το σημαντικότερο ιδεολογικό στοιχείο της πολιτικής ζωής, η Μεγάλη Ιδέα, δεν ήταν βεβαίως και στοιχείο ιδεολογικής διάκρισης: όλα τα κόμματα συμφωνούσαν γύρω από τα βασικά προβλήματα του ελληνικού αλυτρωτισμού. Η μόνη περιοχή διαφωνιών ήταν η τακτική που θα έπρεπε ν' ακολουθήσει η εκάστοτε κυβέρνηση. Η παθολογική διόγκωση του αλυτρωτισμού αποδεικνύει την αποδέσμευση των κομμάτων από τις πραγματικότητες της οικονομικής αθλιότητας και της κοινωνικής αδικίας – ενώ από την άλλη πλευρά επέτρεπε και συντηρούσε αυτή την αποδέσμευση, αποσπώντας την προσοχή των κατωτέρων τάξεων από τα προβλήματά τους. Εννοείται ότι αυτό δεν σημαίνει ότι ο ελληνικός αλυτρωτισμός δημιουργήθηκε σε μια εσκεμμένη προσπάθεια να μεταστρέψει την προσοχή του λαού από τις αδικίες του συστήματος. Ο εθνικισμός ήταν φαινόμενο γενικό στην Ευρώπη του 19ου αιώνα, συνέπεια ενός εξαιρετικά περίπλοκου πλέγματος διεθνών και εσωτερικών συνθηκών.

Απλοϊκή είναι επίσης και η άλλη, αρκετά κοινή άποψη, ότι η Μεγάλη Ιδέα ήταν «δημιούργημα» της αστικής τάξης. Μπορεί βέβαια να χρησιμοποιήθηκε πολιτικά από τα κόμματα, δεν ήταν, όμως, μια τακτική που «επέβαλαν» οι αστοί. Η προσπάθεια να μεταστρέφεται η προσοχή του λαού από τα εσωτερικά προβλήματα σε σωβινιστικές εξάρσεις είναι συνηθισμένη διέξοδος για κυβερνήσεις που αντιμετωπίζουν δυσκολίες.

Γ. Δερτιλή, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση (1880-1909), σσ. 129-131

ΠΗΓΗ 3

Η Μεγάλη Ιδέα, παρά την παραδοσιακή της αμφίεση, φορτίστηκε, τουλάχιστον μετά το 1880, μ' ένα απολύτως εκσυγχρονισμένο περιεχόμενο: ήταν η κινητήρια ιδέα για την αστική ανάπτυξη και την εθνική συσπείρωση των Νεοελλήνων...

Η Μεγάλη Ιδέα είχε ένα επιπρόσθετο πλεονέκτημα: ήταν ιδέα βαθύτατα δημοφιλής στα πλατιά στρώματα του πληθυσμού. Η ιδέα αυτή είχε έναν έντονα λαϊκό χαρακτήρα, ο οποίος οφειλόταν όχι μόνο στην ιστορική της προέλευση, αλλά και στο ότι την αστάζονταν τα λαϊκά κυρίως στρώματα σε όλη την περίοδο του 19ου αιώνα. Ο απλά λαϊκός χαρακτήρας της Μεγάλης Ιδέας δε βρέθηκε ασφαλώς σε αντίθεση με την προοπτική της αστικής αναπτύξεως, ιδίως μετά το 1880. Αντίθετα μάλιστα, σε εποχές ανόδου του αστισμού, όπως μετά το 1880, τα αστικά κινήματα συγχέονταν με τα λαϊκά. Αυτό είναι ακόμα περισσότερο αισθητό όταν η προοπτική της αστικής αναπτύξεως συγχέεται με τα προβλήματα εθνικής ολοκλήρωσεως. Στην περίπτωση αυτή, η πρακτική των λαϊκών τάξεων απέβαινε η κινητήρια δύναμη για την ολοκλήρωση της αστικής ανεξίτησεως. Επίσης στην ίδια περίπτωση, λόγω ακριβώς του εθνικού προβλήματος, ο αστισμός έπαιρνε τα χαρακτηριστικά του λαϊκιστικού κινήματος. Έτσι, μετά το 1880, στην Ελλάδα παρουσιάσθηκε ανανεωμένο το κίνημα του εθνισμού και της Μεγάλης Ιδέας. Η ανανέωση εννοείται σε τρία επίπεδα: α) η ιδέα αυτή ανταποκρίνεται σε μια νέα πραγματικότητα που διαμορφώνεται γύρω από το Αιγαίο, β) συνδυάζεται ο αστισμός με το λαϊκισμό και γ) η ανόρθωση του ελλαδικού κράτους επιβάλλεται ως προϋπόθεση για την εθνική ολοκλήρωση.

Αυτά όλα εξηγούν την αιφνίδια στροφή και το ενδιαφέρον των Ελλήνων διανοουμένων για καθετί που θεωρούνταν και αναγνωριζόταν ως «λαϊκό». Εθνισμός, λαϊκισμός, αστισμός αποτελούσαν τις τρεις συνιστώσες του ιδεολογικού κλίματος που διαμορφώθηκε στον ελληνικό χώρο μετά το 1880. Ο νέος ελληνικός εθνισμός προσπαθούσε να συγχρονίσει το βήμα του με εκείνο του ιταλικού και του γερμανικού εθνισμού. Κατά την περίοδο αυτή οι Έλληνες διανοούμενοι άρχισαν να μορφώνονται στο ιδεολογικό κλίμα της Γερμανίας. Ανακάλυπταν τη γερμανική επιστήμη της Λαογραφίας, βάδιζαν στα ίχνη της γερμανικής ιστορικής Σχολής, στο Δίκαιο, στη Φιλοσοφία, στην κοσμοαντίληψη. Το λαϊκιστικό άνοιγμα αποτελούσε στην ουσία μια ανανέωση του κινήματος του αστισμού. Δεν είναι τυχαία η ανακάλυψη της δημοτικής

γλώσσας στα χρόνια αυτά (1888) από τους Ψυχάρη, Πάλλη, Εφταλιώτη. Λαϊκή γλώσσα και λαϊκός πολιτισμός στάθηκαν οι βάσεις του ανανεωμένου εθνισμού, που είχε σαν στόχο του την εθνική συσπείρωση και την αστική ανάπτυξη. ... Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, το κρίσιμο ζήτημα ήταν η ενσωμάτωση του λαϊκού παράγοντα μέσα στο σχέδιο για την εθνική ολοκλήρωση και την αστική ανόρθωση. ...

Ι.Ε.Ε., τόμος ΙΔ', σσ. 57-58

Με βάση τα παραθέματα και τις ιστορικές σας γνώσεις:

- α) Αφού διακρίνετε τη διαφορά στην αποδοχή της Μεγάλης Ιδέας από την αστική τάξη της διασποράς και από την μικροαστική τάξη του ανεξάρτητου βασιλείου να την αιτιολογήσετε.
- β) Να παρουσιάσετε τις συγκυρίες κάτω από τις οποίες το όνειρο της εθνικής ολοκλήρωσης ενέπνευσε όλο τον ελληνικό λαό μαζί με τις άρχουσες τάξεις του.
- γ) Να σχολιάσετε το παρεμβατικό ρόλο της Μεγάλης Βρετανίας στις επιλογές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.
- δ) Συμμερίζετε την άποψη ότι *απλοϊκή είναι ... και ... αρκετά κοινή η άποψη, ότι η Μεγάλη Ιδέα ήταν «δημιούργημα» της αστικής τάξης;* Να τεκμηριώσετε την άποψή σας.

15.

ΠΗΓΗ

Μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο και τη συνθήκη του Παρισιού, η διείσδυση της Γαλλίας και της Αγγλίας στις χώρες της Εγγύς Ανατολής, στην Αίγυπτο και στα Βαλκάνια εντείνεται και δημιουργεί στις περιοχές αυτές μια χωρίς προηγούμενο οικονομική κίνηση, όπου μετέχουν ευρύτατα κι οι Έλληνες, διασκορπισμένοι σ' όλες αυτές τις χώρες.

Μ' όλο τον αυξανόμενο εθνικισμό των βαλκανικών λαών, την οικονομική ανάπτυξη των ντόπιων και τον ανταγωνισμό των Ευρωπαίων και Εβραίων καπιταλιστών, οι ελληνικές παροικίες των Βαλκανίων συνεχίζουν να κατέχουν την πρώτη θέση στην οικονομία των παραπάνω χωρών. Στο Δούναβη δυο χιλιάδες πλοία (σε σύνολο τριών χιλιάδων) έπλεαν μ' ελληνική σημαία. Το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου του Ευξείνου Πόντου διεξαγόταν από Έλληνες εγκαταστημένους στη Ρωσία. Ο Ελληνισμός της Αιγύπτου, χάρη στην υποστήριξη του Μουχαμέτ Αλή και των διαδόχων του αρχίζει ν' αποκτά σημασία. Απ' το 1841, το ελληνικό ναυτικό αντιπροσωπεύει το τρίτο του συνολικού εμπορίου της Αλεξάνδρειας. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για την εξέλιξη του έθνους στάθηκε η οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Την επέκταση αυτή διευκόλυναν οι προσπάθειες των Αγγλογάλλων προς αναδιοργάνωση της Τουρκίας, το Τανζιμάτ του 1839 και προπαντός το Χάτι-Χουμαγιουν του 1856 που θεωρητικά τοποθετούσε τους ραγιάδες στο ίδιο επίπεδο με τους Μουσουλμάνους, κι η εμπορική συνθήκη

του 1855 ανάμεσα στην Πύλη και την Ελλάδα. Οι Έλληνες μπόρεσαν έτσι να επωφεληθούν απ' τις μεγάλες επιχειρήσεις των Άγγλων στην Τουρκία (σιδηροδρόμους, τηλεγραφικές γραμμές) και να συμμετάσχουν σ' αυτές. Απ' το 1860 κυρίως σημειώνεται η επιρροή τους ως τραπεζιτών και σαν εταίρων των αγγλικών οίκων στις αγορές της Εγγύς Ανατολής.

Κατά την ίδια περίοδο, ανάμεσα στα 1856 και στα 1875, παρατηρούνται οι πρώτες πρόοδοι, αργές μα συνεχείς, της οικονομίας του ελληνικού βασιλείου. Η χωρητικότητα του εμπορικού ναυτικού στόλου περνά από 85.502 τόννους το 1838, σε 268.600 τόννους το 1858. Απ' το 1856 η Ελλάδα εισάγει την ατμοπλοΐα. Η γενική χωρητικότητα περνά από 330.000 το 1866 σε 404.000 το 1870, για να πέσει το 1875 σε 262.032 εξαιτίας της εγκατάλειψης των ιστιοφόρων. Αρχίζουν επίσης να παίρνονται μέτρα για την διευκόλυνση της ναυσιπλοΐας και του εμπορίου: κατασκευή κι επισκευή λιμανιών, τηλεγραφικές συγκοινωνίες (1859), ταχυδρομικές υπηρεσίες (1862), κατασκευή περιορισμένου οδικού δικτύου, εγκατάλειψη του παλιού τελωνειακού συστήματος *ad valorem*, εισαγωγή απ' το 1856 κύκλων εμπορικών μαθημάτων σε ορισμένα σχολεία μέσης εκπαίδευσης. Ακολουθεί μια υπολογίσιμη ανάπτυξη του εμπορίου ...

Η οικονομική ανάπτυξη συνοδεύεται από αύξηση του πληθυσμού. Αυτή δεν οφείλεται μόνο στη φυσική άνοδο, αλλά και στην άφιξη στην Ελλάδα σημαντικού αριθμού Ελλήνων απ' τα Βαλκάνια και την Τουρκία. Από 850.246 κατοίκους το 1840, ο πληθυσμός περνά σε 1.035.527 το 1853 και σε 1.096.810 το 1861.

Η οικονομική ανάπτυξη του Ελληνισμού, όσο μέτρια κι αν είναι συγκρινόμενη με την ανάπτυξη των δυτικών εθνών κι ακόμα με την ανάπτυξη που ακολούθησε μετά το 1875 στην Ελλάδα, αποτελεί ωστόσο πραγματική πρόοδο. Η ελληνική αστική τάξη ισχυροποιείται και προσπαθεί, με την απαλλαγή της απ' την παλιά κάστα των προκρίτων και γαιοκτημόνων, να τροποποιήσει και προσαρμόσει στις νέες ανάγκες, τα νομικά και πολιτικά πλαίσια της Ελλάδας. ...

Γ. Σβορώνου, *Επισκόπηση της νεοελληνικής Ιστορίας*, σσ. 89-90

Με βάση το παράθεμα και τις πληροφορίες που σας δίνει το βιβλίο σας: Να προσδιορίσετε τα χαρακτηριστικά της πρώτης περιόδου ανόδου της ελληνικής οικονομίας, που κατά τον Σβορώνο, οριοθετείται από τον Κριμαϊκό πόλεμο μέχρι το 1875.

16.

ΠΗΓΗ 1

Ο Γουσταύος Είχτάλ, οπαδός του Γάλλου Σαιν Σιμόν που άφησε το Παρίσι και ήλθε στην Ελλάδα το φθινόπωρο του 1833 για να προσφέρει τις υπηρεσίες του στο ελληνικό λαό, κράτησε σημειώσεις για την οικονομικοκοινωνική κατάσταση των χωριών και πόλεων που επισκέφτηκε... Σ' ένα του γράμμα μας δίνει πληροφορίες για την κατάσταση του Ναυπλίου, της τότε πρωτεύουσας της Ελλάδας:

«...Ποιο έθνος βρέθηκε ποτέ εις την σημερινήν κατάστασιν της Ελλάδος; Η γη (είναι) ακαλλιέργητη, ουδεμία βιομηχανία υπάρχει. Ούτε ένα εργοστάσιο. Ο χωρικός αγοράζει από τους ξένους το ψωμί του, τα λίγα ενδύματα, όσα έχει τα βόδια του, τα άλογά του, τα εργαλεία του, το ποτήρι του ως κι αυτές τις σανίδες του! Η τέτοια εισαγωγή από το εξωτερικό, μπορούσε μέχρι τινός να μην είναι τόσο κακό, μπορούσε μάλιστα να είναι καλό, εάν η γεωργία παρείχε βάσιν συναλλαγής. Αλλά και η γεωργία μένει νεκρή από έλλειψη μέσων...».

Συνεχίζοντας τις σημειώσεις του μας πληροφορεί για τον πληθυσμό, το κλίμα και για τους ελώδεις πυρετούς, που μαστίζουν όλη την περιοχή:

«Η επαρχία (Θηβών) περιέχει μόνο 15.000 ψυχές αδύνατο δε να θρέψει δεκαπλούν αριθμόν. Οι κάτοικοι εν γένει πτωχότατοι. Το κλίμα ευκρατέστατον. Εν τούτοις επικρατούν διαλείποντες πυρετοί, επιδημικοί, αποδιδόμενοι εις την μεγάλην του έτους ξηρασίας...».

Ο Είχτάλ ήταν αγνός φιλέλληνας, είχε θερμό ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας στην Ελλάδα. Όταν όμως μαθεύτηκε πως ήταν σαινισμονιστής, παύτηκε από την κρατική θέση στην οποία διορίστηκε και διώχτηκε από την Ελλάδα. Τις σημειώσεις του ημερολογίου του και τις επιστολές που έγραψε από την Ελλάδα τις μετέφρασε και τύπωσε ο Δ. Βικέλας (Διαλέξεις και Αναμνήσεις, Αθήνα 1893).

Γ. Κορδάτου, *Ιστορία της Ελλάδας*, σσ. 12-13

ΠΗΓΗ 2

Το έργο στο οποίο έστρεψε ιδιαίτερα στα χρόνια 1856-1859 την προσοχή της η κυβερνητική μέριμνα και που θα γινόταν περιώνυμο στις επόμενες δεκαετίες με τις περιπλοκές του, από οικονομικής απόψεως, ήταν η αποξηράνιση της λίμνης της Κωπαϊδος. Την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1856, ύστερα από ένα χειμώνα παγετού, σπάνιου στα μετεωρολογικά χρονικά, επικράτησε τόσο μεγάλη ξηρασία που «επήνεγκεν τοσαύτην ελάττωσιν των υδάτων της Κωπαϊδος λίμνης, ώστε εφάνη σχεδόν αποξηρανθείσα». Το γεγονός αυτό έδωσε αφορμή στο να μπει σε ενέργεια ένα όνειρο όχι μόνο των γύρω κατοίκων, αλλά και των κυβερνήσεων. Είχαν προηγηθεί άλλωστε μελέτες Ελλήνων και ξένων ειδικών. Έτσι με την ευκαιρίαν της ξηρασίας του 1856 «εγένετο η κάθαρσις των κυριωτέρων φυσικών υπωρύγων από των εν αυταίς υλών, προβάσα εις υπόγειον μήκος 250 ως έγγιστα βασιλ. πήχων ως και η κάθαρσις ενός των αρχαίων φρεάτων δια δραχμών 20.300». Το ποσό αυτό ήταν περισσότερο από το μισό του συνολικού ποσού που δαπανήθηκε από εγγειοβελτιωτικά έργα όλης της χώρας... Στα τέλη του 1858 ο Άγγλος

Γουέμπστερ ήρθε σε διαπραγματεύσεις με την κυβέρνηση για το θέμα της αποξήρανσης της λίμνης. Υπολογίζοντας ότι με 150.000 λίρες στερλίνες θα κατάφερε να αποπερατώσει το έργο, πρότεινε τους όρους του: Για μια πενταετία θα απολάμβανε αφορολόγητη εκμετάλλευση των γαιών της Κωπαΐδας και για 99 χρόνια θα διατηρούσε το προνόμιο της εκμετάλλευσης αυτής, με πληρωμή διπλής δεκάτης πάνω στα προϊόντα. Το έργο αυτό δεν πραγματοποιήθηκε τότε, γιατί ο Γουέμπστερ δεν κατάφερε να βρει τα σχετικά κεφάλαια στη χρηματαγορά του Λονδίνου...

**ΔΑΠΑΝΕΣ ΓΙΑ ΕΓΓΕΙΟΒΕΛΤΙΩΤΙΚΑ ΕΡΓΑ
(Περίοδος 1856-1859)**

Έτος	Ποσό σε δραχμές
1856	34.975,13
1857	23.238,94
1858	27.117,54
1859	59.843,94

Ι.Ε.Ε, τ. ΙΓ', σ. 175

Λαμβάνοντας υπόψη σας το περιεχόμενο των παραθεμάτων και με βάση τις ιστορικές σας γνώσεις:

- α) Να διερευνήσετε τα αίτια που καθιστούσαν επιτακτική την αποξήρανση των ελών και λιμνών.
- β) Να παρουσιάσετε τις επιπτώσεις που είχε η ύπαρξή τους στην εθνική υγεία και οικονομία.
- γ) Να αναφέρετε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ολοκληρώθηκε το αποξηραντικό έργο της Κωπαΐδος και τους λόγους για τους οποίους καθυστέρησε.

17.

ΠΗΓΗ

Η έλευση των Σιδηροδρόμων (στην Ευρώπη)

Οι σιδηρόδρομοι ως μεταφορικά μέσα αγαθών

Οι σιδηρόδρομοι γεννήθηκαν για να ικανοποιήσουν δυο ανάγκες: η πρώτη ήταν η προφανής επιθυμία από μέρους των επιχειρηματιών να μεταφέρουν τα αγαθά τους όσο το δυνατό γρηγορότερα και φτηνότερα σε μεγάλες αποστάσεις. Παρά τις βελτιώσεις στις μεταφορές που ήδη έχουν αναφερθεί, την περίοδο πριν το 1830, η διακίνηση βαριών υλικών, ιδιαίτερα του γαιάνθρακα, παρέμεινε προβληματική. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο πρώτος σύγχρονος σιδηρόδρομος κατασκευάστηκε στην Αγγλία το 1825 από το ανθρακωρυχείο *Durham* του Στόκτον μέχρι το Ντάρλινγκτον κοντά στην ακτή.

.....

Οι σιδηρόδρομοι κίνητρο ανάπτυξης της βιομηχανίας

Οι σιδηρόδρομοι επίσης κατασκευάστηκαν για να ικανοποιήσουν και κάτι παραπάνω από απλές βιομηχανικές ανάγκες: συγκεκριμένα, την ανάγκη των καπιταλιστών να επενδύσουν κεφάλαια. Άγγλοι, όπως εκείνοι που είχαν κάνει μεγάλες περιουσίες με την υφαντουργία, αφού πλήρωναν τα ημερομίσθια των εργατών τους και επανεπένδυσαν μεγάλα κεφάλαια στα εργοστάσιά τους, διέθεταν πλεονασματικά κέρδη τα οποία ήθελαν να τους αποδώσουν νέα κέρδη, αρκετά και σίγουρα.

.....
Η έκρηξη στους σιδηροδρόμους ήταν μια έκρηξη της εκβιομηχάνισης γενικά. Όχι μόνο αύξησε τεράστια τη ζήτηση γαιάνθρακα και πολλών βιομηχανικών αγαθών -σιδηροτροχιών, ατμομηχανών, βαγονιών, κλειδίων σιδηροδρομικών γραμμών- αλλά, επιτρέποντας επιπλέον στα αγαθά να μετακινούνται γρηγορότερα από το εργοστάσιο στο πρατήριο οι σιδηρόδρομοι ελάττωσαν το χρόνο που απαιτούσαν για την πώληση των αγαθών αυτών. Γρηγορότερες πωλήσεις σήμαιναν με τη σειρά τους γρηγορότερη απόδοση του επενδυμένου κεφαλαίου, χρημάτων που μπορούσαν να επανεπενδυθούν για την παραγωγή περισσότερων αγαθών. Τελικά, με το άνοιγμα, σ' ολόκληρο τον κόσμο αγορών, σε βαθμό που δεν είχε γίνει ποτέ πριν, η έκρηξη των σιδηροδρόμων προκάλεσε την παραγωγή τέτοιων ποσοτήτων υλικών αγαθών, ώστε να εξασφαλίσει τη γρήγορη ολοκλήρωση της εκβιομηχάνισης της Δύσης.

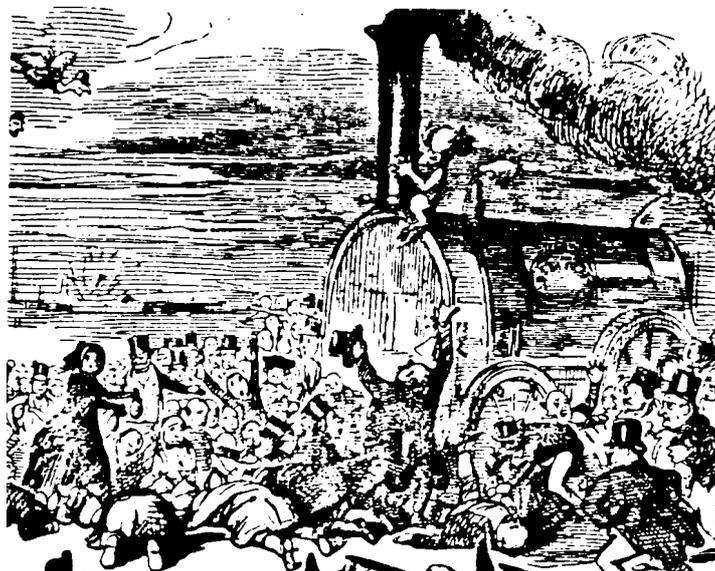
E. Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία*, τόμος II, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 29-30

Η Ελλάδα έχει ανάγκη σιδηροδρόμων

Τοιοτοτρόπως (σημ.: με την κατασκευή σιδηροδρομικού δικτύου) δε οι γεωργοί θα ηύξανον τας εργασίας των, θα κέρδαινον περισσότερα, και φυσικώ των λόγω θα εβελτιούτο ο υλικός και ηθικός βίος των, και η ανταλλαγή των προϊόντων αμφοτέρων των μερών θα ηύξανε την ποιότητα, την ποσότητα και το κέρδος. Επειδή δε την γεωργίαν παρακολουθούσι πάντοτε αι τέχναι και η βιομηχανία, ως και τανάπαλιν, πολλών γεωργικών προϊόντων, μεταβαλλομένων εις βιομηχανικά προϊόντα, θα ανεπτύσσοντο συγχρόνως αι τέχναι και η βιομηχανία. Τα έως τότε δε εισαγόμενα ομοειδή προϊόντα θα έπαυον, και το εκ τούτων περίσσευμα των χρημάτων μας προκύπτων θα το μεταχειριζόμεθα εις προμήθειαν νέων προϊόντων ξένων, η εγχωρίων, η και άλλων ηθικών απολαύσεων όχι όπως κατασταθώμεν αυτάρκεις, όπερ αδύνατον, άσκοπον και επιβλαβές, μ' όλην την σημασίαν ήτις εσχάτως απεδόθη εις την ιδέαν ταύτην, αλλ' όπως δια της αυτής εργασίας, λαμβάνομεν όσον το δυνατόν περισσότερα. Διότι οι σιδηρόδρομοι δεν εκμεταλλεύονται μόνον τας υπάρχουσας ανάγκας, αλλά πλάττουσι και άλλας νέας.

A.N. Βερναρδάκη, *Περί του εν Ελλάδι Εμπορίου*, εν Αθήναις 1885, σσ. 348-349.

ΕΙΚΟΝΑ

Γελοιογραφία: Επενδυτική Υστερία στην δεκαετία του 1840 (Punch)

Αφού μελετήσετε τα παραθέματα και λάβετε υπόψη τις σχετικές πληροφορίες του σχολικού βιβλίου, να σχολιάσετε τη φράση του βιβλίου σας: «... Ο σιδηρόδρομος έγινε το σύμβολο των νέων καιρών... και το συνώνυμο της ανάπτυξης στον 19ο αιώνα».

18.

ΠΗΓΗ 1

Οι σιδηρόδρομοι είναι μέσον ή όργανον μεταφοράς, και όπως παν όργανον πρέπει να ήναι ανάλογον και σύμμετρον προς τον σκοπόν του όπως ήναι χρήσιμον, ούτω και οι σιδηρόδρομοι, ίνα ώσι χρήσιμοι, πρέπει ν' αποφέρωσι τουλάχιστον τα της εκμεταλλεύσεώς των, ως και τον τόκον και το χρεωλύσιον των δαπανηθέντων κεφαλαίων.

A. N. Βερναρδάκη, *Περί του εν Ελλάδι Εμπορίου*, σ. 366

ΠΗΓΗ 2

Η κατασκευή σιδηροδρόμων – Αποτίμηση

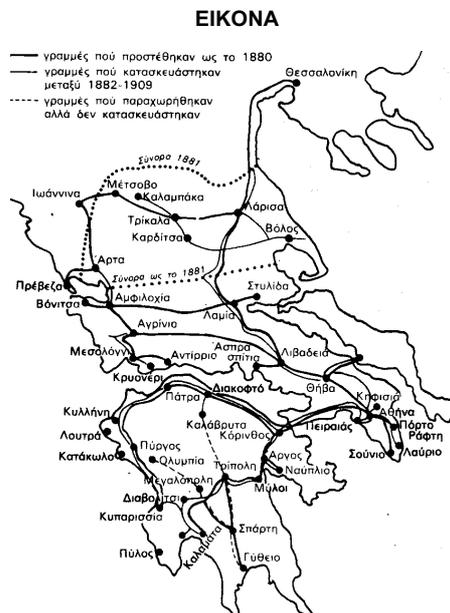
Τα δημόσια έργα και κυρίως η κατασκευή σιδηροδρόμων δε φαίνεται να απέδωσαν ή τουλάχιστον δεν επιτέλεσαν το σκοπό για τον οποίο εκτελέστηκαν. Αν επιχειρήσουμε μια πρώτη αποτίμηση, θα διαπιστώσουμε ότι τα δημόσια έργα, κυρίως όμως η κατασκευή σιδηροδρόμων στις προηγμένες χώρες (στο τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα) λειτούργησαν ως παράγοντες καπιταλιστικού μετασχηματισμού, περισσότερο με τις παρενέργειες που είχαν

στην εκβιομηχάνιση παρά με τις ωφέλειες στις μεταφορές. Στην Ελλάδα όμως, το μεγαλύτερο μέρος των πρώτων υλών εισαγόταν αυτούσιο, εξαιτίας της ανύπαρκτης βιομηχανίας κατασκευής δικτύου, τροχαίου υλικού κ.ο.κ. Ακόμα και οι τεχνικοί ήταν Γάλλοι και Ελβετοί. Παράλληλα, τα έσοδα των σιδηροδρομικών εταιρειών παραμένουν σχεδόν στάσιμα: 7.500 δρχ. ετησίως κατά χιλιόμετρο το 1884, 82.00 δρχ. το 1895, 9.000 το 1900, και 8.700, και 8.700 το 1910. Ακόμα και η πιο (και μόνη) αποδοτική γραμμή του δικτύου Αθηνών-Πειραιώς αντλούσε μεγάλο μέρος των εσόδων της από τα δημόσια λουτρά και τις άλλες ιδιόκτητες εγκαταστάσεις της στο Φάληρο. Τέλος θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο σχεδιασμός του σιδηροδρομικού δικτύου εξυπηρετούσε κυρίως παράλιες περιοχές και αναπόφευκτα ανταγωνίστηκε την ελληνική ναυτιλία, σε μια περίοδο οξύτατης κρίσης και ανταγωνισμού των παγκόσμιων ναυτικών μεταφορών. Σύμφωνα με τον Γ. Δερτιλή, η υποτιθέμενη ένδειξη του καπιταλιστικού μετασχηματισμού της χώρας, με την κατασκευή των σιδηροδρόμων, απλώς συντέλεσε σε μια βαρύτατη αύξηση της ξένης οικονομικής κυριαρχίας με μέσο το δημόσιο χρέος και, τέλος, στην πτώχευση του 1893.

Σ. Τζόκα, *Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα. Υπανάπτυξη ή Εξαρτημένη Ανάπτυξη*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σσ. 26-27.

ΠΗΓΗ 3

Οι προθέσεις και τα αποτελέσματα της σιδηροδρομικής προσπάθειας

Λ. Παπαγιαννάκη, *Οι Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι 1882-40*, Αθήνα 1982

[Πηγή: *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη (1789-1909)*, Β' τάξη Ενιαίου Λυκείου, σ. 283]

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο των πηγών και τις σχετικές πληροφορίες του σχολικού βιβλίου, να εξηγήσετε γιατί «το σιδηροδρομικό δίκτυο (της Ελλάδας) δεν κατάφερε να εκπληρώσει τις αναπτυξιακές προσδοκίες που στηρίχθηκαν πάνω του».

19.

ΠΗΓΗ 1

Ο μύθος των ελληνικών σιδηροδρόμων αποπνέει μια ιδιαίτερη ειρωνεία. Η πρώτη φάση της κατασκευής τους (1880-1890) ξεκίνησε σχεδόν σαν αντίδραση ενοχής που η χώρα είχε τόσο πολύ αργήσει να προσχωρήσει στη νέα θρησκεία· και από τότε προβάλλεται ως το αναμφίβολο σημάδι της ελληνικής μετάβασης σ' ένα είδος καπιταλισμού. Από πολλές, όμως απόψεις, η χρησιμότητά τους για μια διαδικασία μετάβασης ήταν αμφισβητήσιμη αν όχι τελείως αρνητική. Το ολικό μήκος γραμμών (λιγότερο από 750 μίλια το 1890, περίπου 850 το 1909) δείχνει ότι η ένεση επενδύσεων δεν ήταν αρκετή για να δημιουργήσει συνθήκες οικονομικής απογείωσης. Αλλά και μεγαλύτερες να ήταν οι επενδύσεις, πάλι θα ήταν σχεδόν άχρηστες. Η κατασκευή σιδηροδρόμων δεν μπορούσε να παίξει τονωτικό ρόλο για ανύπαρκτους βιομηχανικούς κατασκευαστές δικτύου και τροχαίου υλικού, ούτε ήταν αρκετά ισχυρό κίνητρο για να δημιουργηθούν τέτοιες βιομηχανίες σε μια χώρα που δεν είχε αρκετό σίδηρο και κάρβουνο. Είναι χαρακτηριστική η αντίθεση με άλλες χώρες, όπου η κατασκευή σιδηροδρόμων λειτούργησε ως καίριος παράγοντας του καπιταλιστικού μετασχηματισμού περισσότερο με τις επενέργειές της στην εκβιομηχάνιση παρά με την ωφέλειά της για τις μεταφορές.

Άλλωστε η σύμπτωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης δεν επέτρεψε στην Ελλάδα ούτε καν τα ισχνά οφέλη από την κατασκευή των σιδηροδρόμων, που ήταν εφικτά μέσα στις υπανάπτυκτες συνθήκες της οικονομίας της. Αυτά τα οφέλη χρησίμευσαν τελικά μόνο στο να μετριάσουν και να καθυστερήσουν κάπως τη ζημιά της χώρας από τη διεθνή κρίση, ένα είδος άθελης τονωτικής ένεσης. Ακόμα και στον τομέα των μεταφορών η εισφορά του σιδηροδρόμου στην ανάπτυξη της χώρας δεν ήταν αποφασιστική, όχι μόνο γιατί το δίκτυο δεν είχε παντού το ίδιο πλάτος γραμμών αλλά και γιατί είχε κατασκευαστεί ώστε να εξυπηρετεί κυρίως παράλιες περιοχές. Ο ανταγωνισμός της ναυτιλίας θα ήταν ίσως μικρότερη απειλή σ' εποχή οικονομικής άνθησης· έφτασε να είναι σοβαρό εμπόδιο στις συνθήκες οξύτατης κρίσης, που είχαν προξενήσει έναν πόλεμο τιμών στην αγορά των ναυτικών μεταφορών.

Πράγματι, αν ο ανταγωνισμός με τη ναυτιλία ήταν ζημιογόνος για τους σιδηροδρόμους, ήταν ακόμα πιο πολύ για τη ναυτιλία. Οι σιδηρόδρομοι την ανταγωνίστηκαν όχι μόνο με τη λειτουργία τους αλλά και με το ίδιο γεγονός ότι κατασκευάστηκαν. Το στήσιμο τους απορρόφησε τεράστια κονδύλια, που διαφορετικά θα μπορούσαν ίσως να επενδυθούν έγκαιρα στον ναυτιλιακό τομέα. Εκεί ήταν που η Ελλάδα είχε κάποιο είδος συγκριτικού πλεονεκτήματος. Γιατί μια ανανεωμένη ελληνική ναυτιλία δε θα βασιζόταν μόνο στην παράδοση:

το άλλο της στήριγμα θα ήταν οι ομογενείς επιχειρηματίες, με την παγκόσμια εμπορική και χρηματιστική τους δραστηριότητα.

Η ολική χωρητικότητα του ελληνικού στόλου έμεινε έτσι στάσιμη για μισό περίπου αιώνα (1860-1901) σε μια περίοδο τεράστιας ναυτιλιακής ανάπτυξης στη Δύση. Μεταξύ 1850 και 1880 η Βρετανία αύξησε κατά 1600% τη χωρητικότητα του ατμοκίνητου στόλου της, ο υπόλοιπος κόσμος κατά 440% ...

Η εσφαλμένη επιλογή είναι λοιπόν ακόμα πιο οφθαλμοφανής στον συσχετισμό της με τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της χώρας. Για μια χώρα όπως η Ελλάδα, που αφενός είχε μεγάλη ναυτική παράδοση και αφετέρου αντιμετώπιζε τεράστιες γεωφυσικές δυσχέρειες στην κατασκευή σιδηροδρόμων, ήταν σαφώς πρωθύστερη μια κρατική πολιτική, με την οποία υποστηρίζονταν οι σιδηροδρομικές επενδύσεις μεταξύ 1880 και 1910, ενώ η υποστήριξη προς την ατμοκίνητη ναυτιλία ήταν ανέκαθεν συγκριτικά ασήμαντη, τόσο κατά την κρίσιμη περίοδο 1830-1870, όσο και μεταγενέστερα.

Αυτή η αίσθηση λανθασμένων επιλογών δεν αλλάζει, αν δει κανείς και τις ειδικότερες απόψεις του προβλήματος. Οι συνέπειες, π.χ. που είχε η απαρχαίωση των ελληνικών ιστιοφόρων στην ελληνική ναυτιλία και στη διεθνή ανταγωνιστικότητά της θα είχαν αμβλυνθεί, αν μέρος του απαρχαιωμένου δυναμικού με τα πληρώματά του έβρισκε απασχόληση στη λίγο-πολύ αναπτυσσόμενη τότε εσωτερική αγορά. Αυτός όμως θα ήταν δυνατό μόνο αν δεν υπήρχε ο ανταγωνισμός του παράλιου σιδηροδρομικού δικτύου. Το ότι αυτό δεν μπόρεσε να συμβεί, είχε μια παρενέργεια με σημαντικές μακροπρόθεσμες συνέπειες: αυτή η επιπόλαιη αχρήστευση υποτίμησε σε υψηλό βαθμό ένα μεγάλο μέρος του μικρού ολικού κεφαλαίου που είχε σωρεύσει η εγχώρια αστική τάξη, το μέρος εκείνο που είχε επενδυθεί στη ναυτιλία, και μείωσε δραστικά την ικανότητά του να γεννά κέρδη. Αυτός ήταν ένας από τους σημαντικότερους λόγους, για τους οποίους ο πιο ελπιδοφόρος τομέας της ελληνικής οικονομίας και το πιο εύρωστο τμήμα της εγχώριας αστικής τάξης καταδικάστηκαν σε μια μακρόχρονη χειμέρια νάρκη.

Όσο για τους σιδηρόδρομους, το ολικό μήκος του δικτύου έφτασε μόλις τα 1600 μίλια σχεδόν ένα ολόκληρο αιώνα αργότερα, και αυτό σε μία χώρα που είχε πια διπλή έκταση, τετραπλό πληθυσμό και 50-70 φορές μεγαλύτερο εισόδημα από την Ελλάδα του 1890· οι σιδηροδρομικές εκμεταλλεύσεις είχαν πάντα έλλειμμα, όχι μόνο γιατί οι σιδηρόδρομοι είναι συνήθως παθητικοί σε όλο τον κόσμο, αλλά κυρίως γιατί υπήρχαν οι ειδικές ελληνικές συνθήκες που αναφέρθηκαν· και οι κυβερνήσεις του 20ου αιώνα δεν συνέχισαν ουσιαστικά την προσπάθεια ανάπτυξης του δικτύου, ακριβώς επειδή έδειξε ότι δεν ήταν ούτε κοινωνικά επικερδές μεταφορικό μέσο, ούτε κίνητρο για την εγχώρια βιομηχανία. Έτσι η «ηρωική εποχή» των ελληνικών σιδηροδρόμων στα 1880, η υποτιθέμενη ένδειξη του καπιταλιστικού μετασχηματισμού της χώρας, απλώς συντέλεσε σε μια βαρύτερη αύξηση της ξένης οικονομικής κυριαρχίας με μέσο το δημόσιο χρέος και, τέλος στην πτώχευση του 1893.

Γ. Δερπιλή, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση (1880-1909), σσ. 96-99

Αφού μελετήσετε το παράθεμα και με βάση τις ιστορικές σας γνώσεις:

- α) Να σχολιάσετε τη φράση του παραθέματος «ο μύθος των ελληνικών σιδηροδρόμων αποπνέει μια ιδιαίτερη ειρωνεία».
- β) Να χαρακτηρίσετε τη σχέση ανάμεσα στο σιδηροδρομικό δίκτυο και στην ναυτιλία.

20.

ΠΗΓΗ

Οι «εθνικές γαίες», τη στιγμή της ανεξαρτησίας, αντιπροσώπευαν πάνω από το μισό του καλλιεργήσιμου εμβαδού της χώρας, και συμπεριλάμβαναν αναγκαστικά και τις ευφορότερες περιοχές που άλλοτε ανήκαν στους Τούρκους. Η εκμετάλλευση και η αξιοποίησή τους αποτέλεσαν ένα από τα πιο καφτά πολιτικά προβλήματα της χώρας, για ένα σχεδόν αιώνα. Για άλλη μια φορά οι αριθμοί που δίνονται για τη συνολική έκταση των εθνικών γαιών είναι αμφισβητήσιμοι. Παρ' όλ' αυτά, χωρίς ν' απέχει κανείς πολύ από την πραγματικότητα, μπορεί να πάρει υπόψη του αυτές τις κατά προσέγγιση εκτιμήσεις, και να σκεφτεί ότι αντιστοιχούν πράγματι περίπου στο μισό του συνόλου των εδαφών, περιλαμβάνοντας όλα σχεδόν τα πεδινά και τα παράλια μέρη. Αυτή η ιδιαιτερότητα της γαιοκτητικής δομής προσδιόρισε την εξέλιξη των γεωργικών σχέσεων στην Ελλάδα. Ως το τέλος του αιώνα, το πιο επείγον υπήρξε το πρόβλημα της παραχώρησης των εδαφών στους φτωχούς άκληρους αγρότες.

Αλλά οι αγώνες που έγιναν για την κατανομή των εδαφών και η αντίδραση εκείνων που επωφελούνταν από τη συγκεχυμένη κατάσταση που επικρατούσε στη διαχείριση των εθνικών γαιών, επιβράδυναν τη διανομή. Μέχρι το 1871³, οπότε αρχίζει να επιταχύνεται ο ρυθμός διανομής των εθνικών γαιών, είχαν μοιραστεί μονάχα 500.000 στρέμματα, ενώ κληρώθηκαν και μοιράστηκαν 3.300.000 στρέμματα ακόμα, που αναλογούσαν σε 40 ως 80 στρέμματα κατά κεφαλήν. Αλλά η επίσημα επικυρωμένη διανομή των εθνικών εδαφών, δεν καλύπτει παρά μονάχα ένα τμήμα του συνόλου. Με βάση τους αριθμούς που αναφέρονται, παρατηρούμε ότι απομένουν ακόμη τουλάχιστον 3.000.000 στρέμματα, τα οποία αντιπροσωπεύουν το μισό ή το ένα τρίτο του συνόλου των εθνικών γαιών, αλλά δεν εμφανίζονται πουθενά στις επίσημες στατιστικές. Είναι φανερό, ότι αυτή η γη, που εμφανίζεται σα να χάθηκε από το νόμιμο ιδιοκτήτη της, το κράτος, έγινε αντικείμενο ιδιωτικής οικειοποίησης. Η έλλειψη κτηματολογίου είναι μια από τις αιτίες που έκαναν εφικτή αυτή τη διαδικασία σφετερισμού, η οποία διευκολύνονταν από τη νομική και διοικητική αναρχία.

³ Σε μια πρώτη φάση, η διανομή των γαιών παρεμποδίστηκε τυπικά από την αντίθεση των προστάτιδων δυνάμεων, που έστειλαν στην ελληνική κυβέρνηση μια νότα που απαγόρευε τη διανομή. (Ανδρεάδης, Έργα, II, σ. 328. Βλ. ακόμα: Πιπινέλης, Πολιτική ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, Αθήνα 1827, σσ. 216-217, και Ασπρέας, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 3 τόμοι, Αθήνα 1992-1930, I, σσ. 136-137).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Εμβαδόν καλλιεργημένου εδάφους το 1836
(σε στρέμματα)

	Εθνικές γαίες	Ιδιωτικές γαίες	Σύνολο
Πελοπόννησος	6.000.000	1.436.000	7.436.000
Στερεά Ελλάδα	4.000.000	1.580.000	5.580.000
Νησιά	40.000	10.000	50.000
Σύνολο	1.040.000	3.026.000	13.066.000

Πηγή: F. Strong, *Greece as a kingdom*, Λονδίνο 1842, σ. 3

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1843, η καταγραφή των καλλιεργημένων εδαφών δίνει ένα σύνολο 8.700.000 στρεμμάτων, από τα οποία 5.000.000 στην Πελοπόννησο, 3.000.000 στη Στερεά και 700.000 στα νησιά (Κυριακίδης, «Ιστορία του συγχρόνου ελληνισμού», 2 τόμοι, Αθήνα 1892, Ι, σελ. 385) Όμως η πρώτη επίσημη αγροτική στατιστική, που έγινε το 1861, αναφέρει αριθμούς πολύ μικρότερους από του Strong αλλά και από του Κυριακίδη. Σύμφωνα μ' αυτή τη στατιστική, η Ελλάδα δεν είχε παρά 7.430.000 στρέμματα καλλιεργημένης γης, όπου θα μπορούσαμε να προσθέσουμε 11.720.000 στρέμματα δυνάμει καλλιεργήσιμης γης (Ευελπίδης ο.π., σελ. 48).

Έτσι, λοιπόν, διαπιστώνουμε ότι είναι αδύνατο να υπολογιστεί ακριβώς το τμήμα των εθνικών γαιών μέσα στο σύνολο των καλλιεργημένων εδαφών της χώρας, καθώς οι υπολογισμοί κυμαίνονται ανάμεσα στο 1/3 και τα 3/4 του συνόλου των εδαφών (Στεφανίδης, ό.π., σ. 28 κε.)

Η έγγεια πρόσοδος, που τελικά εισέπραττε το Κράτος, ήταν εξαιρετικά χαμηλή για την πλειοψηφία των χωρικών που κατείχαν τις εθνικές γαίες. Έτσι, οι ειδικές συνθήκες μίσθωσης των γαιών εξομοιώνουν σχεδόν τον κάτοχό τους με το μικροιδιοκτήτη που έχει πλήρη κυριότητα. Πραγματικά, το Κράτος (ο ιδιοκτήτης γης), δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να ταυτιστεί μ' έναν απόντα ιδιοκτήτη, έστω και μόνον από το γεγονός της πολύ μειωμένης «έγγειας προσόδου» που εισπράττονταν και που τόσο εξαιτίας του χάους, που δημιουργήθηκε στη διαχείριση των γαιών, όσο και για πολιτικούς και ψηφοθηρικούς λόγους, έπαιρνε τη μορφή ενός συμπληρωματικού φόρου, αντιπροσωπεύοντας κατά βάση το 15% της παραγωγής. ...

Το Κράτος, σαν ιδιοκτήτης, είναι ανίκανο να επιτελέσει τον κύριο οικονομικό και «τυπικό» ρόλο του ιδιοκτήτη που ζει εκτός έδρας: να καθορίσει δηλαδή τους τρόπους εξαγωγής της εγγείας προσόδου. Πιο σημαντικό είναι πως ο εκμισθωτής, ο μικροκαλλιεργητής με τα διασφαλισμένα οικονομικά δικαιώματα, λειτουργεί απέναντι στη γη του σα να ήταν δικαιωματικά ο νόμιμος ιδιοκτήτης

της. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, έγινε ο σφετερισμός των μισών περίπου εθνικών γαιών⁴.

Έτσι, η διαδικασία της διανομής της γης, που συμβαδίζει με τον ιδιωτικό σφετερισμό σημαντικών εκτάσεων, είχε σαν αποτέλεσμα το γενικότερο ενδυνάμωμα του ισχύοντος καθεστώτος των γαιοκτημόνων, μετατρέποντας σταδιακά τους εκμισθωτές σε μικροϊδιοκτήτες. Αυτή η διαδικασία συμβαδίζει πιθανότητα με την κάθοδο των χωρικών προς τις πεδινές περιοχές και την εγκατάστασή τους στις εθνικές γαίες με την καλύτερευση των συνθηκών ασφαλείας. Μ' αυτό τον τρόπο, ένα μεγάλο τμήμα των εδαφών, που είχαν παραμεληθεί από τους Τούρκους ιδιοκτήτες τους λόγω έλλειψης εργατικών χεριών, άρχισαν βαθμιαία να εκχερσώνονται και να καλλιεργούνται.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 72-74

- α) Να κατανομάσετε τους παράγοντες που συνθέτουν την πολυπλοκότητα του ζητήματος της διανομής των εθνικών γαιών.
- β) Να περιγράψετε το πλαίσιο μέσα στο οποίο έγινε ο σφετερισμός πολλών εθνικών γαιών.

21.

ΠΗΓΗ 1

Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871

Γενικώς, το ελληνικό κράτος, εθνικοποιώντας την γη στα 1828, εμφανίζεται ως πρωτοποριακό μεταξύ των συγχρόνων καπιταλιστικών κρατών, επί του θέματος της γεωργικής πολιτικής. Ομοίως, η εν συνεχεία διανομή της εθνικοποιημένης γης στα 1871 δεν ήταν παρά μια λογική συνέπεια του ίδιου θεμελιώδους κρατικού προσανατολισμού: η διανομή της γης, κατακερματισμένης σε μικρούς οικογενειακούς κλήρους, δεν ήταν αντίθετη με την προηγηθείσα εθνικοποίηση, αλλά μάλλον μια ρεαλιστικότερη εφαρμογή της ίδιας αρχής. Ο κοινός στόχος και στις δύο περιπτώσεις ήταν να εμποδιστεί η μεγάλη γαιοκτησία. Η πρόοδος της μικρής οικογενειακής επιχείρησης, ισοδυναμώντας

⁴ Παρατηρούμε άλλωστε, ότι αυτή η κατάσταση παγιώνεται χάρη στις διατάξεις του ρωμαϊκού δικαίου που ισχύει στην Ελλάδα. Πραγματικά, οι διατάξεις οι σχετικές με τη χρησιμότητα οδηγούσαν στην πλήρη ιδιοκτησία μετά από ένα ορισμένο χρονικό διάστημα «διανοία κυρίου» νομής. Έτσι, απαραίτητος όρος για να απαιτήσει κανείς έναν τίτλο ιδιοκτησίας ήταν να μην πληρώνει γεώμορο, γιατί κάθε πληρωμή αποτελούσε νομικά απόδειξη για τη σχέση εκμίσθωσης κι έτσι ανέστειλε τη χρησιμότητα. Ο αγώνας, λοιπόν, των αγροτών, για την παγίωση της ιδιοκτησίας τους, δεν περνούσε αναγκαστικά από μια γενική διεκδικητική πίεση, αλλά και από τη λαθραία καλλιέργεια των εδαφών, που μπορούσαν μέσα σε είκοσι χρόνια να περιέλθουν στην πλήρη κυριότητά τους, με τον όρο να μην έχουν εξοφλήσει τους φόρους τους. Αυτή είναι ίσως μια από τις κύριες αιτίες που τα αγροτικά διεκδικητικά κινήματα για τη διανομή των εθνικών γαιών δεν πήραν ποτέ μορφή ενός μαζικού και οργανωμένου αγώνα, καθώς οι «παράνομοι» κτήτορες των εδαφών αυτών προτιμούσαν πιθανότατα να αποσιωπούν το ζήτημα του νομικού καθεστώτος που καθόριζε τις σχέσεις τους προς τη γη τους. Έτσι, λοιπόν, ο σφετερισμός των εθνικών γαιών τελικά δεν ήταν τίποτα άλλο από μια διαδικασία που συνέβαλλε στην εξομάλυνση μιας κατάστασης η οποία για πολύ καιρό στάθηκε νομικά, κοινωνικά και οικονομικά διφορούμενη.

με μια *de facto* εθνικοποίηση της γης, είχε ακόμη ως συνέπεια την ευρύτερη εθνικοποίηση της αγροτικής οικονομίας στο σύνολό της, θεωρούμενης ως όλου. Στο σημείο αυτό, η πολιτική του ελληνικού κράτους προανάγγελλε ή την ανάλογη πολιτική των συγχρόνων καπιταλιστικών κρατών υπέρ μιας μικροαγροτικής γεωργίας, όπως αυτή εφαρμόστηκε στα ευρωπαϊκά κράτη από τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα.

Το ελληνικό κράτος, είτε εθνικοποιώντας την γη στα 1828 είτε διανέμοντάς την στα 1871, ετήρησε πάντα μια καθαρώς δύσπιστη και εχθρική στάση απέναντι της μεγάλης γαιοκτησίας και του αγροτικού καπιταλισμού εν γένει. Εκ παραλλήλου, το Κράτος ευνόησε πάντα την κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας, δια μέσου του προνομιούχου χώρου της αγοράς, επί τη βάση της μικρής οικογενειακής επιχείρησης και ιδιοκτησίας.

Κ. Βεργόπουλου, Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, σ. 115

ΠΗΓΗ 2

Η γεωργία και η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871

Τελικά το Μάρτιο του 1871, ο Κουμουνδούρος, με υπουργό το Σωτηρόπουλο, πέτυχε την ψήφιση νόμου με αποτέλεσμα να διανεμηθούν 2.650.000 στρέμματα σε 357.217 κλήρους με αγοραία αξία 90.000.000 δρχ.

Η σημασία της αγροτικής αυτής μεταρρυθμίσεως εκτιμάται πληρέστερα, όταν συνειδητοποιηθεί το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος των Ελλήνων χωρικών της εποχής εκείνης αποκαταστάθηκαν ως ιδιοκτήτες στη γη που καλλιεργούσαν. Οι μικροί ιδιοκτήτες καλλιεργητές επιδόθηκαν, όπως ήταν φυσικό, στις πιο κερδοφόρες καλλιέργειες και ιδιαίτερα σε εκείνες που προορίζονταν για εξαγωγή. Μέσα σε διάστημα μιας τριετίας, τα 40% και πλέον των καλλιεργούμενων εκτάσεων καλύπτονταν από φυτείες (σταφιδαμπελώνες, βαμβακοφυτείες, καπνοφυτείες, κλπ.). Οι αγαθές για την οικονομία επιπτώσεις υπήρξαν άμεσες. Από την μια πλευρά παρατηρήθηκε ραγδαία εισροή ξένου συναλλάγματος και από την άλλη τα έσοδα του Δημοσίου από τους τελωνειακούς δασμούς εξαγωγής πολλαπλασιάστηκαν. Τα στοιχεία για τη σταφιδοπαραγωγή και εξαγωγή σταφίδας την περίοδο 1860-1878 είναι αποκαλυπτικά.

	Καλλιεργούμενα στρέμματα	Παραγωγή σε λίτρα ενετικά	Εξαγωγή σε λίτρα ενετικά
1860	220.428	110.228.000	101.707.075
1870	221.164	114.700.000	120.000.000
1878	435.000	217.500.000	210.000.000

Η επέκταση όμως των φυτειοκαλλιεργειών επηρέασε αρνητικά την παραγωγή δημητριακών. Από την εποχή εκείνη σημειώνεται το χρόνιο έλλειμμα της χώρας με συνεπακόλουθο τη δαπάνη τεράστιων συναλλαγματικών αποθεμάτων για εισαγωγές.

.....

Η αγροτική μεταρρύθμιση έλυσε το πρόβλημα της εθνικής γης. Δεν έθιξε όμως καθόλου των μεγάλων ιδιωτικών εκτάσεων της Αττικής (170.000 στρέμματα ή 40% περίπου του συνόλου), τα οποία είχαν τσιφλικοποιηθεί από την εποχή της Ανεξαρτησίας. Οι γαιοκτήμονες των τσιφλικιών αυτών είχαν πετύχει μια σειρά δικαστικών αποφάσεων με τις οποίες του αναγνωρίζονταν τα δικαιώματα πλήρους ιδιοκτησίας.

Παρά τις σημαντικές βελτιώσεις που σημειώθηκαν στον αγροτικό τομέα στη δεκαετία αυτή, η γεωργία θα συνεχίσει ακόμη για καιρό να υποφέρει από βασικές ελλείψεις: Η αγροτική δανειοδότηση παρέμεινε υποτυπώδης. Η εισαγωγή νεωτεριστικών μεθόδων καλλιέργειας, κυρίως με τη χρησιμοποίηση λιπασμάτων, δεν προχώρησε. Το ανύπαρκτο οδικό δίκτυο και η έλλειψη μεταφορικών μέσων στις περισσότερες περιφέρειες δεν επέτρεπε την εμπορία αγροτικών προϊόντων σε μεγάλη έκταση, με αποτέλεσμα ένα μεγάλο ποσοστό αγροτών να περιορίζεται σε καλλιέργειες που μόλις επαρκούν για τις βιοτικές ανάγκες των οικογενειών τους.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ', σσ. 310-311

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραπάνω πηγών:

- α) Να παρουσιάσετε το περιεχόμενο της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1871.
- β) Να επισημάνετε τις συνέπειες της μεταρρύθμισης στη γεωργία, στην εθνική οικονομία γενικότερα.

22.

ΠΗΓΗ

Η σχεδιαζόμενη αγροτική μεταρρύθμιση, ... σκόπευε τον εξής κεντρικό στόχο: να πλήξει την τεχνητή μείωση της προσφοράς καλλιεργήσιμης γης και αγροτικών προϊόντων, την οποία επέβαλλε μονοπωλιακώς η μεγάλη γαιοκτησία.

Η μεταρρύθμιση, ενοποιώντας τις ιδιότητες του καλλιεργητή και του ιδιοκτήτη, επί ενός και του αυτού προσώπου, επεδίωξε να επιφέρει την αύξηση της αγροτικής παραγωγής και συνεπώς, την μείωση της τιμής των αγροτικών προϊόντων. ...

Η αγροτική μεταρρύθμιση ουδεμία βελτίωση επέφερε ως προς τις συνθήκες ζωής των χωρικών. Κύριος στόχος της μεταρρύθμισης ήταν απλώς η συντριβή της μεγάλης τσιφλικικής γαιοκτησίας, προς όφελος του αστικού καπιταλισμού, ο οποίος εξασφάλιζε έτσι την προσφορά αγροτικών προϊόντων σε ασυγκρίτως φθηνότερες τιμές. Δυνάμεθα μάλιστα να πιστοποιήσουμε ότι η μηχανική (απρόσωπη) συμπίεση της αγροτικής εργασίας, μετά την μεταρρύθμιση, έγινε εντατικότερη και ότι γενικώς ο χωρικός περιεπλάκη σε μια νέα διαδικασία συνεχούς επιδείνωσης της θέσης του ...

Μετά την οριστική πτώση του Τρικούπη στα 1895, ο Δελιγιάννης επιχείρησε, για πρώτη φορά, την μερική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών υπέρ των καλλιεργητών τους.

Στα 1896, κατέθεσε στην Βουλή 5 νομοσχέδια, τα οποία επρόβλεπαν: α) την απαλλοτρίωση του 1/8 των τσιφλικιών Θεσσαλίας και β) την σύσταση ενός ειδικού ταμείου γεωργικής πίστης για τις χρηματοδοτικές ανάγκες των κολληγικών οικογενειών ...

Πλην όμως, η προτεινόμενη σοβαρή μεταβολή της κυβερνητικής πολιτικής δεν έγινε δεκτή από την Βουλή. Οι γαιοκτήμονες της Θεσσαλίας είχαν τόσο ισχυρά στηρίγματα, ακόμη και εντός του κυβερνώντος δεληγιαννικού κόμματος, ώστε τα κατατεθέντα νομοσχέδια απορρίφθηκαν. Ενδιαφέρον είναι να σημειωθεί ότι η αντίδραση των γαιοκτημόνων ήταν τόσο ισχυρή, ώστε ακόμη και όταν ο πρωθυπουργός Θεοτόκης, ηγέτης των «παλαιών», τρικουπικών, επεχείρησε στα 1903 να «περάσει» ανάλογο νομοσχέδιο, η Βουλή τον καταψήφισε, με την συνδρομή αρκετών εκ των βουλευτών του κόμματός του. Είναι άρα προφανές ότι, κατά την περίοδο 1896-1917, η κεντρική εξουσία, επιδιώκοντας να περιορίσει τα τσιφλίκια, αντιμετώπιζε την έντονη αντίδραση των επαρχιακών βουλευτών, οι οποίοι συνδέοντο με τα γαιοκτημονικά συμφέροντα.

Κ. Βεργόπουλου, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, σσ. 167-169

Λαμβάνοντας υπόψη σας το περιεχόμενο της πηγής και το κείμενο του βιβλίου σας:

- α) Να επισημάνετε τα αποτελέσματα της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1871 στους χωρικούς, στους αστούς και στους τσιφλικάδες.
- β) Να αιτιολογήσετε τις αντιδράσεις της μεγάλης τσιφλικής γαιοκτησίας μέχρι το 1917.

23.

ΠΗΓΗ 1

Κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου της μοναρχίας που εκτείνεται μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, η ελληνική κοινωνία εμφανίζει έντονα τα χαρακτηριστικά της αρχαϊκής οικονομίας του τόπου: Οικονομία και κοινωνία βασικά αγροτικές, που απασχολούν το 80% περίπου του ενεργού πληθυσμού, μια ολιγάριθμη εμπορική αστική τάξη, εξασθενημένη επιπλέον, σε σχέση με το 18ο αιώνα, λόγω του πολέμου της Ανεξαρτησίας, συγκεντρωμένη στα ελάχιστα αστικά κέντρα και περιστοιχιζόμενη από μια νεφελώδη συστοιχία μικροβιοτεχνών και μικρεμπόρων και γενικά ανθρώπων που μετέρχονται ποικίλα επαγγέλματα λίγο πολύ παρασιτικά. Τέλος, μια άρχουσα τάξη με εξαιρετικά ανομοιογενή σύνθεση: παλιοί προεστοί και κοτζαμπάσηδες, αρχηγοί του άτακτου στρατού της Επανάστασης και ορισμένες οικογένειες Φαναριωτών, που αποτελούν ένα είδος ιδιόμορφης αριστοκρατίας.

Ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της πρώτης αυτής περιόδου, τα στοιχεία αυτά καταλήγουν να σχηματίσουν μαζί με ορισμένους μεγαλεμπόρους και εφοπλιστές μια κοινωνική ομάδα, η οποία παρά τον ετερόκλητο χαρακτήρα της, εκπροσωπεί κοινά συμφέροντα: τα συμφέροντα των ευτόρων.

Ν. Γ. Σβορώνου, *Ανάλεκτα της νεοελληνικής ιστορίας*, σ. 241

ΠΗΓΗ 2

Ένα μεγάλο μέρος των Ελλήνων αγροτών, την επομένη της Ανεξαρτησίας, βρέθηκαν σε μια κατάσταση σαφώς χειρότερη από εκείνη που είχαν επί οθωμανών: α) το δικαίωμά τους της νομής και κατοχής καταργήθηκε, προς όφελος της κρατικής κυριότητας και β) κατά συνέπεια, οι καλλιεργητές αυτοί μετατράπηκαν σε απλούς αγρομισθωτές – ενοικιαστές, πράγμα που λογικώς οδήγησε το Κράτος στην επιβολή ενός ενοικίου, κατ' αντίθεση με ολόκληρη την οθωμανοβυζαντινή παράδοση.

Αν και η στάση αυτή του Κράτους έφραξε τον δρόμο στην διείσδυση του καπιταλισμού στην γεωργία, εν τούτοις καθήλωσε τους αγρότες σε μια πολύ κρίσιμη κατάσταση. Έτσι ο φιλελεύθερος βαυαρός F. Thiersch μπόρεσε να διαπιστώσει, με αρκετή υπερβολή, ότι «τα 5/6 των Ελλήνων αγροτών ήσαν χωρίς γη».

Ο αγρότης, υποχρεούτο να καταβάλει -υπό την μορφή της δεκάτης και του δικαιώματος επικαρπίας της εθνικοποιημένης γης- τα 30% έως 45% εκ του ακαθαρίστου προϊόντος του, συμπιεζόταν μέχρις εξάντλησης όχι τόσο από τους αγροτικούς καπιταλιστές και τους γαιοκτήμονες, αλλά κυρίως από το Κράτος και τους τοπικούς εκπροσώπους του ...

Η μεταρρύθμιση του 1871 είχε, μεταξύ άλλων, την σημαντική συνέπεια ότι παρακίνησε εμμέσως ακόμη περισσότερο την ανάπτυξη των κερδοσκοπικών καλλιεργειών, οι οποίες προορίζοντο κυρίως για την εξαγωγή. Πλην όμως, η επέκταση των εξαγωγικών φυτειών αποτέλεσε ένα παράγοντα επιδείνωσης του διατροφικού ελλείμματος της χώρας. Ένα προοδευτικώς διογκούμενο τμήμα της καλλιεργήσιμης γης αφαιρείτο από την καλλιέργεια των δημητριακών προκειμένου ν' αφιερωθεί στις εξαγωγικές φυτείες, επί των οποίων συνωστίζετο ιδιαίτερος το πλήθος των μικροτάτων οικογενειακών κληρών. Ήδη στα 1875, επί συνόλου 7,22 εκατομμυρίων καλλιεργουμένων στρεμμάτων, τα 3,09 εκ., ήτοι τα 43% εκαλύπτοντο από τις φυτείες. Γενικώς, το Κράτος ευνόησε την επέκταση των φυτειών των αμπελώνων και του καπνού για τους εξής λόγους: α) τα προϊόντα των φυτειών απέφεραν μια διογκούμενη ροή συναλλάγματος, β) εκ παραλλήλου, οι αυξανόμενες εξαγωγές απέφεραν αυξανόμενα δημόσια έσοδα εκ των τελωνειακών δασμών εξαγωγής και γ) η εξ αυτού πληρέστερη ενσωμάτωση της αγροτικής παραγωγής στην διεθνή αγορά επέτρεπε στο Κράτος να επιβάλει τον έλεγχό του επί των αγροτών, κατά τρόπο πολύ πιο ολοκληρωτικό απ' ό,τι θα του ήταν δυνατόν στην περίπτωση μιας δημητριακής ή αυτάρκους οικονομίας. βεβαίως, η κατάσταση περιπλεκόταν από το γεγονός ότι, σε τελευταία ανάλυση, το συνάλλαγμα που απέφεραν στο Κράτος οι φυτείες ξοδεύονταν πάραυτα στο εξωτερικό για την χρηματοδότηση του σιτικού ελλείμματος της χώρας.

Δεδομένου ότι η επέκταση των φυτειών στην Ελλάδα συνδέθηκε με την ανάπτυξη της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας, το Κράτος έλαβε όλα τα απαραίτητα μέτρα προκειμένου να ευνοήσει και τις δύο. Μετά την μεταρρύθμιση του 1871, η σταφίδα υπήρξε στην πράξη το μόνο αγροτικό προϊόν για το οποίο οι ελληνικές τράπεζες εδέχοντο να χορηγήσουν πιστώσεις. Ο γεωπόνος Π. Χαλ-

κίοπυλος καταγγέλλει στα 1886 «τας βιαίας και αστυνομικάς επεμβάσεις, ασκουμένας επί των κτηνοτρόφων και των χωρικών, των αρνουμένων να καλλιεργήσουν την σταφιδάμπελο». Ομοίως, ο Γ. Αναγνωστόπουλος, καταγγέλλοντας στα 1885 ότι «κυβερνώντες και κυβερνώμενοι εις αυτήν την χώραν δεν αντιμετωπίζουν την σωτηρίαν τους παρά δια της σταφίδας.

Υπ' αυτές τις συνθήκες, οι εκτάσεις των σταφιδαμπελώνων αυξήθηκαν κατά τρόπο εντυπωσιακό:

Παραγωγή και εξαγωγή κορινθιακής σταφίδος

Έτος	Καλλιεργούμενα στρέμματα	Παραγωγή σε λίτρα ενετικά	Εξαγωγή σε λίτρα ενετικά
1851	172.578	86.289.000	-
1860	220.428	110.228.000	101.707.075
1870	221.164	114.700.000	120.000.000
1878	435.000	217.500.000	210.000.000
1888	-	338.090.640	297.668.966
1893	-	358.300.000	327.399.000

Σύμφωνα με τον Μ. Quarteron, πρόξενο της Γαλλίας στη Σύρα, η κατάσταση αυτή απειλούσε να μεταμορφώσει την Ελλάδα σε μια χώρα αμπελουργικής μονοκαλλιέργειας ...

Συνοψίζοντας, βλέπουμε ότι η ρύθμιση του ζητήματος των εθνικών γαιών υπαγορεύθηκε από την αγροτική πολιτική του ελληνικού κράτους, με τον εμφανώς επιδιωκόμενο σκοπό να ματαιώσει κάθε διαδικασία συγκεντροποίησης της ιδιοκτησίας και να προωθήσει την δομή των μικρών οικογενειακών κλήρων, ειδικευομένων στα προϊόντα των φυτειών. Πάντως, ο εξαιρετικός κερδοσκοπικός χαρακτήρας των τελευταίων δεν ωφελούσε παρά ελάχιστα τους μικρούς ιδιοκτήτες-παραγωγούς, εφ' όσον το μέγιστο μέρος των εισπράξεων συλλαμβάνετο από τα δανειακά κεφάλαια (με τον τοκογλυφικό τόκο των 15% - 40%), από τους ενδιάμεσους εμπόρους και εν γένει από την οικονομία της πόλης δια μέσου της αγοράς.

Κ. Βεργόπουλου, Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας, σσ. 108-114

Με βάση τις πηγές και τις ιστορικές σας γνώσεις:

- α) Να περιγράψετε τα χαρακτηριστικά της αρχαϊκής οικονομίας της ελληνικής κοινωνίας μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα.
- β) Να διερευνήσετε τα αίτια επιδείνωσης των συνθηκών ζωής του Έλληνα αγρότη όπως και του διατροφικού ελλείμματος της χώρας.
- γ) Να σχολιάσετε την αγροτική πολιτική του ελληνικού κράτους όπως διαφαίνεται μέσα από τη μεταρρύθμιση του 1871 όσον αφορά την σταφυλοκαλλιέργεια.
- δ) Να τεκμηριώσετε την άποψη ότι το 1871 το Κράτος επιδίωξε τη μεγιστοποίηση των εσόδων του, όπως και εκείνων του αστικού καπιταλισμού δια μέσου της υποστήριξης των φυτειών.

ΠΗΓΗ

Το πρόβλημα των Τσιφλικιών

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας (1881) έθεσε σε λειτουργία τις νομικές προϋποθέσεις που, αν και είχαν διαμορφωθεί κατά την προηγούμενη περίοδο, είχαν ωστόσο παραμείνει σε μια κατάσταση ανενεργού αναμονής.

Τα μεγάλα τσιφλίκια της Θεσσαλίας και Άρτας σχηματίστηκαν κατά το πλείστον στο πολύ μικρό χρονικό διάστημα που παρεμβλήθηκε από τα 1878 (Συνθήκη του Βερολίνου) έως τα 1881 (έτος της προσάρτησης).

Όπως και στην περίπτωση της Αττικής, οι συνθήκες του Βερολίνου και της Κωνσταντινούπολης (1881) περί της Θεσσαλίας απαγόρευαν στο ελληνικό κράτος την εθνικοποίηση των οθωμανικών κτημάτων και επέβαλαν τον σεβασμό των «κεκτημένων δικαιωμάτων». Βεβαίως, η νομική αυτή ρύθμιση δεν εμπόδισε την μαζική αποχώρηση των τούρκων νομέων, οι οποίοι εφοδιασμένοι με τους νεοπαγείς τίτλους απόλυτης κυριότητας, παρουσιάστηκαν στην χρηματιστική αγορά της Κωνσταντινούπολης, αναζητώντας αγοραστές. Στο διάστημα τριών μόνον ετών, μια πελώρια μεταβίβαση τίτλων και μια συγκέντρωση της γαιοκτησίας πραγματοποιήθηκαν εις όφελος των μεγάλων Ελλήνων χρηματιστών της διασποράς.

Εν τούτοις, η παρεμβολή ενός εξαιρετικού γεγονότος ακινητοποίησε κάθε κυβερνητική πρωτοβουλία επί του θέματος: το γεγονός ότι οι ευνοούμενοι αυτής της πελώριας μεταβίβασης γαιοκτητικών τίτλων ήσαν οι μεγιστάνες του ελληνικού χρηματιστικού κεφαλαίου, καταδίκασε το ελληνικό κράτος, κατά την έκφραση του Αλιβιζάτου, σε μια «αξιοθρήνητη αδράνεια».

Στην πραγματικότητα, η παραίτηση αυτή του ελληνικού Κράτους, συνοδευόμενη από μια σειρά άλλων ενεργειών υπέρ της μεγάλης γαιοκτησίας αποτέλεσε το σημείο μιας σημαντικής τομής στην μέχρι τότε πολιτική του. Υπό την προτροπή των Ελλήνων μεγιστάνων, κινουμένων μεταξύ των παροικιών του εξωτερικού και των κυρίων χρηματιστικών αγορών της Ευρώπης, η κυβέρνηση του Χαριλάου Τρικούπη (ο οποίος είχε την εξουσία κατά το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου 1880-95), γνωστού κυρίως για τις αξιοσημείωτες προσπάθειές του υπέρ της εκβιομηχάνισης, δεν δίστασε να μεταβάλλει ολοσχερώς την πάγια γεωργική πολιτική του ελληνικού κράτους, προκειμένου να προστατεύει την μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία των τσιφλικιών ...

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας αποτέλεσε το ορόσημο αυτής της μεταβολής, η οποία σημειώθηκε με την εγκατάλειψη της πολιτικής του Κουμουνδούρου. Ο Κουμουνδούρος είχε πάντα υποστηρίξει την μικρή οικογενειακή εμπορευματική παραγωγή στην γεωργία και αντιπαθεί στα τσιφλίκια. Υπήρξε ο εμπνευστής της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1871 η οποία διέμενε τις εθνικές γαίες στους καλλιεργητές. Αντιθέτως ο Τρικούπης υπήρξε ο άνθρωπος του συμβιβασμού μεταξύ του αστικού καπιταλισμού και των γαιοκτημόνων του βορρά. Όμως η πολιτική της προστασίας των τσιφλικιών δεν κατόρθωσε, από το άλλο μέρος, να εξασφαλίσει μια συνεχή και απρόσκοπτη βιομηχανική ανάπτυξη. Σημαντικό τμήμα της πραγματοποιούμενης βιομηχανικής αύξησης συλλαμβάνετο από

τους γαιοκτήμονες υπό την μορφή του υπερκέρδους, μετατρέψιμου σ' έγγειο πρόσοδο.

Η συμβιβαστική πολιτική του Τρικούπη υπονόμει τις προοπτικές του αστικού καπιταλισμού στην Ελλάδα. Για τον λόγο αυτό, το κίνημα των κολλήγων της Θεσσαλίας βρήκε πολύ νωρίς έναν σύμμαχο ιδιαίτερος ισχυρό και αποφασισμένο να οδηγήσει την αναμέτρηση έως την ριζική εκκαθάριση των μεγάλων κτημάτων: τον αστικό και μάλιστα βιομηχανικό καπιταλισμό. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο πρέπει ν' αναλυθεί το ζήτημα της δεύτερης αγροτικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα.

Κ. Βεργόπουλου, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, σσ. 120-121, 161

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο της παραπάνω πηγής:

- α) Να προσδιορίσετε τις συνθήκες που επέτρεψαν το σχηματισμό των μεγάλων τσιφλικιών.
- β) Να παρουσιάσετε την αγροτική πολιτική των κυβερνήσεων Τρικούπη στο πρόβλημα των τσιφλικιών.
- γ) Να επισημάνετε και να αναλύσετε τους παράγοντες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της πολιτικής αυτής.

25.

ΠΗΓΗ

Οι επιπτώσεις των τσιφλικιών στην εθνική οικονομία

Κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, η Ελλάδα όχι μόνον συγκλονίστηκε από την αντίθεση ανάμεσα σ' ένα αγρο-εμπορευματικό και σ' ένα αστο-βιομηχανικό τομέα, αλλά επίσης επρόκειτο να υποστεί τις συνέπειες της διχοτομίας που προέκυπτε από την αντιθετική συνύπαρξη δύο αγροτικών ζωνών:

- α) ένας σημαντικός δημητριακός τομέας, κυριαρχούμενος από τα τσιφλίκια και
- β) ένας τομέας, όχι λιγότερο σημαντικός, εμπορευματικών φυτειών, κυριαρχούμενος από την μικρή οικογενειακή ιδιοκτησία.

Η πολιτική των ελληνικών βιομηχανικών στρωμάτων ήταν να ευνοεί με όλα τα μέσα τον μικροαγροτικό τομέα, και ειδικώς τις φυτείες, ως μια προϋπόθεση που θα επέτρεπε την μεγιστοποίηση του όγκου του ξένου συναλλάγματος. Αυτό θα επέτρεπε στα βιομηχανικά στρώματα, όχι μόνον να πραγματοποιήσουν μια «μεγάλη φυγή προς τα εμπρός» δια της εισαγωγής των αναγκαίων για την βιομηχανική ανάπτυξη κεφαλαϊκών αγαθών και πρώτων υλών, αλλά επίσης την μαζική εισαγωγή σιτηρών που, καλύπτοντας το μόνιμο δημητριακό έλλειμμα της χώρας, θα ανταγωνίζονταν με αποτελεσματικότητα την εγχώρια παραγωγή των τσιφλικιών.

Αυτή η προοπτική θα οδηγούσε αργά ή γρήγορα στο επιθυμητό αποτέλεσμα της κάμψης των τιμών των εγχωρίων σιτηρών, στην συντριβή της εγγείου προσόδου των τσιφλικούχων και, τελικώς, στη διάλυση των ίδιων των τσιφλικιών.

Πλην όμως, εάν η πολιτική του ελληνικού κράτους, εξυπηρετώντας τις ανάγκες του αστικού καπιταλισμού ως τα 1880, είχε χαρακτηριστεί από την δυσπιστία και την εχθρότητα έναντι των μεγάλων γαιοκτημόνων, η προσάρτηση της Θεσσαλίας αποτέλεσε τον ιστορικό σταθμό μιας αιφνίδιας μεταστροφής στην ελληνική κυβερνητική πολιτική. Από της ημερομηνίας αυτής, οι ελληνικές κυβερνήσεις προσπάθησαν, αντίθετα με τις μέχρι τότε συνήθειες τους, να συμφιλιώσουν μια προστατευτική βιομηχανική πολιτική με μια εξ' ίσου ενθαρρυντική και προστατευτική πολιτική υπέρ της τσιφλικικής οικονομίας των σιτηρών και των κτηνοτροφικών προϊόντων.

Χωρίς αμφιβολία, παρά τις προσπάθειες του Χαριλάου Τρικούπη και των διαδόχων του, η συμφιλιωτική πολιτική ανάμεσα στον αστικό και στον αγροτικό καπιταλισμό αποδείχθηκε όχι μόνον χιμαιρική, αλλά επίσης ένας παράγων καθυστέρησης της βιομηχανικής ανάπτυξης.

Ασφαλώς, εάν σε μια μεταγενέστερη εποχή, μετά τα 1900 σημειώθηκε μια νέα μεταστροφή στην πολιτική του ελληνικού κράτους, αυτό οφείλεται στην εν των μεταξύ συνειδητοποίηση της ανυπέρβλητης αντίθεσης που χώριζε -και πάντα χωρίζει- την εκβιομηχάνιση από τα τσιφλίκια και την μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία γενικότερα. Η νέα μεταστροφή της γεωργικής πολιτικής εκφράστηκε τελικώς στα 1917, με τον νόμο της αγροτικής μεταρρύθμισης, υπέρ της κατάτμησης των τσιφλικιών προς όφελος της μικρής εμπορευματικής παραγωγής και ιδιοκτησίας. Ένα πρόβλημα ανάλογο με το ελληνικό του 1880, τέθηκε στην γειτονική Ιταλία απ' τα 1860. Κατά ένα τρόπο, το ιταλικό Risorgimento σφραγίστηκε βαθύτατα από την αντίθεση μεταξύ του βιομηχανικού Βορρά και του αγροτικού – λατιφουντιακού Νότου.

Κ. Βεργόπουλου, Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας, σσ. 139-140.

ΠΗΓΗ 2

Προγραμματικός λόγος του Χ. Τρικούπη

Όταν λοιπόν διαλύθηκε η Βουλή και στις 20 Δεκέμβρη 1881 έγιναν εκλογές, ο Τρικούπης βγήκε νικητής. Ακόμα και στη Θεσσαλία και Άρτα ο Κουμουνδούρος καταψηφίστηκε.

Η νέα Βουλή άρχισε τις εργασίες της στις 26 Φλεβάρη 1882. Τότε, στην εκλογή του προέδρου φάνηκε ότι ο Τρικούπης ήταν νικητής. Ο Κουμουνδούρος παραιτήθηκε και στις 3 του Μάρτη ορκίστηκε η νέα κυβέρνηση του Τρικούπη.

Ο νέος πρωθυπουργός στον προγραμματικό του λόγο κάκισε την κυβέρνηση Κουμουνδούρου για την πολιτική της στη διαχείριση του εθνικού ζητήματος. Μεγάλωσε, είπε, τα σύνορα της χώρας, αλλά «περιέπεσαν εις υπερβασίας υπογράψασα την σύμβασιν και κανονίσασα την διοίκησιν των νέων επαρχιών άνευ της γνώμης της Βουλής».

«Το πρόγραμμα ημών -τόνισε ο Τρικούπης- ζητεί την **ανόρθωσιν του τόπου**. Η κοινωνία ζητεί φραγμούς κατά των υπερβασιών της κυβερνήσεως, κατά των υπερβασιών παντός ισχύοντος, κατά των υπερβασιών της Βουλής ... Ό,τι πρέπει να επιζητώμεν σήμεραν είναι ουχί επίδειξις πλαστού ισοζυγίου, αλλά πρέπει να επιζητώμεν σήμεραν εν τη πολιτική του κράτους την οδόν, ήτις θέλει φέρει εις το

ισοζύγιον, εάν εμμείνωμεν ακραδάντως εν αυτή. Οφείλομεν εν τη διαρρυθμίσει των οικονομικών να επιζητήσωμεν αυτήν δια της όσον ένεστιν ελαττώσεως των δαπανών, επιτρεπούσης όμως πλήρη την ανάπτυξιν των παραγωγικών δυνάμεων, των πόρων του έθνους, επαύξησιν και των πόρων του κράτους. Δια τούτο πάσα θυσία, την οποίαν ηθέλομεν ζητήσει παρά της Βουλής προς τον σκοπόν της ενισχύσεως των βιομηχανικών δυνάμεων του τόπου, της συγκοινωνίας και πάντων δι' ων προάγεται η υλική δύναμις θέλει ψηφισθή...»

Ο Τρικούπης με τον προγραμματικό του λόγο ήταν ο εκφραστής των νέων ιδεών. Η πολιτιστική του γραμμή αποτελούσε το πιστεύω της ανερχόμενης αστικής τάξης, που έκανε τα πρώτα βήματα προς την εκβιομηχάνιση της χώρας. Χρειάζονταν πρώτες ύλες. Χρειάζονταν προ παντός αμαξητοί δρόμοι και σιδηρόδρομοι. Χρειάζονταν αναδιοργάνωση του στρατού. Χρειάζονταν νέα τεχνικά έργα. Αλλά για να εκτελεστεί και πραγματοποιηθεί ένα τέτοιο πρόγραμμα έπρεπε να περικοπούν ορισμένες κρατικές δαπάνες. Να πραγματοποιηθεί το ισοζύγιο του προϋπολογισμού. Να προσελκυσθούν ελληνικά και ξένα κεφάλαια. Κι' ακόμα να μπουν και νέοι φόροι και να προστατευθεί η εγχώρια βιομηχανία.

Γ. Κορδάτου, Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας, τόμος XII, σ. 382

Λαμβάνοντας υπόψη σας το περιεχόμενο των παραθεμάτων και το κείμενο του βιβλίου σας:

Να αναλύσετε τους λόγους που «η συμφιλιωτική πολιτική του Τρικούπη ανάμεσα στον αστικό και στο αγροτικό καπιταλισμό αποδείχτηκε όχι μόνον χιμαιρική, αλλά επίσης ένας παράγων καθυστέρησης της βιομηχανικής ανάπτυξης».

26.

ΠΗΓΗ 1

Επί τη βάσει στοιχείων του Α. Σίδερι και του Α. Ανδρεάδη, έγινε δυνατή η σύνταξη των παρακάτω πινάκων:

Ελλάς: Εξέλιξη του δασμού επί της εισαγωγής σιτηρών

Έτος	Σίτος		Καλαμπόκι		Άλευρα
	δρχ/ εκατόλιτρον	1836 = 100	δρχ/ εκατόλιτρον	1836 = 100	δρχ/ εκατόλιτρον
1836	1,42 ⁷⁹	100	100	100	-
1843	κινητός δασμός	-	κινητός δασμός	-	-
1859	1,42	100	1,06	120	-
1867	0,071	5	0,53	6	0,22
1884	0,355	25	1,56	176	0,009
1892	5,73	400	2,34-3,90	264-440	9,36-5,07
1904	15,60	1100	-	-	-
1905	17,16	1210	-	-	-
1914	21,70	1528	-	-	30,8

(Πηγές: Α. Σίδερης, «Αγροτική Πολιτική 1833-1933», σ. 276, Α. Ανδρεάδης, «Les progres economiques de la Grece», 1919, «Έργα τ. 2, σ. 205, Η. Lefevre - Meaulle, ε.α. σσ. 35-36).

Εν συνεχεία, παραθέτω την συγκριτική εξέλιξη των τριών ανωτέρω δασμών, λαμβάνοντας ως βάση το έτος 1867, κατά το οποίο ο δασμός είχε φτάσει στο χαμηλότερο επίπεδο:

Ελλάς: Εξέλιξη του δασμού επί των σιτηρών (1967 = 100)

Έτος	Σίτος	Καλαμπόκι	Άλευρα
1867	100	100	100
1884	500	2.933	40,9
1892	8.000	7.333-4.400	4.254-2.304
1904	22.000	-	-
1905	24.200	-	-
1914	30.560	-	14.000

Στους ανωτέρω πίνακες, είναι εμφανής ο διαχωρισμός ανάμεσα σε δύο φάσεις της πορείας του ελληνικού δασμολογίου επί των εισαγομένων σιτηρών: στην πρώτη φάση, που φθάνει ως τα 1884, ο δασμός έχει μειωθεί στο έπακρο, ενώ στην δεύτερη, που άρχεται από το ίδιο έτος 1884, μια νέα ισχυρότητα προστατευτική των εγχωρίων σιτηρών πολιτική εγκαινιάζεται.

Στην πραγματικότητα, πρόκειται για μια ριζική αλλαγή κατευθυντήριας γραμμής: η προς του 1880 πολιτική φέρει την σφραγίδα της ισχυράς προσωπικότητας του Αλεξ. Κουμουνδούρου, ενώ η εν συνεχεία νέα κατεύθυνση υπαγορεύεται από τον Χαρίλαο Τρικούπη. Είναι προφανές ότι ο Κουμουνδούρος και ο Υπουργός του Κεχαγιάς, θερμοί θιασώτες και οι δυο μας προστατευτικής δασμολογικής πολιτικής επί της ανερχομένης βιομηχανίας, στο δασμολόγιο τόσο του 1857 όσο και στο 1867, ετήρησαν ωστόσο έναν «εξοργιστικό φιλελευθερισμό» καθ' όσον αφορά την γεωργική πολιτική και δη τα σιτηρά.

Ο Κουμουνδούρος ύψωσε τον δασμό επί των εισαγομένων βιομηχανικών ειδών τελικής κατανάλωσης, υπό τον όρο ότι υπήρχε εγχώρια παρεμφερής παραγωγή. Αφ' ετέρου επέφερε μια εντυπωσιακή μείωση στον δασμό επί των σιτηρών και των πρώτων υλών. Ο ακόλουθος πίνακας προσφέρει μια αναλυτική εικόνα της γενικής δασμολογικής πολιτικής του Κουμουνδούρου.

Οι κατευθύνσεις του δασμολογίου Κουμουνδούρου (1857 και 1867)

Φορολογούμενα είδη	Παλιός δασμός (προ του 1857)	Νέος Δασμός (ολοκληρωθείς το 1867)
Πρώτες ύλες	100	50
Τελειωμένα βιομηχανικά είδη των		
οποίων παραγωγή υπάρχει εν Ελλάδι ...		120
Βιομηχανικά είδη των οποίων παραγωγή δεν υπάρχει εν Ελλάδι	100	100
Είδη πολυτελείας	100	150
ΣΙΤΟΣ	100	5
ΚΑΛΑΜΠΟΚΙ	100	6

Είναι σαφές ότι, κατά την σύλληψη του δασμολογίου Κουμουνδούρου, τα σιτηρά θεωρήθηκαν μάλλον ως πρώτες ύλες για την βιομηχανία -δηλαδή ως αγαθά εισερχόμενα στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης- **απολύτως πρώτης ανάγκης**.

Στην προοπτική πρέπει να εγγραφούν και οι προσπάθειες του Κουμουνδούρου υπέρ της προσάρτησης της Θεσσαλίας. Η επαρχία αυτή ήταν ήδη φημισμένη για τον γεωργικό πλούτο της και δη για τις δημητριακές δυνατότητές της. Θα ήταν δυνατόν, ως ελληνική επαρχία, να δώσει επί τέλους μια οριστική λύση στο ελληνικό σιτικό πρόβλημα. Πλην όμως, οι μαζικές αγορές Θεσσαλικής γης από τους Έλληνες μεγιστάνες του εξωτερικού ανέτρεψαν αιφνιδίως τα σχέδια του Κουμουνδούρου: η Θεσσαλία του 1880, κυριαρχούμενη από τα τσιφλίκια, αρνήθηκε ν' αναλάβει τον ρόλο του ελληνικού σιτοβολώνα. Αντιθέτως, εμφανίστηκε ως μια περιοχή αποφασισμένη να επωφεληθεί της προνομιακής θέσης της, πουλώντας ακριβά τις υπηρεσίες που της ζητούσε η Ελλάδα και αντλώντας εξ' αυτού το μέγιστο κέρδος.

Κ. Βεργόπουλου, Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας, σσ. 142-143.

ΠΗΓΗ 2

Ο αιφνίδιος σχηματισμός της μεγάλης γαιοκτησίας από τους Έλληνες χρηματιστές του εξωτερικού υποχρέωσε τον Τρικούπη να διαμορφώσει ένα ολόκληρο σύστημα οικονομικής προστασίας της τσιφλικικής οικονομίας.

Καταρχήν ο Τρικούπης, σε αντίθεση με την πολιτική του Αλ. Κουμουνδούρου, πενταπλασίασε το δασμό πάνω στα εισαγόμενα σιτηρά το 1884, ενώ κατά το 1892 τον ήδη υψηλό δασμό τον αύξησε ακόμα κατά 1.60%. Ο σκοπός του ήταν προφανής: να περιορίσει την εισαγωγή του αλλοδαπού σίτου, ώστε ο εγχώριος να υπερτιμηθεί και να διογκωθεί η έγγειος πρόσσοδος των τσιφλικούχων.

Παράλληλα, ο Τρικούπης πρόσφερε δύο ακόμα δώρα στους νεοπαγείς τσιφλικούχους της Θεσσαλίας:

- α) Κατάργησε τη φορολογία της δεκάτης επί των σιτηρών, η οποία αντιπροσώπευε το σημαντικό ποσοστό του 70% των εσόδων του συνόλου των εγγείων φόρων ή το 12% των συνολικών εσόδων του δημόσιου προϋπολογισμού. Τη δεκάτη αντικατέστησε ο λεγόμενος «φόρος αροτριώντων κτηνών», ο οποίος απέφερε μόλις το 1/3 των εσόδων της πρώτης. Ο νέος φόρος ανακούφισε τους τσιφλικούχους διπλά, όχι μόνο γιατί μειώθηκε ποσοτικά η αξίωση του δημοσίου, αλλά και γιατί ο νέος φόρος ήταν εύκολο να επιβαρύνει τελικά τους καλλιεργητές, εφόσον δε συνδεόταν με την ιδιοκτησία αλλά με τον αριθμό των ζώων που χρησιμοποιούνταν.
- β) Κατάργησε το τελωνείο Θεσσαλίας, για να διευκολύνει τις εποχικές μετακινήσεις της νομαδικής κτηνοτροφίας στις περιοχές των ελληνοτουρκικών συνόρων. Η κατάργηση του τελωνείου αυτού σήμαινε βέβαια ζημιά του δημοσίου κατά 300.000 δραχμές, όμως έδωσε τη δυνατότητα στους τσιφλικούχους να αυξήσουν τα ενοίκια για την παραχώρηση εκτάσεων για βοσκή.

Στην περιοχή αυτή η προστασία των τσιφλικιών ήταν πλήρης. Οι γαιοκτήμονες της Θεσσαλίας, όντας εξασφαλισμένοι, πέρασαν σε ακόμα πιο επιθετική στάση. Περιορίσαν προοδευτικά τις καλλιεργούμενες εκτάσεις για δύο λόγους: α) για να πετύχουν τεχνητή υπερτίμηση των σιτηρών στην εγχώρια αγορά και συνεπώς αύξηση της εγγείου προσόδου και β) για να απελευθερώσουν εκτάσεις προς ενοικίαση στην αποδοτικότερη νομαδική κτηνοτροφία. Στη δωδεκαετία 1885-1897, οι καλλιεργούμενες με σιτηρά εκτάσεις μειώθηκαν ραγδαία κατά 42, 4%, ενώ η Ελλάδα συνέχιζε να έχει δημητριακό έλλειμμα και ενώ ο προστατευτικός δασμός επί της εισαγωγής σιτηρών ανέβαινε στα ύψη. Η υπερτίμηση του εγχώριου σίτου επέφερε συνεχή ανατίμηση της αγροτικής γης στη Θεσσαλία. Μέσα σε 37 χρόνια, 1880-1917, η τιμή της γεωργικής γης αυξήθηκε κατά 5-6 φορές.

I.E.E., τόμος ΙΔ', σσ. 70-71

Με βάση τις πηγές και τις ιστορικές σας γνώσεις:

- α) Να περιγράψετε την πολιτική του Κουμουندούρου συσχετίζοντάς την με την στάση των αγοραστών της Θεσσαλίας γης (Ελλήνων του εξωτερικού) σχετικά με το σιτικό πρόβλημα.
- β) Να σχολιάσετε την άποψη ότι η «Θεσσαλία, γη των τσιφλικιών και των σιτηρών, αντί να προωθεί τη βιομηχανική ανάπτυξη, σύμφωνα με τα σχέδια του Κουμουندούρου, εξελίσσεται, λόγω της πολιτικής Τρικούπη, σε μια σοβαρή **τροχοπέδη** αυτής της ανάπτυξης.

27.

ΠΗΓΗ 1

Εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου

Από τον ορυκτό πλούτο της χώρας είχε αξιοποιηθεί ως τα μέσα του αιώνα (σημ: 19ου αιώνα) κυρίως η σμύριδα της Νάξου, που αποτελούσε εξαγωγίμο προϊόν. Με το νόμο ΣΒ' της 18ης Ιουλίου 1852, η εκμετάλλευση των ορυχείων είχε δοθεί ύστερα από δημοπρασία στον Άγγλο Ρίτσαρντ Άμποτ με ευνοϊκούς όρους για το δημόσιο. Η παραγωγή σμύριδα έφθασε το 1856 τις 40.000 καντάρια, ενώ το 1859 η εξαγωγή της απέφερε 256.424 δρχ.

.....
Για την προώθηση της αξιοποίησως του ορυκτού πλούτου της χώρας είχαν γίνει τότε ειδικές μελέτες. Στα 1859 για παράδειγμα μια μελέτη του Γερμανού Έντουαρντ Χάιντερ για τη «γη της Σαντορίνης» μεταφράστηκε από τα γερμανικά στα γαλλικά και τυπώθηκε από την ελληνική κυβέρνηση για να προβληθούν οι ιδιότητές της για χρήση σε υδραυλικά έργα.
.....

Μια θετική προσπάθεια για την άρση των εμποδίων στον τομέα ορισμένων βιομηχανικών υλών σημειώθηκε το 1867 με την ψήφιση του νόμου «περί μεταλλείων και ορυκτών». Ο νόμος εκείνος σκοπός είχε να ενθαρρύνει τις ξένες επενδύσεις και να στρέψει την εγχώρια αποταμίευση στην εκμετάλλευση του πλούτου της ελληνικής γης. Πραγματικά μέσα σε λίγα χρόνια από την ψήφιση του νόμου σημειώθηκε ένας πρωτοφανής για τα ελληνικά χρόνια πυρετός για την έρευνα και εκμετάλλευση του ελληνικού υπεδάφους.

Όπως γράφει το τότε τμηματάρχης της Δημόσιας Οικονομίας του Υπουργείου Εσωτερικών Α. Μανσόλας, «η μεταλλευτική βιομηχανία εξήγειρε την δραστηριότητα και την κερδοσκοπική των πολιτών τάση, πανταχού δε σχεδόν της Ελλάδος περιέτρεχον τα όρη και τας κοιλάδας προς ανίχνευσιν του υπό την επιφάνειαν αυτών, κατά την ιδέαν των απλουστέρων, υποκρυπτομένου πλούτου, εξ ου ωνειροπωλούντο αμύθητα κέρδη». Από το 1867 ως το 1875 υποβλήθησαν στο υπουργείο Εσωτερικών 1.086 αιτήσεις για την παραχώρηση μεταλλείων και ορυχείων εκτάσεως εκατομμυρίων στρεμμάτων. Από τις αιτήσεις αυτές εγκρίθηκαν 359, αλλά σε 40 από αυτές ενεργήθηκαν σχετικές έρευνες, και στα τέλη του 1875 παρέμειναν σε λειτουργία μόνο 9.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ', σσ. 180-181, 312

ΠΗΓΗ 2

Δια του Β.Δ. της 22 Οκτωβρίου 1881 συνεστάθη ανώνυμος «Ελληνική εταιρία των μαρμάρων της Πάρου» με μετοχικόν κεφάλαιον εκ 3.500.000 δρχ. ν. εις χρυσόν προς καλλιέργειαν των λατομείων των λευκών μαρμάρων της Πάρου.

.....
Εν Πεντέλη σήμερον εξορύπτονται μάρμαρα ... Περί τα τέλη του 1882 συνεστάθη εις τα περίχωρα των Αθηνών εργοστάσιον, όπερ κατεργάζεται, σχίζει και σιλβώνει το μάρμαρον λίαν επιτυχώς και καταγινόμενον κυρίως εις τα τη επιπλοποία χρήσιμα μάρμαρα, ανάλογα δε πράττει, κυρίως όμως δια οικοδομάς, έτερον μηχανικόν μαρμαρουργείον παρά τον Ιλισσόν.

Α. Ν. Βερναρδάκη, Περί του εν Ελλάδι Εμπορίου, σσ. 59, 61

ΠΗΓΗ 3

Παρουσιάζεται παρακάτω ο κατάλογος των ελληνικών μεταλλευτικών επιχειρήσεων που υπήρχαν και διαλύθηκαν, και των επιχειρήσεων που δημιουργήθηκαν στη θέση τους από ξένους κεφαλαιούχους (ή με σημαντική συμμετοχή ξένων κεφαλαίων) κατά τη δεκαετία του 1880.

Έτος ίδρυσης	Ελληνικές εταιρείες	Έτος ίδρυσης	Ξένες εταιρείες
1869	«Περικλής» (μόλυβδος Λαύριο, κεφ.: 3 εκατ. δρχ).	1875	Γαλλική Εταιρεία Λαυρίου (I. B. Σερπιέρη, έδρα: Παρίσι, κεφ. 16,3 εκατ. φρ. Ο «Περικλής» αγοράστηκε το 1879)
1869	«Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία» (σίδηρος, Σέριφος, κεφ.: 3 εκατ. δρχ.)	1880	Γαλλική εταιρεία «Σέριφος-Σπηλιαζέζα» (I. B. Σερπιέρη)
		1887	(δεύτερη εταιρεία) Γαλλική εταιρεία «Βιάρ-Σγούτας- Ντυφούρ» (σίδηρος, Σέριφος, έδρα: Αθήνα)
1872	«Σούνιον (Λ. Ράλλη και Ν. Μελετόπουλου, μόλυβδος, Σούνιο, κεφ.: 1,4 εκατ. δρχ.)	1881/82	Γαλλική εταιρεία «Σούνιον» (έδρα: Παρίσι, κεφ.: 4 εκατ. φρ.)
1868	Ελληνική εταιρεία (;) για την εκμετάλλευση του μολύβδου της Μήλου. Διαλύεται το 1870	1882/83	Γαλλική εταιρεία «Σερπιέρης- Δεπιάν-Αργυρόπουλος», μόλυβδος, Μήλος
1872	«Κάρυστος»	1882	Γαλλική εταιρεία «Σίφνος Εύβοια» (άλλοτε και «Σίφνος- Κάρυστος»), μόλυβδος, κεφ.: 1,5 εκατ. φρ., έδρα: Παρίσι
1872	«Αντίπαρος»	1880	Ελληνο-αγγλική εταιρεία «D. Swan & Co», καλαμίνα, Αντίπαρος
		1884	Άλλο κοίτασμα καλαμίνας στην Αντίπαρο ανήκει στον I. B. Σερπιέρη
Τέλος στον τομέα των λατομείων έχουμε			
1857	Ελληνική Εταιρεία των Παρίων Μαρμάρων	1880	«Εταιρεία των Παρίων Μαρμάρων» (Γεν. Πιστωτική Τράπεζα + Banque Franco- égyptienne)

Χ. Αγριαντώνη, Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα. Ιστορικό αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σσ. 260-261

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραπάνω πηγών, να παρουσιάσετε τις ενέργειες των ελληνικών κυβερνήσεων προς ενθάρρυνση των επενδύσεων για την εκμετάλλευση του ελληνικού υπεδάφους.

28.

ΠΗΓΗ 1

ΠΙΝΑΚΑΣ

Ανάπτυξη της βιομηχανίας

	Αριθμός βιομηχανιών	Αριθμός εργατών	Ίππο-δύναμη	Αξία των εγκαταστάσεων	Αξία της παραγωγής (εκατομ.)
1867	22	7.300	300	-	-
1873	95	7.342	1.967	20	-
1875	95	-	-	26	-
1878	108	-	2.884	-	-
1889	(145)	-	8.568	-	-
1892	-	-	10.000	42	-
1904	-	-	-	56	-
1917	2.213	35.500	70.000	200	200
1920	2.905	59.120	110.000	220	-

Κ. Τσουκαλά, *Εξάριτηση και Αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 260

ΠΗΓΗ 2

Η εμφάνιση νέων βιομηχανιών στην περίοδο 1864-1890 έχει ερμηνευθεί ως απόδειξη μιας σοβαρής πρώτης εκβιομηχάνισης και ως ένδειξη του καπιταλιστικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας. Πρόκειται για παρερμηνεία. Οι νέες βιομηχανικές ίσως ν' άλλαξαν αισθητά τη στατιστική εικόνα της ελληνικής οικονομίας, αλλά μια στατιστική χωρίς την κατάλληλη ερμηνεία μπορεί να είναι εξαιρετικά παραπλανητική. Μεταξύ 1886 και 1889 παρατηρείται αναμφιβόλως μια εντυπωσιακή αύξηση από 22 εργοστάσια σε 145, που αντιστοιχεί σε 600% περίπου. Με την ίδια αριθμητική λογική, αν χρησιμοποιηθούν ως βάση τα τρία ή τέσσερα εργοστάσια του 1830, η αύξηση ως το 1889 φτάνει στο αξιοθαύμαστο ποσοστό του 4.000%. Είναι φανερό ότι ποσοστά αυτού του είδους είναι παραπλανητικά, γιατί βασίζονται σε ένα σημείο εκκίνησης που βρίσκεται πολύ κοντά στο μηδέν.

Μια καθαρά ποσοτική αποτίμηση της εξέλιξης, άλλωστε μπορεί να παραπλανήσει και με την έλλειψη κάθε ποιοτικής επιφύλαξης. Στην ειδική αυτή περίπτωση, θα ήταν λάθος να μη ληφθεί υπόψη, πέρα από το ποσοτικό στοιχείο, και η διάρθρωση της αύξησης στον αριθμό των εργοστασίων. Μεταξύ 1875 και 1889, π.χ., παρατηρείται μια αύξηση από 95 σε 145 εργοστάσια. Αλλά από τις 50 νέες μονάδες, οι 44 ήταν αλευρόμυλοι και οι 4 ελαιотρίβεία. Επιπλέον οι περισσότερες εξυπηρετούσαν την σιτοπαραγωγή της Θεσσαλίας και της Άρτας και πολλές «προσαρτήθηκαν» στην Ελλάδα, μαζί με τις επαρχίες αυτές, το 1880. Επομένως η αύξηση δεν δείχνει εκβιομηχάνιση: απλώς κατοπνρίζει την εδαφική επέκταση της χώρας και την αντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού.

Η εικόνα μεταβάλλεται άρδην κατά τις δεκαετίες 1910 και 1920. Πράγματι, η εγκατεστημένη ιπποδύναμη αυξάνεται από τους 5.500 ίππους το 1893 σε 60.000 το 1920 και 230.000 το 1929. Ο αριθμός των εργοστασίων αυξάνεται από τα 208 εργοστάσια του 1893 ή τα 335 του 1909 σε 2.905 μονάδες το 1920. Τόσο ο αριθμός των εργοστασίων, επομένως, όσο και η ολική ιπποδύναμη δείχνουν ότι η «απογείωση» της ελληνικής βιομηχανίας έγινε όχι πριν, αλλά μετά το 1909 και ιδίως μετά το 1920.

Η μεταβολή αυτή δεν είναι μόνο ποσοτική, είναι και ποιοτική. Γιατί μετά το 1920 έχουν δημιουργηθεί και πολλά εργοστάσια με αυξημένη εργατική δύναμη. Πράγματι ο αριθμός των 2.905 μονάδων του 1920 περιλαμβάνει μόνο τα εργοστάσια με περισσότερους από 6 εργάτες, ενώ αυτή η διάκριση δεν ισχύει για τα προηγούμενα χρόνια. Επιπλέον στο σύνολο του 1920 υπάρχουν και 492 μονάδες με περισσότερους από 26 εργάτες, οι οποίες μάλιστα παρουσιάζουν ένα υψηλό μέσον όρο εργατικής δύναμης: 76 άτομα. Βέβαια αυτή η μέση δύναμη χρειάζεται προσεκτική στάθμιση. Ελάχιστες πολύ μεγάλες μονάδες που απασχολούν εκατοντάδες ή και χιλιάδες εργάτες αυξάνουν πολύ τον μέσο όρο. Αυτό δημιουργεί παραπλανητική εντύπωση για το μέγεθος των εργοστασίων. Στην πραγματικότητα τα περισσότερα από αυτά πρέπει να ήταν πολύ πιο κοντά στο όριο των 26 παρά στον μέσο όρο των 76. Παραμένει, όμως, η εμφάνιση αρκετών μεγάλων εργοστασίων σε αυτή την περίοδο και η αύξηση της μέσης εργατικής δύναμης, στοιχεία που δείχνουν μια σοβαρή ποιοτική διαφοροποίηση στην ελληνική βιομηχανία.

Από την άλλη πλευρά οι ποιοτικές αυτές μεταβολές δεν πρέπει να οδηγήσουν και σε αντίθετες εκτιμήσεις, εξίσου ακραίες. Γιατί μπορεί να δείχνουν διαφοροποίηση από το παρελθόν, δείχνουν, όμως, και επίσης και τις ιδιομορφίες αυτής της νεότευκτης ελληνικής βιομηχανίας. Πρόκειται για μια βιομηχανία που, παρά την νεότητα και την αιφνίδια ακμή της, δεν μπορεί και πάλι να συγκριθεί με τους δυτικούς ανταγωνιστές της. Γιατί στη συντριπτική τους πλειοψηφία τα νέα εργοστάσια έχουν πολύ μικρό μέγεθος και λειτουργούν με χαμηλής ποιότητας τεχνολογία. Αυτό είναι εμφανές από τη μέση εργατική δύναμη και τη μέση ιπποδύναμη που απασχολούν.

Γ. Δερτιλή, Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση 1880-1909, σσ. 89-91

Μελετώντας τα στοιχεία που περιλαμβάνει ο πίνακας σε συνδυασμό με τις πληροφορίες του παραθέματος και λαμβάνοντας υπόψη τις σχετικές πληροφορίες του βιβλίου σας, να παρακολουθήσετε την πορεία ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας στο χρονικό διάστημα στο οποίο αναφέρονται τα στοιχεία και να καταγράψετε τα συμπεράσματά σας.

29.

ΠΗΓΗ

Ένα ακόμη κριτήριο που πρέπει να εξεταστεί είναι η εξέλιξη της ολικής εργατικής δύναμης, που απασχολούσε η ελληνική βιομηχανία. Πρόκειται για τον ασφαλέστερο δείκτη της «ανταλλαγής εργασίας με χρήμα», το κατ' εξοχήν κριτήριο καπιταλιστικής ανάπτυξης. Και αυτό το στοιχείο δείχνει λοιπόν ότι αν συμβαίνει κάποιος μετασχηματισμός στην οικονομία της χώρας και στην κοινωνική της διάρθρωση, αυτός επέρχεται μετά το 1910 ή 1920. Πράγματι, ο αριθμός των εργατών, από 7.000 περίπου που είναι το 1875, εξελίσσεται σε 26.000 το 1911, σε 60.000 το 1920 και σε 190.000 το 1933. Αν μάλιστα αφαιρεθεί το σύνολο των 10-15.000 εργατών μεταλλείων, που μακροχρονίως παραμένει σχεδόν σταθερό, η εξέλιξη είναι ακόμα πιο ενδεικτική: από 10-14.000 βιομηχανικούς εργάτες το 1911 σε περίπου 45.000 το 1920 και 175.000 το 1933.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η σύγκριση της ολικής ιπποδύναμης που ήταν εγκατεστημένη στην Ελλάδα, με την αντίστοιχη εξέλιξη στο Βέλγιο. Γιατί πρόκειται για μια χώρα μικρή, η οποία όμως πέρασε το στάδιο του καπιταλιστικού μετασχηματισμού πολύ πριν από τη μεγάλη κρίση του 1873-1896. Στο Βέλγιο η εγκατεστημένη ιπποδύναμη ήταν 11.000 το 1830, 30.000 το 1838 και 66.000 το 1850, ενώ στην Ελλάδα ήταν περίπου 2.000 ίπποι εικοσιπέντε χρόνια αργότερα, το 1875, στο τέλος της περιόδου ακμής και όταν η μεγάλη ύφεση είχε ήδη εξαπλωθεί σε όλον τον κόσμο. Η ελληνική βιομηχανία έφτασε μόλις το 1920 στους 60.000 ίππους, δηλαδή στο επίπεδο που βρισκόταν το Βέλγιο το 1850, εβδομήντα χρόνια νωρίτερα. Και η εγκατεστημένη στην Ελλάδα ιπποδύναμη το 1909 δεν μπορεί να ήταν πολύ μεγαλύτερη από 10-12.000.

Συμπερασματικά, το μόνο που μπορεί να λεχθεί με βεβαιότητα, είναι ότι η ελληνική βιομηχανία ήταν ουσιαστικά στην ίδια σχεδόν κατάσταση το 1890 και το 1900, στην οποία βρισκόταν και το 1864. Συγκριτικά με την αλματώδη πορεία της βιομηχανικής επανάστασης στη Δύση σε ολόκληρη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, η εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανίας υπήρξε ασήμαντη και η κατάστασή της στις αρχές του 20ου μπορεί να χαρακτηριστεί πρωτόγονη. ...

1875- 1876	1883- 1889	1893- 1896	1907- 1910	1920	1928- 1929	1933-1936
100	104	91	101	197	189	Εξωτ. εμπόριο
100	116	146	221	884	1.085	1.151 Εργοστάσια
100	213	183		868	2.865	3.236 Ιπποδύναμη
100			103	201	374	632 Εργατ. δύναμη (γ)
		100	142(α)		361	463 Κεφάλαια πάγια
100	70	76	122	262(β)	369	465 Εμπ. στόλος (δ)
1.600	2.100	2.400	2.700	5.531	6.205	6.600 Πληθυσμός (ε)

(α) 1904· (β) 1915· (γ) εκτός μεταλλείων·

(δ) χωρητικότητα, χωρίς αναγωγή στον πληθυσμό· (ε) σε χιλιάδες άτομα.

Γ. Δερτιλή, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση (1880-1909), σσ. 91-93

Με βάση τα συγκριτικά στοιχεία που περιλαμβάνουν ο πίνακας και τα σχόλια που τον συνοδεύουν:

- α) Ποιες ενδείξεις πιστοποιούνται και σε ποια συμπεράσματα οδηγείστε σχετικά με την οικονομική ανάπτυξη μεταξύ 1885 και 1910 και στη δεκαετία 1910 και 1920;
- β) Μπορεί η δεύτερη να θεωρηθεί ως φάση «απογείωσης της ελληνικής οικονομίας και του «αστικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας και γιατί;

30.

ΠΗΓΗ 1

Πρώτον, με την προσάρτηση της Θεσσαλίας η Ελλάδα επεκτείνει τα σύνορά της σε μια περιφέρεια πολύ πιο καθυστερημένη από το παλιό βασίλειο, η οποία ενισχύει τον αγροτικό χαρακτήρα της χώρας και επιδεινώνει τις κοινωνικές συγκρούσεις, χωρίς να λύνει το πρόβλημα της αυτάρκειας στα βασικά είδη διατροφής. Πρέπει να υπογραμμίσουμε εδώ ότι, καθώς δεν υπήρξε αξιοσημείωτος εκσυγχρονισμός της καλλιέργειας, το μεγάλο θεσσαλικό κτήμα διατηρεί ακέραιο το δυναμικό του σε εργατικά χέρια και μάλιστα με τις πιο αρχαϊκές μορφές υπο-απασχόλησης. Επιπλέον, με τους θεριστές που έρχονται από την Ήπειρο και τη Μακεδονία, ή με τους βοσκούς που κατεβαίνουν από τα γύρω βουνά για να ξεχειμωνιάσουν στην πεδιάδα, παρατηρούνται στην περιοχή σημαντικές εποχικές μετακινήσεις πληθυσμού. Οι συνθήκες αυτές δεν ευνοούν την εκβιομηχάνιση στην καλύτερη περίπτωση μπορούν να στηρίξουν εποχικές μεταποιητικές δραστηριότητες. Έτσι, η βιομηχανική ανάπτυξη της Θεσσαλίας είναι ασήμαντη την εποχή που εξετάζουμε: καμιά δεκαριά ατμόμυλοι, δύο μηχανουργεία, ένα μικρό μεταξουργείο, όλα τούτα συγκεντρωμένα στον Βόλο, αυτό είναι χονδρικά το βιομηχανικό δυναμικό της περιφέρειας στο τέλος του αιώνα. Αντίθετα, επιζεί και αναπτύσσεται η βιοτεχνική παραγωγή, που ανήκει μάλλον στο στάδιο της “πρωτο - εκβιομηχάνισης”: στον Τύρναβο, στην Αγιά και άλλες μικρές κωμοπόλεις, στους πρόποδες του Κίτσαβου, με μακρόχρονη παράδοση στην κλωστοϋφαντουργία, υπάρχουν στο τέλος του αιώνα χειροκίνητα υφαντήρια, που μπορούν να λειτουργούν με το φθινό εποχικό εργατικό δυναμικό.

Το δεύτερο σημείο αφορά το σύνολο της οικονομίας: με τους προστατευτικούς δασμούς στο εισαγόμενο σιτάρι ουσιαστικά πραγματοποιιόταν μια “αφαίμαξη” εισοδημάτων από το σύνολο του πληθυσμού, και κυρίως του αστικού, πληρωνόταν δηλαδή ένα είδος φόρου στη θεσσαλική υπανάπτυξη. Μαζί με τη σειρά των νέων φόρων που καθιερώθηκαν την τρικουπική εποχή και που επιβάρυναν κυρίως τα αστικά στρώματα, οι δασμοί στο σιτάρι ενίσχυσαν τη φορολογική πίεση, στενεύοντας έτσι τα περιθώρια διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς, στην οποία απευθυνόταν η βιομηχανία.

X. Αγριαντώνη, ό.π., σσ. 287-288

ΠΗΓΗ 2

Αυτή η τελευταία επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας είχε ανυπολόγιστες αρνητικές συνέπειες, όχι μόνο τη στιγμή της κατάρρευσης, για τους άμεσα πληττόμενους παραγωγούς και εμπόρους, αλλά για την εθνική οικονομία γενικότερα ολόκληρη την περίοδο 1880-1900. Η εθνική οικονομία υπέγραψε ένα ληξιπρόθεσμο γραμμάτιο σπαταλώντας αλόγιστα το προϊόν της προεξόφλησης. Εξακολούθησε καταχρηστικά να διοχετεύει σημαντικούς ανθρώπινους και χρηματικούς πόρους σε έναν τομέα που δεν ήταν πλέον ο “μοχλός” της οικονομικής ανάπτυξης, όπως την προηγούμενη περίοδο.

X. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 277

ΠΗΓΗ 3

Οι ίδιοι ίσως άνθρωποι - ή τουλάχιστον ο ίδιος τύπος επιχειρηματία - που λίγα χρόνια πριν επένδυναν μέρος των κεφαλαίων τους σε κάποιον μικρό ατμόμυλο ή ελαιοτριβείο, ή ακόμα και νηματοουργείο, τώρα χτίζουν αυτές τις μεγάλες αποθήκες κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής, όπου γίνεται η επιλογή των ποιοτήτων, το ζύγισμα και η συσκευασία της σταφίδας. Όλα τούτα, βέβαια, αρχίζουν τώρα να γίνονται με μηχανικά μέσα, γιατί ο όγκος της παραγωγής που διακινείται, αλλά και η πτωτική τάση της τιμής, απαιτούν οικονομίες σε όλες τις συμπληρωματικές εργασίες. Αλλά, όπως είπαμε, υπάρχουν όρια στις “βιομηχανικές δυνατότητες” της σταφίδας και δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι εγκαταστάσεις αυτές, απλά παραρτήματα εξαγωγικών επιχειρήσεων που δουλεύουν επί τρεις ή τέσσερις μήνες το χρόνο, συνέβαλαν στη διαδικασία εκβιομηχάνισης.

Πιο σοβαρό ίσως πλήγμα για την εκβιομηχάνιση, στο σύνολό της, είναι οι νέες πιέσεις που ασκεί στην αγορά εργασίας ή ανανεωμένη ζήτηση εργατικών χεριών στη σταφιδοκαλλιέργεια. Τα μεροκάματα που πληρώνονται για τις εργασίες στα αμπέλια τις εποχές αιχμής φτάνουν τις 4 ως 5 δραχ. τον Μάιο, ξεπερνούν τις 6 από τον Αύγουστο και μετά για τον τρύγο, τις μεταφορές και τη συσκευασία: “Δια τούτο δε πολλοί τεχνίται την τέχνην των, αφ’ ης ολιγώτερον κερδαίνουσιν, αφήσαντες, εργάζονται κατ’ αυτάς εις τας αποθήκας (της Πάτρας)”, διαβάζουμε σε μια εφημερίδα τον Αύγουστο του 1886· αυτή η μικρή φράση λέει πολλά για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει κάθε βιομηχανία, που δεν αντέχει την πολυτέλεια να διακόπτει εποχικά τις εργασίες της.

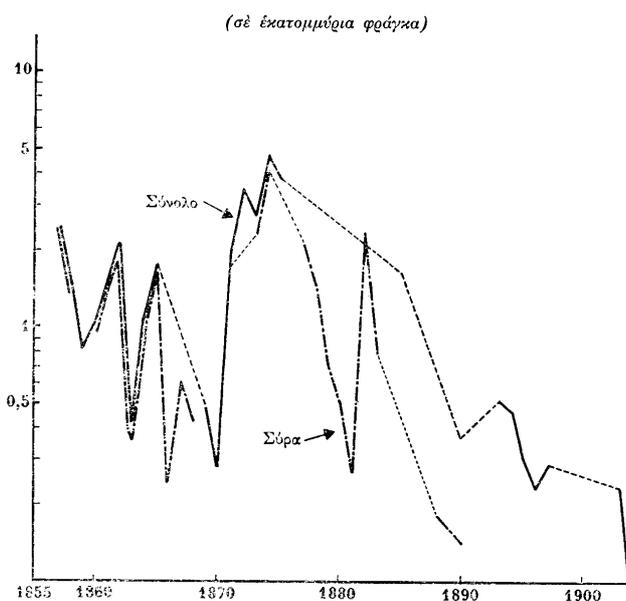
X. Αγριαντώνη, ό.π., σσ. 279-280

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραπάνω πηγών να προσπαθήσετε να αναζητήσετε τους λόγους για τους οποίους η βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα ήταν βραδύρρυθμη.

31.

ΠΗΓΗ 1

Πτώση των εξαγωγών των κατεργασμένων δερμάτων
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ
Εξαγωγές κατεργασμένων δερμάτων από την Ελλάδα (σύνολο)
αι από τη Σύρα, 1857-1904

Πηγές: Για τη Σύρα, γαλλική προξενική αλληλογραφία στο AMAE, Syra, τ. 12 και AN, F 12 2670, F 12 7128. Τα στοιχεία για τα έτη 1866-68 είναι πολύ αμφισβητήσιμα (βλ. σχετικά AN, F 12 2670 Syra, 26 Οκτωβρίου 1867). Για το σύνολο, βλ. πηγές εξωτερικού εμπορίου, σ. 365.

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 371

ΠΗΓΗ 2

Η σταδιακή διείσδυση των ευρωπαϊκών βιομηχανιών στις αγορές της περιοχής, οι ανερχόμενοι βαλκανικοί εθνικισμοί και η διαρκής επιδείνωση των σχέσεων με την Αυτοκρατορία τροποποιούσαν αισθητά τους κανόνες του παιχνιδιού. Καθώς η διαδικασία του εκσυγχρονισμού απλωνόταν σιγά σιγά στο σύνολο της χερσονήσου, η Ελλάδα είχε πια να κάνει, όχι μόνο με πολιτικούς αντιπάλους στο επίπεδο της διεκδίκησης των "εθνικών δικαιωμάτων" της, αλλά και με νέους ανταγωνιστές στο οικονομικό επίπεδο - και τούτο, όχι σε μια περίοδο ανάπτυξης από την οποία ενδεχομένως θα έβγαιναν όλοι κερδισμένοι, αλλά σε περίοδο μαρασμού και όξυνσης των ανταγωνισμών. Πραγματικά, ο πολιτικός αναβρασμός στην περιοχή συμπορεύεται συχνά με

απαρχές οικονομικών μετασχηματισμών και τη διαμόρφωση των νέων εθνικών οικονομιών.

.....
Έτσι στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα τα νήματα της πειραϊκής βιομηχανίας αποκλείονται σταδιακά από τις αγορές της Αδριανούπολης, της Φιλιππούπολης, της Βάρνας (προς όφελος κυρίως των νηματουργείων της Θεσσαλονίκης, που ιδρύονται μετά το 1878), ή από τις αγορές της Βηρυτού και της Μικράς Ασίας (νηματουργεία της Ταρσού). Δεν χρειάζεται να αποδείξουμε τη σημασία των εξωτερικών αγορών για τη βιομηχανία μιας μικρής χώρας.

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σσ. 265-267

Αφού μελετήσετε τις παραπάνω πηγές να ερμηνεύσετε τη φράση του βιβλίου σας: «Μέχρι το 1880 υπήρχε σημαντική εμπορική κίνηση στα κατεργασμένα δέρματα η οποία όμως σχεδόν εξαφανίστηκε στη συνέχεια» (σ. 20).

32.

ΠΗΓΗ 1

Ε.Τ.Ε. - Βιομηχανία

Η ΕΤΕ δεν δημιούργησε λοιπόν εξειδικευμένες σχέσεις με τη βιομηχανία· οι βιομήχανοι που συγκαταλέγονται ανάμεσα στους πελάτες της έχουν δικαίωμα στις ίδιες πιστώσεις, όπως και οι άλλοι επιχειρηματίες, έμποροι ή ιδιοκτήτες (εμπορικές πιστώσεις - προεξόφληση - πιστώσεις ανοιχτού λογαριασμού ή απλά ενυπόθηκα δάνεια) και υπόκεινται στους ίδιους καταναγκασμούς που απορρέουν από τις μεταστροφές της πολιτικής της Τράπεζας. Η διοίκηση του μεγάλου πιστωτικού οργανισμού μοιάζει ελάχιστα διατεθειμένη να “ποντάρει” στη λογική και την προοπτική του βιομηχανικού κέρδους. Το 1871, ο Σταύρος Χρυσός, ο ερμουπολίτης αλευροβιομήχανος, έχει ήδη στη διάθεσή του πίστωση ανοιχτού λογαριασμού 150.000 δρχ., ποσό πολύ σημαντικό για την εποχή. Όταν όμως ζήτησε τότε ένα απλό δάνειο 100.000 δρχ. για δέκα χρόνια, η κεντρική διοίκηση αρνήθηκε. Μάταια υποστήριξε το αίτημά του ο διευθυντής του υποκαταστήματος της Ερμούπολης, γράφοντας μάλιστα για τον σπάνιο αυτό βιομήχανο, ότι “...λόγω της προσωπικής αξίας και ατομικής ικανότητας αυτού (...) εις χείρας (του) το ζητούμενον ποσόν ταχέως θέλει πολλαπλασιασθεί δια των κερδών, όσα εξ αυτού θέλει προσπορισθεί...”.

Ύστερα απ’ όλα αυτά, πρέπει τάχα να συνάγουμε ότι η ΕΤΕ δεν έπαιξε κανένα ρόλο στις απαρχές της εκβιομηχάνισης, εκτός βέβαια από τη γενική συμβολή της στην επιτάχυνση των ανταλλαγών και τη διάδοση των νέων μέσων πληρωμής.

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 172

ΠΗΓΗ 2

Η Τράπεζα έπεται του σχηματισμού των περιουσιών, δεν τον προκαταλαμβάνει. Έτσι μόνο μετά την εγκατάσταση του εργοστασίου και την έναρξη της λειτουργίας του αποφασίζει να παραχωρήσει την αιτούμενη πίστωση, και βέβαια όχι πάντοτε. Η ΕΤΕ δεν έδειξε να συγκινείται από εκκλήσεις επιχειρήσεων που βρίσκονταν ακόμα στα χαρτιά.

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 173

ΠΗΓΗ 3

Κατά τις δεκαετίες του 1860 και του 1870 η Τράπεζα παίρνει ενεργό μέρος στην οικονομική ανάπτυξη, που επιταχύνεται - η σωστότερα, απογειώνεται - την εποχή αυτή. Υποστηρίζεται από την ανάπτυξη αυτή, και την υποστηρίζει με τη σειρά της· παρέχει το απαραίτητο υπόβαθρο στις συναλλαγές, διευκολύνει την επιτάχυνση και τον εμπλουτισμό της οικονομικής ζωής. Στο πλαίσιο αυτό είναι επίσης παρούσα στις απαρχές της εκβιομηχάνισης, έμμεσα και άμεσα. Έμμεσα, με την ανάπτυξη όλων γενικά των εργασιών της. Και άμεσα, με το μηχανισμό της προεξοφλητικής πίστης, από τον οποίο επωφελούνται οι περισσότερες βιομηχανίες (πίστης που τροφοδοτεί τα κεφάλαια κίνησης και παρέχεται, δεν πρέπει να το ξεχνάμε, με χαμηλότερο επιτόκιο από εκείνο της αγοράς), αλλά και με τη χορήγηση μεσοπρόθεσμων πιστώσεων σε ορισμένες βιομηχανίες. Οι τελευταίες αυτές πιστώσεις συχνά επέτρεψαν στις επιχειρήσεις, κυρίως σε όσες πιστοδοτήθηκαν αρκετά χρόνια πριν από την κρίση, να αντιμετωπίσουν τις πρώτες δυσκολίες, εγγενείς σε κάθε νέα και χωρίς προηγούμενη εμπειρία επιχείρηση, και να σταθεροποιήσουν τη θέση τους. Αυτό είναι το λιγότερο που μπορούμε να πούμε αυτή τη στιγμή. Αλλά η ΕΤΕ δεν μπόρεσε - ή δεν θέλησε - να "κατασκευάσει" ένα εργαλείο ειδικά προσαρμοσμένο στις ανάγκες της βιομηχανίας, όπως άλλωστε αυτή η τελευταία δεν θέλησε - ή δεν μπόρεσε - να γίνει ανεξάρτητος και κυρίαρχος τομέας της οικονομίας και να αποσπαστεί με σαφήνεια από τους άλλους (από το εμπόριο, για παράδειγμα).

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 176, 177

ΠΗΓΗ 4

Τράπεζες - Βιομηχανία - Ε.Τ.Ε.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του δίδυμου τράπεζα - βιομηχανία

Μια ευρύτατη και γόνιμη σκέψη πρυτάνευσε στο σύνολο των ενεργειών της τράπεζας: η Διεύθυνση προσπάθησε να δημιουργήσει τις οικονομικές προϋποθέσεις και να διαδώσει το συνεταιριστικό πνεύμα ως μέσον για την ανάπτυξη της εθνικής βιομηχανίας. Η Διεύθυνση στρέφοντας τα βλέμματά της προς τις περιοχές της χώρας εντυπωσιάστηκε από το μέγεθος του πλούτου με τον οποίο η φύση είχε προικίσει πολλά τμήματα του εδάφους τους. Αλλά συγχρόνως αντιλήφθηκε ότι τις περισσότερες φορές οι ιδιοκτήτες και των πιο πλούσιων ορυχείων και των πιο χρήσιμων και θαυμάσια οργανωμένων εργοστασίων, δεν είχαν τα αναγκαία οικονομικά μέσα για να αναπτύξουν την

παραγωγή τους... Η Διεύθυνση σκέφτηκε ότι η κατάσταση αυτή θα έπρεπε να θεραπευθεί και ότι ο δανεισμός και η στήριξη αυτών των επιχειρήσεων με κεφάλαια της τράπεζας βρισκόταν μέσα στο πλαίσιο των υποχρεώσεών της.

Απόσπασμα από την έκθεση των πεπραγμένων της βελγικής τράπεζας Societé Générale στα 1836

ΠΗΓΗ 5

Αυτή η πρώτη εμπειρία (ή “μαθητεία”) της ΕΤΕ στη βιομηχανική πίστη (ο όρος χρησιμοποιείται συμβατικά) και το αντίστροφο, δηλαδή η “μαθητεία” των βιομηχάνων στον τραπεζικό δανεισμό, υπήρξε εντελώς αποτυχημένη.

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 313

Αφού μελετήσετε τα παραπάνω κείμενα και με βάση τις γνώσεις σας να προσδιορίσετε τον ρόλο των τραπεζών στην ανάπτυξη της βιομηχανίας τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη και να επισημάνετε ομοιότητες και διαφορές.

33.

ΠΗΓΗ 1

Οι πρώτες βιομηχανικές επιχειρήσεις στην Ελεύθερη Ελλάδα ήταν αλευρό-μυλοι, βυρσοδεψεία, νηματοκλωστήρια, ναυπηγεία, σιδηρουργεία, σαπωνοποιεία, χρωματοποιεία, τυπογραφεία. Η Σύρα είχε ως τα 1880 τα περισσότερα ατμοκίνητα «εργοστάσια».

Το πρώτο όμως μεγάλο μηχανουργείο ήταν του Βασιλειάδη, που ιδρύθηκε στον Πειραιά το 1861.

Φυσικά για μίαν ορισμένη περίοδο οι βιομηχανικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα ανήκουν όλες στον κύκλο της αλαφριάς βιομηχανίας. Για βαριά βιομηχανία ούτε καν σκέψη μπορούσε να γίνει.

Από το 1875 πάνω κάτω αρχίζει να συζητιέται το ζήτημα, γιατί δεν προόδευε η βιομηχανία. ... Πρώτα αναπτύχθηκε το εμπορικό κεφάλαιο παράλληλα με το εφοπλιστικό, ... το βιομηχανικό κεφάλαιο τελευταίο....

Ανάλογα λοιπόν με τη βιομηχανική ανάπτυξη και εξέλιξη σχηματίστηκε σε μερικές ελληνικές πόλεις προλετάριο. Και πρώτα πρώτα στη Σύρα, στη σημερινή άσημη Σύρα σχηματίζεται ο πρώτος προλεταριακός πυρήνας. Η ιστορία του εργατικού μας κινήματος από τη Σύρα αρχίζει, όπως και η ιστορία της καπιταλιστικής Ελλάδας, ύστερα από το Εικοσιένα, από το ίδιο νησί έχει την αφετηρία της. ...

Ο Αρ. Οικονόμου στην Οικονομική Επιθεώρηση (τ. Α, 1873, σ. 36) γράφει:

«Εν Ερμούπολει και εν Πειραιεί οργανίζεται από τίνων ετών βιομηχανική κοινωνία τοιαύτη, ... Άμεσον αποτέλεσμα των βιομηχανικών τοιούτου είδους συγκεντρώσεων είναι η κατά το μάλλον και ήττον συμπύκνωσης του εργατικού πληθυσμού...» (στο μεγάλο ναυπηγείο της Σύρου δούλευαν 1.500 εργάτες και στα ονομαστά βυρσοδεψεία κάπου 500). Έτσι στη Σύρα πρωτοϊδρύθηκε το πρώτο ίσως εργατικό σωματείο το Φλεβάρη του 1879, από τους εργάτες του

ναυπηγείου με τον τίτλο «Αδελφικός σύνδεσμος ξυλουργών του Ναυπηγείου Σύρου» ...

Από το καταστατικό τους βλέπουμε: α) πως οι συριανοί εργάτες αυθόρμητα, με το ταξικό τους ένστικτο, καταλάβανε το δρόμο που έπρεπε ν' ακολουθήσουν για να μπορέσουν να σταματήσουν ίσαμε ένα σημείο την εκμεταλλευτική όρεξη των εργοδοτών τους και ν' αμυνθούν στις πιέσεις τους. Κι' ο δρόμος αυτός είναι η επαγγελματική οργάνωση, και β) πως οι εργάτες κάνουν τις πρώτες απόπειρες για να καταργήσουν το 12ωρο της δουλειάς που επικρατούσε τότες και προσπαθούν να καθορίσουν ένα σταθερό όριο στο ανεβοκατέβασμα των μεροκάματων.

Οι πρώτες μεγάλες απεργίες άρχισαν από τη Σύρα, που, όπως είδαμε, ως τα 1880 είχε τα πρωτεία στην οικονομική ανάπτυξη.

Στις αρχές του 1879 ξέσπασε μεγάλη νομισματική κρίση. Οι συναλλαγές στη Σύρα γίνονταν με ρωσικά κέρματα των 45 λεπτών. Τα ελληνικά κέρματα είχαν τραβηχτεί στο εξωτερικό από τους διάφορους σπεκουλάντες χρηματιστές, κι έτσι οι έμποροι κι ο κοσμάκης αναγκάζονταν ν' αγοράζουν και να πουλούν με ξένο νόμισμα. Από τα μέσα όμως του Φλεβάρη (1879) άρχισαν τα ξένα νομίσματα (και κυρίως τα ρωσικά) να ξεπέφτουν. Η νομισματική αυτή κρίση είχε τον αντίκτυπό της και στην εργατιά της Σύρας. Μονομιάς τα μεροκάματα ξέπεσαν κατά 25% - 27%. Επειδή μάλιστα και το ψωμί και τ' άλλα είδη πρώτης ανάγκης ακριβαιναν κατά 25% - 27%, ουσιαστικά τα μεροκάματα κατέβηκαν στα 50%, δηλαδή η αγοραστική ικανότητα της εργατιάς ελαττώθηκε στο μισό. Αυτό έφερε μια μεγάλη ανακατωσούρα. Η φτωχολογιά και οι εργάτες άρχισαν να φωνάζουν και ν' αγριεύουν.

Πρώτοι οι εργάτες του ναυπηγείου, πριν καλά καλά ακόμα ξεσπάσει η νομισματική κρίση, αποφάσισαν **να οργανωθούν και ν' απεργήσουν** για να επιβάλουν στους εργοδότες τους τα δίκαιά τους.

Η συριανή εφημερίδα Πατρίς (φ. 17 Φεβ. 1879) με τον τίτλο «Απεργία εργατών του Ναυπλίου» γράφει:

«Εν βήμα έτι προς την πρόοδον! Έχομεν εν Σύρω απεργίαν τετρακοσίων περίπου εργατών. Το Ναυπηγείο αργεί. **Οι εργάται του συνελθόντες και σύνδεσμον εργατικών συστήσαντες δια συμβολαιογραφικής πράξεως υπήχθησαν εις όρους ορίζοντας το ημερομίσθιον εκάστης των τριών τάξεων των εργατών, εις ας διηρέθησαν, τας εργασίμους ώρας και την σειράν των εργασθησομένων».**

Η Πατρίς, κριτικάροντας την απεργία, δίνει «πατρικές» συμβουλές στους εργάτες να ξαναρχίσουν τη δουλειά. Μολογάει όμως πως οι εργολάβοι των ναυπηγείων, εξαιτίας του αναμεταξύ τους συναγωνισμού, πήραν πολύ φτηνά πολλές δουλειές κι αναγκάστηκαν γι' αυτό να κατεβάσουν στο τρίτο τα μεροκάματα.

Οι εργοδότες είναι αλήθεια πως δεν άργησαν να υποκύψουν. Μέσα σε μια βδομάδα ήρθαν σε συμφωνία με τους απεργούς και η απεργία λύθηκε. Ύστερα όμως από' ναν μήνα μάζεψαν από τ' άλλα νησιά κάμποσους εργάτες κι' έτσι πάτησαν το λόγο τους.

Γ. Κορδάτου, Ιστορία των ελληνικού εργατικού κινήματος, σσ. 12, 21-23, 30-31, 35

ΠΗΓΗ 2

Φεντερασιόν

Φεντερασιόν επιπορορήθη η σοσιαλιστική οργάνωσις Θεσσαλονίκης. Ωνομάσθη υπό των υδρυτών αυτής ούτω, διότι εφρόνουσι ότι εν Τουρκία όπου υπήρχον πολλάί εθνότητες, δεν ηδύνατο άλλως πως να οργανωθώσιν οι σοσιαλισταί.

Σχεδόν εις κάθε πόλιν της Τουρκίας υπήρχον αρκετά στοιχεία από κάθε εθνικότητα και οι σοσιαλισταί έδει να σχηματίσουν τμήματα εξ' εκάστης, συνδεόμενα μεταξύ των αφ' ένος μεν δια της συνδέσεως των εις μίαν τοπικήν Ομοσπονδίαν, αφ' ετέρου δε δια της συνενώσεως των κατά τόπους ομοσπονδιών εις μίαν οθωμανικήν. Τούτο άλλως τε επέβαλλον λόγοι τεχνικοί-πως ηδύνατο να γίνη η σύνδεσις Αρμενίων σοσιαλιστών (Αρμενίας, Πόντου και Κων/λεως), Τούρκων σοσιαλιστών (που ενεφανίσθησαν αργότερον), Βουλγάρων, Σέρβων, Ελλήνων, Ισραηλιτών και άλλων, αφού δεν υπήρχε καν μία κοινή γλώσσα ως μέσον επικοινωνίας και αλληλεπιδράσεως; ...

Το σπουδαιότερον έργον της Φεντερασιόν ήτο η μεταξύ των Ισραηλιτών διδασκαλία, η παρακολούθησις των σωματείων, η οργάνωσις διαλέξεων, συζητήσεων κλπ. Υπήρχε όμως έλλειψις φιλολογίας, βιβλίων και εφημερίδων. Οι εργάται δεν ήξευραν άλλην γλώσσαν πλην της ισπανοεβραϊκής. Έπρεπε να εκδοθή εν φύλλον ...

Η εφημερίς αυτή εβαπτίσθη Εφημερίς των Εργατών και εξεδόθη κατ' αρχάς μεν εις 4 γλώσσας, τουρκικήν, ελληνικήν, βουλγαρικήν και ισπανοεβραϊκήν (τέσσαρα φύλλα μόνον), ακολούθως δε εις δύο μόνον, βουλγαρικήν και ισπανοεβραϊκήν (πέντε άλλα φύλλα). Αι 100 λίρες είχαν εξαμισθή εις έξοδα μεταφράσεως κυρίως, και η Εφημερίς των Εργατών εξέπνευσε μαζί των. Αλλ' η ιδέα της εκδόσεως εφημερίδος δεν εναυάγησεν. Απεναντίας αργότερον εκαρποφόρησε. Παραλλήλως προς την διδασκαλίαν του σοσιαλισμού, η Φεντερασιόν εφρόντιζε και δια τα εργατικά σωματεία ...

Η Νεοτουρκική κυβέρνησις παρηκολούθει υπόπτως την αναπτυσσομένην ζύμωσιν. Απεργία των σιδηροδρομικών όλων των ευρωπαϊκών δικτύων ετάραξε τα νεύρα του κομιτάτου. Ο τότε υπουργός των Εσωτερικών Φερίτ πασάς συνέταξε και υπέβαλε εις την οθωμανικήν Βουλήν νομοσχέδιον δια του οποίου απηγορεύετο το δικαίωμα της απεργίας εις τους οπωσδήποτε εργαζομένους εις υπηρεσίας «δημοσίας ανάγκης» ως οι σιδηροδρομικοί, τροχιοδρομικοί κλπ. Εξ'αφορμής του νομοσχεδίου τούτου εξαπελύθη εκ Θεσσαλονίκης κύμα αγανακτησεως και διαμαρτυρίας, το οποίον, διατρέξαν την Μακεδονίαν και Θράκην, μετεδόθη εις όλην την Μικράν Ασίαν. Το πρώτον συλλαλητήριο οργανώθη εν Θεσσαλονίκη, ουχί άνευ εμποδίων και προστριβών με τας αρχάς, αι οποίαι δεν ηννόουν να το επιτρέψουν ...

Την ημέραν εκείνην όλος ο στρατός Θεσσαλονίκης ήτο εν επιφυλακή, το δε ιππικόν είχε περιζώσει την πλατείαν. Μ' όλα ταύτα το συλλαλητήριο εσημείωσεν εξαιρετικην επιτυχίαν. Μία ανθρωποπλημμυρα κατέκλυσε τας οδούς και εγέμισε γρήγορα όχι μόνον την πλατείαν, αλλά και όλας τας παρόδους. Το ιππικόν ηναγκάσθη να ευρύνη διαρκώς περισσότερον την

περιζωσθείσαν περιοχήν δια να περιλάβη όλον εκείνον τον ανθρώπινον όγκον. Εις έναν εξώστην των δύο μεγάλων κτιρίων έναντι του Τελωνείου εσήθησαν αι σημαίαι των σωματείων.

Γ. Κορδάτου, ό.π., σσ. 241-244

ΠΗΓΗ 3

Ο εργασιακός Μεσαίωνας των μεταλλωρύχων του Λαυρίου

Για την πρώτη απεργία των μεταλλωρύχων του Λαυρίου, έχουμε πολύ λίγες πληροφορίες. Γνωστό μονάχα είναι πως η απεργία του 1883 είναι η πρώτη, όχι όμως και η τελευταία που έγινε στα μεταλλεία του Λαυρίου.

Η δεύτερη απεργία έγινε το μήνα Ιούλη του 1887. Πρέπει να το τονίσουμε πως οι μεταλλωρύχοι του Λαυρίου δεν ήταν καθόλου οργανωμένοι στα χρόνια εκείνα. Το ταξικό τους ένστιχτο όμως τους έσπρωχνε στην απεργία, γιατί περνούσαν μια ζωή σκυλίσια. Δούλευαν 12-14 ώρες και παίρνανε μεροκάματο από 2 ίσαμε 3 δραχμές. Αν ρωτάτε το που κοιμόντουσαν, θα φρίξετε διαβάζοντας τις εφημερίδες της τοπικής εποχής. Οι σκλάβοι της αρχαιότητας δε ζούσαν χειρότερα από τους νεότερους σκλάβους του Σερπίερη. Εξάλλου δεν περνούσε βδομάδα που να μη σκοτωθούν κι ένας δύο εργάτες από τα βουλιμέντα και τα φουρνέλα. Στην θέση Δασκαλειό, εκεί που ήταν στα χρόνια εκείνα ανοιγμένο μεταλλείο, παραχώθηκαν πολλοί εργάτες, χωρίς η Εταιρεία να δώσει πεντάρα τσακιστή γι' αποζημίωση στις οικογένειές τους. Ακόμα οι παλιοί Λαυριώτες διηγούνται πως ο Σερπιέρης είχε φκιάσει στο δεύτερο πάτωμα του πηγαδιού της Καμάριζας, πλάι στη μηχανή, μια μαρμαρένια κάμαρα, κι' εκεί κρύβονταν τα πτώματα των σκοτωμένων από τα φουρνέλα και τα βουλιμέντα. Τη νύχτα ο καροτσέρης Κάλιος Μάνθος, από τους σπιτικούς του Σερπιέρη, μαζί με άλλους πιστούς της Εταιρείας βγάζανε στα κρυφά τα πτώματα και τα πήγαιναν και τα παράχωναν στα πεύκα του Άη Κωνσταντίνου. Έτσι, κάτω από τις συνθήκες αυτές, που θύμιζαν μεσαίωνα, οι μεταλλωρύχοι για δεύτερη φορά σηκώνουν κεφάλι κι' απεργούν.

Γ. Κορδάτου, ό.π., σ. 35

Με βάση το παράθεμα και τις πληροφορίες που αποκομίσατε από το βιβλίο σας:

- α) Να διερευνήσετε τα αίτια δημιουργίας μισθωτών εργατών (προλεταριάτου) και συνακόλουθα εργατικού σωματείου κατ' αρχάς στην Σύρο.
- β) Να παρουσιάσετε τις πρώτες προσπάθειες αντίστασης τους στην εκμετάλλευση τους και να αξιολογήσετε την αποτελεσματικότητά τους.
- γ) Να τεκμηριώσετε την άποψη του βιβλίου σας ότι «η Φεντερασιόν αποτέλεσε σημαντικό δίαυλο για το πέρασμα της σοσιαλιστικής και εργατικής ιδεολογίας στη χώρα».

ΠΗΓΗ

**Το πρώτο πανελλαδικό εργατικό συνέδριο
και η ίδρυση της γενικής συνομοσπονδίας**

Αρχισε στις 21 του Οχτώβρη του 1918 και κράτησε οχτώ μέρες. Πήραν μέρος σ' αυτό 44 εργατικά σωματεία, που αντιπροσώπευαν καμιά εξηνταριά χιλιάδες εργάτες ...

Ο Αβρ. Μπεναρόγιας, που ήταν ένας από τους πρωτεργάτες κι ο μαχητικότερος ομιλητής Συνεδρίου, μας δίνει μια ζωντανή εικόνα της σύνθεσης των κατευθύνσεων και των εργασιών του:

«Η σύγκλησις του Πανεργατικού Συνεδρίου εσυνοδεύθη με προσπάθειαν οργανώσεως Πανελλαδικών Επαγγελματικών Ενώσεων. Η Ομοσπονδία καπνεργατών και Σιγαροποιών συνεκάλεσε συνέδριον. Τα σωματεία τυπογράφων και συναφών είχαν οργανώσει συνδιάσκεψιν δια την ίδρυσιν Ομοσπονδίας. Μεταξύ των ναυτικών σωματείων εγένετο ζύμωσις δια την κατάλληλον μεταρρύθμισιν του «Συνδικάτου Μεταφορών». Και αυτός ο Πανελληνιος Σύνδεσμος σιδηροδρομικών, ανιδραστικός και δυσκίνητος, επηρεασμένος από την όλην εργατικήν ζύμωσιν, διεσαλεύετο, διεταράσσετο. Οι διοικούντες αυτό συντηρητικοί δεν ηννόουν να υποχωρήσουν, να αφομοιωθούν με τους εργάτας. ...

Αλλά η συνετή στάσις των σοσιαλιστών και η θαρραλέα αντιμετώπισις των παρασκηνίων εκ μέρους των Μακεδόνων, με επικεφαλής το Εργατικόν Κέντρον Θεσσαλονίκης έσωσαν την κατάστασιν και η αρχή της πάλης των τάξεων επεκράτησεν...»

Πρώτος πήρε το λόγο ο αναρχικοσυνδικαλιστής Κ. Σπέρας, που επιμένει στην άποψη πως ο εργάτης πρέπει να μείνει μακριά από κάθε πολιτική και μακριά από το κοινοβούλιο και να ενδιαφέρεται μόνο για τα σωματεία του και την επαγγελματική του οργάνωση.

Ο Αβρ. Μπεναρόγιας τον αντικρούει με διαλεχτική σαφήνεια και μαρξιστικά επιχειρήματα, αναλύει διεξοδικά τη φράση του ψηφίσματος **«έξω από κάθε αστικήν πολιτικήν τάσιν»** και υποστηρίζει πως δεν καθορίζεται από τα πριν καμιά πολιτική για την εργατική ομοσπονδία, που θα μείνει οικονομικός επαγγελματικός οργανισμός της εργατικής μας τάξης. Πρέπει όμως να μπει στο καταστατικό το άρθρο αυτό, για να δείχνει πως η εργατική τάξη χωρίζεται από την κεφαλαιοκρατία και πως έχει δική της υπόστασις, δικούς της σκοπούς, δική της κατεύθυνση, σύμφωνα με ιστορικούς νόμους. ..

Ύστερα από φωνές, διαμαρτυρίες κι' αγορεύσεις αρχίζει η ψηφοφορία. Γίνεται δεχτή η αρχή της **πάλης των τάξεων**. Για τη διατύπωση **«έξω από κάθε αστική επιρροή»** γίνεται ονομαστική ψηφοφορία. Ψηφίζουν 180. Απ' αυτούς 158 υπέρ και 21 κατά. Ένας έδωσε λευκό ψήφο.

Το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας αυτής και η υπερψήφιση του πιο πάνω επίμαχου και βασικής σημασίας άρθρου του καταστατικού δείχνουν πόσο μεγάλη ήταν η υπεροχή των αριστερών στοιχείων μέσα στο Συνέδριο και πόσο σωστά χειριστήκανε οι σοσιαλιστές αντιπρόσωποι το ζήτημα των μελλοντικών κατευθύνσεων της ιδρυόμενης ανώτατης εργατικής συνδικαλιστικής οργάνωσης.

Η συνένωση του συνδικαλισμένου προλεταριάτου της χώρας μας κάτω από ένα ανώτατο ηγετικό όργανο ήταν πια γεγονός. Από την άποψη αυτή το Α΄ Πανελλαδικό Εργατικό Συνέδριο αποτελεί ένα σημαντικό σταθμό στην Ιστορία του Ελληνικού εργατικού κινήματος.

Γ. Κορδάτου, Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, σσ. 303-308

Με βάση το παράθεμα:

- α) Να παρουσιάσετε τις βασικές πολιτικές ιδέες που διαφαίνονται από τις ομιλίες και το καταστατικό του πανελλαδικού εργατικού συνεδρίου.
- β) Να τεκμηριώσετε την άποψη ότι “η θεσμοποίηση των συνδικαλιστικών ενώσεων της χώρας κάτω από ένα ανώτατο ηγετικό όργανο ... αποτελεί ένα σημαντικό σταθμό στην ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος”.

35.

ΠΗΓΗ 1

Οι Έλληνες (και ειδικότερα μια πολυάριθμη μεταπρατική αστική και μικροαστική τάξη), υπήρξαν οι κύριοι φορείς του ανοίγματος ολόκληρης της περιφέρειας της Ανατολικής Μεσογείου στη διεύθυνση του ευρωπαϊκού καπιταλισμού ...

Ο βασικός καθοριστικός παράγοντας στη διαμόρφωση των «παραμορφωμένων» και άτυπων δομών του νέου κράτους, πρέπει να αναζητηθεί στην εσωτερική άρθρωση ανάμεσα στην ανάπτυξη των ελληνικών μεταπρατικών κοινωνικών στρωμάτων του εξωτερικού από τη μια μεριά, και στις σχέσεις του με τις δομές του ίδιου του ανεξάρτητου κράτους από την άλλη.

Πραγματικά, σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και ως το τέλος του Πρώτου παγκοσμίου πολέμου η σχέση αυτή είναι στενή και σχεδόν αδιάρρηκτη· παρουσιάζει τέτοια πολλαπλότητα μορφών, που η αέναη μετακίνηση των πληθυσμών και η συνεχής ροή των κεφαλαίων δεν αποτελούν παρά τις πιο ευδιάκριτες εκφάνσεις της.

Κ. Τσουκαλά, Εξάρτηση και αναπαραγωγή, σ. 19

ΠΗΓΗ 2

Μεγάλα τμήματα του πληθυσμού των χωριών εγκατέλειπαν καθημερινά τη γη τους για τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, και αυτό το ασταμάτητο ρεύμα αποτέλεσε ως τον Πρώτο παγκόσμιο πόλεμο την κύρια πηγή τροφοδότησης των κοινοτήτων σε έμψυχο υλικό, πράγμα που διασφάλιζε όχι μόνο τη διευρυμένη αναπαραγωγή τους, αλλά και την αδιάκοπη ανανέωση της ιδεολογικής συνοχής ανάμεσα στην κυρίως Ελλάδα και στους Έλληνες της διασποράς. Αντίστροφα, ένα συνεχές ρεύμα από εμβάσματα τραβούσε το δρόμο προς το ελεύθερο βασίλειο και κατευθυνόταν κυρίως προς τις επαρχίες. Η συνδυασμένη ενέργεια των ρευμάτων αυτών, επιφέροντας μια σχετική μείωση της πυκνότητας του αγροτικού πληθυσμού στην ελληνική επαρχία, και συμβάλλοντας στην ενίσχυση του εισοδήματος των αγροτών αποτελεί έναν

από τους σημαντικότερους παράγοντες για τη διατήρηση της τάξης των μικροκαλλιεργητών.

ό.π., σ. 23

ΠΗΓΗ 3

Το ελληνικό μεγάλο κεφάλαιο, παρουσιάζει κυρίως κοινά γνωρίσματα: συγκεντρώνεται σε δραστηριότητες που δεν είναι άμεσα παραγωγικές, αλλά είναι ανεξάρτητες από την εσωτερική ανάπτυξη των σχέσεων παραγωγής στην Ελλάδα, και κινούνται έξω από τα σύνορά της. Το κεφάλαιο παρουσιάζει επιπλέον έναν υψηλό βαθμό κινητικότητας κατά περιοχές, που αντιστοιχεί σε μια έντονη νομισματική ρευστότητα. Τέλος, τα δυνάμει καθαρά κέρδη του είναι υπέρογκα σε σχέση με το επενδυμένο κεφάλαιο.

Προκειμένου δηλαδή για κεφάλαιο που χαρακτηρίζεται έντονα από μια τάση βραχυπρόθεσμης κερδοσκοπίας και επωφελείται κυρίως από την ασταθή και κυμαινόμενη οικονομική συγκυρία των περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου.

ό.π., σ. 341-342

Με βάση τα παραθέματα και τις γνώσεις από το σχολικό σας εγχειρίδιο:

- α) Να τεκμηριώσετε την άποψη του Κωνσταντίνου Τσουκαλά ότι οι «παραμορφωμένες» δομές του ελληνικού κράτους σ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα οφείλονται στη σχέση του με τους κεφαλαιούχους Έλληνες της διασποράς.
- β) Να εντοπίσετε τις θετικές και, ενδεχομένως, αρνητικές συνέπειες της σχέσης ελληνικού κράτους και Ελλήνων της Διασποράς.

36.

ΠΗΓΗ

Ο οικονομικός ρόλος του παροικιακού Ελληνισμού

Θα λέγαμε ότι η αναδίπλωση των δραστηριοτήτων του παροικιακού κεφαλαίου στην Ελλάδα τοποθετείται στη δεκαετία του 1870 και οφείλεται σε εξωτερικούς και εσωτερικούς παράγοντες. Οι εσωτερικοί παράγοντες εντοπίζονται στις πιέσεις των ευρωπαϊκών κεφαλαίων στους τόπους δράσης των ομογενών ή στην τάση επέκτασης των εργασιών τους με μια διαφοροποιημένη επενδυτική πολιτική και οι εσωτερικοί, στο ευνοϊκό κλίμα που υπήρχε στην Ελλάδα, στη χώρα που διψούσε για κεφάλαια

Το πρόγραμμα των κυβερνήσεων Τρικούπη ήταν σταθερά προσανατολισμένο στους κεφαλαιούχους της διασποράς και απέβλεπε στη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών, ώστε να εισρεύσουν τα κεφάλαια στον ελληνικό χώρο. Η εφαρμογή έμμεσης και όχι άμεσης φορολογίας, η χαμηλή φορολογία κληρονομιών, η δασμολογική προστατευτική πολιτική (γαιοκτήμονες – τσιφλικάδες) κ.ο.κ. είναι ορισμένα μέτρα στήριξης και κυρίως προσέλκυσης των κεφαλαιούχων της διασποράς.

Το κεφάλαιο της διασποράς όμως δε δικαίωσε ούτε τις ενδόμυχες επιθυμίες των εφημερίδων που θριαμβολογούσαν, ούτε πολύ περισσότερο τις πολιτικές επιλογές του Χαρίλαου Τρικούπη, που συμπυκνώνονται στη στήριξη του παροικιακού κεφαλαίου για την εκβιομηχάνιση της χώρας, την οικονομική απογείωση και το μετασχηματισμό των δομών της. Η «Κλειώ» της Τεργέστης θριαμβολογεί και συγκρίνει τους ομογενείς κεφαλαιούχους με τους Τουρκομάχους ήρωες του '21. Το παράδειγμά της ακολουθούν και άλλες εφημερίδες της εποχής, πιστεύοντας ότι οι ομογενείς θα πετύχουν την οικονομική ανάπτυξη της χώρας με μέσο την εκβιομηχάνιση. Ο ενθουσιασμός αυτός προκαλείται με την ίδρυση τραπεζών, στις αρχές της δεκαετίας του 1870. Το παροικιακό κεφάλαιο όμως δε δικαίωσε ούτε στο ελάχιστο αυτές τις θριαμβολογίες. Η λειτουργία του στην Ελλάδα δεν είχε αντιστοιχίες και ομοιότητες με τη λειτουργία των ευρωπαϊκών κεφαλαιούχων στις χώρες τους, κατά την περίοδο του καπιταλιστικού μετασχηματισμού αυτών. Αυτό είχε βαθύτατη επίδραση στην εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας και γενικότερα στην ιστορία της χώρας ως τα μέσα του 20ου αιώνα. Οι διαφορές αυτές οφείλονται και στο είδος των διεθνών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων της ελληνικής διασποράς που διαμόρφωσαν την επιχειρηματική της παράδοση και νοοτροπία. Η επιχειρηματική της παράδοση ήταν έντονα εμπορική και εντελώς ξένη προς τη βιομηχανική δραστηριότητα. Επομένως, ο τομέας στον οποίο οι ομογενείς δε θα επενδύσουν ούτε κεφάλαια ούτε τις προσόδους από τις χρηματιστικές τους εργασίες στην Ελλάδα θα είναι ο βιομηχανικός. Το παροικιακό κεφάλαιο προσανατολίστηκε σε μη παραγωγικές επενδύσεις, όπως στην αγορά αγροτικής και αστικής γης, στο εμπόριο, στα δημόσια έργα, και στις τραπεζικές και χρηματιστηριακές δραστηριότητες. Οι δραστηριότητες αυτές των ομογενών κατέγραψαν και τα χαρακτηριστικά των επενδύσεών τους. Οι περισσότερες επενδύσεις ήταν κατάλληλες για εύκολη, ασφαλή ρευστοποίηση και μεταφορά του κεφαλαίου στο εξωτερικό σε επικίνδυνες ή αβέβαιες καταστάσεις.

Σ. Τζόκα, *Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός*, σσ. 36-38.

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των πηγών και τις σχετικές πληροφορίες του βιβλίου σας:

- α) Να προσδιορίσετε τους παράγοντες που επέτρεψαν την επέκταση των δραστηριοτήτων των Ελλήνων κεφαλαιούχων της Διασποράς στην Ελλάδα.
- β) Να επισημάνετε τις συνέπειες των επενδύσεων του παροικιακού κεφαλαίου στην εθνική οικονομία της εποχής.

37.

ΠΗΓΗ 1

Η εγκατάσταση των Ελλήνων χρηματιστών της διασποράς στην Ελλάδα, είχε επιπτώσεις που μακροπρόθεσμα αποβήκαν καίριες. Πραγματικά, η κυρίαρχη μορφή δραστηριοτήτων των Ελλήνων χρηματιστών αντιστοιχεί στην «τυπική»

μορφή δραστηριοτήτων του δυτικού ιμπεριαλιστικού κεφαλαίου, στη διαδικασία διείσδυσής τους στις χώρες της περιφέρειας: αξιοποίηση μεταλλείων, κατασκευή σιδηροδρόμων και ίδρυση τραπεζικών οργανισμών για τον έλεγχο των πιστώσεων και των δημόσιων προσόδων. Πρόκειται για τις κυρίαρχες μορφές δραστηριότητας του αγγλικού, γαλλικού και γερμανικού κεφαλαίου, τόσο στις ημιαποικιακές χώρες της Ανατολικής Μεσογείου (Αίγυπτο, Οθωμανική Αυτοκρατορία), όσο και στη Λατινική Αμερική, και γενικότερα σ' όλες τις χώρες της περιφέρειας, όσες για κάποιο λόγο δεν είχαν άμεσα υποστεί αποικιακή κατάκτηση. Η εντεινόμενη δυσχέρεια στην εξεύρεση προσοδοφόρων διεξόδων στις μητροπόλεις, και οι εγγενείς ανάγκες επέκτασης του καπιταλισμού που βρισκόταν σε διαρκή αναζήτηση νέων αγορών στις περιφέρειες, εκφράζονται με την προτίμηση των κεφαλαιούχων των μητροπόλεων για τέτοιου τύπου δραστηριότητες. Πράγματι, οι μορφές αυτές, παρουσιάζουν το τριπλό πλεονέκτημα να είναι εξαιρετικά κερδοφόρες, σε σχέση με τα τρέχοντα ποσοστά κέρδους των μητροπόλεων, να συμβάλλουν στη δημιουργία μιας τεχνικο-οικονομικής υποδομής απαραίτητης για την εμπορική διείσδυση σε περιοχές με προκαπιταλιστικές ακόμη δομές, και να μην αντιμετωπίζουν τον ανταγωνισμό και την αντίθεση της ντόπιας άρχουσας τάξης, ανίκανης να συγκεντρώσει και ν' αξιοποιήσει τα σημαντικά ποσά που απαιτούν οι ανάλογες επιχειρήσεις. Επιπλέον, μπορούσαν και να οδηγήσουν βαθμιαία στον ολοκληρωτικό έλεγχο του μηχανισμού των κρατικών εισπράξεων.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σ. 253

ΠΗΓΗ 2

Και αν η νέα φάση, στην οποία βρισκόταν ο παγκόσμιος καπιταλισμός μετά το 1880, υπήρξε αναμφίβολα ο δομικά απαραίτητος όρος για την εισροή των ξένων κεφαλαίων σε παγκόσμιο επίπεδο, η πολιτική του ελληνικού κράτους υπήρξε επίσης αποφασιστικής σημασίας για την προώθηση των κεφαλαίων αυτών προς τις συγκεκριμένες τους κατευθύνσεις.

Η άνοδος της ανακαινιστικής κυβέρνησης του Τρικούπη στην εξουσία -του βασιικού εκπρόσωπου των αγγλόφιλων μερίδων της φιλελεύθερης αστικής τάξης- και η γενικευμένη ανάπτυξη της χώρας εκείνη την περίοδο, δεν μπορούν βέβαια ν' αποδοθούν αποκλειστικά στην αλλαγή της διεθνούς συγκυρίας. Μια τέτοιου είδους ερμηνεία θα ήταν καθαρά μηχανιστική. Όμως παρ' όλο που χωρίς ειδική μελέτη θα ήταν αδύνατο ν' αποσαφηνιστεί η άνοδος της φιλελεύθερης αστικής τάξης και η ριζική μεταμόρφωση της κρατικής οικονομικής πολιτικής, δεν μπορεί να είναι απλή σύμπτωση η πλήρης αντιστοιχία των εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων του πλήρους μετασχηματισμού του πολιτικού και οικονομικού χώρου. Και το σημαντικό στοιχείο, λοιπόν, είναι η εκ του μηδενός συγκρότηση μιας συμπαγούς οικονομικής ολιγαρχίας, που μέσα σε λίγα χρόνια κυριάρχησε απόλυτα στον οικονομικό χώρο της ανεξάρτητης Ελλάδας, και παρουσιάζει μια σειρά από ιδιαίτερα γνωρίσματα ...

Αντίθετα με το ντόπιο, υποτυπώδες κεφάλαιο, που βασικά κατευθύνεται προς το εξωτερικό εμπόριο, είτε προς τις νέες μεταποιητικές δραστηριότητες - κυρίως προς τις βιομηχανίες ειδών διατροφής και υφασμάτων- το κεφάλαιο το ελεγχόμενο από τη χρηματιστική ολιγαρχία, αδιαφορεί εντελώς για τους τομείς αυτούς, και μέχρι τον Πρώτο παγκόσμιο πόλεμο συνεχίζει να διοχετεύει το δυναμικό του προς μη παραγωγικές δραστηριότητες. Από την άλλη μεριά, η οικονομική αυτή ολιγαρχία που ταχύτατα ξεπέρασε την παροδική κρίση (συνέπεια της πτώσης των αξιών και των μετοχών), συγχωνεύτηκε βαθμιαία με την ενδογενή παραδοσιακή άρχουσα τάξη, και στο πολιτικό επίπεδο ενήργησε σαν το ισχυρότερο τμήμα της ντόπιας κυρίαρχης τάξης.

Κ. Τσουκαλά, Εξάρτηση και αναπαραγωγή, σσ. 256-257

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραθεμάτων:

- α) Να προσδιορίσετε τα αίτια και να περιγράψετε τις συνέπειες της εισροής κεφαλαίου των Ελλήνων επενδυτών της διασποράς στην Ελλάδα σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο.
- β) Να αναφέρετε τις κύριες μορφές δραστηριοτήτων των Ελλήνων ομογενών της διασποράς και να χαρακτηρίσετε, αφού παρουσιάσετε, τις σχέσεις τους με την φιλελευθεραστική τάξη στην Ελλάδα και τους πολιτικούς εκπροσώπους της.

38.

ΠΗΓΗ 1

Η αντιφατική και συνάμα καταλυτική επίδραση της ομογένειας

Ο ρόλος της ομογένειας ήταν ένα εξαιρετικά ιδιόμορφο φαινόμενο, υποκατάστατο και μεταμφίεση της ξενικής εξάρτησης της ελληνικής οικονομίας. Αν οι δυτικές κυβερνήσεις ενδιαφέρθηκαν άμεσα για την πολιτική εξάρτηση μιας χώρας που ήταν στρατηγικός συντελεστής του ανατολικού ζητήματος, η άμεση οικονομική εκμετάλλευση μιας τόσο μικρής αγοράς τους ήταν σχεδόν αδιάφορη. Αν οι δυτικοί επιχειρηματίες ενδιαφέρθηκαν κάπως για ληστρικές δανειοδοτήσεις προς το ελληνικό δημόσιο, οι άμεσες επενδύσεις στην Ελλάδα τους άφηναν ασυγκίνητους μπροστά στις ανεπανάληπτες ευκαιρίες της βιομηχανικής επανάστασης και της άνθησης του καπιταλισμού στη Δύση ...

Όργανα της ξενικής οικονομικής κυριαρχίας χωρίς και οι ίδιοι να το πολυκαταλαβαίνουν, οι ομογενείς ήταν ταυτόχρονα ποτισμένοι από την ιδεολογία του εθνικισμού. Αυτή η αντίφαση εξηγεί και τον αμφίρροπο και ιδιόρρυθμο ρόλο τους. Αλλοδαποί μεταπράτες, σώρευαν στο εξωτερικό τα κέρδη από τις συναλλαγές τους με την Ελλάδα και απέφευγαν κάθε εσωτερική οικονομική λειτουργία που θα θύμιζε μια τυπική εθνική αστική τάξη. Ρωμηοί στην καταγωγή και στη γλώσσα, στρατολογούσαν τους ανθρώπους τους στην Ελλάδα και τροφοδοτούσαν, με το φάσμα της ελληνικής φυτοζωίας και το όραμα της επιτυχίας στα ξένα, το ποτάμι της μετανάστευσης προς τη μια

κατεύθυνση, και τον πακτωλό των μεταναστευτικών εμβασμάτων προς την άλλη. Έλληνες στην εθνικιστική ιδεολογία, αλλά προσβλέποντας και στη χρησιμότητα ενός ισχυρού εθνικού κέντρου που θα τους παρείχε προστασία και στην ανάγκη το ύστατο καταφύγιο, χάριζαν στην Ελλάδα δωρεές μεγαλύτερης ίσως αξίας από τα εκμεταλλευτικά κέρδη τους. Δεν είναι περίεργο που τελικά συντελούσαν στην αναπαραγωγή όχι τόσο κάποιων ταξικών σχέσεων μέσα στην Ελλάδα, αλλά κυρίως των σχέσεων της εξάρτησής της από τη Δύση, διαιωνίζοντας ταυτόχρονα την προκαπιταλιστική αποτελμάτωση στις εσωτερικές οικονομικές και ταξικές δομές ...

Αγόραζαν από την Ελλάδα και πουλούσαν στους εισαγωγείς ή στο ελληνικό δημόσιο όπως έκανε οποιοσδήποτε αυστριακός ή ρώσος έμπορος· ή δάνειζαν το χρήμα τους στην αθηναϊκή αγορά κεφαλαίου όπως κάθε άγγλος χρηματιστής ...

Όλες σχεδόν οι επενδύσεις ομογενών κεφαλαίων στην Ελλάδα είχαν ορισμένα πολύ διαφωτιστικά κοινά χαρακτηριστικά. Μερικές από αυτές ήταν κατάλληλες για εύκολη, ασφαλή ρευστοποίηση και μεταφορά του κεφαλαίου έξω από την Ελλάδα σε περίπτωση κινδύνου. Μερικές σήκωναν ασυνήθιστα μεγάλους συντελεστές απόσβεσης, που μείωναν στο ελάχιστο τη χρονική διάρκεια της διακινδύνευσης κεφαλαίου.

Αυτές πάλι που είχαν στοιχεία κινδύνου ήταν επικερδέστερες, είχαν δηλαδή την τυπική μορφή της κερδοσκοπίας. Υπήρχαν έτσι οι μεγάλες εμπορικές δουλειές σε μια χώρα ελεύθερου εμπορίου, μια δραστηριότητα που σήμαινε μικρές εγχώριες υποχρεώσεις, εύκολα εξαγόμενα κεφάλαια και μεγάλα ποσοστά κέρδους. Υπήρχαν μεταλλευτικές παραχωρήσεις με εξαιρετικούς όρους. Υπήρχαν τραπεζικές και χρηματιστικές επιχειρήσεις σε μια παρθένα αγορά που διψούσε για κεφάλαια και όπου επιτόκια ύψους 30-60% ήταν συνηθισμένο φαινόμενο σε εποχές που τα διεθνή επιτόκια περιοριζόνταν σε 2.5-4.5%. Υπήρχε η ναυτιλία, όπου η αλλαγή της σημαίας είναι ασφαλιστική δικλείδα σ' εποχές εγχώριας κρίσης και μέσο εκβιασμού σ' εποχές παγκόσμιας ευφορίας. Υπήρχαν τα αστικά ακίνητα σε μια πρωτεύουσα με εκπληκτική πληθυσμιακή ανάπτυξη, όπως και οι τεράστιες αγροτικές εκτάσεις, οι αγορασμένες σε ευνοϊκές τιμές ... Είναι, λοιπόν, πραγματικά εύστοχη η μαρτυρία του «Ραμπαγά», το 1882, για τις επιχειρηματικές δραστηριότητες των ομογενών:

«Ούτε εις ανάπτυξιν βιομηχανίας, ούτε εις επιχειρήσεις, εξ' ων θα ζωογονηθώσιν αι εργατικά τάξεις χρησιμοποιούσι τα χρηματικά κεφάλαιά των. Η κυβεία, αι συμβάσεις, αι μετοχικά ταχυδρακτυλοργία, είναι τα προσφιλή αυτών αντικείμενα».

Γ. Δερτιλή, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, (1880-1909)
σσ. 59-65

ΠΗΓΗ 2

Η παρουσία στην Ελλάδα Ελλήνων κεφαλαιούχων της Διασποράς

«... Η μαζική εμφάνιση στην ελλαδική κοινωνία των ανθρώπων του παροικιακού ελληνισμού αποτέλεσε ένα νεωτερισμό πρώτου μεγέθους. Και αυτός ακόμη ο τόσο «ευρωπαϊοστρεφής» Εμμανουήλ Ροΐδης, προσχωρώντας

στο γενικό συναίσθημα της λαϊκής προπαγάνδας, χαρακτήρισε τους επαναπατριζόμενους ομογενείς σαν «σπείρα μεγαροκτιστών», οι οποίοι «ως νέοι Ηρακλειδείς, επέδραμον εις την Αθήνα εκ του Χαβσαροχάνου» (εννοεί την αγορά της Κων/πόλεως). Ακόμα πιο αναλυτικά, ο Ροΐδης έδινε την εξής γραφική περιγραφή στην επιθεώρηση «Ασμοδαίος»:

«... Επέδραμεν εκ των παραλίων του θρακικού Βοσπόρου εις την Αττικην φυλή ανθρώπων, οίπινες καυχώνται επί ελληνική καταγωγή και πατριωτισμώ. Ψωμάρπαγες, σαρκοβόροι και μάλιστα τρεφόμενοι εκ κρέατος αυτοχθόνων... Τρώγουν εις τα γεύματά των πλακούντια εκ κρέατος ιθαγενούς... Στρατηλάτης των Μέγας είναι ο Ανδρέας Τσιγκρός».

Η παρουσία στην Ελλάδα, για πρώτη φορά, τόσων Ελλήνων κεφαλαιούχων και τόσων κεφαλαίων δημιούργησε ένα κλίμα κερδοσκοπίας σε έκταση πρωτοφανή. Στις δημοτικές εκλογές του 1883 ο Στέφανος Ξένος απένειμε στους πλούσιους ομογενείς το χαρακτηρισμό «χρυσοκάνθαροι», ο οποίος και ευτύχησε να υιοθετηθεί από τη σχετική φιλολογία της εποχής. Ο όρος αυτός φαίνεται ότι εξέφραζε όλη την αμηχανία, την ανασφάλεια και τη δυσφορία του εγχώριου μικροαστισμού απέναντι στην εισβολή των μεγιστάνων του κεφαλαίου».

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΔ', σ. 57

Με βάση τις πηγές και τις πληροφορίες που αποκομίσατε από το σχολικό σας εγχειρίδιο:

- α) Να εξηγήσετε τους λόγους της σπανιότητας επιχειρηματικής επανεπένδυσης μέσα στην Ελλάδα των κερδών της ομογένειας, εκτός από εκείνα που δαπανήθηκαν σε επιδεικτική κατανάλωση.
- β) Να ερμηνεύσετε τον «αμφίρροπο και ιδιόρρυθμο ρόλο της ομογένειας στην Ελλάδα».
- γ) Να σχολιάσετε τον χαρακτηρισμό των πλουσίων ομογενών ως «χρυσοκάνθαρων».

39.

ΠΗΓΗ 1

Μετανάστευση προς τις Η.Π.Α.

Η μετανάστευση προς τις Η.Π.Α. -κυρίως σ' ότι αφορά τις άμεσες αιτίες της- αποτελεί απάντηση σ' ένα περιστασιακό πρόβλημα των Ελλήνων μικροκαλλιεργητών, τη σταφιδική κρίση που συντάραξε ολόκληρη την Πελοπόννησο στο διάστημα 1895-1910.

.....

Μετανάστευση προς τις Η.Π.Α. (1880-1920)

	Αριθμός μεταναστών (σε χιλιάδες)	Πληθυσμός το 1910 (σε χιλιάδες)	%
Ελλάδα	370	2.800	13,2
Ιταλία	4.776	34.700	12,7
Ισπανία	109	20.000	0,5
Πορτογαλία	203	5.500	3,7
Ρουμανία	85	7.200	1,2
Βουλγαρία	65	4.300	1,5

Πηγή: 1) «United States Department of Justice», στου Τσαούση, σ. 234.

2) B.R. Mitchell, «The Fontana economic History of Europe. Statistical Appendix 1700-1914», Λονδίνο και Γλασκώβη 1971, σσ. 14-15.

Κ. Τσουκαλά, Εξάρτηση και αναπαραγωγή, σσ. 148-149

ΠΗΓΗ 2

Συνέπειες της υπερπόντιας μετανάστευσης

Είναι άλλωστε ενδιαφέρουσα και από άλλη άποψη η εξέταση της υπερπόντιας μετανάστευσης. Οδήγησε σε οπισθενεργά αποτελέσματα - παρόμοια και αντίστοιχα με τα αποτελέσματα της μετανάστευσης που προηγήθηκε και κατευθυνόταν προς τα μεσογειακά εμπορικά κέντρα. Καθώς η μείωση του αγροτικού πληθυσμού από την υπερπόντια μετανάστευση είχε για τις μικρές αγροτικές ιδιοκτησίες αποτελέσματα περισσότερο σταθεροποιητικά παρά αποδιάρθρωτικά, στο οικονομικό επίπεδο, η αποστολή γραμματίων από τη μεριά των απόδημων αποτελεί συμπληρωματικό εισοδηματικό πόρο για ένα μεγάλο μέρος της μόνιμα εγκατεστημένης αγροτιάς. Ο εισοδηματικός πόρος αυξάνεται σημαντικά, και μπορούμε να υπολογίσουμε ποσοτικά το σύνολο της ξεκινώντας από το 1914.

ΠΙΝΑΚΑΣ

Άμεση αποστολή γραμματίων από τις Η.Π.Α. στην Ελλάδα (σε εκατομμύρια χρυσά φράγκα)

1914	69
1915	60
1916	85
1917	80
1918	140
1919	330
1920	670
1921	330
1922	200
1923	110
1924	212

Πηγή: Ζολώτας, ό.π., σσ. 47-48

Ανεξάρτητα από τα συνολικά αποτελέσματα που είχε το φαινόμενο στην ελληνική οικονομία, είναι σαφές ότι συνέβαλε αποφασιστικά στην ενίσχυση των μικρών αγροτικών οικογενειακών επιχειρήσεων. Όπως παρατηρεί ο Πολύζος, το άθροισμα των κεφαλαίων που αποστέλλονται από τους

μετανάστες, αντιπροσώπευε συχνά τεράστια ποσά. Υπολογίζεται ότι σ' ένα χωριό ορεινής περιοχής, στις 93.000 χρυσές δραχμές (ύψος ετήσιων εξόδων του πληθυσμού) οι 37.000, δηλαδή το 40% καλυπτόταν από τα εμβάσματα των ομογενών της Αμερικής. Πολλοί χωρικοί που εγκατέλειψαν τον τόπο τους, ξαναγύρισαν αργότερα έχοντας κάνει μεγάλο κομπόδεμα.

Γενικά, αν σκεφτούμε ότι οι άμεσοι φόροι της γεωργίας έφταναν το 1910 σε 10 εκατομμύρια χρυσές δραχμές, είναι φανερό ότι παρ' όλο που μόνο ένα τμήμα των 60-70 εκατομμυρίων (που αντιπροσώπευαν τα εμβάσματα το 1914) διοχετεύονταν στις αγροτικές οικογένειες, η συμβολή τους είχε σημαντικό αντίκτυπο.

Είναι, λοιπόν, βέβαιο ότι η μετανάστευση όχι μόνο δε συνεπιφέρει το ξεπούλημα ή την εγκατάλειψη της γης, αλλά η αδιάκοπη οικονομική ενίσχυση μειώνει αισθητά τα επιτόκια ενώ αυξάνει συγχρόνως την αξία της γης στις επαρχίες αυτές, κυρίως στην Πελοπόννησο όπου βρίσκονται οι αρχαιότερες κοιτίδες μετανάστευσης προς την Αμερική.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 158-159

Αφού μελετήσετε τις πηγές και λάβετε υπόψη τις σχετικές πληροφορίες του βιβλίου σας (Κεφάλαια: *Η Ελληνική Οικονομία, Οι Έλληνες της Διασποράς και Οικονομικές Συνθήκες κατά την περίοδο 1910-1922*):

- α) Να προσδιορίσετε τα αίτια της υπερπόντιας μετανάστευσης.
- β) Να αναλύσετε τις συνέπειες της υπερπόντιας μετανάστευσης στην οικονομική ζωή της Ελλάδας

40.

ΠΗΓΗ 1

Η κατάσταση των αγροτών στη Θεσσαλία

Ενώ και κατά το Βυζαντινόν δίκαιον και κατά τα επί της Τουρκοκρατίας αναπτυχθέντα έθιμα ο ιδιοκτήτης τότε μόνον δικαιούται να εκδιώξη του κτήματος τον κολλήγαν όταν επί ωρισμένον χρόνον δεν εκπληρώσει ούτως τας υποχρεώσεις του, οι τσιφλικιούχοι της Θεσσαλίας εκβιάζοντες τους κολλήγους και τη συμπράξει δυστυχώς και των ελληνικών δικαστηρίων κατώρθωσαν να υποβιβάσωσι την σχέσιν του κολλήγα, ήτις είχε χαρακτήρα εμπραγμάτου δικαιώματος, εις μίσθωσιν, συμφώνως προς την οποίαν κατά το τέλος εκάστου γεωργικού έτους, δικαιούται ο ιδιοκτήτης να εξώση του κτήματός του τους κολλήγας αυτού. Τοιουτοτρόπως η παραμονή των κολλήγων εις τα υπ' αυτών καλλιεργούμενα κτήματα κατέστη αβεβαία, όπερ συνετέλεσε μόνον εις το να απογοητεύση τους κολλήγας, να αμβλύνη έτι περισσότερο το υπέρ βελτιώσεως της καλλιέργειας ενδιαφέρον των, να καταστήση αυτούς περισσότερο υποχειρίους εις την απλησίαν και την εκμετάλλευσιν των τσιφλικιούχων και των επιστατών των. Εάν δε εις πάντα ταύτα προσθέσγη την αδιαφορίαν, την οποίαν κατά κανόνα δεικνύουν αναφορικώς εις την γεωργίαν και τους κολλήγας οι μακράν των κτημάτων ζώντες και εις απλήστους και αμαθείς επιστάτας εμπιστευόμενοι αυτά τσιφλικιούχοι της Θεσσαλίας θα έχγητε πλήρη εικόνα των αιτίων της κακοδαιμονίας της Θεσσαλίας.

Αλ. Παπαναστασίου, *Λόγος στην Β' Αναθεωρητική Βουλή (1911)* από τον τόμο Αλ. Παπαναστασίου, *Μελέτες, Λόγοι, Άρθρα*, σ. 99 [Πηγή: *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη Γ' Λυκείου*, τεύχος Γ', σ. 33]

ΠΗΓΗ 2

Η κατάσταση της γεωργίας στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Παρόλο ότι ως το 1917 πολύ λίγα είχαν γίνει προς την κατεύθυνση μιας αγροτικής μεταρρυθμίσεως είναι γεγονός ότι ο Βενιζέλος και το κόμμα του υπήρξαν υποστηρικτές της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας, πράγμα που ανταποκρινόταν στις επιθυμίες και την πολιτική μιας ανερχόμενης τάξεως επιχειρηματιών που ευνοούσε έναν καπιταλιστικό τρόπο οργανώσεως της παραγωγής. Ως την έκρηξη όμως του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, η κυβέρνηση δεν είχε ακόμα διαμορφώσει ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα αγροτικών μεταρρυθμίσεων και συνέχισε να μένει πιστή στην αρχή της σταδιακής απαλλοτριώσεως με αποζημιώσεις. Μετά την προσάρτηση της Μακεδονίας, όμως το πρόβλημα έγινε πιο πιεστικό. Η κατάσταση των αγροτών στη Μακεδονία ήταν πολύ χειρότερη από εκείνη των χωρικών της Παλαιάς Ελλάδος. Στην πραγματικότητα η κατάστασή τους δεν ήταν καλύτερη από την κατάσταση των δουλοπαροίκων του Μεσαίωνα. Μετά μάλιστα την εισροή χιλιάδων προσφύγων σαν συνέπεια των Βαλκανικών πολέμων, κατάσταση αυτή χειροτέρευσε. Αργότερα, οι συνθήκες που δημιουργήθηκαν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο είχαν σοβαρότατες επιπτώσεις στο αγροτικό πρόβλημα. Μετά το φθινόπωρο του 1915, οι βόρειες επαρχίες της Ελλάδος έγιναν πεδίο πολέμου. Η επικρατούσα ανασφάλεια και τελικά, οι στρατιωτικές επιχειρήσεις, που επεκτάθηκαν και σε ελληνικές περιοχές, προκάλεσαν μαζική έξοδο των χωρικών προς τις πόλεις, όπου υπήρχε μεγαλύτερη ασφάλεια. Όπως ήταν φυσικό, η παραγωγή έπεσε απότομα στις περιοχές αυτές, ιδιαίτερα μετά την κατάληψη της ανατολικής Μακεδονίας από τους Βουλγάρους, τον Αύγουστο του 1916. Η κρίση στη Μακεδονία επιδεινώθηκε από την παρουσία 150.000 περίπου προσφύγων από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία.

.....
Κάτω από τις συνθήκες αυτές, η ανάγκη για μεταρρύθμιση έγινε εντονότερη και προωθήθηκε αποφασιστικά από τη μεταρρυθμιστική αριστερά της επαναστατικής προσωρινής κυβερνήσεως του Βενιζέλου.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ΄, σ. 75

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των πηγών:

Να προσδιορίσετε και να αναλύσετε τους λόγους για τους οποίους εντάθηκαν την περίοδο αυτή (ιδιαίτερα μετά το 1909) τα αιτήματα για απαλλοτρίωση των τσιφλικιών της Θεσσαλίας και ανακατανομή της γης.

41.

ΠΗΓΗ 1

Από τους υπολογισμούς της επιτροπής που στα 1896 συστήθηκε για να μελετήσει τα θεσσαλικά ζητήματα, μαθαίνουμε πως στα τσιφλίκια της Θεσσαλίας κατοικούσαν 11 χιλιάδες οικογένειες κολλιαδών και 18 χιλιάδες αγρότες. Όλη όμως η αγροτιά ήταν 300 χιλιάδες ψυχές. Υπήρχαν επίσης και πολλές τουρκικές μικροϊδιοκτησίες τα λεγόμενα κονιαροχώρια κυρίως όμως στον κάμπο της Λάρισας.

Μα ας μη ξεχάσουμε και τις θέρμες (ελονοσία) που δεκάτιζαν το Θεσσαλό αγρότη. Από τα παιδιά που γεννιούνταν τα 60% πέθαιναν απ' τη σπλήνα. Γενικά ο καμπήσιος Θεσσαλός είναι ηλιοκαμένος απ' το λιοπύρι και πετσί και κόκκαλο από την αναφαγιά και την ελονοσία που εξήντα στα εκατό γυρίζει σε χτικιό. Περισσότερα μάλιστα από τα μισά μεροκάματά του της χρονιάς τον παλιότερο καιρό τάχανε σπαρταρώντας μέσα στη χαμοκαλύβα του απ' τον πυρετό.

Μα αν σ' όλα αυτά λέγαμε και για τις πλημμύρες, για την έλλειψη τεχνικών έργων γενικά (αποξηραντικά, ποτιστικά, αντιπλημμυρικά, κλπ.) θα συμπληρώναμε την εικόνα της καταστροφής και της κόλασης, που βρισκόταν ο Θεσσαλός αγρότης.

Όταν λοιπόν στα 1881 η Θεσσαλία μ' ένα κομμάτι της Ηπείρου (νομός Άρτας) προσαρτήθηκε στο ελληνικό κράτος οι σκλάβοι της γης θάρεψαν πως τελείωσαν τα φέματα και πως γίνονταν ελεύθεροι. Έτσι εννοούσαν το ρωμαϊκό που από χρόνια το περίμεναν και το λαχταρούσαν κ' επαναστάτησαν κιόλας δυο φορές τη μια στα 1854 και την άλλη στα 1878.

«Ο θεσσαλικός χωρικός εν τη προσαρτήσει της πατρίδος αυτού μετά Κράτους ομοεθνούς διέβλεπεν, ουχί μόνον την εκπλήρωσιν πόθου πατριωτικού, αλλά την μεταβολήν της προς την γην σχέσεως του. Συνδέων και συγγέων την ιδέαν της Οθωμανικής κυριαρχίας προς την της ιδιοκτησίας, ενόμιζεν ότι καταλυομένης της μεν (της Οθωμανικής κυριαρχίας), έδει και η ετέρα (η τσιφλικάδικη ιδιοκτησία) να καταρρεύσει συγχρόνως. Όθεν, ευθύς μετά την προσάρτησιν της Θεσσαλίας και Άρτης, οι καλλιεργηταί (διάβαζε κολλιγάδες) διεξεδίκησαν την ιδιοκτησίαν της γης. Επεμβάσης όμως της Πολιτείας προς φρούρησιν νομίμως κεκτημένων δικαιωμάτων (!!!) μετά είδαν (οι κολλιγάδες) ματαιωμένας τας προσδοκίας των. Ουδέποτε όμως ηδυνήθησαν να εγκαταλείψωσι την αρχικήν ελπίδα, ή και ανεζωπύρωσεν ο αναβρασμός του 1909».

Αυτά δεν τα γράφει κανένας νεωτεριστής. Τα γράφει ο τσιφλικάς Γ. Χριστάκης-Ζωγράφος στη μελέτη του «Το Αγροτικό ζήτημα εν Θεσσαλία», Αθήναι, 1911, σ. 57.

Γύρεψαν λοιπόν οι κολλιγάδες της Θεσσαλίας άμα έγινε στο 1881 ρωμαϊκό η Θεσσαλία να μπουν μέσα στα τσιφλίκια σαν αφεντικά. Όμως οι τσιφλικάδες φωνάξαν ένα δυνατό Αλτ, γιατί είχαν πίσω τους τον ελληνικό στρατό και τις ελληνικές αρχές.

Η ελληνική κυβέρνηση και να ήθελε δε μπορούσε να λύσει το αγροτικό ζήτημα, γιατί ο Κουμουνδούρος στην ελληνοτουρκική σύμβαση που υπόγραψε, δέσμευσε το ελληνικό κράτος. Απαγορευόταν, σύμφωνα με ειδικό άρθρο, η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών.

Μα δεν ήταν μόνο ο Κουμουνδούρος υπεύθυνος, αλλά και όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί. Όταν η τουρκική κυβέρνηση ζήτησε να μπει ειδικό όρος για την προστασία του τσιφλικάδικου καθεστώτος, δεν αντιτάξανε καμιά άρνηση, γιατί πρώτα δεν ήθελαν να δυσαρεστήσουν τους Ευρωπαίους αστούς που, στα χρόνια αυτά ήταν φανατικοί υποστηρικτές του «ιερού δικαιώματος της ιδιοκτησίας». Δεύτερο, και οι ίδιοι είχαν τις ίδιες ιδέες και τρίτο δεν ήθελαν να δυσαρεστήσουν τους Έλληνες του εξωτερικού.

Γ. Κορδάτου, Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος, XII, σσ. 416-417.

ΠΗΓΗ 2

Δίκη για τα γεγονότα του Κιλελέρ

Οι κατηγορούμενοι για τα γεγονότα του Κιλελέρ-Λάρισας παραπέμφθηκαν στο κακουργιοδικείο Λαμίας.

Οι δίκες άρχισαν στις 19 Ιούνη (1910) και τελείωσαν στις 23 του ίδιου μήνα.

Στο κακουργιοδικείο Χαλκίδας στάλθηκε ο εισαγγελέας της Λιβαδιάς Γεωργιάδης που αργότερα έγινε και εισαγγελέας του Άρειου Πάγου. Ήταν αγροτοφάγος και μίλησε με λύσα. Και τι δεν είπε. Ανάφερε την ιστορία, την αρχαία και νεώτερη και επικαλέστηκε όλους τους νόμους και προφήτες θέλοντας ν' αποδείξει πως το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, είναι ιερό και οι αγρότες πρέπει να δουλεύουν και να μη σηκώνουν κεφάλι. Μαζί με άλλα απειλώντας και φωνάζοντας είπε:

«Η κολληγία είναι δικαίωμα ενοχικόν, εταιρεία ή μίσθωσις και συνεπώς οι κατηγορούμενοι δεν εδικαιούντο να δημιουργήσωσι ταραχάς... Αγροτικόν ζήτημα δεν υφίσταται. Οιτσιφλικιούχοι πιέζονται κάι, όπως απαλλαγώσι καθημερινών συγκρούσεων, ενοικιάζουν τα κτήματά των. Ο Θεσσαλός δεν είναι γεωργός, αλλά κτηνοτρόφος. Αρνείται να καλλιεργήση πλέον των είκοσι στρεμμάτων. Παρασύρεται ευκόλως. Θορυβώδες δε συλλαλητήριον Θεσσαλών, σημαίνει απόλυσιν 5 χιλιάδων άρκτων. Σπαταλά την περιουσίαν του στα μανάβικα και δι' αυτό κατά την εβδομαδιαίαν αγοράν δεν ευρίσκει κανείς φρούτα. Τρώγει τα αχλάδια σαν γουρούνι. Υπάρχουν βεβαίως και καλοί Θεσσαλοί. Αλλ' οι πλείστοι εξ' αυτών είναι τεμπέληδες και ζωοκλέπται. Ο «Γεωργικός Σύνδεσμος» ιδρύθη δια σκοπούς εκμεταλλευτικούς!...».

Γ. Κορδάτου, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος*, XIII, σ. 193.

Με βάση το παράθεμα και τις γνώσεις που αποκομίσατε από το σχολικό σας εγχειρίδιο:

Να αναφέρετε τους λόγους ξεσηκωμού των καλλιεργητών της Θεσσαλικής γης παρουσιάζοντας τους από την πλευρά των εξεγερθέντων από μια μεριά, κι από την πλευρά την προστατών του τότε γαιοκτητικού καθεστώτος, από την άλλη (δραματοποίηση).

42.

ΠΗΓΗ 1

Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917

Εάν η ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 συνδέθηκε με την από του 1909 ανάδειξη των μεσαίων στρωμάτων, τούτο πρέπει να εξηγηθεί από ότι τα στρώματα αυτά υπήρξαν οι συνεπέστεροι, εντός της ελληνικής κοινωνίας, φορείς της αντίληψης του καπιταλισμού ... Εξ' αιτίας αυτής ακριβώς της αντίληψής τους περί καπιταλισμού, τα στρώματα αυτά αισθάνθηκαν κατά τρόπο ιδιαίτερος επαχθή το κοινωνικό βάρος τωντσιφλικιών. Εκ παραλλήλου, τα ίδια κοινωνικά στρώματα ήσαν σε θέση να διακρίνουν αφ' ενός τις πραγματικές ιστορικές δυνατότητες, οι οποίες καθιστούσαν δυνατή την διανομή

των γαιών, και αφ' ετέρου τα πλεονεκτήματα που θ' αντλούσε εξ' αυτού του μέτρου η διαδικασία της ταχείας εκβιομηχάνισης.

Υπ' αυτούς τους όρους, η αρχή της αγροτικής μεταρρύθμισης εξηγγέλθη στα 1917 στη Θεσσαλονίκη. Εν τούτοις, το μέγιστο τμήμα αυτής της μεταρρύθμισης δεν πραγματοποιήθηκε παρά μόνον μετά το 1922.

Αρκετές υποθέσεις προτείνονται προκειμένου να ερμηνευθεί η επιλογή της συγκεκριμένης στιγμής για την εξαγγελία της μεταρρύθμισης. Έγινε λόγος για «λύση επιβαλλόμενη από τις ανάγκες του εμφυλίου πολέμου» τον οποίο διεξήγε η στρατιωτική κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης κατά του κράτους της Αθήνας. Κατ' άλλους, η μεταρρύθμιση επισπεύσθη εξ' αιτίας της εμφάνισης του μπολσεβικικού κινδύνου. Εν πάσει περιπτώσει, μεταξύ των ποικίλων ερμηνειών που δόθηκαν, μπορούμε, χωρίς ν' απορρίψουμε τις άλλες, αν συγκεράσουμε ιδιαίτερως την ακόλουθη: η αγροτική μεταρρύθμιση αποφασίστηκε σε μία στιγμή σοβαρότητας πτώσης του εξωτερικού εμπορίου: η πτώση αυτή είχε προκληθεί από τον θαλάσσιο αποκλεισμό τον οποίο είχαν επιβάλει οι δυτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, προκειμένου να την υποχρεώσουν να εισέλθει στον πόλεμο με το μέρος της Αντάντ. Υπ' αυτές τις συνθήκες, ο αποκλεισμός της Ελλάδας λειτούργησε, από οικονομική άποψη, ως ένας αυθόρμητος προστατευτισμός, τόσο υπέρ της εθνικής βιομηχανικής παραγωγής όσο και επ' ωφελεία των εγχωρίων σιτηρών. Είναι προφανές ότι η συγκυρία αυτή έθεσε εκ νέου και με οξύτατο τρόπο το ζήτημα των σιφλικιών. Το γεγονός ότι μια «επαναστατική» στρατιωτική κυβέρνηση υπό την αιγίδα των γαλλικών στρατευμάτων του μακεδονικού μετώπου ήλθε να εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη, δηλαδή στο κέντρο των βορείων ελληνικών επαρχιών που κυριαρχούντο απ' τα σιφλίκια, προσέδωσε έναν επείγοντα χαρακτήρα στο πρόβλημα της οριστικής ρύθμισης του γαιοκτητικού ζητήματος. ...

Κ. Βεργόπουλου, Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας, σσ. 173-174.

ΠΗΓΗ 2

Με την προσάρτηση εδαφών ή την ανταλλαγή πληθυσμών, όλες σχεδόν οι βαλκανικές χώρες απέκτησαν μεγαλύτερη εθνική ομογένεια μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Άμεση συνέπεια των πληθυσμιακών ανακατατάξεων ήταν και η διανομή της μεγάλης γαιοκτησίας, μέτρο που εξασφάλιζε παντού στους ακτήμονες αγρότες ένα ελάχιστο μέσο επιβίωσης, αλλά και την εκπλήρωση μιας παλιάς διεκδικήσεως, την ιδιοκτησία της γης που καλλιεργούσαν. Στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία ο αναδασμός ερχόταν για να καλύψει την πιεστική ανάγκη της αποκαταστάσεως των προσφύγων, ενώ στη Ρουμανία και στη Γιουγκοσλαβία αποτελούσε την επιβεβαίωση της εθνικής τους κυριαρχίας, καθώς οι μεγάλες ιδιοκτησίες στα εδάφη που προσαρτήθηκαν ανήκαν στους Αυστριακούς, τους Μαγυάρους ή τους Ρώσους. Όπως όμως σημειώνει ο Stavrianos υπήρχε και ένα ακόμη κίνητρο: «πίσω από τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις κρυβόταν αναμφίβολα ο φόβος της επαναστάσεως. Μετά από έξι χρόνια σχεδόν αδιάκοπου πολέμου οι βαλκανικοί λαοί έπασχαν από πολεμικό κάματο και απογοήτευση. Η επανάσταση στη Ρωσία και η εξάπλωση

του Μπολσεβικισμού στην Ουγγαρία και σε άλλα τμήματα της κεντρικής Ευρώπης, έσειε το φάσμα ενός επαναστατικού κύματος που θα σάρωνε ολόκληρη τη βαλκανική χερσόνησο. Ο φόβος αυτός ανάγκασε... την καθεστηκία τάξη σε κάθε χώρα να πραγματοποιήσει αγροτικές μεταρρυθμίσεις με την ελπίδα ότι θα λειτουργούσαν ως αλεξικέραυνο μέσα στην επαναστατική θύελλα». (Cl. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York, 1965).

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ', σ. 302.

ΠΗΓΗ 3

Μέσα από την διαδικασία ενίσχυσης της μικρής παραγωγής ή της αγροτικής μετατροπής προς την ίδια κατεύθυνση, εκείνο το οποίο πρέπει να συγκρατηθεί είναι...

α) Η μικρή αγροτική ιδιοκτησία απεδείχθη όχι ένα υπόλειμμα του παρελθόντος, αλλά μία κατηγορία ενισχυόμενη απ' την ανάπτυξη του αστικού καπιταλισμού ...

Οι αγρότες απέκτησαν ιδιοκτησία, πλην όμως, αυτή η τελευταία δεν ήταν παρά ένας θεμελιώδης μηχανισμός αυξημένης «απορρόφησης» της εργασίας απ' το σύστημα. Ο χωρικός, εισερχόμενος στην ιδιοκτησία, καθίστατο αυτομάτως -με την εγκατάστασή του- οφειλέτης ενός αρχικού ποσού 70.000 δραχμών. Σ' αντάλλαγμα εδέχετο, σε είδος ή σε χρήμα, ένα πραγματικό συνολικό κεφάλαιο 58.500 δραχμών (ήτοι 45.000 δρχ. η αξία των ζώων, των εργαλείων δουλειάς κλπ., 900 δρχ. η αξία των κτηνοτροφών και 3.100 δρχ. το κυκλοφοριακό κεφάλαιο).

Υπ' αυτές τις συνθήκες, η κρατική πολιτική πρέπει να θεωρηθεί ως ο κύριος υπεύθυνος του σχηματισμού της παθολογικώς ελλειμματικής μικρής αγροτικής παραγωγής. Ομοίως, η επιχείρηση της εγκατάστασης του χωρικού στην ιδιοκτησία, υπ' αυτούς τους όρους, δύναται να παρομοιασθεί με την «πρόσδεση του δουλοπάροικου στο έδαφος» της προκαπιταλιστικής εποχής.

Με δύο λόγια, η δημιουργία της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας λειτούργησε ως μια θεμελιώδης προϋπόθεση για την εντατικότερη συμπίεση της οικογενειακής αγροτικής εργασίας.

β) Η κατάργηση της μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας συνεπέφερε επίσης την παύση των πιστωτικών υπηρεσιών των τσιφλικούχων προς τους καλλιεργητές. Στο εξής, ο δρόμος ήταν ανοικτός για μίαν αυξανόμενη διείσδυση των οργανισμών της αστικής πίστης στον χώρο της γεωργίας.

Δύο ήσαν οι προϋποθέσεις γι' αυτήν την διείσδυση: 1) ο δανειζόμενος να είναι σε θέση να προσφέρει υποθηκικές εγγυήσεις· μ' άλλα λόγια ο οφειλέτης να εμφανίζεται ως ιδιοκτήτης και 2) οι μικροί ιδιοκτήτες να συνασπίζονται σε συνεταιρισμούς οι οποίοι να εγγυώνται την φερεγγυότητα των μελών τους. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, η πίστη δεν χορηγείται στον αγρότη παρά δια μέσου του συνεταιρισμού, πράγμα που αποτελεί μια επιπρόσθετη εξασφάλιση για το τραπεζικό κεφάλαιο.

Κ. Βεργόπουλου, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, σσ. 180-181

ΠΗΓΗ 4

Η κατάκτηση της γης ωφέλησε, ασυγκρίτως, και την εκβιομηχάνιση της χώρας κατά το μεσοπόλεμο. Η διάσταση ανάμεσα στις βιομηχανικές και στις αγροτικές τιμές αυξήθηκε αισθητώς, επιτρέποντας έτσι σημαντικές αφανείς μεταβιβάσεις κοινωνικών πόρων υπέρ της βιομηχανίας ...

Εάν το Κράτος εφάρμοσε την αγροτική μεταρρύθμιση προς τον σκοπό της προώθησης της βιομηχανικής ανάπτυξης η μεταρρύθμιση με την σειρά της, επέτρεψε στο Κράτος να ενισχύσει την θέση του εντός της οικονομίας. Στα 1919, ο Α. Ανδρεάδης σημείωνε ότι η μόλις εξαγγελθείσα αγροτική μεταρρύθμιση ευρίσκετο σε απόλυτο συνέχεια με την παραδοσιακή πολιτική των μεγάλων βυζαντινών αυτοκρατόρων, και ιδίως εκείνων της μακεδονικής δυναστείας, οι οποίοι είχαν δραστηρίως αγωνισθεί υπέρ της μικρής ιδιοκτησίας.

Πράγματι, όπως είδαμε ανωτέρω, η κερματισμένη γαιοκτησία και η ισχυρή κεντρική εξουσία συμβάδισαν πάντα σε στενή μεταξύ τους σχέση ...

Η αγροτική δομή της ελληνικής γεωργίας ευνοούσε πάντα την συγκρότηση ενός ισχυρού Κράτους και, κατά συνέπεια, την απρόσωπη και αυτοματοποιημένη λειτουργία του συστήματος. Στα 1927, ο υπουργός Αλεξ. Παπαναστασίου εγκαινίασε μια νέα φάση της παρεμβατικής πολιτικής, δια της εξαγγελίας των λεγομένων «τιμών ασφαλείας» στο πεδίο της συγκέντρωσης των δημητριακών προϊόντων. Έκτοτε, οι συγκεντρωμένες από το Κράτος ποσότητες σίτου δεν έπαυσαν ν' αυξάνουν:

Συνοψίζοντας, μπορούσε να πούμε ότι η ελληνική γεωργία, εξ' αιτίας του κερματισμένου χαρακτήρα της, αποτέλεσε από πολύ νωρίς ένα προνομιούχο πεδίο ευνοϊκό για την ανάπτυξη του κρατικού παρεμβατισμού.

ό.π., σσ. 185-186

ΠΗΓΗ 5

Αγροτική μεταρρύθμιση του 1917

Η αγροτική μεταρρύθμιση του Βενιζέλου ήταν το πιο ριζοσπαστικό μέτρο που είχε εφαρμοστεί ως τότε στην Ελλάδα ... Μολονότι όμως άλλαξε ριζικά τις σχέσεις της ιδιοκτησίας της γης, γενικεύοντας το σύστημα της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας που επικρατούσε στην Πελοπόννησο, δε μετέβαλε ποιοτικά τον τρόπο παραγωγής, παρόλο που άλλαξε σε κάποιο βαθμό τις σχέσεις παραγωγής -τουλάχιστον στις περιοχές που εφαρμόστηκε- σύμφωνα με τις ανάγκες της αναπτυσσόμενης καπιταλιστικής δομής...

Η αγροτική μεταρρύθμιση και ο συνακόλουθος τεμαχισμός της γης συνοδεύτηκαν από αύξηση επενδύσεων στην αγροτική παραγωγή, με τη μορφή πιστώσεων, και από την ταχεία εξέλιξη του συνεταιρισμού κινήματος, που αποσκοπούσε αφενός στην προστασία των μικρών παραγωγών και αφετέρου στη μεγαλύτερη ασφάλεια των επενδύσεων στην αγροτική οικονομία. Το βασικό θεσμικό πλαίσιο για την οργάνωση των συνεταιρισμών δημιουργήθηκε το 1914. Οι συνθήκες που δημιούργησε ο πόλεμος έδωσαν στο συνεταιριστικό κίνημα μεγάλη ώθηση. Τα προβλήματα που είχαν σχέση με τη διακίνηση προϊόντων, την παραδοσιακή εκμετάλλευση του μικρού

παραγωγού από τους μεσάζοντες, την έλλειψη κεφαλαίων και τους τοκογλυφικούς όρους δανειοδοτήσεως που επικρατούσαν στην ελεύθερη αγορά, έκαναν ακόμη πιο αισθητή την ανάγκη συλλογικής ασφάλειας που πρόσφεραν οι συνεταιρισμοί. Ιδιαίτερα η ανάγκη αυτή και η ρύθμιση πιστώσεων, έδωσαν ώθηση στο κίνημα το οποίο ενθάρρυναν ταυτόχρονα και η κυβέρνηση και η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, που ήταν και το κυριότερο πιστωτικό ίδρυμα της χώρας. Ανάμεσα στο 1911 και 1914, το συνεταιριστικό κίνημα δυνάμωνε συνεχώς. Αργότερα, η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας, τον Ιούνιο του 1917, αμέσως μετά την επάνοδο του Βενιζέλου στην Αθήνα, στάθηκε η απαρχή της άμεσης κρατικής παρεμβάσεως στην οργάνωση και καθοδήγηση της γεωργικής παραγωγής, έστω και αν η παρέμβαση ήταν στην αρχή υποτυπώδης. Ανάμεσα στο 1915 και 1918, ο αριθμός των συνεταιρισμών αυξήθηκε από 150 σε 790, αριθμός που διπλασιάστηκε το 1920. Τα 70% περίπου αυτών των συνεταιρισμών ήταν πιστωτικοί οργανισμοί ...

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ', σ. 76

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραθεμάτων:

- α) Να παρουσιάσετε τις συνθήκες και τις συγκυρίες μέσα στις οποίες απόφασίστηκε η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917, τα αποτελέσματα που είχε για την μικροαγροτική γεωργία και να σχολιάσετε την πρόσδεσή της στο πιστωτικό κεφάλαιο.
- β) Να διερευνήσετε τα ιδεολογικά και πολιτικά αίτια των εξελίξεων της ελληνικής οικονομίας (το 1922-1923).
- γ) Να σχολιάσετε τη φράση ότι «η ελληνική γεωργία, εξ αιτίας του κερματισμένου χαρακτήρα της, αποτέλεσε προνομιούχο πεδίο για την ανάπτυξη του κρατικού παρεμβατισμού».
- δ) Να αξιολογήσετε τη συμβολή των συνεταιρισμών στη βελτίωση των όρων διαβίωσης των μικροκαλλιεργητών.

43.

ΠΗΓΗ 1

Βενιζελισμός: Αστικός Εθνικισμός Αστικός Εκσυγχρονισμός

Πέρα και πίσω από το χάρισμα του ηγέτη του, η ανεπανάληπτη δυναμική του Βενιζελισμού πηγάζει από έναν εξίσου ανεπανάληπτο συνδυασμό αστικού εθνικισμού και αστικού εκσυγχρονισμού, σε αδιάσπαστη και διαλεκτική ενότητα. Από την πρώτη στιγμή, το 1910, ο εκσυγχρονισμός τέθηκε στην υπηρεσία της εθνικής ολοκλήρωσης. Με τη σειρά της, η εθνική ολοκλήρωση υπηρέτησε τον εκσυγχρονισμό μέχρι το τέλος, προσφέροντας την αναντικατάστατη πολιτική και ιδεολογική του νομιμοποίηση. Στο γενικό αυτό επίπεδο, γίνεται φανερή η άρρηκτη συνέχεια και συνέπεια του Βενιζελισμού (και του Βενιζέλου προσωπικά). Αν πρέπει κανείς να διακρίνει δύο φάσεις, ίσης περιόδου διάρκειας, είναι επειδή το περιεχόμενο της εθνικής ολοκλήρωσης

άλλαξε αναγκαστικά και ριζικά μετά την Καταστροφή του 1922. Πριν, σήμαινε πρωταρχικά την απελευθέρωση των αλυτρώτων με την αντίστοιχη εδαφική επέκταση του εθνικού κράτους. Μετά, σήμαινε αποκλειστικά την αφομοίωση των πρώην αλυτρώτων ως Νέων Χωρών ή ως προσφύγων πια και την επίτευξη εθνικής ομοιογένειας και μιας νέας εθνικής ταυτότητας μέσα στα οριστικά πλέον κρατικά σύνορα. Έτσι, κατά την πρώτη ηρωική περίοδο του Βενιζελισμού (1910-1920), ο αστικός εκσυγχρονισμός συναρθρώθηκε με τον αλυτρωτισμό, με ιδεολογικό επιστέγασμα τη Μεγάλη Ιδέα. Κατά τη δεύτερη περίοδο (1922-1932), ο αστικός εκσυγχρονισμός συναρθρώθηκε με την οικοδόμηση ενιαίου εθνικού κράτους, με ιδεολογικό επιστέγασμα την Αβασίλευτη Δημοκρατία στην οποία ο Βενιζελισμός επιχείρησε να προσδώσει ευρύτερο ιδεολογικό και κοινωνικό περιεχόμενο.

Ως ανεπανάληπτος συνδυασμός αστικού εκσυγχρονισμού και αστικού εθνικισμού, ο Βενιζελισμός στηρίχθηκε σε εξίσου ανεπανάληπτες ιστορικές προϋποθέσεις (που έλειπαν από τα προγενέστερα εγχειρήματα του Μαυροκορδάτου και του Τρικούπη). Εκμεταλλεύτηκε αδίστακτα και δημιουργικά μία σειρά από διεθνείς συγκυρίες κατά την περίοδο 1910-1920, που πρόσφεραν τις καλύτερες αλλά και τελευταίες ευκαιρίες πραγμάτωσης της Μεγάλης Ιδέας, ως συνεπούς και ρεαλιστικού αλυτρωτισμού. Για πρώτη και τελευταία φορά, άλλωστε, τα συμφέροντα του βρετανικού ιμπεριαλισμού συνέπεσαν και συμπορεύτηκαν με τις ελληνικές εθνικές επιδιώξεις ...

Γ. Θ. Μαυρογορδάτου, «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός»,
στο: Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός,
επιμ. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος - Χρ. Χατζηιωσήφ,
Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ.10.

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο του παραθέματος και τις πληροφορίες του βιβλίου σας, να σχολιάσετε την άποψη ότι ο Βενιζελισμός αποτελούσε «συνδυασμό αστικού εθνικισμού και αστικού εκσυγχρονισμού».

44.

ΠΗΓΗ 1

Ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος

Αποτέλεσμα του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 υπήρξε και η επιβολή στην Ελλάδα Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου ...

Η Ελληνική κυβέρνηση μετά την ήττα, τον Ιούλιο του 1897, κατέβαλε ύστατες προσπάθειες να συμβιβαστεί με τους δανειστές και να αποτρέψει τον έλεγχο. Πρώτα ο διευθυντής της Εθνικής Τράπεζας Στ. Στρέιτ και στη συνέχεια ο Α. Συγγρός ανέλαβαν τις διαπραγματεύσεις με τους εκπροσώπους των ομολογιούχων, αλλά χωρίς επιτυχία ...

Η επίσημη ονομασία του οργανισμού, που ουσιαστικά ανέλαβε τη διαχείριση της Ελληνικής οικονομίας ήταν αρχικά Διεθνής Επιτροπή Ελέγχου. Ο όρος αυτός «όζων δουλείας» αντικαταστάθηκε ύστερα από ένα χρόνο με τον όρο

Διεθνής Οικονομική Επιτροπή (Δ.Ο.Ε.) αλλά στη συνείδηση όλων και στην ιστορία έμεινε η λέξη Έλεγχος, γιατί αυτό ήταν στην πραγματικότητα. ...

Ο οικονομικός έλεγχος που επιβλήθηκε στην Ελλάδα ήταν ιδιαίτερη βαρύς, αλλά αποβλέποντας πάντα στο συμφέρον των ομολογιούχων, είχε και ορισμένες ευνοϊκές επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία. Ο νόμος ΒΦΙΘ' (σημ: σχετικός νόμος που ψηφίστηκε από την ελληνική στις 21 Φεβρουαρίου 1898 και αφορά στην ίδρυση του Δ.Ο.Ε.) περιείχε διατάξεις που περιόριζαν την αναγκαστική κυκλοφορία και έτσι βοηθούσαν τη νομισματική σταθερότητα και τη βελτίωση της εσωτερικής αξίας της δραχμής. Επίσης με τον έλεγχο εμπεδώθηκε η ελληνική πίστη, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα συνάψεως νέων δανείων, που τα χρειάστηκε η Ελλάδα στα χρόνια που ακολούθησαν.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΔ', σσ. 164-165

ΠΗΓΗ 2

Η πτώχευση της Ελλάδας ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα μιας τέτοιας δανειακής επιβάρυνσης εξανάγκασε το ελληνικό κράτος να αποδεχθεί τη μέγιστη των ταπεινώσεων, την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου. Η διεθνής οικονομική επιτροπή, η οποία συστάθηκε με υπόδειξη των Μεγάλων Δυνάμεων, αποτελείτο από εκπροσώπους των ξένων τραπεζών και έδρευε στο ελληνικό έδαφος, ενώ ο ρόλος της δε σταματούσε στον έλεγχο και τη διαχείριση των εσόδων του κράτους, αλλά προχωρούσε και στη **βαρύνουσα γνωμάτευση για την έκδοση χρήματος, για τη σύναψη νέων δανείων και γενικά για όλα σχεδόν τα δημοσιονομικά θέματα.**

Οι υπερεξουσίες αυτές της διεθνούς οικονομικής επιτροπής ουσιαστικά αναιρούσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα τις εξουσίες της ελληνικής κυβέρνησης και του Κοινοβουλίου, καθώς οι αποφάσεις του κράτους για σχεδιασμούς οικονομικής ανάπτυξης ελέγχονταν από εξωελλαδικά κέντρα, ερήμην του ελληνικού λαού.

Με το τρόπο αυτό το ξένο κεφάλαιο, το οποίο την αμέσως προηγούμενη περίοδο (1850-1875) είχε εξουδετερώσει τις σποραδικές και ελάχιστα οργανωμένες προσπάθειες του εγχώριου κεφαλαίου να μπει στη σφαίρα της παραγωγής και να προχωρήσει σε βιομηχανικές επενδύσεις, αυτή την περίοδο (1875-1900) αναλαμβάνει να διεκπεραιώσει το ίδιο κάποιες λειτουργίες με προϋποθέσεις και όρους τέτοιους που θα διασφαλίζουν τα συμφέροντα και την κυριαρχία του.

Σ. Τζόκα, Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα, σσ. 188-189

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραπάνω πηγών να επισημάνετε τις συνέπειες της επιβολής του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου στην εθνική οικονομία.

45.

ΠΗΓΗ 1

Δάνεια

Ο Α. Συγγρός είχε κινητοποιήσει συστηματικά για την διευκόλυνση των Ελλήνων που επιθυμούσαν να αγοράσουν ελληνικά χρεώγραφα του εξωτερικού, τόσο την Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας, όσο και την περίφημη

Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως. Και πραγματικά, πολλοί ήταν εκείνοι που, μολονότι Έλληνες, προτιμούσαν να δανείζον στο ελληνικό κράτος από τα χρηματιστήρια του εξωτερικού ως αλλοδαποί σύμφωνα με τους κανόνες της διεθνούς χρηματαγοράς, παρά ως ημεδαποί σύμφωνα με τους εγχώριους κανόνες. Αυτό εξηγείται από το ότι οι εγγυήσεις που πρόσφερε ο Τρικούπης στους αλλοδαπούς δανειστές ήταν ασύγκριτα ανώτερες από εκείνες που πρόσφερε προς τους εγχώριους.

Έτσι, κατά τον Άγγλο εμπειρογνώμονα Εδ. Λώ, το 1892 βρίσκονταν στα χέρια Ελλήνων της ημεδαπής, ελληνικά χρεώγραφα του εξωτερικού αξίας περίπου 60-80.000.000 χρ. φρ. Επιπλέον θα έπρεπε να προστεθούν τα χρεώγραφα που κατείχαν οι Έλληνες του εξωτερικού. Κατά τον Α. Ανδρεάδη, η συνολική αξία των χρεωγράφων που βρίσκονταν σε χέρια Ελλήνων ήταν ίση με 15% του συνολικού ποσού των δανείων ενώ κατ' άλλους το ποσοστό αυτό έφθανε στην πραγματικότητα ως 30%.

Η υπηρεσία του δημοσίου χρέους απορροφούσε ένα συνεχώς αυξανόμενο ποσό (σε εκ. δρχ.):

1861	1,2
1875	7,7
1877	8,5
1879	17,3
1881	20,3
1890	44,0
1892	55,0

Είναι προφανές ότι το δάνειο του εξωτερικού έγιναν τελικά ένας παράγοντας που συνέβαλε στη διεύρυνση (και όχι στην κάλυψη) του ελλείμματος και μέσω αυτής στην οικονομική χρεωκοπία του 1893. Με άλλα λόγια, τα δάνεια αντί να αναστείλουν την πτώχευση, την επέσπευσαν. Όμως από την άλλη πλευρά, ο Τρικούπης, χάρη στα δάνεια, πέτυχε κατά την «τρελή δεκαετία» (κατά την έκφραση του Thery), 1882-1892, να έχει στη διάθεσή του όλα τα απαιτούμενα χρηματοδοτικά μέσα ...

«Ακατανόητον μου φαίνεται πως μέχρι του 1890, οι ξένοι κεφαλαιούχοι εδείχθησαν τόσο προθυμοί να μας δανείσωσι τοσαύτα εκατομμύρια», γράφει ο Α. Ανδρεάδης. Πραγματικά, απορεί κανείς τι είδους εμπιστοσύνη ήταν αυτή που έδειχναν οι κύκλοι του κεφαλαίου σε ένα κράτος που είχε επανειλημμένα πτωχεύσει στο παρελθόν, που δεν παρουσίαζε καμιά οικονομική σταθερότητα προτιμήσεως των Ευρωπαίων υπέρ της οθωμανικής ακεραιότητας. Ο ίδιος ο Ανδρεάδης επικαλείται τρεις λόγους στην προσπάθειά του να εξηγήσει αυτό το «παράδοξο». Κατά πρώτο, αναφέρει την εμπιστοσύνη των ξένων προς τον Τρικούπη ... Και τέλος, ο ίδιος αναφέρει τον τρίτο λόγο, ο οποίος στην ουσία είναι και ο μοναδικός: «οι Ευρωπαίοι κεφαλαιούχοι παρεκινήθησαν να μας δανείσωσι τα εκατομμύρια των λόγω των επικρατούντων εκεί χαμηλών τόκων».

Έτσι, ο τόκος των δανείων ήταν σχετικά χαμηλός, γιατί την ίδια εποχή στην Ευρώπη ήταν κατά 4 με 5 φορές χαμηλότερος. Εξάλλου οι δανειστές, εκμεταλλεζόμενοι την ανάγκη για κεφάλαια του ελληνικού κράτους, δέχονταν βέβαια μια μακροχρόνια διορία χρεωλυσίας (75-100 έτη), αλλά επέβαλλαν και μια τιμή εκδόσεως εξαιρετικά χαμηλή. Αποτέλεσμα ήταν ότι οι δανειστές με

εγχώριων παραγωγικών δομών και η εκβιομηχάνιση, που σημειώνονται κατά τα έτη 1923-1928 και 1932-1936, οφείλονται επίσης, σε πολύ μεγάλο μέρος σε κεφάλαια που συρρέουν από το εξωτερικό.

Η εισβολή των ξένων κεφαλαίων στη χώρα κατά την περίοδο αυτή είναι πολύ σημαντικότερη σε όγκο και σε έκταση από εκείνη που σημειώθηκε στην εποχή του Τρικούπη. Κατά το διάστημα της «τρελής δεκαετίας», που οδήγησε στην τρικουπική πτώχευση, το σύνολο των δανείων είχε φθάσει τα 640 εκ. χρυσά φράγκα. Κατά τη νεώτερη χρηματιστική περιπέτεια, της δεκαετίας 1922-1932, που οδήγησε στην πτώχευση του 1932, το σύνολο των δανείων που συνάφθηκαν από το εξωτερικό έφθασε τα 1.022 εκ. χρυσά φράγκα. Και στις δύο περιπτώσεις το μέγεθος του εξωτερικού χρέους ήταν εξίσου υπέρογκο και αντιπροσώπευε περίπου το 150% του ετησίου ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος της χώρας.

Παρόλες τις δικαιολογημένες επικρίσεις που έχουν ασκηθεί κατά των όρων συνάψεως των δανείων και γενικότερα της δανειακής πολιτικής του ελληνικού κράτους, θα πρέπει από μια άλλη πλευρά να αναγνωρισθεί ότι τα δάνεια αυτά, έστω και υπό δυσμενείς για την Ελλάδα όρους, λειτούργησαν αντικειμενικά, ώστε να κινητοποιήσουν τις εγχώριες παραγωγικές διαδικασίες και να ευνοήσουν έτσι την οικονομική ανάπτυξη της χώρας στο μεσοπόλεμο. Συνέβαλαν στη δραστηριοποίηση της οικονομίας με δύο τρόπους: α) ως τοποθετήσεις, επενδύσεις, δημόσιο χρέος, επέφεραν την αύξηση της παραγωγής και της απασχολήσεως, την ανάπτυξη του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία και τη διεύρυνση των αστικών κοινωνικών σχέσεων και β) οι τοκογλυφικές επιδιώξεις των δανειστών έφεραν το αντίθετο ακριβώς αποτέλεσμα: με την πτώχευση του 1932, η Ελλάδα όχι μόνο σταμάτησε τελείως τις διεθνείς πληρωμές της, αλλά και δεσμεύτηκε οριστικά στην οδό της οικονομικής αυτάρκειας, η οποία έδωσε νέα ώθηση στην εγχώρια αγορά και οικονομία.

Όμως, παρόλες τις συνθήκες της σχετικής αυτάρκειας και απομονώσεως από τη διεθνή αγορά, μετά ο 1932, όπως παρατηρεί και ο Ξ. Ζολώτας (1936), τα κεφάλαια από το εξωτερικό δε σταμάτησαν να συρρέουν. Το σύνολο των κεφαλαίων, καταθέσεων και αποθεματικών των τραπεζών δε σταμάτησε να αυξάνει στην Ελλάδα σε όλη την περίοδο του μεσοπολέμου ... Ποια ήταν λοιπόν η αιτία αυτών των κινήσεων του κεφαλαίου σε διεθνή κλίμακα;

Η ύφεση και κρίση του διεθνούς συστήματος μετά το 1920, περιορίζοντας την αγορά στα παραδοσιακά δυτικο-ευρωπαϊκά κέντρα του διεθνούς εμπορίου, εξώθησε τα κεφάλαια στην αναζήτηση νέων αγορών για επενδύσεις ή τοποθετήσεις. Στην Ελλάδα, τα ξένα κεφάλαια δεν επενδύθηκαν μόνο και μόνο για να βοηθήσουν στην προσφυγική αποκατάσταση, αλλά επίσης για να εκμεταλλευθούν τις νέες ευκαιρίες που δημιουργούνταν με την αιφνίδια διεύρυνση της εγχώριας αγοράς. Η ανάπτυξη των δομών της εγχώριας αγοράς, η οποία επιτελέστηκε στην Ελλάδα μετά το 1922 υπό την αιγίδα του κράτους, ήταν, στο βάθος, το κίνητρο που επέφερε στη χώρα τη συρροή με κάθε μορφή των ξένων κεφαλαίων. Η οικονομική σταθεροποίηση, που άρχισε

από το 1924 στην Ελλάδα και κατέληξε στη νομισματική σταθεροποίηση του 1928 και στην εξυγίανση του πιστωτικού συστήματος, ήταν το κυριότερο επιχείρημα που έπεισε τους ξένους χρηματοδότες να τοποθετήσουν κεφάλαια στην Ελλάδα. Αυτό έγινε όχι μόνο με τη μορφή των προσφυγικών δανείων, αλλά και με δάνεια που απέβλεπαν στη χρηματοδότηση δημόσιων έργων, αποξηραντικών, υδρευτικών ή ακόμη στην επέκταση του οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου. Τα δημόσια έργα ήταν ένας χώρος για επικερδείς τοποθετήσεις κεφαλαίου, αφού η οικονομική γενικά δραστηριότητα αναπτυσσόταν όσο το ισοζύγιο πληρωμών και τα δημοσιονομικά διατηρούνταν σε ισορροπία. Παράλληλα, η ανάπτυξη της αγοράς και η βελτίωση του κλίματος των επενδύσεων προσείλκυαν στην Ελλάδα, από τα μέσα της δεκαετίας 1920-1930, και ξένα ιδιωτικά κεφάλαια, είτε σε απευθείας παραγωγικές επενδύσεις είτε για τη χρηματοδότηση ελληνικών ιδιωτικών επιχειρήσεων ... Στην άλλη κατηγορία, δηλ. των άμεσων επενδύσεων, ανήκουν οι περιπτώσεις των ξένων εταιριών. Πάουερ, Ούλεν, Φαουντέισιον κλπ. που εγκαταστάθηκαν κατά τα χρόνια αυτά στην Ελλάδα. Υπήρξε δηλαδή μετά το 1924 μια γενική εισβολή του ξένου κεφαλαίου στη χώρα, και όχι μόνο για την αποκατάσταση των προσφύγων.

I.E.E., τ. ΙΕ', σσ. 335-336

Με βάση τα παραθέματα, την εικόνα και τις ιστορικές σας γνώσεις:

- α) Να παρουσιάσετε τα αίτια των επανειλημμένων δανεισμών των ελληνικών κυβερνήσεων και τις θετικές και αρνητικές συνέπειες τους στην εθνική οικονομία.
- β) Να διερευνήσετε τις σχέσεις των εξωτερικών και των εσωτερικών δανείων με τη πτώχευση του 1893 και την οικονομική κρίση του 1932.
- γ) Να εντοπίσετε τις διαφορές ανάμεσα στις δύο περιόδους δανείων.
- δ) Να εντοπίσετε τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στις επενδύσεις των εταιριών σε δημόσια έργα (Ούλεν, Πάουερ) και στα δάνεια από το εξωτερικό.

46.

ΠΗΓΗ

Η αξιοσημείωτη βιομηχανική ανάπτυξη κατά τα έτη 1923-1938 έφερε την Ελλάδα στην πρώτη θέση των βιομηχανικών επιδόσεων σε παγκόσμια κλίμακα (πλην της Ιαπωνίας και της ΕΣΣΔ) ...

Με άλλα λόγια, η ελληνική βιομηχανία αναπτύχθηκε σαν μια προοδευτική «υποκατάσταση των εισαγωγών». Αυτό επιβεβαιώνεται με τις μεταβολές που σημειώθηκαν στην σύνθεση και στην προέλευση των προμηθευτών της εγχώριας αγοράς: στα 1928 η ελληνική βιομηχανία κάλυπτε μόλις τα 58% των αναγκών της εγχώριας αγοράς βιομηχανικών ειδών, ενώ το 1938 είχε φθάσει να καλύπτει τα 78, 84%. Έτσι, η ελληνική αγορά έγινε λιγότερο εξαρτημένη από το εξωτερικό. Όμως και η ελληνική βιομηχανία έγινε περισσότερο

ανεξάρτητη από το εξωτερικό, δεδομένου ότι η βιομηχανική χρησιμοποίηση αλλοδαπών πρώτων υλών από 43% του συνόλου των πρώτων υλών στη χώρα το 1928 μειώθηκε σε 25% το 1938 ... Οι εγχώριες πρώτες ύλες εκτοπίζουν τις εισαγόμενες από το εξωτερικό, τα εγχώρια βιομηχανικά προϊόντα εκτοπίζουν τα εισαγόμενα και η εγχώρια ζήτηση εκτοπίζει τη διεθνή. Αυτές ήταν οι προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες αναπτύχθηκε η ελληνική βιομηχανία στο μεσοπόλεμο ... Αναπτύχθηκαν έτσι ως επί το πλείστον οι κλάδοι της ελαφράς βιομηχανίας που ήταν συνδεδεμένοι με τις ανάγκες για άμεση κατανάλωση. Ο πιο αντιπροσωπευτικός κλάδος της ελληνικής εκβιομηχανίσεως κατά την περίοδο αυτή ήταν η κλωστούφαντουργία ... Ανάλογη αύξηση σημείωσε η παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος και ο κλάδος των οικοδομών ...

Με άλλα λόγια, η ελληνική βιομηχανία αναπτύχθηκε με βάση την ελληνική αγορά ασφαλώς, η ζήτηση όμως για ελληνικά προϊόντα συμπληρώθηκε από τις νέες αγορές που αναπτύχθηκαν στην περίοδο της διεθνούς κρίσεως, όχι στο κέντρο του διεθνούς συστήματος (Αγγλία, Γαλλία), αλλά σε παράκεντρες περιοχές (κεντρική Ευρώπη, Βαλκάνια, Μέση Ανατολή). Από αυτή την άποψη, η σχέση της ελληνικής αναπτύξεως με την πορεία του διεθνούς συστήματος φαίνεται ακόμη μια φορά ότι δεν ήταν ούτε παράλληλη ούτε γραμμική, αλλά αντίστροφη και αντιθετική. Τις παραδοσιακές αγορές αντικατέστησαν, αφενός οι νέες αγορές, με το μηχανισμό του *clearing*, και αφετέρου η αναπτυσσόμενη εγχώρια αγορά. Όμως ο μηχανισμός των συμψηφιστικών ανταλλαγών είχε σαν συνέπεια οι νέες παράκεντρες αγορές να μη λειτουργούν πια όπως οι παραδοσιακές: εφόσον οι διεθνείς πληρωμές ενεργούνταν, στα πλαίσια του *clearing*, με το ίδιο το νόμισμα της χώρας που έκανε τις εξαγωγές, είναι προφανές ότι οι συμψηφιζόμενες εμπορικές ροές διαμορφώνονταν με βάση όχι την αγορά, αλλά τα υπό συμψηφισμό μεγέθη. Για το λόγο αυτό, σε τελευταία ανάλυση, η μόνη πραγματική αγορά για την ελληνική βιομηχανία ήταν εγχώρια. Αυτό άλλωστε εξέφραζε το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο (ΑΟΣ) του Κράτους στα 1939, όταν διαπίστωνε ότι «το κέντρο βαρύτητας δεν δύναται να είναι πλέον η έξωθεν της Ελλάδος πηγάζουσα ασταθής δύναμις, αλλάι πολλαπλαί δυνατότητες που περικλείει αυτή αύτη η χώρα».

Η βελτίωση του επιχειρηματικού κλίματος στην Ελλάδα μετά το 1922 και το 1923 ήταν αισθητή από κάθε άποψη. Ο Εμμ. Τσουδερός, Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, σημείωνε στην ετήσια έκθεσή του το 1933 ότι μόνο τα προστατευτικά μέτρα του 1932 μαζί με την υποτίμηση της δραχμής είχαν επιφέρει μια γενική αύξηση της αξίας της βιομηχανικής παραγωγής κατά 10% ως 30% ...

Το ευμενές επιχειρηματικό κλίμα δεν ήταν μόνο συνέπεια του προσφυγικού ζητήματος και της διεθνούς κρίσεως, αλλά είχε διαμορφωθεί επίσης από μια σειρά μέτρων κυβερνητικής πολιτικής.

Η προστατευτική πολιτική στο μεσοπόλεμο θεμελιώθηκε αρχικά με το νόμο 2948 του 1922 και με το δασμολόγιο του 1926. Η προστασία αυτή προέβλεπε απαλλοτριώσεις κτημάτων για βιομηχανική χρήση, ορισμένες φορολογικές

απαλλαγές των μερισμάτων βιομηχανικών μετοχών, και δασμολογικές ατέλειες για την εισαγωγή κεφαλαιουχικών μηχανημάτων ...

Η προστασία της ελληνικής βιομηχανίας δεν επρόκειτο να συστηματοποιηθεί παρά μόνο το 1931-1932. Όμως και στην περίπτωση αυτή, η προστασία δε θεωρήθηκε σαν ένας στόχος, αλλά σαν ένα μέσο για την αποκατάσταση της δημοσιονομικής και συναλλαγματικής ισορροπίας. Από αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του υπουργού Οικονομικών Γ. Καφαντάρη προς τους Έλληνες βιομηχάνους: «αδιαφορώ απολύτως δια την βιομηχανίαν και θεωρώ ως μοναδική χρησιμότητά της το ότι αυτή συντελεί εις την ύπαρξιν ενός δασμολογίου συλλέγοντος το ήμισυ των εσόδων του δημοσίου προϋπολογισμού».

Η προστασία της βιομηχανίας δεν ήταν αυτοσκοπός, αλλά μέσο για τη βελτίωση των συνθηκών του δημοσίου ταμείου. Και όμως, αυτή η ταμειευτική και συναλλαγματική επιδίωξη του κράτους επενεργούσε προστατευτικά πάνω στη βιομηχανία. Παράλληλα, τα ταμειευτικά κίνητρα επέφεραν την όλο και μεγαλύτερη παρέμβαση του κράτους στην οικονομία.

Τα μέτρα του 1931-1932 παρέδωσαν τα ηνία της εθνικής οικονομίας στα χέρια του κράτους και των οργάνων του. Η δραχμή υποτιμήθηκε, το συνάλλαγμα δεσμεύθηκε, οι εισαγωγές περιορίσθηκαν ποσοτικά, οι δασμοί πολλαπλασιάσθηκαν. Ολόκληρο το πολύπλοκο αυτό σύστημα για την εξασφάλιση της διεθνούς και της εσωτερικής ισορροπίας και της αξιοπιστίας του ελληνικού κράτους κατέληξε αφενός στο να ανεβαίνει τη δασμολογική προστασία συνολικά γύρω στο 50%-100% της αξίας επί των εισαγομένων και αφετέρου να αποκλείσει ρητά την εισαγωγή ορισμένων ειδών ή πέρα από ορισμένες ποσότητες.

Η εξέλιξη αυτή μετά το 1932 επιβεβαίωσε ότι στην Ελλάδα ο κεντρικός άξονας του σχηματισμού της εγχώριας αγοράς και παραγωγής ήταν το κράτος. Οι κρατικές πρωτοβουλίες ήταν αυτές που άνοιξαν με συνέπεια, έστω και έμμεσα, το δρόμο προς τη βιομηχανική ανάπτυξη. Μόνο που, εξαιτίας του εξαρτημένου χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας, η εκβιομηχάνιση παρέμεινε οργανικά εξαρτημένη από το κράτος, δεν απομακρυνόταν από αυτό, αλλά περιφερόταν μόνιμα γύρω του. Οι Έλληνες επιχειρηματίες δεν μπορούσαν να αναπτυχθούν χωρίς την κρατική υποστήριξη και στη συνέχεια πάντως παρέμειναν οργανικά εξαρτημένοι από αυτήν.

Ήδη στα 1929, ο πρόεδρος του Συνδέσμου Βιομηχάνων, Α. Χατζηκυριάκος, αξίωνε τη διαρρύθμιση του εξωτερικού εμπορίου από το κράτος, ως μια προϋπόθεση για την ιδιωτική βιομηχανική ανάπτυξη. Στην ουσία, το αίτημα αυτό προανήγγειλε τα μέτρα του 1932. Η κρατική παρέμβαση ήταν απαραίτητη για την προώθηση των δομών που θα στήριζαν οργανικά την εκβιομηχάνιση. Έτσι, κράτος και ιδιωτική επιχείρηση βρέθηκαν αναπόσπαστα συνδεδεμένα στην Ελλάδα.

Ι.Ε.Ε., τ, ΙΕ', σσ. 338-340

Λαμβάνοντας υπόψη σας το παράθεμα και το κείμενο του βιβλίου σας:

- α) Να τεκμηριώσετε την άποψη ότι «οι Έλληνες επιχειρηματίες δεν μπορούσαν ν' αναπτυχθούν χωρίς την κρατική υποστήριξη κατά τα έτη 1923-1938».
- β) Να αναλύσετε τη σχέση ανάμεσα στον κρατικό προστατευτισμό στο οικονομικό επίπεδο και στον κρατικό παρεμβατισμό (ολοκληρωτισμό) στο πολιτικό επίπεδο.

47.

ΠΗΓΗ 1

Οι πρόσφυγες

Η προσφυγιά κίνησε κι απλώθηκε σ' ολόκληρη την έκτασή της Ελλάδας, σαν το ποτάμι που ξεχείλισε και έχασε τη στράτα του, σαν το πεινασμένο κοπάδι ν' αναζητάει βοσκή. Οι καταυλισμοί και οι περιμαντρωμένοι χώροι δεν τη χωρούσαν πια και δεν την κρατούσαν. Ενάμισυ εκατομμύριο πεινασμένα στόματα... Ενάμισυ εκατομμύριο φτηνά χέρια... Ενάμισυ εκατομμύριο διψασμένοι άνθρωποι για δουλειά, για γαλήνη, για ελπίδα, τριγυρνούν στους δρόμους της Ελλάδας με τα χέρια στις τσέπες της ανέχειας! Έβγαλε ο πρόσφυγας τη ζωή του στον πλειστηριασμό της φτήνιας όσο-όσο. Για ένα μεροκάματο στο εργοστάσιο. Για μια χούφτα καλαμπόκι στα χωράφια... Κι ήταν κι άλλες χιλιάδες που τράβηξαν κατά τα έλη, ατέλειωτα έλη και μιλιούνια κουνούπια. Είχαν γίνει οι άνθρωποι σαν την κίτρινη φυλή.

Σωστοί κούληδες. Και τα «εγγειοβελτιωτικά έργα και η αποξήρανσις των ελών» κουδούνιζαν σε κάθε εκλογική περίοδο, το ίδιο κούφια κι άκαρπα όπως και η «αστική αποκατάστασις των προσφύγων».

Διδώ Σωτηρίου, *Οι νεκροί περιμένουν.*

[Πηγή: *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, τεύχος Γ', Γ' Λυκείου, σ. 197]

ΠΗΓΗ 2

Αντιμέτωπη του προβλήματος Αποκατάστασης των Προσφύγων από το κράτος
Στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων το ελληνικό δημόσιο παραχώρησε εκτάσεις 5.000.000 στρεμμάτων, αξίας 13.000.000 λιρών περίπου για να πραγματοποιήσει το έργο της αποκαταστάσεως. Οι εκτάσεις αυτές προέρχονταν από τις ακόλουθες πηγές: 1) δημόσιες γαίες, 2) απαλλοτριώσεις και επιτάξεις ιδιωτικών γαιών βάσει και της αγροτικής μεταρρυθμίσεως και 3) ιδιοκτησίες των μουσουλμάνων που μεταφέρθηκαν στην Τουρκία.

.....
Για να ενισχυθούν οι προσφυγικές οικογένειες της υπαίθρου η επιτροπή και η κυβέρνηση διένειμαν πάνω από 245.000 ζώα και μεγάλες ποσότητες γεωργικών εργαλείων. Τα 2/3 των εξόδων της επιτροπής δαπανήθηκαν στη Μακεδονία με αποτέλεσμα να αναζωογονηθεί το τμήμα αυτό της Ελλάδος σε τέτοιο βαθμό, ώστε σύμφωνα με τις εντυπώσεις του John Campbell⁵ το 1930, δυσκολευόταν κανείς να αναγνωρίσει το έρημο τόπο του 1923 -«εκεί που

⁵ Εκπρόσωπος της Τράπεζας της Αγγλίας, μέλος της Ε.Α.Π.

προηγουμένως έβλεπες τεράστιες ακαλλιέργητες εκτάσεις υπάρχουν σήμερα χωριά που ανθούν, γεμάτα ζώα και με φανερά τα σημάδια της ανέσεως, και σε μερικές περιπτώσεις της ευμάρειας ... Τα αποτελέσματα αυτά οφείλονται κυρίως στο θάρρος, την ενεργητικότητα, την εργατικότητα και τη δεκτικότητα σε νέες ιδέες που χαρακτηρίζουν και την πλειοψηφία των προσφύγων».

Ωστόσο, αν η εγκατάσταση των προσφύγων σε αγροτικές περιοχές, που αποτέλεσε και το κύριο έργο της Ε.Α.Π. και απορρόφησε το μεγαλύτερο μέρος των πόρων που διέθετε, πραγματοποιήθηκε με αρκετή επιτυχία, η εγκατάσταση στα αστικά κέντρα παρουσίασε πολύ μεγαλύτερες δυσχέρειες ... Η εγκατάσταση στα αστικά κέντρα στοίχισε στην Ε.Α.Π. το 1/5 από ό,τι οι αγροτικές εγκαταστάσεις. Ως το τέλος του 1929 η επιτροπή είχε κτίσει 27.000 περίπου κατοικίες σε 125 νέους συνοικισμούς και το κράτος 25.000 κατοικίες, χωρίς να λυθεί το πρόβλημα της άθλιας διαβίωσης σε αυτοσχέδιες τσίγγινες παράγκες 30.000 περίπου προσφυγικών οικογενειών. ...»

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ', σ.302.

ΠΗΓΗ 3

Η δεκαετία των πολέμων ανάμεσα στα 1912 και 1922 είχε αναστατώσει την οικονομία της Παλαιάς Ελλάδας. Η χώρα δεν είχε το χρόνο να αναπτύξει τα φτωχά, αλλά εν δυνάμει πλούσια εδαφικά της κέρδη. Η μαζική εισροή προσφύγων συνέβη σε μια περίοδο που τα ελληνικά δημόσια οικονομικά βαρύνονταν από στρατιωτικά έξοδα και που η Ελλάδα ήταν αποκλεισμένη από τις χρηματαγορές της Ευρώπης. Ήταν φανερό ότι η οικονομική ανασυγκρότηση μπορούσε να χρηματοδοτηθεί μόνο με τον εξωτερικό δανεισμό. Η διαδικασία ξεκίνησε με το προσφυγικό δάνειο του 1924 από την Κοινωνία των Εθνών και συνεχίστηκε, μετά το διάλειμμα του Πάγκαλου, με περαιτέρω διαπραγματεύσεις μεταξύ της Κ.Τ.Ε. και των ελληνικών αρχών, καταλήγοντας σε μαζικές εισαγωγές ξένου κεφαλαίου και τεχνικής βοήθειας, από το 1928 και μετά.

Mark Mazower, Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα, 1932-1936
στο: Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός,
Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 174.

Αφού μελετήσετε τα παραθέματα και λάβετε υπόψη τις σχετικές πληροφορίες του βιβλίου σας:

- α) Να παρουσιάσετε τις ενέργειες στις οποίες προέβη το ελληνικό κράτος για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της αποκατάστασης των προσφύγων.
- β) Να εκτιμήσετε την αποτελεσματικότητα των ενεργειών αυτών.

48.

ΠΗΓΗ

Οι μεγάλες επενδύσεις

Η ύφεση και κρίση του διεθνούς συστήματος μετά το 1920, περιορίζοντας την αγορά στα παραδοσιακά δυτικο-ευρωπαϊκά κέντρα του διεθνούς εμπορίου, εξώθησε τα κεφάλαια στην αναζήτηση νέων αγορών για επενδύσεις ή τοποθετήσεις. Στη Ελλάδα, τα ξένα κεφάλαια δεν επενδύθηκαν μόνο και μόνο για να βοηθήσουν στην προσφυγική αποκατάσταση, αλλά επίσης για να εκμεταλλευτούν τις νέες ευκαιρίες που δημιουργούνταν με την αιφνίδια διεύρυνση της εγχώριας αγοράς. Η ανάπτυξη των δομών της εγχώριας αγοράς, η οποία επιτελέστηκε στην Ελλάδα μετά το 1922 υπό την αιγίδα του κράτους, ήταν στο βάθος το κίνητρο που επέφερε στη χώρα μας τη συρροή με κάθε μορφή των ξένων κεφαλαίων. Η οικονομική σταθεροποίηση, που άρχισε από το 1924 στην Ελλάδα και κατέληξε στη νομισματική σταθεροποίηση του 1928 και στην εξυγίανση του πιστωτικού συστήματος, ήταν το κυριότερο επιχείρημα που έπεισε τους ξένους χρηματοδότες να τοποθετήσουν κεφάλαια στην Ελλάδα. Αυτό έγινε όχι μόνο με τη μορφή προσφυγικών δανείων, αλλά και με δάνεια που απέβλεπαν στη χρηματοδότηση δημόσιων έργων, αποξηραντικών, υδρευτικών ή ακόμη επέκταση του οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου. Τα δημόσια έργα ήταν ένας χώρος για επικερδείς τοποθετήσεις κεφαλαίου, αφού η οικονομική γενικά δραστηριότητα αναπτυσσόταν όσο το ισοζύγιο πληρωμών και τα δημοσιονομικά διατηρούνταν σε ισορροπία. Παράλληλα, η ανάπτυξη της αγοράς και η βελτίωση του κλίματος των επενδύσεων προσείλκυσαν στην Ελλάδα, από τα μέσα της δεκαετίας 1920-1930, και ξένα ιδιωτικά κεφάλαια, είτε σε απευθείας παραγωγικές επενδύσεις είτε για τη χρηματοδότηση ελληνικών ιδιωτικών επιχειρήσεων. Το ύψος του ιδιωτικού δανεισμού από το εξωτερικό, κατά την περίοδο 1922-1932 έφθασε περίπου τα 108 εκ. δολάρια, ήτοι το 20% του συνολικού (δημόσιου και ιδιωτικού) εξωτερικού χρέους. Στην άλλη κατηγορία δηλ. των άμεσων επενδύσεων, ανήκουν οι περιπτώσεις των ξένων εταιριών Πάουερ, Ούλεν, Φαουντέισιον κλπ. που εγκαταστάθηκαν κατά τα χρόνια αυτά στην Ελλάδα.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ', σ. 336.

Αφού μελετήσετε το παράθεμα και λάβετε υπόψη τις σχετικές πληροφορίες του βιβλίου σας:

- α) Να προσδιορίσετε τους λόγους οι οποίοι ευνόησαν τις επενδύσεις ξένων κεφαλαίων στην Ελλάδα μετά το 1922.
- β) Να επισημάνετε τις συνέπειες των επενδύσεων αυτών στην οικονομική ζωή της χώρας.

49. Κάτω από ποιες συνθήκες σημειώθηκε:

- α) η αναδίπλωση του παροικιακού Ελληνισμού και η σύμπτυξή του στους χώρους γύρω από το Αιγαίο;
- β) η δυνατότητα για αστική ανάπτυξη στα Βαλκάνια και ιδίως στον ελλαδικό χώρο;

50. Οικονομικές και πολιτικές επιπτώσεις της ύπαρξης του Θεσσαλικού προβλήματος.
51. Ποια γεγονότα θεωρείτε ως συμπτώματα μιας κοινωνικής δομής και ενός συστήματος διακυβέρνησης που δεν ανταποκρινόταν στις σταθερά αυξανόμενες κοινωνικές ανάγκες και στην πρόκληση πολιτικοποίησης των μαζών; (κατά την περίοδο 1910-1922);
52. Να αναφέρετε τα κοινωνικά προβλήματα που, θεωρείτε, κρίσιμα την περίοδο (1910-1922); (πρόβλημα γαιοκτησίας κλπ.)
53. Ποιες είναι οι συνθήκες εκείνες που όξυναν τις υφιστάμενες κοινωνικές πιέσεις και επέσπευσαν τη ρύθμιση του αγροτικού προβλήματος;

Ερωτήσεις σύντομης απάντησης

1. Να διερευνήσετε τους λόγους για τους οποίους η οικονομία της Ελλάδας, πολλές δεκαετίες μετά την ανεξαρτησία της, εξακολουθεί να είναι αρχαϊκή.
2. Σε ποιο μοντέλο (πρότυπο) ανάπτυξης είναι προσανατολισμένη η χώρα και για ποιους λόγους αυτό δεν επιτυγχάνεται αρκετές δεκαετίες μετά την απόκτηση της ανεξαρτησίας;
3. Να παρουσιάσετε τις επιπτώσεις που είχε στον πολιτικό και οικονομικό τομέα της μικρής Ελλάδας η ύπαρξη ισχυρών κέντρων ελληνισμού έξω από τα σύνορά της και η εθνική ιδεολογία που δημιουργήθηκε ως επακόλουθό της.
4. Να εξηγήσετε πώς το όραμα της “Μεγάλης Ιδέας” αποτέλεσε τροχοπέδη στην εσωτερική ανάπτυξη του ελληνικού κράτους.
5. α) Για ποιους λόγους το μέχρι το 1913 εμπόριο της Ελλάδας ήταν κατά κανόνα εξωτερικό και ποιες συνέπειες είχε αυτό στην ελληνική οικονομία;
β) Να το συγκρίνετε με το εμπόριο των ελλήνων του εξωτερικού.
6. Να προσδιορίσετε τους λόγους για τους οποίους η εσωτερική εμπορική κίνηση της Ελλάδας παρέμεινε σε χαμηλά επίπεδα κατά τον 19ο αιώνα.

7. Να αναφέρετε σύντομα τους λόγους που ευνόησαν την ανάπτυξη του εμπορίου της Ελλάδας με το εξωτερικό κατά το 19ο αιώνα.
8. Να επισημάνετε τις συγκυρίες που ευνόησαν τη ναυτιλιακή και εμπορική δραστηριότητα των Ελλήνων προεπαναστατικά και να εντοπίσετε τι απέμεινε από αυτήν μετά τη δεκαετία 1820-1830.
9. Να αιτιολογήσετε τη ναυτιλιακή και εμπορική ανάπτυξη πολλών παραλιακών περιοχών του ελληνικού χώρου κατά τον 18ο αιώνα.
10. Να αναφέρετε τις ενέργειες στις οποίες προέβη το ελληνικό κράτος και η ιδιωτική πρωτοβουλία για την ανάπτυξη της ελληνικής ατμοπλοΐας μετά τα μέσα του 19ου αιώνα.
11. Να αναφέρετε τους παράγοντες που ανέδειξαν τη Σύρο σε σημαντικό κέντρο της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας μετεπαναστατικά (βλ. και προσφυγικό).
12. α) Να ορίσετε τις “εθνικές γαίες”.
β) Να αναφέρετε τους τρόπους αξιοποίησής τους από το ελληνικό κράτος στη διάρκεια του Αγώνα Ανεξαρτησίας.
13. Να καταδείξετε τις παραμέτρους που κατέστησαν σύνθετο πρόβλημα τη διανομή των “εθνικών γαιών”.
14. Να αναφέρετε τις συνέπειες του πολυτεμαχισμού των “εθνικών γαιών” στο πολιτικοκοινωνικό επίπεδο.
15. Να παρουσιάσετε τον τρόπο με τον οποίο επιλύθηκε το πρόβλημα των “εθνικών γαιών” κατά τα χρόνια 1870-71.
16. Να επισημάνετε τις συνέπειες της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1871 στην οικονομική ζωή της Ελλάδας.
17. Να διερευνήσετε τους λόγους για τους οποίους η δημιουργία τραπεζικού συστήματος στην Ελλάδα αποτέλεσε κεντρικό σημείο στους κυβερνητικούς σχεδιασμούς.
18. α) Ποιες ανάγκες επεδίωκε να καλύψει η ίδρυση τραπεζικών ιδρυμάτων στην Ελλάδα το 19ο αιώνα;
β) Κάτω από ποιες συνθήκες ιδρύθηκε η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας; Να παρουσιάσετε συνοπτικά τη δραστηριότητά της στα πρώτα στάδια της ίδρυσής της.

19. Πώς θα χαρακτηρίζατε το πιστωτικό σύστημα της χώρας και ποια σχέση είχε με την τοκογλυφία;
20. Να αναφέρετε τους παράγοντες που συνετέλεσαν στην ανάπτυξη της εκμετάλλευσης του υπεδάφους κατά τον 19ο αιώνα στην Ελλάδα.
21. α) Να αναφέρετε τους λόγους για τους οποίους η βιομηχανική ανάπτυξη παρέμεινε στάσιμη κατά τις πρώτες δεκαετίες της Ανεξαρτησίας.
β) Να παρουσιάσετε τους λόγους για τους οποίους η βιομηχανική ανάπτυξη υπήρξε υποτονική μέχρι το 1912-1913.
22. Να προσδιορίσετε τα χαρακτηριστικά των πρώτων μονάδων παραγωγής στον ελληνικό χώρο κατά τις πρώτες δεκαετίες της Ανεξαρτησίας.
23. Να αναφέρετε τους παρωθητικούς και ανασταλτικούς παράγοντες για την κατασκευή οδικού δικτύου.
24. Ποιες άλλες κατηγορίες δημοσίων έργων γνωρίζετε πλην της συγκοινωνίας;
25. Κάτω από ποιες συνθήκες και συγκυρίες δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για υλοποίηση των σχεδίων κατασκευής σιδηροδρομικών δικτύων;
26. Να παρουσιάσετε την προσφορά του σιδηροδρομικού δικτύου στην Ελλάδα.
27. Να προσδιορίσετε τους λόγους που οδήγησαν στη διακοπή των επενδύσεων στο χώρο του σιδηροδρόμου.
28. Να εντοπίσετε τις συνέπειες που είχε η λειτουργία του σιδηροδρόμου στην ελληνική κοινωνία.
29. Να παρουσιάσετε τους λόγους που επέβαλλαν τη δανειοληπτική πολιτικών των ελληνικών κυβερνήσεων και τις επιπτώσεις που συνεπάγονταν στην εθνική οικονομία κατά τα έτη (1824-1890).
30. Να αναφερθείτε στο ρόλο του Δ.Ο.Ε. και στα αποτελέσματα που είχε.
31. Ποιες ανάγκες, στη δεκαετία του 1860, οδήγησαν το ελληνικό κράτος στην αναζήτηση τρόπων αξιοποίησης των δυνατοτήτων της ομογένειας;
32. α) Να προσδιορίσετε τις συνθήκες που οδήγησαν τους έλληνες κεφαλαιούχους της Διασποράς στο να αναζητήσουν στην Ελλάδα νέο πεδίο επιχειρηματικής δραστηριότητας.
β) Σε ποιους τομείς της οικονομίας του ελληνικού κράτους αναπτύχθηκε η επιχειρηματική τους δραστηριότητα;

33. Να περιγράψετε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες έλαβε χώρα η μαζική εισροή (διείσδυση) κεφαλαίου από τους ομογενείς της διασποράς στην Ελλάδα.
34. Γιατί χαρακτηρίζεται το εξωελλαδικό ελληνικό κεφάλαιο χρυσή εφεδρεία;
35. Πώς αντιμετώπιζαν οι έλληνες της Διασποράς το ελληνικό βασίλειο κατά τις πρώτες δεκαετίες του ελεύθερου βίου;
36. Να αιτιολογήσετε το χαρακτηρισμό της οικονομικής συμπεριφοράς των πλουσίων ομογενών ως “κερδοσκοπικής” κατά τον 19ο αιώνα.
37. Να αιτιολογήσετε την αλλαγή οικονομικής συμπεριφοράς των ομογενών κεφαλαιούχων προς το ελληνικό κράτος κατά τη δεκαετία του 1860.
38. Να σχολιάσετε την επενδυτική δραστηριότητα των ελλήνων της Διασποράς στον ελλαδικό χώρο (σε 5-8 γραμμές).
39. Να περιγράψετε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διεκόπησαν οι δραστηριότητες των ελλήνων κεφαλαιούχων στην ανατολική Μεσόγειο και να διερευνήσετε τις συνέπειες που είχε αυτό στην ελλαδική οικονομία.
40. α) Ποιοι παράγοντες επέτρεψαν τη δημιουργία των μεγάλων τσιφλικιών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα;
β) Να παρουσιάσετε συνοπτικά τις επιπτώσεις της δημιουργίας των τσιφλικιών στην οικονομική και κοινωνική ζωή του τόπου.
41. Να παρουσιάσετε (σε δέκα γραμμές) τον τρόπο αντιμετώπισης εκ μέρους των ελληνικών κυβερνήσεων του προβλήματος των τσιφλικιών της Θεσσαλίας.
42. Ποιο ήταν το κύριο αίτημα των Θεσσαλών ακτημόνων από το 1881-1910 και πώς εκφράστηκε;
43. Να παρουσιάσετε τις πρακτικές των Θεσσαλών τσιφλικιάδων που δημιούργησαν εντάσεις και τις πολιτικές επιπτώσεις που είχαν.
44. α) Να εκθέσετε το περιεχόμενο της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1917.
β) Να προσδιορίσετε τις συνέπειες της αγροτικής μεταρρύθμισης στην οικονομική ζωή της χώρας.

45. Πότε ξεκίνησε και πότε ολοκληρώθηκε η αγροτική μεταρρύθμιση, ποιους στόχους και ποια αποτελέσματα είχε; (σε 10 γραμμές).
46. Να αναλύσετε τη φράση: *“στον ιδεολογικό τομέα η επικράτηση της Μεγάλης Ιδέας εμπόδιζε την ανάπτυξη και διάδοση ιδεολογιών με κοινωνικό, ταξικό περιεχόμενο”*.
47. Ποιοι παράγοντες επηρέασαν θετικά ή αρνητικά την εξέλιξη του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα;
48. Γιατί η ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα αποτέλεσε σταθμό για το εργατικό κίνημα;
49. Να παρουσιάσετε συνοπτικά τις επιλογές της παράταξης του “Βενιζελισμού” όσον αφορά στην ανάπτυξη του ελληνικού κράτους.
50. Να ορίσετε την πολιτική που ονομάστηκε “Βενιζελισμός”:
α) σε οικονομικό και β) σε εθνικό επίπεδο.
51. Σε ποιες κοινωνικές ομάδες στηρίχθηκε ο Βενιζέλος κατά την προσπάθεια προσδιορισμού και υλοποίησης των επιλογών του σχετικά με την ανάπτυξη του κράτους;
52. Για ποιους λόγους η Ελλάδα του Βενιζέλου ήταν μια υπολογίσιμη δύναμη;
53. Ποιους λόγους είχε η αστική τάξη να εμφανίζεται ως φορέας της “Μεγάλης Ιδέας”;
54. Πώς θα χαρακτηρίζατε την οικονομική πορεία της χώρας στο μεσοπόλεμο και γιατί;
55. Να αναφέρετε τα αίτια της μετανάστευσης των Ελλήνων κατά το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα.
56. Με ποιους τρόπους κάλυψε η Ελλάδα το κόστος συμμετοχής της στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο;
57. Ποιες συνέπειες είχε για την οικονομική ζωή της Ελλάδας ο ιδιόμορφος εξωτερικός δανεισμός από ευρωπαϊκές χώρες για την αντιμετώπιση των αναγκών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου;

58. Γιατί ο δανεισμός της Ελλάδας το 1917 χαρακτηρίστηκε ιδιόμορφος και ποιες επιπτώσεις συνεπαγόταν αυτός;
59. Να διερευνήσετε τους λόγους που η πολιτική και κοινωνική επιρροή των σοσιαλιστικών ομάδων στην Ελλάδα ήταν μικρή.
60. Πώς αντιμετώπισαν οι ελληνικές κυβερνήσεις το οικονομικό αδιέξοδο που δημιούργησαν οι πολεμικές δαπάνες του μικρασιατικού πολέμου;
61. α) Να παρουσιάσετε συνοπτικά τις ενέργειες στις οποίες προέβη το ελληνικό κράτος για την αντιμετώπιση του προβλήματος αποκατάστασης των προσφύγων.
β) Να εκτιμήσετε την αποτελεσματικότητα του κρατικού μηχανισμού στην αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος.
62. Να αναφερθείτε στον ρόλο της Τράπεζας της Ελλάδας στην εθνική οικονομία.
63. *Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων*: συνθήκες ίδρυσης, μέλη, σκοπός της ίδρυσής της, οικονομικοί πόροι, το έργο της.
64. Να παρουσιάσετε το περιεχόμενο του οικονομικού όρου “κλήριγκ”.
65. Να προσδιορίσετε τους λόγους για τους οποίους η Ελλάδα εισήλθε σε μια περίοδο κρατικού παρεμβατισμού μετά το 1932 και τις επιπτώσεις του σε πολιτικό επίπεδο.
66. Να αναφέρετε τους στόχους που η Επιτροπή Αποκατάστασης προσφύγων έθεσε και να αποτιμήσετε το έργο της.

Ερωτήσεις αντικειμενικού τύπου

Ερωτήσεις αντιστοίχισης

Να γράψετε, στο κενό αριστερά, το γράμμα του δεδομένου της στήλης Β που αντιστοιχεί στο δεδομένο της στήλης Α. (Κάποια δεδομένα της στήλης Β περισσεύουν).

A.	B.
1. ___ ΔΟΕ	α. εταιρεία που ανέλαβε την εγκατάσταση μονάδων παραγωγής ηλεκτρισμού στην Αθήνα
2. ___ Τανζιμάτ	β. μέθοδος διακανονισμού με βάση διακρατικές συμφωνίες κοστολόγησης των προς ανταλλαγή προϊόντων
3. ___ Φεντερασιόν	γ. πολυεθνική εργατική οργάνωση
4. ___ Πάουερ	δ. επιτροπή στελεχωμένη από εκπροσώπους έξι δυνάμεων για την υποχρεωτική διαχείριση εσόδων και εξόδων του ελληνικού κράτους
5. ___ Κλήριγκ	ε. μεταρρύθμιση που έδινε διευρυμένα δικαιώματα στους χριστιανούς
	στ. γερμανική εταιρεία εγκατάστασης τηλεφωνικού δικτύου
	ζ. επιτροπή αποκατάστασης προσφύγων

Ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής

1. Οι Έλληνες κεφαλαιούχοι εκτός Ελλάδος επένδυσαν τα χρήματά τους στον ελλαδικό χώρο:
- α) για να ωφελήσουν την πατρίδα
 - β) για να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους
 - γ) επειδή υπέκυψαν σε πολιτικές πιέσεις
 - δ) επειδή είχε ξεσπάσει γενικός πόλεμος στην Ευρώπη

2. Η κυριαρχούσα μορφή στην ελληνική γεωργία τον 19ο αιώνα ήταν:
 - α) τα τσιφλίκια
 - β) η μικροαγροτική παραγωγή οικογενειακού τύπου
 - γ) το μισακάρικο
 - δ) τα βακουφικά (κτήματα εκκλησιαστικά)

3. Το κυρίαρχο ταξικό στοιχείο στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα ήταν:
 - α) ο παραγωγικός κτηματίας
 - β) ο βιομήχανος
 - γ) ο μεσάζων και ο χρηματιστής αστός
 - δ) ο εργάτης

4. Τα περισσότερα μέλη της ελληνικής τάξης των γαιοκτημόνων:
 - α) υιοθέτησαν μια οικονομική συμπεριφορά που δεν ευνοούσε την ανάπτυξη
 - β) οδηγήθηκαν σε σώρευση κεφαλαίου
 - γ) η στρατηγική τους στόχευε στον καπιταλιστικό μετασχηματισμό του αγροτικού τομέα
 - δ) επένδυσαν στη βιομηχανία

5. Την πρώτη θέση στην κατηγορία των εξαγωγίμων ελληνικών προϊόντων κατά τον 19ο αιώνα κατέχει:
 - α) το βαμβάκι
 - β) ο μόλυβδος
 - γ) η σταφίδα
 - δ) το σιτάρι

Συνδυασμός ερωτήσεων πολλαπλής επιλογής και σύντομης απάντησης

1. **A.** Στη διάρκεια του 19ου αιώνα η ελληνική ναυτιλία χαρακτηρίστηκε συνολικά:
 - α) από πορεία ανοδική
 - β) από μεγάλες και παρατεταμένες κρίσεις
 - γ) από στασιμότητα και ύφεση
 - δ) εξαφανίστηκε κάτω από τη συντριπτική υπεροχή της επαναδραστηριοποίησης του αγγλογαλλικού στόλου

- B.** Να παρουσιάσετε τους τρόπους με τους οποίους η ελληνική εμπορική ναυτιλία αντιμετώπισε την “πρόκληση” του ατμού.

2. **A.** Η πιο γνωστή περιοχή μεταλλευτικής δραστηριότητας από το 1866 στην Ελλάδα υπήρξε:
- α) η Μήλος
 - β) η Νάξος
 - γ) η Θήρα
 - δ) το Λαύριο
- B.** Να αναφέρετε τα μεταλλευτικά υλικά που το ελληνικό υπέδαφος προσέφερε και ενισχύθηκε έτσι το συνάλλαγμα από το εξωτερικό.
3. **A.** Συνώνυμο της ανάπτυξης κατά τον 19ο αιώνα έγινε:
- α) ο σιδηρόδρομος
 - β) οι καμινάδες των εργοστασίων
 - γ) οι εργατικές πολυκατοικίες
 - δ) τα ατμόπλοια
- B.** Να αναφερθείτε με συντομία στις δυσκολίες που αντιμετώπισε η κατασκευή σιδηροδρομικής υποδομής στην Ελλάδα.
4. **A.** Οι μονάδες παραγωγής που εμφανίστηκαν κατά τις πρώτες δεκαετίες της Ανεξαρτησίας και μπορούν να χαρακτηριστούν βιομηχανικές σχετίζονταν με:
- α) την επεξεργασία αγροτικών προϊόντων
 - β) την ανάπτυξη της τσιμεντοβιομηχανίας
 - γ) την εκμετάλλευση μεταλλευτικών κοιτασμάτων
 - δ) την άντληση πετρελαίου
- B.** Να αναφέρετε τους παράγοντες που συνετέλεσαν στη βραδύρρυθμη ανάπτυξη της βιομηχανίας (σε λίγες σειρές).
5. **A.** Η υπερπόντια μετανάστευση στις ΗΠΑ:
- α) οδήγησε τη χώρα σε εξωτερικό δανεισμό
 - β) ενίσχυσε την οικονομία της υπαίθρου
 - γ) ανέστειλε το ενδιαφέρον ξένων επενδυτών για επενδύσεις στην Ελλάδα
 - δ) είχε ως αποτέλεσμα την επιβολή του καθεστώτος Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (ΔΟΕ)
- B.** Να αιτιολογήσετε την επιλογή σας.

Συνδυασμός ερωτήσεων πολλαπλής επιλογής και συμπλήρωσης

1. **A.** Θεμελιωτής και πρώτος διοικητής της Εθνικής Τράπεζας ήταν:
- α) ο Εϋνάρδος
 - β) ο Συγγρός
 - γ) ο Σκουζές
 - δ) ο Σταύρου
- B.** Το μεγάλο πλεονέκτημα της Εθνικής Τράπεζας, και ταυτόχρονα η κύρια πηγή εσόδων της, ήταν το δικαίωμα, η δυνατότά της να

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Από το τέλος του 18ου αιώνα και με τους ναπολεοντείους πολέμους, το ελληνικό εμπορικό ναυτικό αρχίζει να υποσκελίζει στις περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, τους στόλους της Αγγλίας και της Γαλλίας. Στη Θεσσαλονίκη, στο σημαντικότερο κέντρο του εμπορίου των Βαλκανίων, η ελληνική εμπορική ναυτιλία διακινούσε τουλάχιστον το 50% του εξωτερικού εμπορίου.

Υπολογίστηκε γενικά, ότι το 1800 έλεγχε τα τρία τέταρτα του εμπορίου της Ανατολής. Από τα 500 πλοία που φτάνουν το 1784 στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας, τα 150 ανήκουν σε Έλληνες. Πενήντα χρόνια αργότερα, το 1836, η ελληνική σημαία βρίσκεται πάντοτε στη πρώτη θέση στον κατάλογο των αφίξεων και στην τρίτη θέση στον κατάλογο των αναχωρήσεων. Το 1841 τέλος, η εμπορική ναυτιλία με ελληνική σημαία, αντιπροσώπευε το ένα τρίτο στο συνολικό ποσό της λιμενικής κίνησης. Άλλωστε, το 1843 στην Κωνσταντινούπολη υπάρχουν 2.478 πλοία μ' ελληνική σημαία σε σύνολο 5.986 πλοίων. Αν πάρουμε υπόψη μας ότι η πλειονότητα των πλοίων με ρωσική σημαία (ήταν 963) και με τούρκικη σημαία στην πραγματικότητα ανήκε στους Έλληνες, διαπιστώνουμε ότι οι ίδιοι ελέγχουν 50 με 60% του συνόλου του θαλάσσιου εμπορίου της πρωτεύουσας. Τα πλοία με αγγλική σημαία βρίσκονται, την ίδια χρονιά, σε δεύτερη θέση και είναι 828.

Όπως λει κι ο About: "Αυτό το μικρό βασίλειο, χωρίς πληθυσμό και χωρίς κεφάλαια, έκανε μαζί με την Τουρκία δύο φορές περισσότερες δουλειές απ' ότι η Αγγλία και δεκατρείς φορές απ' ότι η Γαλλία".

... ο κύριος όγκος του ελληνικού εμπορικού ναυτικού διασφαλίζει πάντοτε τη μεταφορά των εμπορευμάτων έξω από τα σύνορα της ανεξάρτητης Ελλάδας. Αυτή η διαπίστωση έχει μεγάλη σημασία. Ο ελληνικός εμπορικός στόλος, από τη γένεσή του αναπτύχθηκε σε άμεση συνάρτηση με τις ανάγκες του δυτικού καπιταλισμού σε ότι αφορούσε τις θαλάσσιες μεταφορές στην Ανατολική Μεσόγειο. Διαθέτοντας επαρκή και ειδικευμένη εργατική δύναμη, οι Έλληνες εφοπλιστές μεταβλήθηκαν, σε σύντομο χρονικό διάστημα, σε άμεσους επίκουρους του μεγάλου κεφαλαίου της Αγγλίας. Το γεγονός ότι οι δραστηριότητες του ελληνικού εμπορικού στόλου απλώθηκαν κυρίως εκεί όπου οι επεκτατικές τάσεις του αγγλικού ιμπεριαλισμού δεν κατόρθωσαν να πάρουν τη μορφή μιας άμεσης αποικιοποίησης, είναι ενδεικτικό. Η "κρίση προσαρμογής" του ελληνικού εμπορικού ναυτικού με τη γενίκευση της ατμοπλοΐας, στην περίοδο 1860-1880, αντιστοιχεί στη μετάβαση του δυτικού καπιταλισμού στη φάση του ιμπεριαλισμού. Από κει κι ύστερα, οι βιοτεχνικές μορφές θαλάσσιας μεταφοράς, η οποία γίνεται ολοένα και εντονότερα μια ανταγωνιστική "βιομηχανία", είναι καταδικασμένες να εκλείψουν. Στα νησιά, το αυτεξούσιο ναυτικό των παραδοσιακών αστικών κέντρων, εξαφανίζεται οριστικά πια. Και, ενώ στο ξεκίνημά της, η ελληνική ναυτιλία είχε δημιουργήσει

μια αρκετά σημαντική ναυτική βιομηχανία με επιτόπια οικονομικά και κοινωνικά ερείσματα, διατηρώντας παράλληλα μια σχετική οικονομική αυτονομία, τώρα, στη νέα φάση του ιμπεριαλισμού, το ελληνικό κεφάλαιο σύρεται βαθμιαία προς την πλήρη υπαγωγή του στο παγκόσμιο χρηματιστικό κεφάλαιο. Μέχρι τη στιγμή που εισέβαλε η ατμοπλοΐα, οι καπεταναίοι της Ανατολικής Μεσογείου επωφελούνταν από το “φυσικό” μονοπώλιο που τους παρέχόταν στην κείρια αυτή γεωγραφική ζώνη εκεί όπου το εμπόριο της Δύσης δεν μπορούσε να εισδύσει χωρίς τη βοήθεια επιτόπιων στηριγμάτων. Η αύξουσα όμως ενοποίηση των παγκόσμιων οικονομικών κυκλωμάτων, κατέστρεψε οριστικά αυτό το φυσικό μονοπώλιο, και τα ντόπια κέντρα έπαψαν να λειτουργούν όπως στο παρελθόν. Οι επιπτώσεις της μεταβολής των μορφών εσωτερικής οργάνωσης της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας είναι πολλαπλές.

Στην περίοδο 1840-1880 εξαφανίζονται όλα τα κέντρα εμπορικής ναυτιλίας που, πενήντα χρόνια νωρίτερα, είχαν αποτελέσει τους πρώτους συμπαγείς πυρήνες μιας ντόπια αστικής τάξης. Είναι όμως πολύ πιο σημαντικό το γεγονός της μετατόπισης του οικονομικού κέντρου των ναυτιλιακών δραστηριοτήτων. Ενώ η πρώτη αστική τάξη των караβοκυραίων της προβιομηχανικής φάσης ήταν πλήρως ενσωματωμένη στο αυτόχθονο κοινωνικοοικονομικό σύστημα, παρά το γεγονός ότι κέντρο των δραστηριοτήτων της υπήρξε ο εξωελλαδικός χώρος, το εφοπλιστικό κεφάλαιο μετά το 1870 μεταπήδησε μαζικά στο κέντρο του χρηματιστικού κεφαλαίου από το οποίο εξαρτιόταν. Έτσι, η διαδικασία “αναπροσαρμογής” του ελληνικού ναυτικού κεφαλαίου στις νέες συνθήκες της παγκόσμιας αγοράς συμβάδισε σε μια λειτουργική αποσύνδεση του ελληνικού εμπορικού ναυτικού από τα επιτόπια του ερείσματα.

Για να επιζήσουν τα στρώματα που είχαν αποτελέσει ένα προανάκρουσμα μιας ντόπιας εθνικής αστικής τάξης, αναγκάστηκαν να υποκύψουν στις επιταγές της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς και να μεταβληθούν, βαθμιαία, σε στρώματα καθαρά μεταπρατικά, δίχως εθνικά ερείσματα, και απόλυτα εξαρτημένα από το βρετανικό μεγάλο κεφάλαιο. Μετά τις τραπεζικές συναλλαγές και το εμπόριο, ο δεύτερος μεγάλος τομέας δραστηριότητας των Ελλήνων αστών του εξωτερικού, η ναυτιλία, ευθυγραμμίζεται με βάση το ίδιο πρότυπο· γίνεται επίκουρος και άμεσος συνεργός του ιμπεριαλιστικού επεκτατισμού.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 329-337

Αφού μελετήσετε το παράθεμα να απαντήσετε στα εξής:

- α) Γιατί η ελληνική αστική τάξη έχει χαρακτήρα μεταπρατικό και τι σημαίνει ότι η ελληνική ναυτιλία γίνεται επίκουρος του βρετανικού κεφαλαίου;
- β) Ποιες επιπτώσεις έχει η απώλεια της σχετικής οικονομικής αυτονομίας της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας για την αστική τάξη των караβοκυραίων και το ντόπιο κοινωνικοοικονομικό σύστημα;

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Οι φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις, που πέτυχε η Επανάσταση του 1862 και η κάποια σχετική σταθερότητα της πολιτικής ζωής, κυρίως απ' το 1875, έδωσαν νέα ώθηση στην οικονομική άνοδο, που σημειώθηκε, την προηγούμενη περίοδο.

Το κράτος κάνει υπολογίσιμες προσπάθειες για τη βελτίωση των συγκοινωνιών. Στο υφιστάμενο οδικό δίκτυο, που δεν ξεπερνά τα 450 χλμ., προσθέτονται, στο 1864, τα 853 χλμ. των δρόμων στα νησιά του Ιονίου και κατασκευάζονται μεταξύ 1867 και 1909, κυρίως χάρη στην πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη, άλλα 2.750 χλμ. περίπου. Τα δημόσια έργα, η διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου (1882-1893), η επισκευή των λιμανιών συμπληρώνουν αυτές τις προσπάθειες. Τα οφέλη της πολιτικής αυτής γίνονται πολύ γρήγορα αισθητά στο εμπόριο, που μαζί με τη ναυτιλία παραμένει πάντα η κύρια οικονομική δραστηριότητα των Ελλήνων. Το εξωτερικό εμπόριο ανέρχεται από 69,94 (χρυσές δραχμές κατά κάτοικο) για τα χρόνια 1861-1870, σε 93,57 για τα 1871-1880, σε 97,89 για τα 1881-1890, σε 80,23 για τα 1891-1900 και σε 94,96 για τα χρόνια 1901-1910. Η ναυτιλία σημειώνει πιο γρήγορες προόδους. Η χωρητικότητα των ατμοπλοίων αυξάνει πάντα σε βάρος των ιστιοφόρων, που εντούτοις διατηρούν την υπεροχή ως τα 1900.

Η αγροτική παραγωγή σημειώνει, επίσης, αύξηση. Οι καλλιεργούμενες επιφάνειες, 70.000 περίπου εκταρίων στα 1860, περνούν σε 111.000 εκτάρια το 1911. Η αύξηση φαίνεται κυρίως στα εξαγωγίμα προϊόντα, ιδιαίτερα στη σταφίδα (195 χιλιάδες βενετικές λίτρες το 1880, 312 το 1890, 341 το 1905, 398 στα 1908-1909, 253 το 1910). Αυτό όμως που χαρακτηρίζει ουσιαστικά την ελληνική οικονομία της εποχής εκείνης είναι η εισροή στη χώρα ελληνικών και ξένων κεφαλαίων κι η συνακόλουθη εμφάνιση της βιομηχανίας καθώς κι η ανάπτυξη της πίστης και των Τραπεζών. Ο αυξανόμενος συνεχώς εθνικισμός στις βαλκανικές χώρες, οι δυσχέρειες στην Τουρκία, η εθνικιστική κίνηση των "Νεοτούρκων" υποχρεώνουν τους Έλληνες καπιταλιστές, που είναι εγκαταστημένοι σ' αυτές τις χώρες, να μεταφέρουν τα κεφάλαιά τους στην Ελλάδα και να τα επενδύσουν σε βιομηχανικές και τραπεζικές επιχειρήσεις, που τους αφήνουν μεγάλο και σίγουρο κέρδος, εξαιτίας της έλλειψης κεφαλαίων στην Ελλάδα και του πολύ υψηλού ποσοστού τόκου (30 ως 40%). Ως τις αρχές του Κ' αι. ο ρυθμός ανάπτυξης της βιομηχανίας μένει πολύ αργός. Το 1875 τα λίγα φαντασμαγορικά εργοστάσια ή εργοστάσια τροφίμων δεν ξεπερνούν τα όρια της απλής βιοτεχνίας. Οι πρώτες προσπάθειες για πραγματική βιομηχανία αρχίζουν με την ίδρυση μερικών εταιρειών, κατά πλειοψηφία ξένων, προς εκμετάλλευση των ορυχείων (Λαύριο), οι οποίες πολλαπλασιάζονται απ' το 1904. Να ένας πίνακας της βιομηχανικής εξέλιξης της Ελλάδας ως τα 1890.

Έτη	Εργοστάσια	Ατμοκίνητα Εργοστάσια	Ισχύς
1867	168	22	291 cv
1874	199	95	1.967 “
1889	145		5.588 “

Η πίστη και οι Τράπεζες σημειώνουν πολύ πιο γρήγορη ανάπτυξη. Εκτός απ' την Εθνική Τράπεζα, που εξακολουθεί να ελέγχει την οικονομία της χώρας, και την Ιονική Τράπεζα, δημιουργείται στην Ελλάδα σειρά νέων τραπεζικών οργανισμών.

Ν. Γ. Σβορώνου, Επισκόπηση της νεοελληνικής Ιστορίας, σ. 101

Με βάση την πηγή και τις πληροφορίες που αποκομίσατε από το σχολικό σας εγχειρίδιο:

- α) Να παρουσιάσετε τα αποτελέσματα της οικονομικής ανάπτυξης της περιόδου (1875-1911) κατατάσσοντάς τα σε τομείς:
- εμπορίου
 - ναυτιλίας
 - γεωργίας
 - δημοσίων έργων
 - βιομηχανίας
 - τραπεζικού συστήματος
- β) Να διερευνήσετε τα αίτια της οικονομικής ανάπτυξης αυτής της περιόδου κατατάσσοντάς τα σε εσωτερικά και εξωτερικά (εθνικά και διεθνή).

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Η μεγάλη τομή στην ιστορία του καπιταλισμού του 19ου αιώνα, είναι προφανώς η μετάβαση στο στάδιο του ιμπεριαλισμού, που τοποθετείται γύρω στο 1870-1880 και προκαλεί μια σειρά κοινωνικών και οικονομικών μεταλλαγών στους κοινωνικούς σχηματισμούς, τόσο του κέντρου όσο και της περιφέρειας. Δεν είναι βέβαια σύμπτωση το γεγονός ότι την ίδια ακριβώς περίοδο παρατηρούμε σημαντικότερες εσωτερικές μεταβολές στο ρόλο και στις μορφές δόμησης των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού ...

Οι πολιτικές τοποθετήσεις των κύκλων του μεγάλου μεταπρατικού κεφαλαίου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επηρεάζονται και αυτές άμεσα από τον αντίκτυπο της νέας συγκυρίας. Από τη μια μεριά, η ολοένα μεγαλύτερη ενσωμάτωσή τους στα κυκλώματα του μεγάλου μητροπολιτικού κεφαλαίου, που έχει πια εγκατασταθεί μόνιμα στις ίδιες τις χώρες της περιφέρειας, εξασφαλίζει στους Έλληνες μεγαλομεταπράτες μίαν αυξανόμενη πολιτειακή και οικονομική σιγουριά και σταθερότητα. Από την άλλη μεριά, οι μεταβολές του

ευρωπαϊκού διπλωματικοπολιτικού συσχετισμού, που χαρακτηρίζονται από την εντατικοποίηση των διιμπεριαλιστικών αντιθέσεων, ωθεί προοδευτικά τους εκπροσώπους του μεγάλου ελληνικού κεφαλαίου στην υιοθέτηση και την προώθηση των απόψεών τους, που ολοένα και πιο φανερά εντάσσονται προοπτικά σ' ένα σχέδιο κατάληψης της πολιτικής εξουσίας σε ορισμένες από τις περιοχές όπου είχαν εγκατασταθεί.

... Πρέπει να αναφερθούμε πιο συγκεκριμένα σε ορισμένες συνέπειες που είχε στις χώρες της περιφέρειας η ιμπεριαλιστική φάση. Πράγματι, όπως είναι γνωστό, η περίοδος του “ανταγωνιστικού” καπιταλισμού χαρακτηρίζεται από την ταχύτερη αύξηση της εξαγωγής πρώτων υλών και τροφίμων και της εισαγωγής βιομηχανικών ειδών δυτικής προέλευσης. Αντίθετα, η ιμπεριαλιστική περίοδος που ακολουθεί, χαρακτηρίζεται από μια ουσιαστική επιβράδυνση του ρυθμού επέκτασης του εξωτερικού εμπορίου και από την απαρχή της διαδικασίας μαζικών εξαγωγών κεφαλαίου από τις μητροπόλεις προς τις περιοχές της περιφέρειας.

... Από το 1870-1880 οι ελληνικές κοινότητες μπαίνουν αναγκαστικά σε νέα φάση ... Ως τότε, η άμεση συμμετοχή του ξένου κεφαλαίου στις εμπορικές δραστηριότητες ήταν περιθωριακή, και οι Έλληνες, Εβραίοι ή Αρμένιοι μεγαλοεπιχειρηματίες της Εγγύς Ανατολής ήταν στο σύνολό τους ανεξάρτητοι. Η μαζική όμως εισβολή των ευρωπαϊκών κεφαλαίων υπό μορφή δανείων, τραπεζικών οργανισμών ή χρηματοδότησης μεγάλων δημόσιων έργων (σιδηρόδρομοι, διώρυγα Σουέζ κ.λπ.) ανέτρεψε τις δομές της χρηματιστικής εξουσίας μέσα σε μια δεκαετία. Αντιμέτωπη με τις επιχειρήσεις αυτές, που ξεπερνούσαν κατά πολύ τις οικονομικές της δυνατότητες, η ελληνική μεγαλοαστική τάξη αναγκάζεται πια να αναγνωρίσει την ύπαρξη ενός διπλού προβλήματος: όχι μόνο περιορίζονται οι δυνατότητες ελιγμών της εξαιτίας της βραδυπορίας του εξωτερικού εμπορίου αλλά και, κυρίως, αναγκάζεται να αντιμετωπίσει τον άμεσο ανταγωνισμό του διεθνούς κεφαλαίου σ' όλους τους χώρους που συγκροτούσαν πριν από λίγο πεδία μονοπωλιακής δραστηριότητας. Έτσι, από κυρίαρχη και αυτεξούσια οικονομική δύναμη αρχίζει να μετατρέπεται σε απλό επίκουρο του μεγάλου ευρωπαϊκού κεφαλαίου στο οποίο αναγκάζεται να υποκύψει.

Αναφέραμε μian από τις πιο σημαντικές επιπτώσεις που είχε στην ανεξάρτητη Ελλάδα η βαθμιαία απώλεια της οικονομικής ηγεμονίας αυτών των στρωμάτων. Στο πλαίσιο αυτής ακριβώς της συγκυρίας αρχίζει να δημιουργείται μια κίνηση κεφαλαίων προς την Ελλάδα με κερδοσκοπικούς στόχους, και οδηγεί στη διαμόρφωση της χρηματιστικής ολιγαρχίας της ανεξάρτητης Ελλάδας ...

Η τυπική απώλεια της αυτονομίας της δεν μετέβαλε ουσιαστικά την εξαρτημένη φύση της μεταπρατικής αστικής τάξης. Προκάλεσε όμως ριζικές μεταβολές στην οικονομική πρακτική της, με σημαντικές επιπτώσεις στις πολιτικές και ιδεολογικές τους τοποθετήσεις.

π.χ. (Δεν είναι τυχαίο ότι στο εσωτερικό της ελληνικής παροικίας της Αλεξάνδρειας οι επήλυδες “νεόπλουτοι” ήταν συνήθως φανατικοί αγγλόφιλοι, αντίθετα με την παλιά αστική τάξη που μισούσε και φοβόταν τους Άγγλους (βλ. Στρατή Τσίρκα, “Ο Καβάφης και η εποχή του”, Αθήνα 1971, σσ. 186-194).

Κ. Τσουκαλά, Εξάρτηση και αναπαραγωγή, σσ. 354-357

ΠΗΓΗ 2

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι ρίζες της εσωτερικής μεταμόρφωσης στη δομή των κοινωνικών στρωμάτων των πόλεων σχετίζονται με τη μαζική εισβολή του χρηματιστικού κεφαλαίου των Ελλήνων του εξωτερικού, που αρχίζει να ρέει από το 1875-1880.

Πραγματικά, περισσότερο ακόμα και από τον κρατικό μηχανισμό, οι χρηματιστικές και επιχειρηματικές δραστηριότητες της μεγαλοαστικής τάξης προϋποθέτουν τη συγκέντρωση στην υδροκεφαλική πρωτεύουσα, μιας μάζας μη παραγωγικού πληθυσμού. Η αύξηση του χρηματικού όγκου, ο πολλαπλασιασμός των τραπεζικών οργανισμών, των ασφαλιστικών εταιριών κ.λπ., ή δημιουργία του Χρηματιστηρίου της Αθήνας και η μεταφορά της έδρας πολλών εμπορικών τραπεζικών και ναυτιλιακών επιχειρήσεων στην πρωτεύουσα, την κατέστησαν σημαντικό χρηματιστικό κέντρο, που από τότε αρχίζει μάλιστα και να συναγωνίζεται τα παραδοσιακά κέντρα της ελληνικής μεταπρατικής αστικής τάξης στο εξωτερικό (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Αλεξάνδρεια).

Αν όμως το κύριο πεδίο δράσης της αστικής τάξης βρίσκεται μόνιμα στην περιφέρεια της Μεσογείου, το επιτελικό κέντρο όπου προγραμματίζεται η γενικότερη επέκταση των ελληνικών συμφερόντων στην Πρόσω Ανατολή αρχίζει να συγκεντρώνεται στην Αθήνα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, ότι το 1880 πληθώρα τραπεζικών οργανισμών που εδρεύουν στην Αθήνα ανοίγουν υποκαταστήματα στο εξωτερικό. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο ακριβώς πρέπει να ερμηνευτεί ο πολλαπλασιασμός δραστηριοτήτων των ελεύθερων επαγγελματιών και του προσωπικού των τραπεζών, των ασφαλίσεων κ.λπ. Στην πολιτικο-διοικητική λειτουργία της πρωτεύουσας προστίθεται από δω και μπρος μια χρηματιστική λειτουργία μεγάλης εμβέλειας, που προϋποθέτει, περισσότερο ακόμα κι από τις δημόσιες υπηρεσίες, συγκεντρωτικές και συγκεντρωμένες δομές...

... Διαθέτουμε όμως αρκετές μαρτυρίες για την απαρχή ενός ευρύτερου φαινομένου ανεργίας των μορφωμένων στρωμάτων, η οποία εμφανίζεται από τη στιγμή ακριβώς που πολλαπλασιάζονται οι τριτογενείς μη παραγωγικές δραστηριότητες, και αρχίζουν να διαφοροποιούνται. Χαρακτηριστικά, σ' αυτή την περίοδο ακριβώς, εμφανίζονται για πρώτη φορά μικροαστικά διαμφισβητικά κινήματα κάθε μορφής - πρώτη έκφραση ενός συνειδητού πολιτικού ριζοσπαστισμού - φαινομένου ανύπαρκτου εντελώς στα πρώτα πενήντα χρόνια ζωής τους ανεξάρτητου βασιλείου.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 258-259

Με βάση το παράθεμα και τις γνώσεις που αποκομίσατε από το σχολικό σας εγχειρίδιο:

- α) Να περιγράψετε τις οικονομικές μεταλλαγές στις χώρες της περιφέρειας, τη μεταβολή στο ρόλο των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού, που συνεπέφερε η μετάβαση στο στάδιο του ιμπεριαλισμού, που τοποθετείται γύρω στο 1870-1880.
- β) Να παρουσιάσετε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες οι εκπρόσωποι του μεγάλου κεφαλαίου υιοθετούν απόψεις που εντάσσονται σ' ένα σχέδιο κατάληψης της πολιτικής εξουσίας.
- γ) Να αναλύσετε τις συνέπειες στη συγκρότηση του αστικού χώρου στην Ελλάδα, της διαμόρφωσης χρηματιστικής ολιγαρχίας.

ΕΙΚΟΝΑ

Η διακριτική γοητεία των Ελλήνων αστών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η γαμήλια δεξίωση της Ελένης Ζαρίφη και του Στέφανου Ευγενίδη, μελών δυο εκ των επιφανέστερων τραπεζικών οικογενειών της Κωνσταντινούπολης του ΙΘ΄ αιώνα, στο καταπληκτικό μέγαρο του Ζαρίφη στο Βόσπορο, το 1905. Μπορεί κανείς να συγκρίνει την πολυτέλεια του γάμου Ζαρίφη-Ευγενίδη με τη λιτότητα του γάμου Μαρσελλά-Μουσκονδή στο Salt Lake City δεκαέξι χρόνια αργότερα. Ο πατέρας της Ελένης Ζαρίφη, Γεώργιος ένας από τους ιδρυτές της τράπεζας Ζαρίφη και Ζαφειρόπουλου, συγκέντρωσε τεράστια περιουσία, προμηθεύοντας κάρβουνα (και αβγά) στο βρετανικό στόλο και στρατό στη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου (1853-1856). Έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαχείριση του οθωμανικού δημόσιου χρέους και ως προσωπικός τραπεζίτης και έμπιστος του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ (1876-1908) ήταν άνθρωπος μεγάλου πλούτου και επιρροής. Μεταξύ άλλων δωρεών, χρηματοδότησε την ίδρυση του ελληνικού σχολείου της Φιλιππούπολης (σήμερα Ριόντιν στη Βουλγαρία) και την ανοικοδόμηση της Μεγάλης του Γένους Σχολής η οποία δεσπόζει στη συνοικία του Φαναριού στην Κωνσταντινούπολη. Ένας άλλος πολύ πλούσιος Έλληνας τραπεζίτης, ο Χρηστάκης Εφέντη Ζωγράφος, έχτισε το σημαντικότερο ελληνικό παρθεναγωγείο της οθωμανικής πρωτεύουσας, γνωστό ως Ζωγράφειον. Ένα από τα πιο αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά της ιστορίας των Ελλήνων στη διάρκεια ΙΘ΄ αιώνα είναι ο τρόπος με τον οποίο μπόρεσαν να επανακτήσουν όχι μόνον το μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής, αλλά και σημαντικό μέρος της πολιτικής δύναμής που είχαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία πριν την έκρηξη του Αγώνα για την Ανεξαρτησία το 1821, μια δύναμη που επρόκειτο και πάλι να χάσουν με την κατάρρευση της αυτοκρατορίας μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Ο πρώτος πρεσβευτής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στην

ανεξάρτητη Ελλάδα ήταν ένας Οθωμανός, Έλληνας στην καταγωγή, ο Κωστάκης Μουσούρος πασάς. Ήταν σθεναρός υπερασπιστής των τουρκικών συμφερόντων όχι μόνο στην Αθήνα, αλλά και στη Βιέννη, το Τορίνο και το Λονδίνο, όπου υπηρέτησε ως πρέσβης για τριάντα σχεδόν χρόνια (1851-1879) πριν τον θάνατο του, το 1891. Ένας άλλος Οθωμανός ελληνικής καταγωγής, ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρής πασάς, υπηρέτησε ως Οθωμανός υπουργός των Εξωτερικών.

R. Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, εκδ. ιστορητής, Αθήνα 1995, σ. 86

Ποιοι Έλληνες από την ομογένεια ανέλαβαν οικονομικές δραστηριότητες στο ελληνικό κράτος και ποιες;

Βιβλιογραφία:

- R. Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, εκδ. ιστορητής, Αθήνα, 1995.
- Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σσ. 217, 218.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Άμεση τοποθέτηση κεφαλαίου και η συγκρότηση μιας οικονομικής ολιγαρχίας (1870/1880-1920)

Το 1875, παρατηρούμε μια διαρκώς αυξανόμενη διαθεσιμότητα ρευστού κεφαλαίου που προσφερόταν για κάθε είδους κερδοφόρες επενδύσεις. Την εποχή αυτή, πολλοί τραπεζίτες και πλούσιοι έμποροι της Κωνσταντινούπολης, της Ρουμανίας ή της Ρωσίας, φτάνουν για να εγκατασταθούν στην Αθήνα, μεταφέροντας και σημαντικά κεφάλαια. Γνωστά ονόματα: ο Β. Μελάς, ο Ευάγγελος Μπαλτατζής, ο Αριστείδης Παπούδοφ, ο Στέφανος Σκουλούδης, ο μετέπειτα πρωθυπουργός, πλούσιος τραπεζίτης και διευθυντής όλων των υποκαταστημάτων του μεγάλου οίκου των Ράλληδων στην Τουρκία, και, κυρίως ο Ανδρέας Συγγρός, που κυριάρχησε στην οικονομική ζωή της Ελλάδας για είκοσι πέντε περίπου χρόνια.

Οι τρόποι χρησιμοποίησης των εισαγομένων κεφαλαίων ήταν πολλαπλοί, αλλά τα ονόματα και οι φέρμες που συναντά κανείς είναι ίδια σ' όλους τους κλάδους. Πραγματικά, το μεγαλύτερο μέρος των οικονομικών επιχειρήσεων της περιόδου 1875-1895 που δε χρηματοδοτούνται άμεσα από αγγλικά ή γαλλικά κεφάλαια, ελέγχεται από μερικά γνωστά ονόματα, από τα οποία εκείνο που παρουσιάζεται με μεγαλύτερη συχνότητα είναι του Συγγρού και του ομίλου που δημιουργήθηκε γύρω του. Στον εξορυκτικό τομέα, ο Συγγρός και ο Μπαλτατζής, εκπρόσωποι μιας ομάδας Ελλήνων χρηματιστών της Κωνσταντινούπολης, αγόρασαν το 1873 τη μεγαλύτερη μεταλλευτική επιχείρηση της χώρας, τα μεταλλεία του Λαυρίου από την προκάτοχο γαλλοϊταλική εταιρία. Η θυγατρική της, με κεφάλαιο 5.400.000 δραχμών κατασκεύασε το σιδηρο-

δρομικό δίκτυο Αθήνας - Λαυρίου, τους Σιδηροδρόμους Αττικής. Ο Συγγρός αγόρασε επίσης τα δικαιώματα εκμετάλλευσης των μεταλλείων της Σερίφου, στην περίπτωση αυτή όμως δεν εμφανιζόταν το όνομά του. Αυτό μας οδηγεί στο να υποθέσουμε ότι οι δραστηριότητές του και γενικότερα οι δραστηριότητες των μεγαλοεπιχειρηματιών της εποχής του, θα πρέπει να ήταν πολυπληθέστερες απ' όσο είναι γνωστό.

Ο ίδιος, σε συνεργασία με τον Βλαστό και τον Σκουλούδη, αγόρασε στο όνομά του άλλο μεταλλείο του Λαυρίου, αξίας ενός εκατομμυρίου φράγκων. Ο Μελάς απέκτησε επίσης σημαντικές μεταλλευτικές παραχωρήσεις. Και γενικά, τουλάχιστον τα τρία τέταρτα των επιχειρήσεων εξαγωγής μεταλλεύματος ελέγχονταν από το στενό κύκλο των χρηματιστών που είχαν πρόσφατα εγκατασταθεί στην Ελλάδα, συχνά με την άμεση συμμετοχή αγγλικών ή γαλλικών κεφαλαίων. Από την άλλη μεριά, οι περισσότερες από τις τράπεζες και τα χρηματιστικά ιδρύματα που είχαν συσταθεί την περίοδο αυτή, συνδέονται με παρόμοια συμφέροντα: από το 1880 και πέρα, εκτός από την Εθνική Τράπεζα που ιδρύθηκε το 1841 με ξένα κεφάλαια, και που είχε ακόμα το εκδοτικό μονοπώλιο, άρχισαν να ιδρύονται πολλοί νέοι τραπεζικοί οργανισμοί.

Σημαντικότερη, όμως, είναι η Τράπεζα της Ηπειρο-Θεσσαλίας (1882), με κεφάλαιο 20 εκατομμυρίων, στην οποία δόθηκε και το δικαίωμα της έκδοσης τραπεζογραμματίων στις νεοπροσαρτημένες περιοχές. Ελεγχόταν από τον Συγγρό που αντιπροσώπευε, στην περίπτωση αυτή, την τράπεζα της Κωνσταντινούπολης (με κεφάλαιο 660.000 τούρκικες λίρες), η οποία γενικά υπήρξε πολύ δραστήρια στις επιχειρήσεις χρηματοδότησης μεγάλων έργων καθώς και στην οργάνωση κρατικών δανείων. Αναφέρουμε ακόμα την Τράπεζα Αθηνών (1893), με κατατεθειμένο κεφάλαιο 10 εκατομμυρίων δραχμών, με ισχυρή ενίσχυση των κεφαλαίων των Ελλήνων της Αιγύπτου και της Κωνσταντινούπολης. Διευθυντής της είναι ο Ιω. Πεσμαντζόγλου από την Αλεξάνδρεια, το δεξί χέρι του Αβέρωφ· ο γάμος του με τη βαφτισιμιά του Συγγρού επιβεβαιώνει την ύπαρξη στενών οικογενειακών σχέσεων, που συνέδεαν τα μέλη του κυρίαρχου πυρήνα οικονομικών παραγόντων της χώρας.

Υπάρχουν ακόμα, η Τράπεζα Πειραιώς, δημιούργημα του Γ. Δρακούλη, μεγαλέμπορα και εφοπλιστή της Ρουμανίας, η Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστωσης, ιδρυμένη το 1873 με ένα εκατομμύριο δραχμές κεφάλαιο, όπου κυριαρχούν οι τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης, ο Ζαρίφης, ο Ζωγράφος και ο Μπαλτατζής, η Τράπεζα της Κρήτης, ιδρυμένη το 1899 με κεφάλαιο δέκα εκατομμύρια, όπου κυριαρχεί ο τραπεζίτης της Κωνσταντινούπολης Ευγενίδης.

Τα ίδια γνωστά ονόματα εμφανίζονται και στον τομέα των Δημοσίων έργων που, μετά το 1880, βρίσκεται σε πλήρη άνθηση. Ο Συγγρός, σε συνεργασία αυτή τη φορά με τον Ελληνογάλλο χρηματιστή Βλαστό, υποδιευθυντή του Γαλλικού "Comptoir National d' Escompte", γνωστού από το σκάνδαλο του Παναμά όπου μπλέχτηκε, και συγγενή με τους Ράλληδες του Λονδίνου, θα αγοράσει τα δικαιώματα της ιταλικής εταιρίας που είχε αναλάβει το έργο της διάνοιξης του Ισθμού της Κορίνθου. Ένας άλλος πάλι χρηματιστής από την Κωνσταντινούπολη, ο Μαυροκορδάτος, ανέλαβε το έργο της κατασκευής του

σιδηροδρομικού δικτύου της Θεσσαλίας. Τέλος, το 1882, ένας όμιλος Ελλήνων χρηματιστών του εξωτερικού, συμμετείχε στην κατασκευή των σιδηροδρόμων της Πελοποννήσου, σε συνεργασία με αγγλικές και τούρκικες τράπεζες (κεφάλαιο: 46 εκατομμύρια χρυσά φράγκα). Αλλά ο σημαντικότερος ρόλος των χρηματιστών υπήρξε η συμμετοχή τους στα μεγάλα δημόσια δάνεια, που συνομολογήθηκαν στο διάστημα 1879 - 1893. Αυτά τα δάνεια, συνολικής ονομαστικής αξίας 640 εκατομμυρίων φράγκων, τελικά απέδωσαν πραγματικό κεφάλαιο 468 εκατομμύρια και από αυτά μόνον τα 359 εκατομμύρια διοχετεύθηκαν στην Ελλάδα.

Το 1892, λίγους μήνες πριν την πτώχευση του ελληνικού κράτους, ο Συγγρός και ο Βλαστός (ίσως και ο Αβέρωφ), προγραμμάτισαν τη δημιουργία μιας "Κρατικής Τράπεζας", με ονομαστικό κεφάλαιο 50 εκατομμύρια φράγκα, που θα είχε δικαίωμα ελέγχου και εισπραξής των δημόσιων εσόδων, και θα αναλάμβανε τη συνολική διαχείριση του δημόσιου χρέους από το εξωτερικό. Η επιχείρηση αυτή, που σκόπευε να απορροφήσει όλα τα τραπεζικά ιδρύματα της χώρας, και να μονοπωλήσει τα οικονομικά έργα, είχε σαν πρότυπο της την "Οθωμανική Αυτοκρατορική Τράπεζα", με βάση την οποία οι Αγγλογάλοι χρηματιστές έλεγχαν πλήρως το σύνολο των εισπράξεων του οθωμανικού κράτους. Το σχέδιο απέτυχε, παρά τις πιέσεις της γαλλικής κυβέρνησης και χάρη στην αντίδραση του Τρικούπη (τον οποίο υποστήριζαν οι Άγγλοι, με φόβο μήπως αποκλειστούν από την αγορά).

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 246-250

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο του παραθέματος:

- α) Αφού παρουσιάσετε τις δραστηριότητες των Ελλήνων επενδυτών στον εξορυκτικό τομέα, στις τράπεζες και στα δημόσια έργα, να αξιολογήσετε τη συμβολή αυτής της οικονομικής ολιγαρχίας στην οικονομική ανάπτυξη.
- β) Να σχολιάσετε την ενέργεια του Συγγρού να αρνηθεί το σταυρό που του προσφέρθηκε από τον Υπουργό "ομολογώντας ότι απλούστατα έκαμε τη δουλειά του".

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Η ευνοϊκή συγκυρία για τον εξωτερικό δανεισμό του ελληνικού κράτους

Κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι., παρατηρείται στο ελληνικό κράτος αναστροφή της δημοσιονομικής πολιτικής των κυβερνήσεων σε σύγκριση με τα προηγούμενα 50 χρόνια της ύπαρξης του νεοελληνικού κράτους. Η προσεκτική μελέτη των προϋπολογισμών που υπάρχουν και των ποσοστών και δαπανών

που καταγράφουν για διάφορους τομείς, αποδεικνύουν τις διαφορετικές επιλογές του κράτους και την πίεση κάποιων καταστάσεων (βλ. πίν. 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Προϋπολογισμοί του ελληνικού κράτους
(σε εκατομ. δρχ.)

Έτη	Τακτικά έσοδα	Συνολικές δαπάνες	Συνολικά ελλείμματα	Μέσος όρος ετήσιου ελλείμματος
1833-1878	933,5	1.170	236.5	5.2 κατ' έτος
1879-1892	992,9	1.464	471.5	36.2 κατ' έτος

“Το 30% των συνολικών δαπανών στην περίοδο αυτή απορροφήθηκαν από τις στρατιωτικές δαπάνες, ενώ το 15% με 20% απορροφήθηκε από τα δημόσια έργα. Αν συνυπολογίσουμε ότι η υπηρεσία του δημοσίου εξωτερικού χρέους απορρόφησε γύρω στο 30-35% των δαπανών, κατανοούμε την δυσκολία των κυβερνήσεων να συντάξουν προϋπολογισμό και την καταφυγή τους στον συνεχή εξωτερικό δανεισμό”.

Πηγή: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, 1980, σ. 76

.....
Οι εσωτερικές αυτές επιλογές αντικατοπτρίζονται ως ένα βαθμό στους προϋπολογισμούς του Κράτους. Στον πίνακα 2 διαπιστώνουμε ότι οι στρατιωτικές δαπάνες μέχρι το 1875, όταν η απειλή ενός πολέμου δεν ήταν ορατή και οι τύχες των βαλκανικών κρατών είχαν αφεθεί στις Μεγάλες Δυνάμεις, κυμαίνονταν σε λογικά ποσοστά επί του προϋπολογισμού, αν όχι χαμηλά. Οι αναλογίες αυτές μεταβάλλονται σημαντικά την περίοδο 1875-1880.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Σύνθεση των δημοσίων δαπανών
(Μέσοι όροι πενταετιών σε εκατομ. δρχ.)

Έτη	I Σύνολο δαπανών	II Στρατιωτικές δαπάνες
1866-1870	36.8	10.2 (27.7%)
1871-1875	36.6	9.2 (25.1%)
1876-1880	58.4	24.5 (41.9%)
1881-1885	89.7	43.6 (48.6%)

Πηγή: (α) D. Dakin. *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ό.π., σ. 319-320.

(β) Οι δαπάνες της επιστράτευσης του 1885-1886 εκτιμήθηκαν σε 60-72 εκατομμύρια (Α. Ανδρεάδης, *Έργα*, τόμ. 2ος, σ. 413) ενώ το συνολικό κόστος των επιχειρήσεων και των στρατιωτικών προετοιμασιών της εποχής εκτιμάται σε 133 εκατομ. (D. Dakin, ό.π., σ. 215).

Αλλά η σύνθεση του προϋπολογισμού των εξόδων δε μεταβάλλεται μόνο στις στρατιωτικές δαπάνες. Μετά το 1880, οι δημόσιες επενδύσεις και τα δημόσια έργα πολλαπλασιάζονται ... Είναι γεγονός ότι τα δημόσια έργα και οι στρατιωτικές επενδύσεις απορροφούσαν ολοένα μεγαλύτερο μέρος των κρατικών εσόδων. Αν σε αυτά συνυπολογίσουμε το μόνιμο πρόβλημα του υπερδιογκωμένου τριτογενούς τομέα (βλ. πίν. 3) του ελληνικού κράτους που απορροφούσε μεγάλο ποσοστό του προϋπολογισμού, τότε αντιλαμβανόμαστε ότι η δεκαετία του 1880 χαρακτηρίζεται από μια μόνιμη δημοσιονομική ένδεια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Σύνθεση του ενεργού πληθυσμού

	1861	1870	1879	1907
Πρωτογενής τομέας	62.63%	62.17%	56.94%	50.05%
Δευτερογενής τομέας	18.28%	18.14%	15.37%	24.15%
(Βιομηχανία ορυχεία)	11.02%	11.40%	10.06%	18.33%
Τριτογενής τομέας	19.09%	19.69%	27.69%	24.58%
(εμπόριο - οικονομία)	3.44%	4.49%	7.64%	10.80%
(προσκές υπηρεσίες)	6.84%	6.70%	9.18%	5.02%
(ελεύθερα επαγγ/τα)	3.18%	3.01%	3.93%	4.68%
(δημόσιες υπηρεσίες)	5.63%	5.49%	6.94%	4.80%

Πηγή: Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός*, σ. 54

Από την άλλη πλευρά, η ανεπάρκεια του πρωτογενούς τομέα και ο εμβρυακός, αν όχι ανύπαρκτος, δευτερογενής ήταν αδύνατο να καλύψουν τις παραπάνω ανάγκες, πολλώ δε μάλλον όταν οι εισαγωγές για καταναλωτικές ανάγκες ξεπερνούσαν κατά πολύ τις εξαγωγές. Το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας είναι διαρκώς ελλειμματικό (βλ. πίν. 4 και 5). Στο διάστημα 1851-1912 το εμπορικό ισοζύγιο δεν παρουσίασε ούτε μία φορά πλεόνασμα, και οι εξαγωγές δεν κάλυπταν παρά το 40 με 70% της αξίας των εισαγωγών, καμιά φορά μάλιστα κι ακόμα λιγότερο.

Τέλος, οι κυβερνήσεις του Χαρίλαου Τρικούπη, για να καλύπτουν τα μεγάλα ανοίγματα του προϋπολογισμού, βασίστηκαν στον εξωτερικό δανεισμό. Τα μεγάλα δημόσια δάνεια συνέβαλαν βέβαια βραχυπρόθεσμα στην αύξηση της χρηματικής ρευστότητας και στην έμμεση χρηματοδότηση των μη παραγωγικών στρωμάτων, αλλά μακροπρόθεσμα επιβάρυναν το ισοζύγιο πληρωμών και δημιούργησαν τεράστια ελλείμματα στον προϋπολογισμό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Εμπορικά ισοζύγια των βαλκανικών κρατών
1891-1900 (σε εκατομ. φράγκα)

ΕΛΛΑΔΑ	εισαγωγές	129	-42
	εξαγωγές	87	
ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ	εισαγωγές	67	+1
	εξαγωγές	68	
ΣΕΡΒΙΑ	εισαγωγές	44	+15
	εξαγωγές	59	
ΡΟΥΜΑΝΙΑ	εισαγωγές	326	-74
	εξαγωγές	252	

Πηγή: Sundbarg. *Appercus statistiques internationaux*. Στοκχόλμη 1908, σ. 310.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου
(σε εκατ. δραχμές)

ΜΕΣΟΣ ΕΤΗΣΙΟΣ ΟΡΟΣ ΔΕΚΑΕΤΙΩΝ	
1833-1840	10
1840-1850	11
1850-1860	13
1860-1870	26
1870-1880	36
1880-1890	37
1890-1900	35

Πηγή: Ξ. Ζολώτας, *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, ό.π., Αθήνα, 1964. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. πίνακα εμπορικού ισοζυγίου στο Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός*, ό.π., σ. 58.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Εξέλιξη των φόρων στην Ελλάδα
(σε εκατ. δραχμές)

	Άμεσοι φόροι	Έμμεσοι φόροι	Σύνολο
1871	21	13	34
1880	20	23	43
1895	35	60	95

“Από τον παραπάνω πίνακα συνάγεται ότι οι έμμεσοι φόροι, ενώ το 1871 αντιπροσώπευαν το 39% των συνολικών φορολογικών εσόδων, το 1880 είχαν περάσει σε 50% και το 1895 σε 64.5%. Είναι φανερό ότι ο άξονας της φορολογικής πολιτικής του Τρικούπη ήταν η αύξηση των έμμεσων φόρων και των δασμών”.

Πηγή: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, ό.π., σ. 72-73.

Σπ. Τζόκα, *Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Υπανάπτυξη ή εξαρτημένη ανάπτυξη;*, εκδ. Θεμέλιο 1998, σσ. 21-30

Να μελετήσετε προσεκτικά τα παραθέματα και τους πίνακες και στη συνέχεια να συζητήσετε στην τάξη για τους εσωγενείς παράγοντες που οδήγησαν τις κυβερνήσεις του Χ. Τρικούπη σε εξωτερικό δανεισμό την περίοδο 1880-1890.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Σύντομο διάγραμμα των οικονομικών προβλημάτων της νεοελληνικής κοινωνίας

Η έννοια του περιφερειακού καπιταλισμού δεν παραπέμπει στην κοινωνία καθ' εαυτήν, αλλά μάλλον στον ιδιαίτερο τρόπο θεώρησης, επιβολής και άσκησης της κοινωνικής εξουσίας. Στην Ελλάδα, η ανωτέρω διαπίστωση επαληθεύεται εύκολα. Η ιστορία του νεοελληνικού κράτους, απ' τα 1828 ως σήμερα, εμφανίζεται ως μία αλυσίδα συστηματικών προσπαθειών με σκοπό τη διάπλαση μιας κοινωνίας προσαρμοζόμενης στις αξιώσεις της διεθνούς αγοράς. Υπό το πρίσμα αυτό, η Ελλάδα δεν είναι μια περιφερειακή καπιταλιστική κοινωνία. Η σωστή διατύπωση θα ήταν ότι η Ελλάδα κατασκευάζεται καθημερινώς και συστηματικώς σύμφωνα με το πρότυπο της περιφερειακής καπιταλιστικής κοινωνίας.

Μ' αυτή την έννοια, ο περιφερειακός καπιταλισμός δεν αποτελεί παρά απλώς μία κυριαρχούσα ερμηνεία, η οποία τείνει να εντυπωθεί πάνω στη νεοελληνική κοινωνία ...

Η ελληνική αστική τάξη εμφανίζεται, από τις αρχές του 19ου αιώνα, ως "υπερ-ανεπτυγμένη" σε σχέση με το υπόλοιπο τμήμα της κοινωνίας. Η ελληνική αυτή ιδιοτυπία εξηγείται από το γεγονός ότι οι Έλληνες αστοί μορφοποιήθηκαν και αναπτύχθηκαν ιστορικώς άνευ σημαντικών σχέσεων με τις εγχώριες παραγωγικές δυνάμεις. Το ουσιώδες μέρος των Ελλήνων μεγαλοαστών αναπτύχθηκε στο εξωτερικό ...

Αν και η Ελλάδα δεν διετέλεσε μία αποικιοκρατική χώρα, εν τούτοις οι Έλληνες κατόρθωσαν να συγκροτήσουν σημαντικότερες οικονομικές παροικίες. Ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων επιχειρηματιών προσκολλήθηκαν από πολύ νωρίς στο πλέγμα της διεθνούς καπιταλιστικής αγοράς. Κύριοι μοχλοί αυτής της πρόσδεσης ήταν αφ' ενός οι εξαγωγές πρωτογενών προϊόντων της ανατολικής Ευρώπης και της Μεσογείου με κατεύθυνση τη δυτική Ευρώπη και αφ' ετέρου οι χρηματοδοτικές δυνατότητες που προσφέρονταν από τις αγορές του Λονδίνου, του Παρισιού και του Βερολίνου. Κατ' αυτό τον τρόπο, οι Έλληνες μεγαλέμποροι έφταναν στην Ελλάδα από το εξωτερικό, ως εκπρόσωποι της διεθνούς αγοράς, ως άμεσοι συνεταίροι του ευρωπαϊκού καπιταλιστικού κέντρου. Έτσι, η Ελλάδα εμφάνισε από πολύ νωρίς μια θεμελιώδη διχοτομία: μία "καθυστερημένη" περιφερειακή κοινωνία συζεύχθηκε με μια υπερανεπτυγμένη "κεντρική" αστική τάξη. Η απουσία ενδιάμεσων

κοινωνικών στρωμάτων αποτελεί εν γένει ένα βασικό γνώρισμα των αποικιακών κοινωνιών. Κατά συνέπεια, η σύγχρονη ελληνική κοινωνία, ξεκινώντας τον ελεύθερο βίο, της υπ' αυτές τις προϋποθέσεις, κινδύνευε όντως ν' αναχθεί σύντομα στην κατάσταση μιας αποικιακής ή ημι-αποικιακής κοινωνικής δομής ...

Οι μικροαστοί στην Ελλάδα ανέλαβαν την ενεργό άσκηση της εξουσίας και οι μεγαλοαστοί περιορίστηκαν στην - σε τελευταία ανάλυση - επιθεώρησή της. Εύλογο αποτέλεσμα αυτού του συμβιβασμού ήταν η εν συνεχεία υπερτροφική ανάπτυξη του κρατικού μηχανισμού, της δημοσιοϋπαλληλίας και της τάξης των πολιτευτών. Οι χώροι αυτοί αναπτύχθηκαν εξαιρετικώς καθ' ότι έπαιρναν αποφασιστικώς μέρος στην αναπαραγωγή των ελληνικών μεσαίων στρωμάτων. Το υπερανεπτυγμένο, σε σχέση με την αστική κοινωνία, κρατικό μηχανήμα, αφ' ενός έγινε ένας πόλος συσπείρωσης των αναπτυσσομένων ενδιαμέσων αστικών στρωμάτων και αφ' ετέρου, καλύπτοντας το χάσμα της αρχικής διχοτομίας, εγγλύτωσε την ελλαδική κοινωνία από την πτώση προς μία τυπική αποικιακή μορφή.

Η πανταχού παρουσία της δημοσιοϋπαλληλίας, στηριζόμενη στον ανωτέρω ιδιότυπο ενδο-αστικό συμβιβασμό, αποτέλεσε ήδη αφ' ενός μία "παρέκλιση" σε σχέση με το κλασσικό πρότυπο του αγγλικού καπιταλισμού και αφ' ετέρου μακροπροθέσμως ένα σοβαρό περιορισμό της δυνατότητας ελιγμών της μεγαλοαστικής τάξης, εξ ορισμού φιλελεύθερης.

Η κρατική μηχανή ολοκληρώθηκε πολύ - πολύ νωρίς στην Ελλάδα, χωρίς αυτό να θεμελιώνεται σε μια ανάλογη ανάπτυξη της ελλαδικής αστικής κοινωνίας.

Μ' άλλα λόγια, ο λειτουργικός άξονας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού δεν ήταν η αστική κοινωνία, όπως θα το ήθελε η φιλελεύθερη θεωρία, αλλά το Κράτος. Ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα τίποτα δεν ήταν δυνατό να γίνει στην Ελλάδα χωρίς κατ' ανάγκη να περνά κατά πρώτο λόγο από τη κρατική μηχανή. Η κρατική μηχανή όπως θάλεγε ο Α. Gramsci, ήταν η κατ' εξοχήν κοινωνική μηχανή.

Οι δυνατότητες που πρόσφερε το νέο Κράτος πήραν νέες διαστάσεις από την στιγμή που πραγματοποιήθηκαν στην χώρα οι πρώτες παραγωγικές επενδύσεις κατά τα έτη 1850 και 1860. Η προοπτική της εκβιομηχάνισης - αν και ξεκίνησε με τα ελληνικά κεφάλαια του εξωτερικού - έγινε ταχύτατα ένας άλλος πόλος περί τον οποίον διαμορφώθηκε μία υποδεέστερη μεσαία αστική τάξη.

Σύντομα, το χάσμα της αρχικής κοινωνικής διχοτομίας, που σημειώσαμε ανωτέρω, είχε εξ ολοκλήρου σχεδόν πληρωθεί: ένα αστικό στρώμα με βιομηχανικές φιλοδοξίες και ένα άλλο στραμμένο προς τα δημόσια λειτουργήματα, και τα δύο πλεονάζοντα αριθμητικώς, εξασφάλιζαν τις μετακινήσεις ανάμεσα στα δύο άκρα της κοινωνικής ιεραρχίας. Ο τρόπος ζωής και οι καταναλωτικές δομές στην Ελλάδα θύμισαν σε πολλά σημεία τις δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες, ενώ η στρέβλωση των παραγωγικών δομών και η

αδυναμία των παραγωγικών δυνάμεων θύμισαν μάλλον τις εξαρτημένες περιφερειακές κοινωνίες.

Αφ' ότου η εκβιομηχάνιση εμφανίζεται στην Ελλάδα, ως μία ιστορική και γοητευτική δυνατότητα, συγκεκριμένως μετά τα 1860, τα ανωτέρω δύο αστικά στρώματα αρχίζουν να φιλονικούν μεταξύ τους ως προς την έννοια της βιομηχανικής μετατροπής. Το συνδεδεμένο με το Κράτος αστικό στρώμα αποβλέπει, στο να οικειοποιηθεί το δυναμικό της βιομηχανικής ανάπτυξης, προκειμένου να σταθεροποιήσει τόσο την κυριαρχία του Κράτους πάνω στην κοινωνία όσο και την δική του θέση μέσα στο Κράτος. Η εκβιομηχάνιση, ως τέτοια, γίνεται κατ' αρχήν ευνοϊκώς δεκτή κι απ' τα δύο μέρη. Η πάλη που αρχίζει εκτυλίσσεται απλώς γύρω από το ζήτημα της προτεραιότητας: - το Κράτος, εργαλείο της βιομηχανικής ανάπτυξης ή η βιομηχανία στην υπηρεσία της Κρατικής ισχύος; Στην σύγκρουση αυτή, οι στρατιωτικοί και το βενιζελικό κόμμα διεκδίκησαν μία βιομηχανική ανάπτυξη "αγγλικού" τύπου, όπου το Κράτος δεν θα ήταν παρά ένας επιπρόσθετος εγγυητής της ανάπτυξης του βιομηχανικού καπιταλισμού. Από το άλλο μέρος, οι αστοί των δημοσίων λειτουργημάτων και το λαϊκό κόμμα αναζήτησαν κυρίως μία βιομηχανική ανάπτυξη "γερμανικού" τύπου, η οποία θα προωθούσε κατά πρώτιστο λόγο, χωρίς αμφισβητήσεις, την παντοδυναμία του Κράτους.

Συνοπτικώς, είναι προφανές ότι ο ελληνικός οικονομικός εθνικισμός, αν και παραμέρισε αποφασιστικά την αγρο - εμπορευματική αποικιακή προοπτική δεν κατόρθωσε παρά να εξασφαλίσει απλώς τις βάσεις για μία νέα ενσωμάτωση της χώρας στη διεθνή καπιταλιστική αγορά. Ο εθνικισμός απέτρεψε την κατ' απομονωμένους και αποδιαιρωμένους τομείς διεθνή ενσωμάτωση της χώρας, πλην όμως δεν αμφισβήτησε διόλου την ίδια τη διαδικασία της υποταγής της εθνικής οικονομίας, ως συνόλου, στη διεθνή αγορά. Μ' άλλα λόγια η σχετική εσωτερική ολοκλήρωση, την οποία επεδίωξε ο οικονομικός εθνικισμός στην Ελλάδα, δεν έθιξε διόλου τις βάσεις της διεθνούς οικονομικής ενσωμάτωσης της χώρας, στη βάση της κυριαρχούσας ερμηνείας του περιφερειακού καπιταλισμού. Μόνον ο τρόπος της σύνδεσης με τη διεθνή αγορά άλλαξε, ενώ η σύνδεση η ίδια παρέμεινε.

Κ. Βεργόπουλου, Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα.
Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας, σσ. 37-43

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου και το περιεχόμενο του παραθέματος:

- α) Να τεκμηριώσετε την άποψη ότι η εθνική οικονομία υποτάσσεται στη διεθνή αγορά, ότι είναι «εξαρτημένη» μέσα στα πλαίσια του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, προσαρμοσμένη στις αξιώσεις της διεθνούς αγοράς.
- β) Να επιχειρήσετε να αναλύσετε τη σχέση κράτους και αστικών στρωμάτων.

ΠΗΓΗ

Η απουσία του αγροτικού κινήματος και η ιδεολογία των αγροτών

Οι έλληνες αγρότες ουδέποτε ανέπτυξαν μια ταξική πολιτική ιδεολογία, ένα συνεκτικό και μαζικό κοινωνικό κίνημα και το αντίστοιχό του στην πολιτική, ένα αγροτικό κόμμα. Η ελληνική αγροτική τάξη όχι μόνο δεν επεδίωξε και δεν απέκτησε ποτέ συλλογική πολιτική εκπροσώπηση και μέσω αυτής άμεση εξουσία, αλλ' απεναντίας προσχώρησε στα συστήματα αξιών στα οποία οι κυρίαρχες τάξεις βάσιζαν την ιδεολογία και τα συμφέροντά τους κι έτσι τις υποστήριξε, ουσιαστικά, στην διατήρηση της κυριαρχίας τους.

Η περίπτωση της αγροτικής εξέγερσης του 1910 στο Κιλελέρ, παρά τους σχετικούς μύθους, είναι από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αυτού του φαινομένου. Η εξέγερση έγινε λίγο μετά το στρατιωτικό κίνημα του 1909. Μολονότι οι κινηματίες αξιωματικοί έβλεπαν με συμπάθεια το αγροτικό ζήτημα, το θεωρούσαν τόσο δευτερεύον, ώστε ούτε καν το είχαν αναφέρει στο πρόγραμμά τους. Έτσι, όταν λίγους μήνες μετά το στρατιωτικό κίνημα έγινε η εξέγερση των Θεσσαλών αγροτών, την έπνιξε στο αίμα αυτή ακριβώς η κυβέρνηση που ελεγχόταν άμεσα από τους στρατιωτικούς. Παρ' όλα αυτά, στις εκλογές που έγιναν μερικούς μήνες αργότερα, στο σύνολο των 48 εδρών της Θεσσαλίας οι αγροτικές ψήφοι ανέδειξαν 46 ανεξάρτητους βουλευτές, από τους οποίους οι περισσότεροι υποστήριζαν τους στρατιωτικούς. Οι αντιφάσεις αυτές δείχνουν ότι η εξέγερση του Κιλελέρ δεν ήταν το αποκορύφωμα του αγώνα μιας συνειδητής τάξης αγροτών. Ήταν ένα αυθόρμητο, σχεδόν ενστικτώδες ξέσπασμα ενός γεωγραφικά απομονωμένου τμήματος μιας ιδεολογικά αποπροσανατολισμένης και πολιτικά εκμαυλισμένης αγροτικής τάξης. Και μέσα από αυτό το παράδειγμα φαίνεται καθαρά πόσο ασύνδετη ήταν η πολιτική ζωή στην Ελλάδα από τα βαθύτερα κοινωνικά προβλήματα, πόσο είχε αυτονομηθεί από την διάρθρωση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων που κυριαρχούσαν στην ελληνική κοινωνία και των αντιστοίχων ταξικών δυνάμεων.

Πολλά είναι τα αίτια πίσω από την απουσία αγροτικού κινήματος, αίτια οικονομικά, ιδεολογικά, πολιτικά, σε συσχετισμό με ένα από τα σημαντικότερα φαινόμενα της ελληνικής πολιτικής ζωής: το σύστημα πατρωνείας και τις επιπτώσεις του στην κατανομή της εξουσίας...

Η ιδεολογική και πολιτική αδράνεια της αγροτικής τάξης έχει τις κοινωνικο-οικονομικές της ρίζες στην ιδιορρυθμία και τη μεταβατικότητα που χαρακτήριζαν την ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα. Δεν ήταν μια φεουδαλική κοινωνία σε αποσύνθεση, οπότε θα υπήρχαν αντίστοιχες επιπτώσεις στην ιδεολογία των αγροτών, στην αντιφεουδαρχική επαναστατικότητα τους και στις συμμαχίες τους με μια ανερχόμενη αστική τάξη. Δεν ήταν, όμως, ούτε μια αστική κοινωνία στην αυγή του καπιταλισμού ...

Γιατί αν στην Ελλάδα του 19ου αιώνα είχε αρχίσει να διαμορφώνεται μια κυριαρχία του καπιταλισμού, η οικονομία δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει χωρίς να λυθούν τα πιεστικότερα αγροτικά προβλήματα, αυτά που εμπόδιζαν την καπιταλιστική ανάπτυξη. Χωρίς αγροτική μεταρρύθμιση δεν μπορεί να επεκταθεί η εσωτερική αγορά και οι ακτήμονες παραμένουν έξω από τα κυκλώματά της, ενώ θα μπορούσαν να είναι για το εμπόριο και τη βιομηχανία πολύτιμοι πελάτες και πειθήνιοι προμηθευτές. Χωρίς κάποια στοιχειώδη βελτίωση στις τιμές των γεωργικών αγαθών, οι μικροϊδιοκτήτες εξαθλιώνονται και οι μόνοι ωφελημένοι είναι οι μεγαλέμποροι αγοραστές της παραγωγής, ενώ βλάπτονται καιρίαι οι φορείς του καπιταλισμού, που χρειάζονται καταναλωτές για τα προϊόντα τους. Αν, λοιπόν, υπήρχε μια εγχώρια αστική τάξη με αρκετό κεφάλαιο σωρευμένο μέσα στη χώρα και με διάθεση για υπολογίσιμες επενδύσεις στη βιομηχανία, τότε οι ίδιες οι ανάγκες της θα επέβαλλαν μια αντιμετώπιση των αγροτικών προβλημάτων, οι ίδιοι οι μηχανισμοί του καπιταλισμού θα έφερναν στο φως τα κατάλοιπα της προκαπιταλιστικής οικονομίας, υποδεικνύοντας έτσι και την καταστροφή τους ...

Η συλλογική ψήφος των αγροτών θ' αποκτούσε, λοιπόν, αποφασιστική σημασία αυξάνοντας έτσι, σχεδόν αναπάντεχα, την πολιτική τους δύναμη.

Δεν είναι τυχαίο ότι η αδιαφορία των αστών και οι αντίστοιχες σχέσεις τους με το αγροτικό ζήτημα άλλαξαν όταν πλέον επήλθαν οι μεγάλες οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές, μετά το 1910, την άνοδο του βενιζελισμού και την εκσυγχρονιστική πολιτική των κυβερνήσεων της εποχής. Την αγροτική πολιτική ενός αστικού κόμματος επέβαλε ο Βενιζέλος στο Φιλελεύθερο Κόμμα μόλις το 1910, όταν άρχιζε να διαφαίνεται η δυνατότητα καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας. Εξίσου χαρακτηριστικό ήταν, όμως, και το πόσο διστακτική ήταν αυτή η τακτική, πόσο αργόσυρτη ήταν η εξέλιξη του αγροτικού ζητήματος στην πορεία προς τη λύση του. Πράγματι, σε προεκλογικό του λόγο προς ακροατήριο ακτημόνων, ο Βενιζέλος δήλωνε το 1910 ότι η οριστική λύση του αγροτικού θα ήταν πολύ δύσκολη. Και μετά τις εκλογές άρχισε να τοποθετεί μερικούς από τους ικανότερους συνεργάτες του στο υπουργείο Γεωργίας και να προωθεί το αγροτικό ζήτημα - όχι, όμως, για άμεση λύση αλλά απλώς για να προβλεφθεί στο αναθεωρημένο Σύνταγμα η δυνατότητα των μελλοντικών απαλλοτριώσεων, που δεν επρόκειτο να νομοθετηθούν πριν από το 1916 και δεν ήταν να πραγματοποιηθούν πριν από το 1924 ...

Ο διαχωρισμός των αγροτών σε δύο τάξεις, η ανομοιογένεια του αγροτικού πληθυσμού σε κάθε χωριστή περιοχή της χώρας και η γεωγραφική διασπορά των ακτημόνων σε διάφορες περιοχές, συχνά απομονωμένες μεταξύ τους, ήταν σοβαρά εμπόδια για την ανάπτυξη μιας κοινής ιδεολογίας κι ενός μαζικού κινήματος. Ενδεικτική είναι, π.χ., η αντίθεση ανάμεσα στη Θεσσαλία, όπου κυριαρχούσε η μεγάλη γαιοκτησία και οι ακτήμονες είχαν τάσεις προοδευτικές και την παλιά Ελλάδα, όπου ο όγκος των μικροϊδιοκτητών έδινε την εκλογική πλειοψηφία στα συντηρητικά κόμματα σε όλες σχεδόν τις εκλογές του 19ου και του 20ου αιώνα. Η διαφοροποίηση των οικονομικών συμφερόντων των

μικροϊδιοκτητών από τα συμφέροντα των ακτημόνων εμπόδιζε και τους μεν και τους δε ν' αντιληφθούν τα κοινά χαρακτηριστικά της μοίρας τους, τη συγγένεια των επιδιώξεων τους, τη συντριπτική συλλογική τους δύναμη ...

Ο νόμος του 1835 ήταν χαρακτηριστικό μέτρο που απέβλεπε εσκεμμένα στον ιδεολογικό αποπροσανατολισμό των αγροτών. Ο Όθων ήθελε να δημιουργήσει μια τάξη μικροϊδιοκτητών, που θα ήταν ευγνώμονες στην μοναρχία και θα χρησίμευαν ως κύριο στήριγμά της· οραματιζόταν ένα είδος μονοταξικής κοινωνίας πιστών μικροϊδιοκτητών, που θα διευθυνόταν από μια μικρή τεχνοκρατική γραφειοκρατία σύμφωνα με τις απαράβατες επιθυμίες του καλού μονάρχη. Ο Όθων είχε λοιπόν την ευκαιρία να πειραματιστεί με το σχηματισμό μιας τάξης συντηρητικών και φιλομοναρχικών μικροϊδιοκτητών, αρκετά νωρίτερα από το αντίστοιχο πείραμα του Gierke στην Πρωσία, ο οποίος είχε ως φαίνεται τις ίδιες περίπου φιλοδοξίες όταν προχώρησε, το 1848, στην κατάργηση των φεουδαλικών προνομίων. Βέβαια το ελληνικό "πείραμα" αφορούσε μόνο τους μικροϊδιοκτήτες και το Κράτος, εκπροσωπούμενο από ένα μονάρχη που δεν δεσμευόταν από καμιά αριστοκρατία ...

Ο νόμος του 1835 ήταν, πάντως, η νομική επικύρωση αλλά και το συμβολικό στοιχείο της σύγχυσης που θα κυριαρχούσε στο εξής πάνω στο αγροτικό ζήτημα. Οι αγρότες, πιστεύοντας ότι οι εθνικές γαίες ήταν αρκετές για να καλύψουν τις ανάγκες όλων, ήταν φυσικό να παραμελούν τις δυνατότητες που μπορούσε να τους προσφέρει η απαλλοτρίωση των ιδιωτικών τσιφλικιών. Επιπλέον ο νόμος ήταν η πρώτη επίσημη απόδειξη ότι η αρχή της δικαιοσύνης στη γαιοκτησία είχε υιοθετηθεί από το Κράτος και είχε γίνει δεκτή από όλες τις κοινωνικές τάξεις. Ακόμη και οι γαιοκτήμονες μπορούσαν να εμφανίζονται σαν προστάτες των αγροτών, χωρίς να θυσιάζουν τα δικά τους συμφέροντα, υποστηρίζοντας απλώς την αρχή της δωρεάν διανομής των δημοσίων κτημάτων.

Στην παραπλάνηση συνετέλεσε και το επιχείρημα της φτώχειας του ελληνικού κράτους. Όλες οι κυβερνήσεις, με τη δικαιολογία της πενίας του δημοσίου, ανέβαλλαν συνεχώς την μεταρρύθμιση και ισχυρίζονταν, όχι εντελώς αδικαιολόγητα, ότι θα ήταν εφικτή μόνο αν οι νέοι κληρούχοι πλήρωναν ενοίκιο ή την απόσβεση της αξίας της γης. Αυτή η κατάσταση όχι μόνο μετρίασε τις ορέξεις και τις διεκδικήσεις των μικροκληρούχων για περισσότερη γη, αλλά είχε και μια σοβαρή επίδραση στη στάση των κολίγων: όπως ήταν φυσικό, άρχισαν σιγά - σιγά να πιστεύουν ότι η μοίρα του μικροϊδιοκτήτη, που πλήρωνε το αναπόφευκτο νοίκι του στο δημόσιο, δεν ήταν και πολύ καλύτερη από τη δική τους σχέση με τους τσιφλικάδες.

Το πρόβλημα μεταφέρθηκε έτσι από το χώρο της διαμάχης με τους γαιοκτήμονες στον χώρο μιας ατέλειωτης σκληρής διαπραγματεύσεως με το Κράτος σε θέματα νομικά και δημοσιονομικά ... Έτσι η νομικιστική αντίληψη του αγροτικού ζητήματος διαχέεται στην ιδεολογία της εποχής, είναι ολοφάνερη, π.χ., ακόμη και στην λογοτεχνία: στο μυθιστόρημα του Π. Καλλιγά "Θάναος Βλέκας" ο κακός ήρωας, εκμεταλλευόμενος τα ελαττώματα της νομοθεσίας, εγκληματεί εις βάρος των αγροτών, αποκτά δημόσια γη με απάτη.

Όταν τα δημόσια κτήματα μοιράστηκαν επιτέλους, με το νόμο του Κουμουνδούρου το 1871, αυτές οι συσκοπιστικές συνθήκες άρχισαν να διαμορφώνονται πάλι, σχεδόν πανομοιότυπες, γύρω από το ζήτημα της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών ... Γιατί όποιο κόμμα θα τολμούσε ν' ακολουθήσει ριζοσπαστική πολιτική θ' αντιμετώπιζε την προγραφή του από τις κυρίαρχες τάξεις και τις ξένες δυνάμεις και τελικά τον πολιτικό εξοστρακισμό του από το στέμμα, που είχε αποδείξει από πολύ νωρίς ότι ήξερε να χρησιμοποιεί τα όπλα της διάλυσης της Βουλής, του διορισμού του πρωθυπουργού και, στην ανάγκη, της συναρμολόγησης πλειοψηφιών ...

Αναπόφευκτα η κατακραυγή έπεσε σύντομα στα κεφάλια ολόκληρου του πολιτικού κόσμου. Όχι βέβαια γιατί κατέρρευσε ο μύθος της πενίας, αλλά γιατί γέννησε τον φυσικό του διάδοχο. Λιγότερο απλοϊκός, και γι' αυτό ακόμα ποιο σκοταδιστικός, ο νέος μύθος "εξηγούσε" τη φτώχεια ρίχνοντας την ευθύνη στη διοικητική ανικανότητα, τη φαυλότητα και την εριστικότητα των πολιτικών, χωρίς βέβαια ν' αναζητεί τις πραγματικές αιτίες πίσω από αυτά τα αμαρτήματα. Τη νέα μυθολογία ενστερνίστηκαν σύντομα όλοι όσοι είχαν συμφέρον να ελέγχουν την ισχύ των πολιτικών και "τα ελαττώματα του κοινοβουλευτισμού". Δεν είναι λοιπόν τυχαία η άλλη όψη αυτού του μύθου, εκείνη που είχε και τις βαθύτερες συνέπειες: ο βασιλιάς μπορούσε να εμφανίζεται σαν αθώος παρατηρητής και συχνά σαν αδύναμος σιωπηλός προστάτης των λαϊκών δικαίων. Η ειδυλλιακή εικόνα, με την ενίσχυση στην αρχή του γνωστού ενδιαφέροντος του Όθωνα για τους αγρότες, της συνταγματικής ανευθυνότητας αργότερα, στερώσε τον συναισθηματικό φιλομοναρχισμό της πλειονότητας των αγροτών. Η εικόνα του ήρωα και καλού πατέρα, του αχρηστευμένου από τα κακά του κοινοβουλευτισμού, βοήθησε και αυτή στη διατήρηση κι ενίσχυση της αυτονομίας της πολιτικής από τις ταξικές δυνάμεις και αντιθέσεις. Γιατί εμπόδισε μακροχρόνια την αγροτική τάξη να συμμαχήσει ως σύνολο με τις προοδευτικές, αντιμοναρχικές μειοψηφίες της αστικής τάξης, τις μόνες δυνάμεις που μπορούσαν να διεκδικήσουν τη λύση των προβλημάτων της και να υποθάψουν ένα αγροτικό κίνημα. Δεν είναι τυχαίο ότι ο μοιραίος φραγμός στην πορεία τόσο του Τρικούπη όσο και του Βενιζέλου στάθηκε σε τελευταία ανάλυση η ψήφος των φιλοβασιλικών αγροτών - καθώς και το ότι οι βασιλικοί εκμεταλλεύονταν την εικόνα του βασιλιά στην ύπαιθρο ως τα τέλη του 20ου αιώνα και την είχαν ως τον ακρογωνιαίο λίθο της παραδοσιακής συμμαχίας ανάμεσα στην πλειοψηφία των μικροϊδιοκτητών αγροτών και τα συντηρητικά τμήματα της αστικής και της μικροαστικής τάξης. Τέτοια ήταν λοιπόν η ιδεολογία των αγροτών, που αποτελούσαν τα δύο τρίτα των Ελλήνων στις αρχές του αιώνα. Το υπόλοιπο τρίτο, σχεδόν στον σύνολό του, ήταν μικροαστοί πρώτης γενιάς, με δυνατές ακόμη τις ρίζες της αγροτικής τους καταγωγής και ιδεολογίας.

Γ. Δερτιλή, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση (1880-1909), σσ. 136-146

- Με βάση το παράθεμα και τις γνώσεις που αποκομίσατε από το βιβλίο σας:
- α) Να επισημάνετε τα γενεσιουργά αίτια της ιδεολογικής και πολιτικής αδράνειας της αγροτικής τάξης.
 - β) Να εντοπίσετε τις συνθήκες που καθιστούσαν αναγκαία μια αγροτική μεταρρύθμιση (για την εσωτερική αγορά, για τους φορείς του καπιταλισμού).
 - γ) Να κατατάξετε τα αίτια της σύγχυσης που επικρατούσε στους κόλπους της ελληνικής αγροτικής τάξης σε οικονομικά, κοινωνικά, ιδεολογικά.
 - δ) Να σχολιάσετε το Οθωνικό «πείραμα δημιουργίας μιας τάξης συντηρητικών και φιλομοναρχικών μικροϊδιοκτητών» και να εξηγήσετε το φιλομοναρχισμό της πλειονότητας των αγροτών.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, η κρίση των εξαγωγίμων αγροτικών προϊόντων και σε συνέχεια των παραδοσιακών κοινωνικών δομών, είχε σαν συνέπεια τη διόγκωση των φυγόκεντρων τάσεων από την ελληνική γεωργία. Η κρίση της δεκαετίας του 1880 εμφανίζεται έτσι ως παραπέρα ανάπτυξη των αστυφιλικών τάσεων. Η άνοδος των τιμών συμπιέζε ακόμα περισσότερο το βιοτικό επίπεδο των μαζών που συγκεντρώνονταν στα αστικά κέντρα, με αποτέλεσμα να εξασφαλίζεται χαμηλό κόστος εργασίας στις νεοπαγείς βιομηχανικές μονάδες. Ένα μέρος των εσωτερικών μεταναστών μετατρέπονταν σε εργάτες, ενώ οι περισσότεροι ενσωματώνονταν στις δραστηριότητες του εμπορίου και των υπηρεσιών.

Μία πρώτη μορφή μισθωτής εργασίας στους αστικούς χώρους ήταν αυτή που αναπτύχθηκε χωρίς σημαντικό καταμερισμό των έργων. Αυτό έγινε αρχικά στα παραδοσιακά οικονομικά κέντρα: τη Σύρο, την Πάτρα κλπ. Κάθε ύφεση του διεθνούς εμπορίου, κάθε συναλλαγματικός κλυδωνισμός της εθνικής οικονομίας έβρισκε αμέσως και πρώτα από όλα αντίκτυπο ειδικά σ' αυτές τις περιοχές, λόγω του ότι ήταν κατευθείαν εκτεθειμένες στη διεθνή αγορά: μια αυθόρμητη ανάπτυξη των διαδικασιών βιομηχανικής μετατροπής της εξαγωγίμης πρώτης ύλης (σταφίδα, δέρμα κλπ.) Έτσι, η πρώτη μορφή εξαρτημένης εργασίας ήταν εκείνη που συνδέθηκε με την οινοποιία και τη βυρσοδεψία. Μόνο που οι εργαζόμενοι εκεί λειτουργούσαν μέσα σε συνθήκες όχι τόσο πραγματικά εργατικές, όσο κυρίως βιοτεχνικές: ο καθένας ολοκλήρωνε χωρίς ουσιώδη καταμερισμό έργων μόνος του το σύνολο σχεδόν των φάσεων της εργασιακής διαδικασίας. Έτσι η πρώτη μορφή εργατικής τάξεως που αναπτύχθηκε πριν από το 1888, με κέντρα τη Σύρο και την Πάτρα, είχε χαρακτήρα βιοτεχνικό μάλλον, παρά «προλεταριακό». Αντίθετα, με τη

δημιουργία του νέου βιομηχανικού κέντρου γύρω από τον Πειραιά και την Αθήνα, με την ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής για την υποκατάσταση των εισαγωγών, αναπτύχθηκαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα πυρήνες εργατικής τάξεως με τη σύγχρονη έννοια, κυρίως γύρω από τα κλωστοϋφαντουργεία.

Ο αριθμός των εργατών της βιομηχανίας από 7.342 το 1873 αυξήθηκε σε 17.152 το 1893. Βέβαια, στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού της χώρας ο αριθμός αυτός ήταν πολύ μικρός, ήταν όμως παράλληλα αρκετός για να θέσει και στην Ελλάδα προβλήματα παρόμοια με εκείνα των ευρωπαϊκών χωρών. Την εποχή αυτή το εργατικό πρόβλημα ήρθε στην επιφάνεια σαν η «κρυμμένη όψη» της εκβιομηχανίσεως. Ο Βλ. Γαβριηλίδης διαπίστωνε κατάπληκτος ότι οι εργαζόμενοι στις βιομηχανίες εργάζονταν «από της 8^{ης} πρωινής μέχρι της 17^{ης} τον χειμώνα και από της 6^{ης} πρωινής μέχρι της 19^{ης} το θέρος». Και ζητούσε ο ίδιος να πληροφορηθεί: «Ερωτώμεν τι γίνονται οι Έλληνες εργάται, εάν δεν απέθανον ακόμη, τρέφονται επαρκώς; Έχουν ημερομίσθιον δίκαιον; Είναι σωματικώς υποδουλωμένοι; Έχουν φρόνημα ανεξάρτητον; ...»

Οι απεργίες άρχισαν από την Ερμούπολη που ήταν και άμεσα εκτεθειμένη στις διακυμάνσεις του διεθνούς εμπορίου και της διεθνούς ισοτιμίας της δραχμής... Σε τρία χρόνια η κρίση έτεινε να γενικευθεί όπως και το απεργιακό κίνημα. Το περιοδικό «Ασμοδαίος» σημείωνε το 1882: «Απεργία πανταχού της Ελλάδος ερρίζωσε η απεργία». Και σε άλλη ευκαιρία, στον ίδιο χρόνο: «Μακρά λιτανεία απεργιών άρχισε προ τινων μηνών και δεν έπαυσεν ακόμη».

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΔ', σ. 84

ΠΗΓΗ 2

Όσον αφορά την κατά φύλο και ηλικία σύνθεση του εργατικού δυναμικού, οι γυναίκες, τα κορίτσια και τα αγόρια αντιπροσωπεύουν το 46,5% του συνόλου των εργατών εργοστασίου στα 1875/76, αν εξαιρέσουμε από το σύνολο αυτό τον μεταλλευτικό τομέα που απασχολεί αποκλειστικά άνδρες (η σχετική αναλογία γίνεται 32,5% αν συμπεριλάβουμε τον τομέα αυτόν). Βασισζόμενος στην έρευνά του, που έγινε στα 1873/75, ο Α. Μανσόλας παρουσιάζει ως εξής τη σύνθεση του συνόλου των εργατών των ατμοκίνητων εργοστασίων:

	Αριθμός εργατών	% επί του συνόλου
Ανδρες	1.737	53,45
Γυναίκες	1.230	24,02
Αγόρια	629	12,28
Κορίτσια	525	10,25
Σύνολο	5.120	100,00
(Μεταλλεία)	2.222	
Σύνολο βιομηχανικών εργατών	7.342	

Οι γυναίκες και τα κορίτσια εργάζονται σχεδόν αποκλειστικά στην κλωστοϋφαντουργία (91,8% του συνόλου δουλεύουν στα βαμβακοκλωστήρια και τα μεταξουργεία), όπου αποτελούν την πλειοψηφία (αντιπροσωπεύουν το

73,5% του συνόλου του εργατικού δυναμικού του κλάδου), ενώ τα αγόρια βρίσκονται διάσπαρτα σε όλους τους κλάδους. Δεν νομίζω πάντως ότι η ηλικία των παιδιών-εργατών, κατά γενικό κανόνα, έπεφτε κάτω από το όριο των 10 ετών. Είναι άλλωστε πολύ πιθανό τα «κορίτσια» να είναι συχνά νεαρές ανύπαντρες κοπέλες, ηλικίας 15-18 ετών. Οι ισχυρότατοι οικογενειακοί δεσμοί, η αυξημένη κοινωνική κινητικότητα και μια κοινωνική διαστρωμάτωση αρκετά χαλαρή, η οποία υποθάλλει ελπίδες για κοινωνική άνοδο –ελπίδες που επενδύονται στο παιδί- εγλίτωσαν, καθώς φαίνεται, τα πολύ μικρά από τη δουλειά στο εργοστάσιο. Βέβαια, τα πράγματα άλλαξαν πολύ σε σχέση με την κατάσταση του 1859, όταν, εκτός από τα κορίτσια του μεταξουργείου Ράλλη (για τα οποία ο ίδιος διαβεβαίωνε, με κάποια απόχρωση υπερηφάνειας, ότι «δεν είναι ποτέ κάτω των 12 ετών»), μόνον ένα «παιδί» 14 ετών απογραφόταν στα πειραιϊκά εργαστήρια. Αλλά δεν θα συναντήσουμε ποτέ, όπως αυτό είχε συμβεί παλαιότερα σε άλλες χώρες, κείμενα που να προπαγανδίζουν τη συστηματική εργασία των μικρών παιδιών. Αντίθετα, όταν το 1874, με αφορμή κάποιο περιστατικό, επισημαίνεται η παρουσία παιδιών (από 10 ετών και πάνω) στα νηματοργεία της Λιβαδειάς, «εις τα αθηναϊκά του μαρμάρου εργοστάσια (...) και τα σιδηρουργεία (...) μέχρι Τριπόλεως», το γεγονός στιγματίζεται με αγανάκτηση και ο συγγραφέας του άρθρου απαιτεί τη νομοθετική ρύθμιση της παιδικής εργασίας.

Μολαταύτα, η αναλογία των παιδιών και κυρίως των γυναικών στο σύνολο του βιομηχανικού εργατικού δυναμικού κατά τη δεκαετία 1870 υπήρξε σημαντική. Το γεγονός αυτό προδίδει, από τη μια μεριά, τη σχετικά μικρή διαθεσιμότητα ανδρικών εργατικών χεριών, και από την άλλη αποτέλεσε ασφαλώς σημαντικό πλεονέκτημα για ορισμένους τομείς, και κυρίως την κλωστούφαντουργία.

Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της Εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σσ. 199-201

ΠΗΓΗ 3

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΣΤΑ 1909

Πόλη/κλάδος	Άτομα	Ωράριο	Μεροκάματο
Αθήνα			
Αλευροποιία	11.274	12 ωρών	3,5 χρ. δραχμές
Αρτοποιία	2.500	18 ωρών	3 χρ. δραχμές
Τσιγάρα	3.300	9 ωρών	2 χρ. δραχμές
Υφαντουργία- Νηματοργεία	1.500	12 ωρών	3 χρ. δραχμές
Χημεία	500	12 ωρών	3 χρ. δραχμές
Μεταλλουργία	500	12 ωρών	3 χρ. δραχμές
Τυπογραφία	1.500	16 ωρών	3 χρ. δραχμές
Διάφοροι	5.000	12-16 ωρών	3 χρ. δραχμές
Σύνολο	26.074		3-3,5 χρ. δραχμές
Πειραιάς			
Τσιγάρα	2.500	12 ωρών	3 χρ. δραχμές

Υφαντουργία	2.500	12 ωρών	2 χρ. δραχμές
Εργάτες λιμανιού	3.000	12-16 ωρών	6 χρ. δραχμές
Διάφοροι	2.500	12 ωρών	2-5 χρ. δραχμές
Σύνολο	10.500		2-6 χρ. δραχμές
Λαύριο	5.000	1-12 ωρών	2-6 χρ. δραχμές
Πάτρα	4.040	11-12 ωρών	2-5 χρ. δραχμές
Βόλος	7.000	11-12 ωρών	2-3 χρ. δραχμές
Σύρος	2.000	11-12 ωρών	2-3 χρ. δραχμές
Άλλες πόλεις	5.000	11-12 ωρών	2-4 χρ. δραχμές
Σύνολο	59.614	11-16 ωρών	2-6 χρ. δραχμές

Εκθέσεις Εργατικών Κέντρων, Αθήναι 1911

Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Εργατικού Κινήματος*, ό.π., σ. 241

ΠΗΓΗ 4

Ο επιθεωρητής Ν. Σαλίβερος, σε μια έκθεσή του στις 31 Αυγούστου 1912 προς τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας, περιγράφει την παραβίαση της εργατικής νομοθεσίας

Συμμορφούμενος προς την υπ' αρ. 26275 Υμετέραν Διαταγήν μετέβην εις Πάτρας και Κέρκυραν, ενεργήσας εις μεν τας πρώτας την επιθεώρησιν 51 εργοστασίων και εργαστηρίων εις α απασχολούνται 958 εργάται και 327 εργάτιδες, εις δε την δευτέραν 24 εργοστάσια και εργαστήρια εις α απασχολούνται 685 εργάται και 86 εργάτιδες. Εις αμφοτέρας τας πόλεις οι εργατικοί νόμοι είναι σχεδόν άγνωστοι και η εφαρμογή αυτών εις πολλά εργοστάσια, μήτε ήρχισεν, μήτε δύναται να υπάρξη ελπίς ότι θα αρχίση, αν η Αστυνομική αρχή δεν δείξη ανάλογον δραστηριότητα.

...Η εφαρμογή του περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων Νόμου ΔΚΘ ήρξατο από της εις τας Πάτρας μεταβάσεώς μου, καθ' όσον απ' όλα σχεδόν τα εργοστάσια και εργαστήρια απέπεμψα παιδιά ηλικίας μικροτέρας των 12 ετών, άτινα ειργάζοντο επί 12 ή 14 ώρας συνεχώς. Αι κρατήσεις και τα πρόστιμα ήσαν γενικά εις όλα τα εργοστάσια, η δεκάωρος εργασία δια τας γυναίκας και τους ανηλίκους εις ελάχιστα εργοστάσια είχαν εφαρμοσθή, αι πληρωμαί εγίνοντο μετά την διακοπήν της εργασίας και την Κυριακήν. Κυριακή αργία δεν τηρείται εις πολλά των εργοστασίων και οι ανήλικοι μαθητευόμενοι και αι εργάτιδες υποχρεούνται να εργάζωνται και την Κυριακήν ολίγας ώρας, και τούτο δωρεάν δια τον καθαρισμόν δήθεν των μηχανημάτων.

...Αι προφυλάξεις δια την υγιάν των εργαζομένων ουδόλως λαμβάνονται υπ' όψει. Ούτω, του εργοστασίου Μ. Πετροπούλου Αρτοποιίας τα ζυμωτήρια συνέχονται μετά του αποχωρητηρίου άνευ ουδενός χωρίσματος, τα δε ούρα των σταύλων ρέουν εις το φρέαρ εξ ου αντλείται το δια την ζύμωσιν ύδωρ...

...Αλλά μήπως η αδιαφορία των εργοστασιαρχών περιορίζεται εις την έλλειψιν παντός απολύτως υγιεινού όρου εις τα εργοστάσια αυτών; Τα προφυλακτικά δια την ασφάλειαν μέτρα είναι επίσης άγνωστα και η ζωή και η σωματική ακεραιότης του εργάτου ουδόλως λαμβάνεται υπ' όψει. Ούτω ατμοκίνητα μηχανήματα λίαν επικίνδυνα δια τους εργαζομένους πλησίον αυτών, είναι

εντελώς απροφύλακτα, παλαιού δε ως επί το πλείστον συστήματος ως πλημμελώς λειτουργούντα γίνονται καθημερινώς πρόξενα ουχί ολίγων δυστυχημάτων...

Η κατά των εργατικών νόμων και εργατικών ενώσεων αντίδρασις των εργοστασιαρχών είναι δυστυχώς γενική και πολλοί εργάται καθ' εκάστην απολούνται ευθύς ως βεβαιωθή η συμμετοχή των εργατικούς συλλόγους...

Γ. Λεονταρίτη, Το ελληνικό εργατικό... σσ. 57-58

[Πηγή: Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη, Γ' τεύχος, Γ' Λυκείου, σσ. 29-30]

ΠΗΓΗ 5

Οι συνθήκες εργασίας των εργατών στην Ελλάδα

Percy Martin, *La Grèce nouvelle*, Paris Librairie orientale et américaine, 1913

(από τη γαλλική μετάφραση), σσ. 176-177

(Παράθεμα σχολικού βιβλίου)

Αφού μελετήσετε τα παραθέματα:

- α) να προσδιορίσετε τους παράγοντες που συνέβαλαν στην ανάπτυξη της μισθωτής εργασίας στο τέλος του 19ου αιώνα.
- β) να παρουσιάσετε τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας των εργαζομένων στη βιομηχανία στο τέλος του 19ου αιώνα και αρχές του 20ου αιώνα.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Εμφάνιση εργατικού κινήματος – Η σοσιαλιστική προπαγάνδα

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι την εργατική κινητοποίηση αυτής της περιόδου (1881-1913) δεν την προκάλεσε τόσο η προοπτική της βιομηχανικής αναπτύξεως των νέων αστικών κέντρων, όσο η κρίση των δομών που ήδη υπήρχαν στα παραδοσιακά κέντρα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα:

α) το εργατικό κίνημα να εμφανισθεί πολύ πιο δυναμικό στα παλαιά κέντρα (Σύρο και Πάτρα), από ό,τι στα νέα αναπτυσσόμενα κέντρα (Αθήνα και Πειραιά), και β) πρωτοπορία αυτού του κινήματος ως το 1900 να σταθούν τα τμήματα της παλιάς εργατικής τάξεως, δηλαδή αυτά που είχαν βιοτεχνικό και συντεχνιακό μάλλον χαρακτήρα παρά προλεταριακό. Στην ιδεολογία του κινήματος, αυτό εκφράσθηκε με την επικράτηση του αναρχισμού μάλλον, σε βάρος του «ορθόδοξου» σοσιαλισμού. Έτσι, ενώ οι διανοούμενοι στην πρωτεύουσα, με αφορμή την παρουσία των πυρήνων της εργατικής τάξεως, ανακάλυπταν το σοσιαλισμό και καυτηρίαζαν τις υπερβολές του ιδιωτικού κεφαλαίου, στα οικονομικά κέντρα της Παλαιάς Ελλάδος αναπτυσσόταν ένα κίνημα που ζητούσε την προστασία του κράτους προς όφελος των εργαζομένων. Στο κίνημα αυτό ιδιαίτερο ρόλο έπαιξαν επίσης οι σταφιδοπαραγωγοί και οι σταφιδεργάτες της δυτικής Πελοποννήσου.

Από τα 1885 ο Πλ. Δρακούλης εξέδιδε το σοσιαλιστικό περιοδικό «Άρδην», εμπνευσμένος από το αντίστοιχο ευρωπαϊκό κίνημα. Ολόκληρη η αντίληψη του Δρακούλη στηριζόταν στο διπολικό σχήμα κεφάλαιο-εργασία. Δεν προέβαλλε αιτήματα, αλλά απευθυνόταν προς τους εργάτες με σκοπό να τους «διαφωτίσει» για τα δικαιώματά τους. Από το 1888 όμως, εμφανίστηκε η κίνηση του Στ. Καλλέργη, η οποία διατύπωνε μια σειρά από συγκεκριμένα αιτήματα, όχι τόσο προς το ιδιωτικό κεφάλαιο, όσο προς το κράτος. Με την κρίση της σταφίδας, διευκρινίστηκε στη δυτική Πελοπόννησο ότι το κίνημα των καλλιεργητών δε στρεφόταν εναντίον των ιδιωτών μεγαλογαιοκτημόνων, αλλά εναντίον της κρατικής πολιτικής, του τοκογλύφου, του σταφιδέμπορου και του σταφιδοαποθηκάρη. Στην πρώτη εργατική πρωτομαγιά που γιορτάστηκε στην Αθήνα το 1894, οι σοσιαλιστές εργάτες, υπό την αιγίδα του Καλλέργη, απευθύνθηκαν προς το κράτος και του ζητούσαν να ασκήσει πιο έντονα τα δικαιώματά του, ώστε να βελτιώσει τη θέση των εργαζομένων. Αιτήματά τους ήταν: α) να αναγνώριση της Κυριακής αργίας, β) θέσπιση του 8ωρου, γ) συντάξεις σε όσους πάθαιναν στην εργασία. Ανάμεσα στα αιτήματά τους υπήρχαν και γενικότερα, όπως δ) κατάργηση της προσωπικής κρατήσεως για χρέη και ε) κατάργηση των θανατικών εκτελέσεων. Παράλληλα, στον Πύργο, άρχισε να εκδίδεται από το 1893 η αναρχική εφημερίδα «Νέον Φως» και στην Πάτρα, από το 1895, η επίσης αναρχική «Επί τα Πρόσω». Το κίνημα αυτό της «πρωτόγονης» εργατικής τάξεως στην Ελλάδα επρόκειτο να ξεπεραστεί μετά το 1900, από την ανάπτυξη της κυρίως βιομηχανικής εργατικής τάξεως.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΔ', σ. 84

ΠΗΓΗ 2

Το Σοσιαλιστικό Κέντρο της Αθήνας ιδρύεται το 1911 από τον Νικόλαο Γιαννιό

Βάσις-Σκοπός: Βάσις του Κέντρου είναι οι αρχές του σοσιαλισμού που ψηφίστηκαν στα διεθνή σοσιαλιστικά συνέδρια δηλαδή: Συνεννόηση και συνεργασία όλων των εργατών του κόσμου. Πολιτική και οικονομική οργάνωση της εργατικής τάξης, για να κατακτήσει την εξουσία και να εθνικοποιήσει τα μέσα της παραγωγής, δηλαδή να μετατρέψει τη σημερινή κεφαλαιοκρατική κοινωνία σε κοινωνία σοσιαλιστική. Σκοπός του Κέντρου είναι να προπαγανδίσει τις σοσιαλιστικές ιδέες στην Ελλάδα, να οργανώσει τους εργάτες σε συνδικάτα σοσιαλιστικά και να επιδιώξει προς το παρόν την πραγματοποίηση του εξής μεταρρυθμιστικού προγράμματος.

Πρόγραμμα μεταρρυθμιστικό στα πολιτικά: Το δικαίωμα της ψηφοφορίας και της εκλογής σε άνδρες και γυναίκες. Το εκλογικό σύστημα της αναλογικής αντιπροσωπείας. Το δικαίωμα στις γυναίκες να διορίζονται υπάλληλοι του Κράτους. Την κατάργηση όλων των νόμων που περιορίζουν τα δικαιώματα της γυναίκας και του νόθου παιδιού.

Στα οικονομικά: Την κατάργηση των εμμέσων και κάθε φόρου στα είδη της πρώτης ανάγκης. Την προοδευτική αναλογική φορολογία των κεφαλαίων. Την εθνικοποίηση των σιδηροδρόμων, των μεταλλείων Λαυρίου, της Εθνικής Τραπεζής και της Ενιαίας. Τη συμμετοχή του Κράτους στα κέρδη των μεγάλων

μονοπωλίων και Εταιρειών. Την αγορά από μέρους του Κράτους της θεσσαλικής γης (διάβαζε τσιφλικιών) και την ενοικίασή της στους κολλήγους.

Στα κοινωνικά: Την ελευθερία κάθε θρησκείας, χωρίς την ανάγκη επίσημης θρησκείας. Την παροχή της ιατρικής, της παιδείας και δικαιοσύνης δωρεάν. Την κατάργηση από το συνταγματικό χάρτη του άρθρου που απαγορεύει τη δημοτική ως επίσημη γλώσσα. Τη διατροφή των παιδιών από τις Κοινότητες καθ' όλη τη διάρκεια της δημοτικής εκπαίδευσης. Την καθιέρωση του πολιτικού γάμου. Την κατάργηση των Στρατοδικείων και Ναυτοδικείων. Την κατάργηση της θανατικής ποινής και την αλλαγή των φυλακών σε καταστήματα μορφωτικά.

Στα εργατικά: Την καθημερινή οκτάωρη εργασία. Την ανάπαυση όλων των εργατών μιάμιση μέρα την εβδομάδα, δηλαδή να σχολούν Σάββατο μεσημέρι (αγγλική εβδομάδα). Την απαγόρευση στους εργοδότες να βάζουν χρηματικά πρόστιμα στους εργάτες για τιμωρία. Τη σύσταση μιας Εθνικής Ασφάλειας που θα φροντίσει για τις ασθένειες, τα δυστυχήματα, την ανικανότητα, τα γεράματα και αεργία των εργατών. Τη σύσταση ενός δημοσίου γραφείου που θα βρρίσκει δουλειά στους άεργους.

Γ. Κορδάτου, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Αθήνα 1992, σσ. 155-157

ΠΗΓΗ 3

Φεντερασιόν

Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης ξεκίνησε από τη μικρή πολιτική λέσχη που ίδρυσε ο Αβραάμ Μπεναρόγιας μαζί με λίγους συνεργάτες του κατά τη διάρκεια της επανάστασης των Νεοτούρκων, τον Ιούνιο του 1908. Σχεδόν ένα χρόνο αργότερα, το Μάιο και Ιούνιο του 1909, η μικρή σοσιαλιστική αυτή ομάδα αναδιοργανώθηκε και ονομάστηκε Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης, οργάνωση αποκλειστικά εβραϊκή. Ο Μπεναρόγιας και οι συνεργάτες του έλπιζαν να διευρύνουν την Φεντερασιόν επί ομοσπονδιακής βάσεως, έτσι ώστε να περιλάβει στους κόλπους της σοσιαλιστές όλων των εθνικοτήτων. Ωστόσο οι διαφορές ανάμεσα στις διάφορες εθνικές ομάδες και η έντονη εχθρότητα που επικρατούσε ανάμεσα στις σοσιαλιστικές οργανώσεις εμπόδισε μια τέτοια συνεργασία. Παρ' όλα αυτά, τα πρώτα χρόνια η Φεντερασιόν ανέπτυξε αξιόλογη δραστηριότητα οργανώνοντας τους εργάτες της Μακεδονίας και συμβάλλοντας έτσι σημαντικά στην ανάπτυξη του ελληνικού σοσιαλιστικού και εργατικού κινήματος μετά τους βαλκανικούς πολέμους και την προσάρτηση της Μακεδονίας στην Ελλάδα.

Γ. Β. Λεονταρίτη, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, μτφρ. Σ. Αντίοχος, εκδ. Εξάντας, 1978, σσ. 50-51

ΠΗΓΗ 4

Το ιδρυτικό συνέδριο του Σ.Ε.Κ.Ε.

Το πρόγραμμα που ψηφίζεται στο ιδρυτικό συνέδριο (του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος – Σ.Ε.Κ.Ε.) τον Νοέμβριο του 1918 ... ζητά σε ό,τι αφορά το πεδίο της οικονομίας:

«την δια νόμου καθιέρωσιν οκταώρου και κυριακής αργίας» την «ίδρυσιν υπό του κράτους ταμείων και συντάξεως... και... δωρεάν παροχήν της ιατρικής περιθάλψεως και φαρμάκων...». Ζητά επίσης την «κατάργησιν των εμμέσων φόρων...», προοδευτική φορολογία στο εισόδημα και στα κεφάλαια, «συμμετοχή του κράτους εις τα κέρδη των μεγάλων μονοπωλίων», εθνικοποίηση των συγκοινωνιών, των Τραπεζών, των μεταλλείων και «συμμετοχή των εργατών εις την διοίκησιν...» καθώς και τηνεθνικοποίησιν των τσιφλικιών και των μοναστηριακών κτημάτων και την «παραχώρησιν των εις τας κοινότητας...»

Κ. Μοσκώφ, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης*, σσ. 413-414

Με αφετηρία τα παραθέματα, να συζητήσετε στην τάξη για τις συνθήκες που ευνόησαν την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα, τις σοσιαλιστικές ομάδες και τις εργατικές ομαδοποιήσεις στην Ελλάδα στο τέλος του 19ου αιώνα, τις διεκδικήσεις των ελλήνων εργατών - απεργιακές κινητοποιήσεις - θεσμικές κατακτήσεις.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Γ. Κορδάτου, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972.
- Κ. Μοσκώφ, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης. Η διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1988.
- Γ. Β. Λεονταρίτη, *Το Ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, εκδ. Εξάντας 1978.
- Γ. Β. Λεονταρίτη, *Το Ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος (1910-1920) στον τόμο Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980.
- *Ι.Ε.Ε.*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. 1977, σσ. 83-87.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Οι μεγάλες καπνεργατικές απεργίες (1909 –1911), που για πρώτη φορά παρουσιάζουν στο Βόλο οργανωμένη και πιστή στο Εργατικό Κέντρο την καπνεργατική μάζα, είναι κάτι που ο Βόλος δεν το έχει ξαναδεί. Τραγούδια επαναστατικά ακούονται στους δρόμους. Κατά τετράδες κάνουν παρελάσεις οι απεργοί. Συζητήσεις για τη θρησκεία, για το δαρβινισμό, για το σοσιαλισμό γίνονται μέσα στο Κέντρο. Οι προλήψεις πέφτουν. Η εργατιά ξυπνάει. Οι εργάτες τώρα είναι «απαιτητικοί». Σηκώνουν κεφάλι. Ζητούν το δίκιο τους. Θέλουν να μορφωθούν.

Παράλληλα, στο θεσσαλικό κάμπιο οι κολλήγοι κινούνται και ζητούν τα χωράφια, τη γη που την πότισαν με τον ιδρώτα τους, αυτοί, οι πατεράδες και οι παππούδες τους, χωρίς να μπορούν να πάρουν τον καρπό της.

Το αγροτικό κίνημα του Κιλελέρ (6 του Μάρτη 1910) είναι το προμήνυμα παναγροτικής εξέγερσης στη Θεσσαλία. Και η βολιώτικη αστική τάξη, ύστερα μάλιστα από τις αιματηρές καπνεργατικές απεργίες, τα χάνει και ζητάει αφορμή να κλείσει με τη βία το Εργατικό Κέντρο. Και τέτοιες αφορμές υπήρχαν πολλές.

Ο εργάτης Κόσσυβας προπαγάνδιζε φανερά τον αναρχισμό και τον αθεϊσμό. Ο Ζάχος κλόνιζε την πολιτική υπόσταση των τζακιών. Ο Σαράτσος φιλελευθέρριζε «υπέρ το δέον». Ο Αλ. Δελημούζος δεν ήτανε μονάχα νέος παιδαγωγός, που στο Πρότυπο Σχολείο Θηλέων χτυπούσε τις γλωσσικές προλήψεις και τον ψευτοκλασικισμό, μα και αρνητής του κοινωνικού καθεστώτος. Σ' ένα του γράμμα προς το Ζάχο, το διευθυντή του Εργάτη, έγραφε:

«Ο αγώνας ... σας είναι ο ευγενικότερος, γιατί ο άμεσος σκοπός του είναι σπάζοντας τις προλήψεις και την αμάθεια, να ξυπνήση τον άνθρωπο μέσα στη μάζα που ασυνείδητο σύμβολό της έκαμε το υπομονητικό βόδι, να την κάνει να νοιώση πως ο οίκτος και η ελεημοσύνη των χορτάτων την προσβάλλουν και είνε μάλιστα σαν ανήθικη ειρωνεία, όταν διευθύνονται στους εργατικούς, στους δυνατούς. Να της δείξουν τη δύναμή της και να μην την υψώσουν σε μοίρα της μοίρας της.

Μα το εργατικό κίνημα είναι ακόμη προωρισμένον να δημιουργήση τη μεγαλύτερη κίνηση, δηλαδή ζωή, στον τόπο μας. Μικρή η εργατική μας τάξη, αλλά μεγάλη η εντατική και παιδαγωγική της δύναμη. Η ανάπτυξη πειθαρχικού και συνεταιριστικού πνεύματος, η μόρφωση ωρισμένων και σταθερών αρχών θα βγούνε απ' αυτό το μικρό Εργατικό Κέντρον (του Βόλου), αυτά τα συμφέροντά τους θα φέρουν αργά η γρήγορα τους εργάτες σε σύγκρουση με πολλά από τα επίσημα σάπια ιδανικά του Κράτους μας και μ' όλες τις οπισθοδρομικές του τάσεις.

Αλλά γι' αυτό χρειάζεται δουλειά, και δουλειά μεγάλη. Ακόμη δεν έχει γίνει σχεδόν τίποτα. Εσείς κάνετε την αρχή κι' αυτή πρέπει να χαιρετισθή σαν προμήνυμα Ανατολής.

Σε λίγο θα βρεθούν μιμηταί σας σε άλλα βιομηχανικά Κέντρα, γιατί τα πράγματα το θέλουν έτσι».

Πιο ύστερα πάλι, όταν άρχισε η δημοσιογραφική σταυροφορία ενάντια στο Εργατικό Κέντρο και τους ηγέτες του, ο ίδιος, απαντώντας σε όσα γράφαν ενάντιά του, τόνιζε:

«...Τον μεν τίτλο του αναρχικού ή και άλλους τινάς, δια των οποίων είχαν την καλωσύνην να με στολίσωσι, τους χαρίζω εις τους είτε εκ προθέσεως, είτε εξ' αγνοίας καλοθελητάς αναδόχους μου· όσον αφορά δε τον επιστημονικόν σοσιαλισμόν δεν δυσκολεύομαι να ομολογήσω ότι τον θεωρώ ως το ευγενέστερον ιδανικόν το οποίον συνέλαβε μέχρι τούδε η ανθρωπότης... Περί δε των εν των Εργατικώ Κέντρω μαθημάτων μου οι ακούσαντες είναι εις θέσιν να γνωρίζωσι και την αιτίαν η οποία τα επρόκάλεσε εις το πνεύμα αυτών».

Έτσι κάτω από τις νέες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που δημιουργηθήκανε στο Βόλο κι είχανε την αντανάκλασή τους στη Λάρισα, στα Τρίκαλα και στην

Καρδίτσα, οι κομματάρχες των παλαιών κομμάτων από τη μια μεριά και από την άλλη οι τσιφλικάδες (ο Μπαλτατζής, ο Καρτάλης και άλλοι που πολιτευόνταν είχαν τσιφλίκια) και τα καθυστερημένα στοιχεία της αστικής τάξης βάλθηκαν να διαλύσουν το Εργατικό Κέντρο και να κλείσουν το Παρθεναγωγείο που διεύθυνε ο Δελμούζος¹.

Ο Δημοσθένης Κούρτοβικ, δημοσιογράφος και παλιός τρόφιμος των φυλακών, με την εφημερίδα του Κήρυξ κι' ο δεσπότης Γερμανός μαζί με το βουλευτή και δικηγόρο Μιλτιάδη Μπουφίδη αναλάβανε να σώσουν τη βολιώτικη αστική κοινωνία από το «μίσμα του μαλλιαρισμού και του σοσιαλισμού». Στην αρχή τα βάλανε με το Πρότυπο Σχολείο Θηλέων και το Δελμούζο κι' ύστερα με το Εργατικό Κέντρο. ...

Ό,τι έγινε με το Πρότυπο Σχολείο έγινε και με το Εργατικό Κέντρο. Έκλεισε και αυτό το Μάιο του 1911. Το Σχολείο δεν ξανάνοιξε. Το Εργατικό Κέντρο όμως, ύστερα από λίγο, άνοιξε και άρχισε πάλι την δράση του.

Γ. Κορδάτου, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού κινήματος*, σ. 141-146

Αφού μελετήσετε το παράθεμα:

- α) Να αναλύσετε τη σχέση της διάνοησης ως άμεσης καθοδήγησης (π.χ. Μ. Αντύπας) ή ως ηθικής και υλικής συμπαράταξης (περίπτωση Αλ. Δελμούζου) με τους κοινωνικούς αγώνες.
- β) Να σχολιάσετε τον παιδαγωγικό και αφυπνιστικό ρόλο που απέδιδε ο Αλ. Δελμούζος στο Εργατικό Κέντρο.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Μια θετική προσπάθεια για την άρση των εμποδίων στο τομέα ορισμένων βιομηχανικών υλών σημειώθηκε το 1.867 με τη ψήφιση του νόμου «περί μεταλλείων και ορυχείων». Ο νόμος αυτός σκοπό είχε να ενθαρρύνει τις ξένες επενδύσεις και να στρέψει την εγχώρια αποταμίευση στην εκμετάλλευση του πλούτου της ελληνικής γης. Πραγματικά μέσα σε λίγα χρόνια από τη ψήφιση του νόμου σημειώθηκε ένας πρωτοφανής για τα ελληνικά χρονικά πυρετός για την έρευνα και εκμετάλλευση του ελληνικού υπεδάφους. Όπως γράφει ο τότε τμηματάρχης της Δημοσίας Οικονομίας του Υπουργείου Εσωτερικών Α. Μανιόλας «η μεταλλευτική βιομηχανία... εξήγειρε την δραστηριότητα και την κερδοσκοπική των πολιτών τάση, πανταχού δε σχεδόν της Ελλάδος, περιέτρεχον τα όρη και τας κοιλάδας προς ανίχνευσιν του υπό την επιφάνειαν αυτών, κατά την ιδέαν των απλουστέρων, υποκρυπτομένου πλούτου, εξ' ου ωνειροπωλούντο αμύθητα κέρδη». Από το 1.867 ως το 1.875 υποβλήθηκαν στο Υπουργείο Εσωτερικών 1.086 αιτήσεις για την παραχώρηση μεταλλείων και ορυχείων εκτάσεως εκατομμυρίων στρεμμάτων...

Η ύπαρξη στην περιοχή Λαυρίου επιφανειακών μεταλλευμάτων αργυρούχου μολύβδου, γνωστού από την αρχαιότητα είχε προκαλέσει την προσοχή πολλών ξένων και Ελλήνων. Το 1864 ο Ιταλός Serprieri απέκτησε το δικαίωμα της εξορύξεως μεταλλευμάτων σε έκταση 10.791 στρεμμάτων. Η παραχώρηση έγινε στο όνομα της γαλλοϊταλικής εταιρίας Roux-Serprieri. Στην περιοχή όμως υπήρχαν σημαντικές ποσότητες χωμάτων ή μεταλλούχων απορριμμάτων. Η εκμετάλλευση των επιφανειακών αυτών αποθεμάτων από την εταιρία προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στην ελληνική κοινή γνώμη. Η αντιπολίτευση με επικεφαλής το Δεληγιώργη επέμενε ότι το δικαίωμα της εταιρίας περιοριζόταν μόνο στην εξόρυξη και όχι στην οικειοποίηση των επιφανειακών μεταλλευμάτων. Από την πλευρά του ο τύπος εξόγκωσε την αξία των εκβολάδων, τις οποίες εμφάνιζε ως χρυσοφόρα πηγή ικανή να λύσει όλα τα προβλήματα του Δημοσίου Ταμείου. ...

Κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης η κυβέρνηση Κουμουνδούρου πέτυχε στις 15/29 Μαΐου 1871 την ψήφιση νόμου από τη βουλή σύμφωνα με τον οποίο οι εκβολάδες θεωρούνταν ότι ανήκαν στο κράτος. Όπως ήταν φυσικό η ενέργεια αυτή προκάλεσε την αντίδραση της εταιρίας που υποστήριζε, όχι χωρίς κάποια βάση, ότι η αρχική παραχώρηση δεν έκανε την παραμικρή διάκριση μεταξύ ορυκτών, υπό το έδαφος και εκβολάδων. Και επιπλέον ο νόμος δεν ήταν δυνατό να έχει αναδρομική ισχύ. Αντί όμως η εταιρία να προσφύγει στην ελληνική δικαιοσύνη, κατέφυγε στις πρεσβείες της Γαλλίας και της Ιταλίας και μέσω των δύο πρεσβειών ζήτησε αποζημίωση 15.000.000 δραχμών. Οι επιτετραμμένοι των δυο αυτών χωρών επενέβησαν με έντονα διαβήματα υπέρ των ομοεθνών τους. Τόσο η κυβέρνηση Κουμουνδούρου, όσο και οι κυβερνήσεις Ζαΐμη και Βούλγαρη που την διαδέχθηκαν, απέτυχαν να ρυθμίσουν το θέμα με τις δύο Δυνάμεις. Τότε ο βασιλιάς Γεώργιος στράφηκε προς το Δεληγιώργη -ο οποίος είχε πρωτοστατήσει στην κριτική του χειρισμού του ζητήματος από τις προκάτοχες κυβερνήσεις- και του ανέθεσε την πρωθυπουργία με εντολή να βρει λύση στο «Λαυρεωτικό».

Η πρώτη ενέργεια του Δεληγιώργη ήταν να ζητήσει την παραπομπή της διαφοράς στα ελληνικά δικαστήρια. Οι αντιπρόσωποι όμως της Ιταλίας και της Γαλλίας εξανέστησαν. Διακήρυξαν ότι κάτω από την ισχυρή πίεση της ελληνικής κοινής γνώμης θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να εκδοθεί δίκαιη απόφαση. Αντιπρότειναν λοιπόν να παραπεμφθεί το ζήτημα στη διαιτησία των Μεγάλων Δυνάμεων και πιο συγκεκριμένα της Αυστρίας. Τώρα ήταν η σειρά του Δεληγιώργη να εκδηλώσει τη δυσφορία του. Η πρόταση για διαιτησία μιας διαφοράς που αφορούσε το ελληνικό δημόσιο και μια εταιρία που λειτουργούσε μέσα στην ελληνική επικράτεια αποτελούσε απαράδεκτη μείωση του κύρους του ελληνικού κράτους. Τυχόν αποδοχή της θα σήμαινε παραχώρηση στην ξένη εταιρία καθεστώτος ετεροδικίας και απαλλοτρίωση του δικαιώματος κρατικού ελέγχου σε ένα βασικό τομέα της εθνικής οικονομίας, όπως η αξιοποίηση του ορυκτού πλούτου της χώρας. Τα επιχειρήματα αυτά δεν έκαμψαν τους δύο ξένο διπλωμάτες. Ο Γάλλος δήλωσε ότι η χώρα του θα προέβαινε αντίποινα κλείνοντας τα γαλλικά λιμάνια στα ελληνικά πλοία. Και ο

Ιταλός απείλησε με διακοπή των διπλωματικών σχέσεων. Ο Δεληγιώργης όμως, με τη συμπαράσταση του βασιλιά, αρνήθηκε να υποκύψει στις πιέσεις. Ήδη είχε αρχίσει να διερευνά τη δυνατότητα εξαγοράς της εταιρίας από Έλληνες κεφαλαιούχους του Εξωτερικού. Οι σχετικές βολιδοσκοπήσεις βρήκαν ανταπόκριση από τον Ανδρέα Συγγρό, πλούσιο επιχειρηματία της Κωνσταντινούπολης.

Ι.Ε.Ε., τ. ΙΕ', σ. 312-313

Με βάση την πηγή:

Να αναλύσετε την φράση «ότι η πρόταση για διαιτησία μιας διαφοράς που αφορούσε το ελληνικό δημόσιο και μια εταιρία που λειτουργούσε μέσα στην ελληνική επικράτεια αποτελούσε μείωση του κύρους του ελληνικού κράτους».

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Από γενιά μικροαστική ο Αντύπας, άμα έβγαλε το γυμνάσιο με χίλιες στερήσεις, γράφτηκε φοιτητής της Νομικής στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Από τότε αρχίζει μια αξιόλογη επαναστατική κοινωνική δράση. Το όνομα του γίνεται πολύ γνωστό και η δράση του και η ενεργητικότητά του προκαλούν τη συμπάθεια των μαζών και την καταδίωξη του από τις κρατικές αρχές. Από ιδιοσυγκρασία τύπος επαναστατικός συγκέντρωνε όλες τις ριζοσπαστικές επαναστατικές παραδόσεις της Κεφαλλονιάς, που στα χρόνια της αγγλοκρατίας κι' ύστερα έχει να παρουσιάσει μια πλούσια ιστορία σε αγώνες εθνικούς και κοινωνικούς..

Τα μεταφρασμένα στα ελληνικά βιβλία του Τολστόι, του Κραπότκιν, του Μπέμπελ, του Ζολά κ.α. τον επηρεάζουν πολύ. Θα είχε διαβάσει επίσης την ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης, καθώς και τις αναρχικές μπροσούρες που είχαν κυκλοφορήσει, όπως είδαμε, στην Πάτρα, στον Πύργο κι' αλλού. Το δίχως άλλο κι' από τα φυλλάδια του Καλλέργη και του Δρακούλη κάτι θα πήρε. Αν και ήταν από ιδιοσυγκρασία τύπος ορμητικός κι' επαναστατικός, θρεμμένος με τις πλούσιες επαναστατικές παραδόσεις του νησιού του, το σοσιαλισμό του ή, όπως τον έλεγε, τον κοινωνισμό του τον παρουσίασε ολότελα ιδιόρρυθμο. Σ' αυτό τον επηρέασε και η εποχή του. Η Βαλκανική ήταν πυριτιδαποθήκη. Η Κρήτη επαναστατημένη. Η κομματική συναλλαγή και η φαυλοκρατία προκαλούν την αγανάκτηση των προοδευτικών στοιχείων. Οι απεργίες, η μια ύστερα από την άλλη, δείχνουν πως το προλεταριάτο αρχίζει να ξυπνά από τη νάρκη του.

Το σταφιδικό εξάλλου ζήτημα βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη. Είναι το φλέγον ζήτημα. Η Πελοπόννησος υποφέρει, πεινάει.

Στην Κεφαλλονιά, στην Κέρκυρα και στ' άλλα νησιά το αγροτικό ζήτημα δεν έχει ακόμα λυθεί ριζικά. Υπάρχουν τσιφλίκια και κολλήγοι, απομεινάρια φεουδαρχικής καταπίεσης. Στη Θεσσαλία το ίδιο. Κάποια μηνύματα αγροτικής εξέγερσης έρχονται από τις επαρχίες, όπου υπάρχουν ακόμα οι φεουδαρχικοί θεσμοί. Είναι η εποχή που η αστική τάξη προετοιμάζεται να δώσει αποφασιστική μάχη με τα τζάκια.

Ο Αντύπας, με την εφημεριδούλα του Ανάστασις (1900-1907), που έβγαζε στην Κεφαλλονιά, προσπαθεί να δώσει λύσεις «ριζικές» σ' όλα αυτά τα ζητήματα.

Είναι ένας ουτοπιστής. Ο ριζοσπαστισμός και ο «σοσιαλισμός» του αντανakλούν την αγανάχτηση, την αγωνία των μικροαστικών και αγροτικών μαζών, που μην έχοντας συνείδηση της δύναμής τους ζητούν μεταρρυθμίσεις που να πραγματοποιηθούν χωρίς ομαδική δράση κι' αγώνα.

Μα για να κατατοπιστούμε καλύτερα στη «σοσιαλιστική» δράση του Αντύπα, πρέπει να αντιγράψουμε εδώ το «πρόγραμμά του», όπως το δημοσίεψε στην Ανάσταση.

ΜΕΡΟΣ Α'. Ζητούμεν την παγκόσμιον ελευθερίαν-ισότητα-αδελφότητα. Θέλομε ό,τι θέλει ο Χριστός: «ουκ έστι Έλλην ή Ιουδαίος, ουκ έστι ελεύθερος ή δούλος» ήτοι θέλομεν την κατάργησιν των φυλών και των πατριδων, την κατάργηση των αφέντων και των δούλων. Ζητούμε μιαν πατριδα περιλαμβάνουσαν σύμπασαν την ανθρωπότητα, μιαν τάξιν ανθρώπων, την των εργαζομένων και αδελφών, απολαμβανόντων ίσα δικαιώματα και εχόντων τα αυτά καθήκοντα. Ζητούμεν την κατάργησιν του κληρονομικού δικαιώματος και ανακηρύττομεν ως υπέρτατον νόμον την καθολικήν εργασίαν, το καθολικόν καθήκον, το καθολικόν δικαίωμα. Αναφωνούμεν: Ζήτω ο εις και μόνος άρχων Λαός. Η μία και μόνη προνομιούχος τάξις των εργατών».

Από τα 1906 ο Μ. Αντύπας αφήνει τους εργάτες και γίνεται ο σημαιοφόρος του αγροτισμού.

Πηγαίνει στη Θεσσαλία και εκεί (στην περιφέρεια της Λάρισας) αρχίζει μιαν έντονη αγροτική δράση. Αν και είναι διορισμένος επιστάτης στο τσιφλίκι του μπάρμπα του Σκιαδαρέση, που ήταν αγορασμένο συντροφικά με το Μεταξά, δεν ξεχνάει τις ιδέες του. Κάθε μέρα έκανε περιοδείες στα γύρω τσιφλίκια (περιφέρεια του Πυργετού) και προπαγάνδιζε την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, όχι βέβαια χωρίς αποζημίωση, αλλά την «παραχώρησιν τούτων εις τους γεωργούς κατόπιν δικαίας και λογικής αποζημιώσεως των τσιφλικούχων».

Η αγροτική αυτή προπαγάνδα του Αντύπα ανάγκασε τους τσιφλικιάδες να σκεφτούν το ξεπάστρεμα του. ...

Δύο άλλοι αγωνιστές που δώσανε κι αυτοί τη ζωή τους για να φωτίσουν τον εργαζόμενο λαό ήταν: ο Ρόκκος Χοϊδάς, πρώην ανώτερος δικαστικός και πολιτευτής συνεπής κι αδιάλλαχτος δημοκράτης, αλλά και υποστηρικτής του εργαζόμενου λαού. Συνεργάστηκε στο πολιτικοσατιρικό περιοδικό Ραμπαγάς του φίλου του Κλεάνθη Ν. Τριαντάφυλλου, που βγήκε το 1878 και χτύπησε αλύπητα την εθνοκαπηλεία και τη φαυλοκρατία πολιτικών των κομμάτων.

Ο Τριαντάφυλλος, όπως κι ο Χοϊδάς, συμπονάει το γεωργό και τον εργάτη και με τις χορδές της λύρας του τους υμνεί και τους παραστέκει. Κι' ακόμα ρίχνει φαρμακερά βέλη ενάντια σ' εκείνους που εκμεταλλεύονταν τις λαϊκές μάζες. Όμως η σάτιρά του τον οδήγησε στις φυλακές. Το ίδιο έγινε και με το Χοϊδά, που πέθανε στα μπουντρούμια της φυλακής της Χαλκίδας. Οι δυο αυτοί αγωνιστές, όσο κι' αν δε σήκωσαν φανερά τη σημαία του σοσιαλισμού, στάθηκαν όμως πρόμαχοι του εργαζομένου λαού.

Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, σσ. 98-101, 103, 105

Να εντοπίσετε τα κοινά ιδεολογικά στοιχεία που συνδέουν το αγροτικό και εργατικό κίνημα στο τέλος του 19ου αιώνα.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο

Οι συνεχείς πόλεμοι, οι πολιτικές αναταραχές, μια απρογραμμάτιστη οικονομική ανάπτυξη, ο κληρονομικός χαρακτήρας των ελληνικών κυρίαρχων τάξεων, που έχουν στα χέρια τους την εξουσία συντελούν στη διαίωνιση της σοβαρής οικονομικής καθυστέρησης της χώρας. Οι προσπάθειες για ανάπτυξη, κυρίως μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο –έργα υποδομής για τη βελτίωση του δημοσίου τομέα της οικονομίας, οικονομικά και φορολογικά μέτρα- καταλήγουν σε μια σχετική άνοδο του εθνικού εισοδήματος χωρίς ωστόσο να πετύχουν μια ουσιαστική τροποποίηση των δομών. Επικράτηση μιας γεωργίας με μικρή απόδοση λόγω ανεπαρκούς εξοπλισμού –η γεωργία απασχολεί ακόμα τα 55% του ενεργού πληθυσμού, ενώ η συμμετοχή της στο εθνικό προϊόν είναι 36%-, υπερβολική έμφαση στον τριτογενή τομέα –44% περίπου του εθνικού εισοδήματος- καθυστέρηση της βιομηχανίας που ουσιαστικά παραμένει ακόμα μια βιομηχανία κατανάλωσης με μεσαίες ή μικρές μονάδες που δεν αντιπροσωπεύουν παρά μόνο το 20% του εθνικού εισοδήματος, άνιση κατανομή του εισοδήματος αυτού, ανεργία και υποαπασχόληση που χαρακτηρίζουν όλους τους κλάδους της οικονομίας –23% του ενεργού πληθυσμού- ανεπαρκής διατροφή, εξάρτηση του συνόλου της οικονομίας από ποικίλες κρατικές ενισχύσεις και από ξένα κεφάλαια. Αυτά είναι τα τυπικά κοινά χαρακτηριστικά που συναντάμε σε όλες τις οικονομικά υπανάπτυκτες χώρες.

Παρ' όλα αυτά, η διαδικασία της κοινωνικής μεταβολής που ξεκίνησε από τα μέσα του 18ου αιώνα και κράτησε ολόκληρο το 19ο, εντείνεται μετά το 1910 και επιταχύνεται μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Πράγματι, η αναλογία ανάμεσα στον αγροτικό και στον αστικό πληθυσμό γίνεται όλο και περισσότερο ισόρροπη. Ο αστικός πληθυσμός, από 36,3% στα 1926, φτάνει σε 42% στα

1951. Η αστική τάξη ξεπερνά αρχικά την κρίση του εμπορίου και της ναυτιλίας που ήταν αποτέλεσμα του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Δεν παύει να δυναμώνει και να διευρύνει τις βάσεις της παράλληλα με την ανάπτυξη της βιομηχανίας, που η παραγωγή της έχει διπλασιαστεί σε σχέση με το 1939. Η αγροτική μεταρρύθμιση, που αποφασίστηκε το 1917 και άρχισε να πραγματοποιείται μετά το τέλος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, μεταβάλλει ουσιαστικά τον αγροτικό κόσμο εξαφανίζοντας τα τελευταία υπολείμματα ενός ανατολικού φεουδαρχισμού ή μισοφεουδαρχισμού. Προκαλεί επίσης τη γένεση μια αγροτιάς που αποτελείται σε μεγάλο βαθμό από μικρούς ή μεσαίους ιδιοκτήτες. Η μικρή καλλιέργεια ενός ως είκοσι εκταρίων αποτελεί, το 1951, το 93,5% του συνόλου των καλλιεργειών. Τέλος, σε κείνη την περίοδο, παράλληλα με την πρόοδο της βιομηχανίας αναπτύσσεται μια εργατική τάξη που οργανώνεται στα πλαίσια ενός σύγχρονου συνδικαλισμού και που αρχίζει να παίζει σημαντικό ρόλο στην κοινωνική ζωή της Ελλάδας.

N. Γ. Σβορώνου, Ανάλεκτα της Νεοελληνικής Ιστορίας, σσ. 298-299

ΠΗΓΗ 2

Χαρακτηριστικά της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής ως το 1938

Δεν λείπουν τα μέτρα για την αύξηση της εθνικής παραγωγής: μεγάλα έργα, οδικές κατασκευές, επισκευή λιμανιών, στεγαστικά έργα για τους πρόσφυγες, αποξηραντικά έργα στη Μακεδονία που προσθέτουν πάνω από 50.000 εκτάρια καλλιεργήσιμων γαιών και προστατεύουν απ' τις πλημμύρες 150.000 εκτάσεις καθώς και οικονομικά μέτρα, όπως η σταθεροποίηση του νομίσματος κι η δημιουργία της Τράπεζας της Ελλάδας (1927), η εφαρμογή της νέας διατίμησης για την προστασία της εθνικής βιομηχανίας (1926), συμβάλλουν στην οικονομική ανάπτυξη. Οι καλλιεργούμενες επιφάνειες αυξάνουν αισθητά, το εμπόριο δεκαπλασιάζεται σχεδόν, περνώντας για την περίοδο 1921-1930 σε 1.375,81 δρχ. (σταθερό νόμισμα) κατά κάτοικο ως προς τις εισαγωγές και σε 696,81, δρχ. ως προς τις εξαγωγές· σε σχέση όμως με την περίοδο 1911-1920 ελαττώνεται, αν υπολογιστεί σε χρυσές δραχμές. Η χωρητικότητα της ναυτιλίας ανέρχεται σε 1.315.473 το 1928, σε 1.929.191 το 1938. Η βιομηχανία σημειώνει γρήγορη επέκταση όπως δείχνει ο παρακάτω πίνακας:

Έτη	Εργοστάσια	Εργάτες	Ισχύς σε cv	Αξία της παραγωγής
1917	2.213	35.000	70.000	200 εκατομ.
1920	2.905	60.000	110.000	-
1929-1930	4.000	110.000	230.000	7.210 εκατομ.
1938	4.515	140.000	277.000	13.565 εκατομ.

Ωστόσο, η ευημερία αυτή είναι φαινομενική και δεν εξυπηρετεί παρά μια μειοψηφία, γιατί βασίζεται κατά πρώτο λόγο στο ξένο κεφάλαιο που εισάγεται μαζί με τη μορφή δανείων και ελέγχει την οικονομία της χώρας. Το ολικό ποσό των εξωτερικών δανείων απ' το 1923 ως το 1932 φτάνει στα 1.654 εκατ.

χρυσές δρχ. Έτσι η διεθνής κρίση του 1931 επηρεάζει βαθιά την οικονομία και τα δημοσιονομικά της Ελλάδας. Ούτε οι σκληρές επιβαρύνσεις που ανέρχονται κατ' άτομο σε 114 χρυσές δρχ. το 1928-1929 (έναντι 29,1 χρυσές δρχ. το 1920), ούτε οι διάφορες επινοήσεις των διαδοχικών κυβερνήσεων κατορθώνουν ν' αναχαιτίσουν τη χρεωκοπία, που κηρύσσεται στα 1932. Όταν πέρασε η κρίση, η οικονομική ζωή φαίνεται να ξαναπαίρνει την ομαλή πορεία της: το εμπόριο, που η γενική του αξία κατεβαίνει στις 87,05 χρυσές δρχ. κατά κάτοικο για την περίοδο 1931-1939, έναντι 172,72 για τα χρόνια 1921-1930, παρουσιάζει ελαφρή βελτίωση του ισοζυγίου του που παρ' όλα αυτά είναι πάντα ελλειμματικό (οι εξαγωγές δεν αποτελούν παρά τα 50, 65% των εισαγωγών για την περίοδο 1921-1930 και τα 54,81% για τα χρόνια 1931-1939). Η βιομηχανική ανάπτυξη και η ναυτιλία βασίζονται στη ραγδαία υποτίμηση του νομίσματος, στο εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο των εργατικών ημερομισθίων και στα μέτρα του προστατευτισμού που χτυπούν τους καταναλωτές. Εκτός απ' αυτό, η βιομηχανική ανάπτυξη δεν βρίσκεται σε άμεση σχέση με την αύξηση της εργατικής απασχόλησης και η αύξηση της χωρητικότητας της ναυτιλίας δεν επιφέρει την αντίστοιχη αύξηση των πληρωμάτων. Σε συνέπεια, η ανεργία μεγαλώνει στις πόλεις, το εργατικό εισόδημα πέφτει γενικά πολύ κάτω απ' το ζωτικό ελάχιστο, ενώ ο πλούτος συγκεντρώνεται στα χέρια μιας μειοψηφίας. Ένας υπολογισμός κατά προσέγγιση δείχνει ότι τα 80% του πληθυσμού μόλις απολαμβάνει στα 1938 κάτι λιγότερο απ' το μισό του εθνικού εισοδήματος, που κι αυτό βρίσκεται σε χαμηλό επίπεδο (640 εκατομμύρια δολάρια περίπου), ενώ το άλλο μισό διαμοιράζεται σε μια μειοψηφία 20%. Το εργατικό ζήτημα —ο αριθμός των εργατών έχει αυξηθεί γρήγορα απ' το 1918: 338.120 (χωρίς να υπολογίσουμε τους εργάτες της γης) το 1928, 1.199 συνδικάτα με 269.000 μέλη το 1939- και το ζήτημα των μισθοσυντήρητων γενικά, μπαίνει σε οξεία φάση. Απεργίες και ταραχές διαδέχονται η μια την άλλη· ή πολιτική δραστηριότητα της αριστεράς εντείνεται.

N. Γ. Σβορώνου, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, σ.129-131

Με βάση τα παραθέματα και τις γνώσεις που αποκομίσατε από το σχολικό σας εγχειρίδιο:

- Να παρουσιάσετε τα χαρακτηριστικά των οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και ως το 1938, κατά τομείς:
 - α) γεωργία - αγροτικό ζήτημα
 - β) ναυτιλία
 - γ) εμπόριο - αστικά στρώματα
 - δ) βιομηχανία - εργατικό δυναμικό - συνδικάτα.

ΠΗΓΗ 1

Οι συνέπειες από το 1909: Συμπεράσματα

Διεθνείς συνθήκες ώθησαν προς τον Βενιζέλο ένα τμήμα της επιχειρηματικής ομογένειας και το εφοπλιστικό στοιχείο της εγχώριας αστικής τάξης -συνθήκες που λειτούργησαν τόσο πριν, όσο και μετά το ορόσημο του 1909-1910. Παράλληλα, όμως, μετά το 1910, άλλαξαν οι συνθήκες και μετά στην ίδια την Ελλάδα. Με την ώθησή τους, που ήταν ισχυρή από τα πρώτα κίονας χρόνια που κυβερνούσε ο νέος ηγέτης, όλο και μεγαλύτερα τμήματα της αστικής τάξης προσχώρησαν σταδιακά στους Φιλελευθέρους.

Στη μεταβολή συνετέλεσε η χαλάρωση του συντηρητισμού και κυρίως της επιφυλακτικότητας των αστών, χαλάρωση που ενισχύθηκε από τις εμπειρίες της νέας πραγματικότητας. Μετά την πρώτη περίοδο του βενιζελισμού, οι φόβοι των αστών για τις φιλολαϊκές τάσεις του φιλελεύθερου ηγέτη διασκεδάστηκαν από νέους παράγοντες. Οι αστοί είχαν στο μεταξύ εξελιχθεί προς ένα συντηρητισμό λιγότερο υστερικό -ίσως επειδή είχαν μεσολαβήσει τα τεράστια κέρδη της πολεμικής οικονομίας και τα πλατιά περιθώρια για μικροπαραχωρήσεις στις κατώτερες τάξεις. Ο Βενιζέλος είχε καθιερωθεί στο μεταξύ ως καλός κυβερνήτης. Παράλληλα, είχε δείξει ότι με τον εκσυγχρονισμό και τις παροχές προς τις κατώτερες τάξεις προσπαθούσε να στηρίξει το αστικό καθεστώς και μακροχρονίως να το ενισχύσει, όπως άλλωστε είχε ο ίδιος προαναγγείλει. σε αγόρευση του στη Βουλή του 1911:

«Εις πάσαν περίπτωση θα είμαι το ασφαλέστερον έρεισμα της τάξεως και του κοινωνικού καθεστώτος. Αλλά δεν θέλω το καθεστώς τούτο ακινητούν. Δεν το θέλω υπό την παλαιάν αυτού διαρρύθμισιν, όπως σωρευθεί αιφνιδίως εις ερείπια, αλλά (...) ακολουθούν την πρόοδον».

Τέλος, ο Βενιζέλος έδειχνε ότι μπορούσε να θωρακίζει τον φιλελευθερισμό του με μια τακτική πυγμής απέναντι στο εργατικό κίνημα, όποτε χρειαζόταν. Ενώ, π.χ., ο βενιζελικός νόμος 2112/1920 καταργούσε το άρθρο 167 του Ποινικού Κώδικα που χαρακτήριζε την απεργία αδίκημα, καθιέρωνε ταυτόχρονα ότι μόνο συνδικαλιστική οργάνωση των εργατών μπορούσε να κηρύξει απεργία. Παρότι πήρε μια σειρά νόμων που καθορίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στους εργάτες και εργοδότες (1910-1923. Π.χ. ο νόμος του 1920 που εφάρμοζε στην Ελλάδα τη διεθνή σύμβαση της Ουάσιγκτον για την οκτάωρη εργάσιμη ημέρα). Κάτω από αυτές τις συνθήκες, λοιπόν, επήλθε η συμφιλίωση και τελικά η ταύτιση ενός μεγάλου μέρους της αστικής τάξης με τον Βενιζελισμό.

Με τους βαλκανικούς πολέμους αυξήθηκε δραστικά το μέγεθος της εγχώριας αγοράς: η Ελλάδα του 1917 περιλάμβανε δυο φορές τον πληθυσμό του 1909, τέσσερις αυτόν του 1880. Οι άνεργοι, οι μη παραγωγικοί καταναλωτές, μπορούσαν τώρα πια μεταναστεύουν μαζικά στην Αμερική. Αυτοί που έμεναν δούλευαν για σχετικά χαμηλούς μισθούς και ύστερα τους ξόδευαν ολόκληρους, τροφοδοτώντας έτσι τον νεανικό βιομηχανικό τομέα με κέρδη και

τον κρατικό προϋπολογισμό με εισπράξεις από εμμέσους φόρους. Οι πολεμικές δαπάνες όχι μόνο τόνωσαν την παραγωγή αλλά εξασφάλισαν και παχυλά άμεσα κέρδη: τις πεδιάδες του Βορρά, τον πλούτο της Κρήτης, το εμπόριο της Θεσσαλονίκης. Μία ακμάζουσα παγκόσμια οικονομία δημιούργησε ή ξανάνοιξε αγορές για τα ελληνικά προϊόντα κι ευκαιρίες για τους Έλληνες εμπόρους κι εφοπλιστές. Η ευνοϊκή αυτή συγκυρία έφτασε σε πλήρη άνθηση στον πυρετό του μεγάλου πολέμου. Τα κέρδη έμπαιναν τώρα στην Ελλάδα όχι μόνο από τα λιμάνια της αλλά και από το βαλκανικό μέτωπο- αρχικά περιορισμένο στη Σερβία και την Καλλίπολη, απλώθηκε μέσα στην ίδια την ουδέτερη Ελλάδα το 1916, ύστερα σε ολόκληρα τα Βαλκάνια το 1917, όταν η Ελλάδα και η Ρουμανία μπήκαν στον πόλεμο. Τόσο μεγάλα ήταν τα κέρδη από το εμπόριο μέσα στην πολεμική οικονομία, που η κυβέρνηση αναγκάστηκε να περιορίσει την ελευθερία των εισαγωγών και να επιβάλει ένα είδος αγορανομικού ελέγχου στις προμήθειες των εισαγωγέων. Τα κέρδη παρέμειναν, όμως πολύ υψηλά, παρ' όλους τους ελέγχους, κι έτσι η κυβέρνηση αναγκάστηκε να επιβάλει και ειδικό φόρο στα σχετικά εισοδήματα αμέσως μετά το τέλος του παγκοσμίου πολέμου.

Γ. Δερτιλή, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση (1880-1909), σσ. 221-223.

ΠΗΓΗ 2

Ο Ελ. Βενιζέλος, αντιμετωπίζοντας από τη μεριά τα παλιά κόμματα και την Αυλή, που τον αντιπολιτεύονταν -και με συκοφαντικά ακόμα μέσα- κι από την άλλη επηρεασμένος από τους κοινωνιολόγους, που αποτελέσανε το πολιτικό του επιτελείο, υιοθέτησε σε πολλά σημεία τα αιτήματα των εργατών κι ανάθεσε στο Θεοδωρόπουλο και στους κοινωνιολόγους να συντάξουν τα «εργατικά νομοσχέδια», που, παρ' όλη την αντίδραση των εργοδοτών, και προπάντων των βιομηχάνων, ψηφίστηκαν από τη Βουλή.

Ο Βενιζέλος δεν ήταν φυσικά φιλεργάτης, αλλά, για να μπορέσει να στερεώσει την πολιτική του επιρροή, ήταν αναγκασμένος να στηριχτεί στις λαϊκές μάζες. Γι' αυτό παρουσιάστηκε σα φιλεργάτης και φιλαγρότης. Το κόμμα των Φιλελευθέρων, στα χρόνια 1910-1912, ήταν νέο και δεν είχε ακόμα γερές ρίζες: Ο Βενιζέλος, μελετώντας τα εκλογικά αποτελέσματα, είδε πως ψηφίζόταν από τους μικροαστούς και τους εργάτες, ενώ οι αγρότες της Αττικής και της Πελοποννήσου, σε μεγάλη αναλογία, τον καταψήφισαν. Έπειτα έβλεπε τι γινόταν και στην Ευρώπη, όπου οι εργάτες κάθε τόσο ξεσηκώνονταν και διεκδικούσαν τα δικαιώματά τους με απεργίες, κι ακόμα αντιπροσωπεύονταν και στις Βουλές. Εξόν όμως από το κομματικό συμφέρον, ο Βενιζέλος δεν μπορούσε να παραβλέψει και την πίεση της εργατικής τάξης, που από το 1910 και δώθε οργάνωσε στον Πειραιά, στο Βόλο, στην Πάτρα και στην Αθήνα μεγάλες απεργίες που μερικές απ' αυτές είχαν επαναστατική μορφή.

Γι' αυτό, όταν οι εργοδότες ζήτησαν να μην ψηφιστούν τα εργατικά νομοσχέδια ο Βενιζέλος τους απάντησε: «Κύριοι, αν δεν κάνουμε σήμερα τας νομίμους υποχωρήσεις εις τους εργαζομένους, αύριον θα μας πάρουν με επανάστασην πολύ περισσότερα».

Την αντίδραση και την πολεμική των εργοδοτών την εκμεταλλεύτηκαν όχι μονάχα οι αρχηγοί των παλαιών κομμάτων, αλλά κι' αυτός ακόμα ο Γούναρης, που, καθώς είδαμε, από το 1902 έκανε το φιλεργάτη.

Κατηγόρησε το Βενιζέλο πως με τη φιλεργατική πολιτική του ζημιώνει το δημόσιο ταμείο, με τον ισχυρισμό πως ο φιλεργατισμός γίνεται με έξοδα του λαού και επιβαρύνονται οι καταναλωτές (εφ. Χρόνος, 24 Σεπτέμβρη 1910).

Ο Βενιζέλος αναγκάστηκε να εισηγηθεί τα πιο πάνω νομοσχέδια κάτω από την πίεση της εργατικής τάξης, που με τις απεργίες της έδειξε πως ήταν αποφασισμένη να διεκδικήσει τα δικαιώματά της. Γι' αυτό, κι' όταν ψηφίστηκαν τα εργατικά νομοσχέδια οι εργάτες δεν επαναπαύτηκαν, αλλά συνέχισαν τους απεργιακούς αγώνες τους.

Την ψήφιση των πρώτων εργατικών νόμων και μάλιστα του νόμου της Κυριακής αργίας οι ιδιωτικοί υπάλληλοι, καθώς μας πληροφορούν οι εφημερίδες της εποχής εκείνης, την υποδέχτηκαν μ' ενθουσιασμό.

Γ. Κορδάτου, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, σσ. 231-233

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραθεμάτων:

Να περιγράψετε ή να χαρακτηρίσετε τις σχέσεις του Ε. Βενιζέλου με τους αστούς και τους εργάτες.

Εργασία για το σπίτι

ΠΗΓΗ 1

Τα βήματα του πρώιμου εργατικού κινήματος

Η κρίση της δεκαετίας του 1880 εμφανίζεται έτσι ως παραπέρα ανάπτυξη των αστυφελικών τάσεων. Η άνοδος των τιμών συμπιέζε ακόμα περισσότερο το βιοτικό επίπεδο των μαζών που συγκεντρώνονταν στα αστικά κέντρα, με αποτέλεσμα να εξασφαλίζεται χαμηλό κόστος εργασίας στις νεοπαγείς βιομηχανικές μονάδες. Ένα μέρος των εσωτερικών μεταναστών μετατρεπόταν σε εργάτες, ενώ οι περισσότεροι ενσωματώνονταν στις δραστηριότητες του εμπορίου και των υπηρεσιών.

Μια πρώτη μορφή μισθωτής εργασίας στους αστικούς χώρους ήταν αυτή που αναπτύχθηκε χωρίς σημαντικό καταμερισμό των έργων. Αυτό έγινε αρχικά στα παραδοσιακά οικονομικά κέντρα: τη Σύρο, την Πάτρα κ.λπ. Κάθε ύφεση του διεθνούς εμπορίου, κάθε συναλλαγματικός κλυδωνισμός της εθνικής οικονομίας έβρισκε αμέσως και πρώτα από όλα αντίκτυπο ειδικά σ' αυτές τις περιοχές, λόγω του ότι ήταν κατευθείαν εκτεθειμένες στη διεθνή αγορά: μια αυθόρμητη ανάπτυξη των διαδικασιών βιομηχανικής μετατροπής της εξαγωγίμης πρώτης ύλης (σταφίδα, δέρμα κ.λπ.). Έτσι, η πρώτη μορφή εξαρτημένης εργασίας ήταν εκείνη που συνδέθηκε με την οινοποίηση και τη βυρσοδεψία. Μό-

νο που οι εργαζόμενοι εκεί λειτουργούσαν μέσα σε συνθήκες όχι τόσο πραγματικά εργατικές, όσο κυρίως

βιοτεχνικές: ο καθένας ολοκλήρωνε χωρίς ουσιώδη καταμερισμό έργων μόνος του το σύνολο σχεδόν των φάσεων της εργασιακής διαδικασίας. Έτσι η πρώτη μορφή εργατικής τάξεως που αναπτύχθηκε πριν από το 1888, με κέντρα τη Σύρο και την Πάτρα, είχε χαρακτήρα βιοτεχνικό μάλλον, παρά “προλεταριακό”. Αντίθετα, με τη δημιουργία του νέου βιομηχανικού κέντρου γύρω από τον Πειραιά και την Αθήνα, με την ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής για την υποκατάσταση των εισαγωγών, αναπτύχθηκαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα πυρήνες εργατικής τάξεως με τη σύγχρονη πια έννοια, κυρίως γύρω από τα κλωστοϋφαντουργεία.

Ο αριθμός των εργατών της βιομηχανίας από 7.342 το 1873 αυξήθηκε σε 17.152 το 1893. Βέβαια, στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού της χώρας ο αριθμός αυτός ήταν πολύ μικρός, ήταν όμως παράλληλα αρκετός για να θέσει και στην Ελλάδα προβλήματα παρόμοια με εκείνα των ευρωπαϊκών χωρών. Την εποχή αυτή το εργατικό πρόβλημα ήρθε στην επιφάνεια σαν η “κρυμμένη όψη” της εκβιομηχανίσεως. Ο Βλ. Γαβριηλίδης διαπίστωνε κατάπληκτος ότι οι εργαζόμενοι στις βιομηχανίες εργάζονταν “από της 8ης πρωινής μέχρι της 17ης τον χειμώνα και από της 6ης πρωινής μέχρι της 19ης το θέρος”. Και ζητούσε ο ίδιος να πληροφορηθεί: “Ερωτώμεν τι γίνονται οι έλληνες εργάται, εάν δεν απέθανον ακόμη, τρέφονται επαρκώς; Έχουν ημερομίσθιον δίκαιον; Είναι σωματικώς υποδουλωμένοι; Έχουν φρόνημα ανεξάρτητον;...”.

Οι απεργίες άρχισαν από την Ερμούπολη, που ήταν πια άμεσα εκτεθειμένη στις διακυμάνσεις του διεθνούς εμπορίου και της διεθνούς ισοτιμίας της δραχμής. Πραγματικά, από το Φεβρουάριο του 1879, η πτώση της αξίας του ρωσικού νομίσματος, με το οποίο πληρώνονταν τότε οι μισθοί στη Σύρο, συνετέλεσε στις πρώτες απεργιακές κινητοποιήσεις (Κορδάτος). Σε τρία χρόνια, η κρίση έτεινε να γενικευθεί όπως και το απεργιακό κίνημα. Το περιοδικό “Ασμοδαίος” σημείωνε το 1882: “Απεργία πανταχού της Ελλάδος· ερρίζωσε η απεργία”. Και σε άλλη ευκαιρία, στον ίδιο χρόνο: “Μακρά λιτανεία απεργιών ήρχισε προ τινων μηνών και δεν έπαυσεν ακόμη”.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΔ΄, σ. 84

ΠΗΓΗ 2

Η βασική εσωτερική αντίφαση στην οποία κινήθηκε ο ελληνικός αναρχισμός γύρω στο 1900 ήταν η εξής: ο αναρχισμός, σαν κίνημα της “βιοτεχνικής” εργατικής τάξεως, από τη μια ασχολούνταν με τη σύνταξη προγραμμάτων κοινωνικής μεταρρυθμίσεως και επιδίωκε την κρατική παρέμβαση υπέρ εκείνων που θίγονταν από την κρίση παραδοσιακών εργατικών επαγγελματιών, από την άλλη όμως, επηρεασμένος από τις αντίστοιχες θεωρίες που κυκλοφορούσαν τότε στην Ευρώπη και έφθαναν στην Ελλάδα κυρίως μέσω Ιταλίας και Επτανήσων, αρνιόταν οποιαδήποτε συμμετοχή στους μηχανισμούς του κράτους (“Όχι. Δεν ψηφίζομεν, η Βουλή δεν είναι δι’ ημάς, ούτε οι νόμοι, ούτε τα συντάγματα, ούτε οι στρατοί, ούτε αι αστυνομίαι, ούτε η χωροφυλακή, ούτε τα δικαστήρια, ούτε τίποτ’ εξ όσων αποτελούν το παρόν τυραννικό καθεστώς...” (βλ.

“Νέον Φως”, αρ. 17, 1889 - Κορδάτος). Με άλλα λόγια, ενώ φυσιολογικά οι θιγόμενοι εργάτες και βιοτέχνες λειτουργούσαν σαν κοινωνικά ερείσματα του αναπτυσσόμενου στην Ελλάδα κρατικού παρεμβατισμού και ρεφορμισμού, στην πολιτική τους έκφραση - δηλαδή στον αναρχισμό τους - απέρριπταν κάθε ιδέα κοινωνικών ή πολιτικών μεταρρυθμίσεων, υπό την επήρεια του ακαθόριστου οράματος μιας ριζικής αλλαγής. Έτσι, ο αναρχισμός στάθηκε και στην Ελλάδα μια πολύ σημαντική στιγμή στην εξέλιξη του νεοελληνικού κράτους: έθεσε με οξύτητα το πρόβλημα των μεταρρυθμίσεων, αγωνίσθηκε για μεταρρυθμίσεις, πολλές φορές μάλιστα τις επέσπευσε, όμως παράλληλα καθήλωσε το εργατικό στοιχείο μακριά από τους χώρους όπου διαμορφωνόταν η μεταρρυθμιστική πολιτική.

Στους χώρους αυτούς, ο Χαρ. Τρικούπης καταρχήν διαμόρφωνε τα μεταρρυθμιστικά του σχέδια, με βασικό γνώμονα τη δημιουργία ευμενούς κλίματος για επενδύσεις του ιδιωτικού κεφαλαίου. Αυτό είχε σαν συνέπεια, στους κύκλους των λαϊκών τάξεων το όνομα του Τρικούπη να συνδεθεί αναπόφευκτα με την “πλουτοκρατία”.

Ο ίδιος ο Τρικούπης, έχοντας σαν μόνιμη αρχή της πολιτικής του την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των Ελλήνων κεφαλαιούχων της διασποράς, δεν κατόρθωνε να διαψεύσει την εικόνα που είχαν τα λαϊκά στρώματα για το πρόσωπό του, μολονότι επανειλημμένα τόνιζε το εθνικό συμφέρον που θα προέκυπτε από τις επενδύσεις του ιδιωτικού κεφαλαίου. Από την άλλη πλευρά, οι αξιώσεις για μια δημοκρατική πολιτεία δέχθηκαν σοβαρά πλήγματα από την τρικουπική εξουσία: οι δημοκράτες γενικά και οι αναρχοσοσιαλιστές, μολονότι περιθωριακοί, αντιμετώπιστηκαν με βίαια μέτρα, αστυνομικά, διοικητικά, δικαστικά. Είναι γνωστή η περίπτωση της καταδίκης της δημοκρατικής εφημερίδας “Ραμπηγάς”, το 1889, η οποία οδήγησε τον Κλ. Τριανταφύλλου στην αυτοκτονία (25-5-1889), και το Ρόκκο Χοϊδά στις φυλακές Χαλκίδας και στο θάνατο στις 3-5-1890. Βέβαια, η καταδίκη αυτή δικαιολογήθηκε και με την περιύβριση του προσώπου του βασιλιά, όμως είναι γεγονός ότι αποτέλεσε μια “ρύθμιση λογαριασμών” σε βάρος δύο διανοουμένων που είχαν αφιερώσει τη ζωή και τη σταδιοδρομία τους στην έμπρακτη συμπαράσταση στο πρώιμο εργατικό κίνημα της χώρας.

Όλοι αυτοί οι λόγοι συνέβαλαν ώστε ο Τρικούπης, μολονότι εξέφραζε μια νέα και ανερχόμενη τάξη (αυτή που ήταν συνδεδεμένη με την ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής), δημιούργησε στα λαϊκά στρώματα την πεποίθηση ότι “ήταν ένα” με την παραδοσιακή ολιγαρχία. Από την άλλη πλευρά, ενδιαφέρουσα τροπή πήρε το δηλιγιαννικό κίνημα. Ο λαϊκισμός από τη φύση του ήταν ανοικτός προς την προβληματική των κατώτερων στρωμάτων. Επιπλέον, δεδομένου ότι κατά το μεγαλύτερο διάστημα της περιόδου 1880-1895 παρέμεινε στην αντιπολίτευση, προσφερόταν και από τη θέση του αυτή στη φιλολαϊκή δημαγωγία. Έτσι, πολλές φορές ήταν δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς τα λαϊκιστικά επιχειρήματα από τα σοσιαλιστικά στην κριτική της τρικουπικής πολιτικής. Σε πολλές στιγμές η ευκαιριακή συνεργασία των δημοκρατικών και των σοσιαλιστικών στοιχείων με το δηλιγιαννισμό ήταν γεγονός. Το σοσιαλιστικό περιοδικό “Αρδην” του Πλ. Δρακούλη, που αναφέραμε, δε δίστασε να φθάσει ως την υπεραπλοστέυση “ο

Τρικούπης είναι με τους κεφαλαιούχους, ο Δηλιγιάννης με τους πτωχούς”, ένα κοινό μέτωπο “εναντίον της πλουτοκρατίας”. Το συγχρονισμό αυτό κατήγγειλε πολλές φορές ο Τρικούπης: “Εις την παρούσαν αντιπολίτευσιν ανήκει η αναφαίρετος δόξα ότι πρώτη επεχείρησε ν’ αποκαλύψη εις τον αμύητον ελληνικόν λαόν τας υψηλάς θεωρίας των αναρχικών και των ερυθροσκούφων, προσκαλούσα αυτόν να συμμαχήσει μετ’ αυτής κατά της κυβερνήσεως, της βουλής, της βασιλείας και της ‘πλουτοκρατίας”.

ό.π., σ. 85

Αφού μελετήσετε τα παραθέματα και άλλα σχετικού περιεχομένου κείμενα να παρουσιάσετε στην τάξη τις ιδέες που πολιτικά εξέφραζαν την αναδυόμενη εργατική τάξη στην Ελλάδα.

Εργασία για το σπίτι

ΠΗΓΗ

Αίτια παρακμής της Ερμούπολης

Η κατάρρευση των εξαγωγών των βυρσοδεμείων της Ερμούπολης εικονογραφεί θαυμάσια την πτώση του πρώτου άλλοτε εμπορικού κέντρου της Ανατολικής Μεσογείου, μια συνέπεια των πολιτικών και οικονομικών ανακατατάξεων που συντελούνται στην περιοχή κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, η οποία αξίζει ιδιαίτερη προσοχή.

Ο πρώτος παράγοντας της παρακμής της Ερμούπολης είναι μια τεχνολογική επανάσταση: η τελική νίκη του ατμού στις θαλάσσιες μεταφορές και η πτώση των ναύλων την οποία συμπάρεσσε (κυρίως μετά το 1877-78), “εξουδετερώνοντας έτσι τον ανταγωνισμό των ιστιοφόρων”. Παρόλο που η απειλή ήταν ορατή, όπως είδαμε, ήδη από τα μέσα του αιώνα, οι ίδιες οι δομές της ελληνικής ναυτιλίας δεν της επέτρεψαν να εκσυγχρονίσει έγκαιρα το στόλο της. Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1870, η παρακμή επιταχύνεται. Τα ιστιοφόρα της Σύρου δεν εκτελούν πλέον τις μεταφορές των σιτηρών από τη Μαύρη Θάλασσα, το λιμάνι της δεν είναι πια το κύριο κέντρο ναύλωσης караβιών. Υποβαθμίζεται έτσι ένας ζωτικός τομέας της οικονομικής ζωής του νησιού, και μαζί του ένας ολόκληρος κόσμος που ζούσε έμμεσα από την ιστιοφόρο ναυτιλία (ας θυμίσουμε την περίπτωση του ναυπηγείου).

Αλλά η παρακμή της Ερμούπολης οφείλεται κυρίως σ’ έναν καθαρά οικονομικό παράγοντα, στενά συνδεδεμένο με τον προηγούμενο: πρόκειται για την αναδιάρθρωση του δικτύου των ανταλλαγών στην ευρύτερη περιοχή, αναδιάρθρωση που υποστηρίζεται από τη διεύθυνση της ατμοπλοΐας και την υποστηρίζει με τη σειρά της. Καθώς το σύνολο της περιοχής κατακτά προοδευτικά ένα ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης, το δίκτυο των επικοινωνιών στη θάλασσα του Αιγαίου πυκνώνει και διαφοροποιείται. Οι νέες ταχύτητες των θαλάσσιων μεταφορών και η μείωση των ναύλων διευκολύνουν τώρα πια τις άμεσες και πυκνότερες επαφές: “όλες οι σκάλες της Ανατολής έχουν σήμερα πια

τη δυνατότητα να επικοινωνούν απευθείας με την Ευρώπη”, διαπιστώνει ένας παρατηρητής στη Σύρο, το 1871· στις σκάλες αυτές, άλλωστε, οι αντιπρόσωποι των ευρωπαϊκών βιομηχανιών διαπραγματεύονται τώρα απευθείας τις πωλήσεις τους επί τόπου. Δεν χρειάζονται πλέον οι “ενδιάμεσοι” της Ερμούπολης, ούτε η διαμετακομιστική “αποθήκη” της Ανατολικής Μεσογείου, που ήταν η Σύρα επί μισό σχεδόν αιώνα.

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 269, 270

Να ερευνήσετε τους παράγοντες που συνέβαλαν στην παρακμή της Ερμούπολης, σημαντικού εμπορικού και βιομηχανικού κέντρου της Ελλάδος.

Εργασία για το σπίτι

Το σταφιδικό ζήτημα

Η κρίση της σταφιδικής οικονομίας συγκλόνισε την ελληνική κοινωνία κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αι. Φαίνεται ότι η κρίση αυτή αποτέλεσε έναν αναγκαίο σταθμό στη διαδικασία ξεπεράσματος της αγρο-εμπορευματικής μορφής της ελληνικής κοινωνίας, προς τη θεμελίωση παραγωγικότερων και λιγότερο μεταπρατικών μορφών. Ο Βλάσης Γαβριηλίδης επισήμανε την αναγκαιότητα αυτού του ξεπεράσματος όταν, με τη γνωστή του πληθωρικότητα, κραύγαζε: “είναι ανάγκη να αποτάξωμεν την απαισίαν νωθρότητα ήτις μαλθακύνει ημάς υπό την σκιάν των σταφιδαμπέλων ή υπό τας οροφάς των δημοσίων κτιρίων”. Και πραγματικά, η σταφιδική κρίση κινητοποίησε τους αγρότες προς νέες κατευθύνσεις, πέρα από “την σκιάν των σταφιδαμπέλων” και πιο συγκεκριμένα: α) κοινωνικά κινήματα έκαναν την εμφάνισή τους στη δυτική Πελοπόννησο, πρώτα απ’ όλα μεταξύ των σταφιδοπαραγωγών και από εκεί διαδόθηκαν και σε άλλους χώρους της ελληνικής κοινωνίας, β) η σταφιδική οικονομία εξασθένησε από τη μαζική μετανάστευση, η οποία εγκαινιάσθηκε από την αρχή της δεκαετίας 1890-1990 προς την Αμερική και γ) σπουδαία ρεύματα εσωτερικής μεταναστεύσεως εκδηλώθηκαν κατά την ίδια περίοδο και οδήγησαν μεγάλο αριθμό εργατικών χεριών στα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα και ιδίως στην περιοχή Αθηνών - Πειραιώς.

Με δύο λόγια, η σταφιδική κρίση λειτούργησε και σαν ένας καταλύτης για τη μετατροπή του χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΔ΄, σσ. 67-68

- Με αφετηρία το παράθεμα να εξετάσετε το σταφιδικό ζήτημα στο 19ο αιώνα - το σημαντικότερο ίσως οικονομικό γεγονός στην Ελλάδα από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους (Ι.Ε.Ε., τόμος ΙΔ΄, σ. 65) - και τις επιπτώσεις τους στην οικονομική και κοινωνική ζωή του τόπου.
- Οι μαθητές - στο πλαίσιο του μαθήματος της τοπικής ιστορίας, στις σταφιδικές κυρίως περιοχές - μπορούν να αναζητήσουν στοιχεία που

αναφέρονται στο σταφιδικό ζήτημα σε τοπικές εφημερίδες της εποχής και στη συνέχεια να συνθέσουν σχετικές εργασίες.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία:

- *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ', σσ. 65-68.
- Κ. Αρώνη - Τσίχλη, *Το σταφιδικό ζήτημα και οι σταφιδικοί αγώνες / Πελοπόννησος 1893-1905*, εκδ. Παπαζήση.

Εργασία για το σπίτι

Ένας Τραπεζίτης στην Αθήνα του 19ου αιώνα

Στις αρχές του 1986 η Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας εγκαινίασε μια σειρά ομιλιών με το γενικό τίτλο: *Μια μέρα, που επιχειρούσε ν' ανασυνθέσει την καθημερινή δραστηριότητα ενός μη επώνυμου ανθρώπου σε κάποια φάση της ιστορίας μας.*

Ο ιστορικός συλλέγει βέβαια, στοιχεία από τον ιδιωτικό βίο, αλλά τα υποβάλλει, αναγκαστικά, σε μια επεξεργασία που μειώνει δραστικά τη θερμοκρασία του υποκειμενικού. Κι ενώ θα ήταν ο κατεξοχήν αρμόδιος να μας περιγράψει τη μέρα ενός ανθρώπου σε μια συγκεκριμένη εποχή, οι επιστημονικές του προτεραιότητες δεν του επιτρέπουν να μεταβάλλει σε σκοπό ό,τι θεωρεί απλή προϋπόθεση της δουλειάς τους. Θυσιάζεται έτσι, καθοδόν, η φυσιογνωμία της καθημερινής ζωής, την οποία δεν θα έπρεπε να ταυτίζουμε ούτε με τη γραφικότητα ούτε με το ανεκδοτολογικό στοιχείο.

Η προσπάθεια να ξαναβρούμε αυτή τη χαμένη αίσθηση ενέχει, φυσικά, ορισμένους κινδύνους. Είναι οι ίδιοι στους οποίους ενδίδουν ενίοτε όσοι καταπιάνονται με τις μυθιστορηματικές βιογραφίες. Όπου όμως η μετάταξη στην καθημερινότητα στηρίζεται σε μια στέρεη επιστημονική υποδομή, το αποτέλεσμα είναι αμφίβολα θετικό - και συμβαίνει ν' αποδεσμεύει, συχνά, μια πνευματική χάρη που δεν θα είχε, ίσως, διαφορετικά τη δυνατότητα να εκφραστεί.

Σε μια τέτοια προοπτική, η σχέση μας με το παρελθόν πλουτίζεται. Και στις νηφάλιες σταθμίσεις έρχεται να προστεθεί η αφή της ζωής.

“Μια μέρα ...”. Δεκαπέντε ιστορίες καθημερινότητας από τα αρχαία χρόνια ως την εποχή μας, εκδ. Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1988, σσ. 275 - 297 (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη)

- Στο κείμενο *“Ένας Τραπεζίτης στην Αθήνα του 19ου αιώνα”* στο συλλογικό έργο *“Μια μέρα...”* (ό.π., σσ. 275-297) η Χριστίνα Αγριαντώνη επιχειρεί ν' ανασυνθέσει την καθημερινή δραστηριότητα ενός τραπεζίτη και μεγάλου οικονομικού παράγοντα στην Αθήνα της εποχής. Ο ήρωας της “ημέρας” είναι εντελώς φανταστικό πρόσωπο. Για τη σύνθεση της προσωπικότητάς του η συγγραφέας δανείστηκε - όπως σημειώνει η ίδια (ό.π. σ. 295) - στοιχεία κυρίως από τις βιογραφίες δύο ιστορικών προσώπων -, του

Στέφανου Σκουλούδη (1838 - 1928) και τον Μιχαήλ Μελά (1833 - 1897), οι οποίοι υπήρξαν γνωστοί πολιτικοί και οικονομικοί παράγοντες της εποχής. Στο τέλος του κειμένου η συγγραφέας παραθέτει επίσης τις πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για την ανάπλαση του κοινωνικού πλαισίου στο οποίο αναπτύσσεται η καθημερινή δραστηριότητα του ήρωα “της ημέρας”.

- Οι μαθητές μπορούν να μελετήσουν το κείμενο και στη συνέχεια να παρουσιάσουν στην τάξη εργασία με περιεχόμενο την ανασύνθεση της κοινωνίας της εποχής. Στην εργασία τους θα αξιοποιήσουν τις ιστορικές τους γνώσεις και ορισμένες από τις πηγές τις οποίες χρησιμοποίησε η συγγραφέας του κειμένου.

Εργασία για το σπίτι

ΠΗΓΗ

Πριμαρόλια

Αστική τοιχογραφία με τίτλο παρμένο από μια λέξη του σταφιδικού λεξιλογίου του 19ου αιώνα, το ιστορικό μυθιστόρημα της Αθηνάς Κακούρη, ανασυνθέτει την ατμόσφαιρα της αστικής εμπορικής Πάτρας (εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»).

Η μυθοπλασία συχνά υφαίνει το κουκούλι της γύρω από την ιστορική πραγματικότητα. Κάθε κουκούλι κι ένας μικρόκοσμος. Παράξενες οι τομές αυτών των μυθοπλαστικών μικρόκοσμων, καθώς σε αυτές απολαμβάνουμε ένα ποικιλόμορφο καθρέφτισμα της Ιστορίας, ενώ η ιστορική πραγματικότητα αναμετριέται με τα είδωλά της. Στις τελευταίες σελίδες του μυθιστορήματος της Α. Κακούρη, Οκτώβριος 1898, το υπερωκεάνιο “Μάρθα Ουάσιγκτον”, φορτώνει στο λιμάνι της Πάτρας για Νέα Υόρκη. Έφηβος πια ο Σωτήρης Κ. από το Λαμπέτι Ηλείας φεύγει μετανάστης για να ξεπληρώσει τα χρέη του σταφιδοκαλλιεργητή πατέρα του που φυγοδικεί. Το μυθιστόρημα ξεκινά Απόκριες του 1892, όταν φουντώνει η σταφιδική κρίση και τελειώνει τον Οκτώβριο του 1898, με σύντομες αναδρομές σε κάποια παλιότερα χρόνια ευφορίας, όταν οι καλλιεργητές ξερίζωναν ελιές για να φυτέψουν αμπέλια. Εκείνη την εποχή ανταπόκριση είχαν οι αναρχικές ιδέες που κατά τον Παπαρρηγόπουλο έφερναν οι Ιταλοί εργάτες που έστρωναν τις σιδηροδρομικές γραμμές. Σ’ αυτές τις ταραγμένες εποχές οι αναρχικοί ανακατεύονταν με τους θρησκόληπτους όπως ο ιεροκήρυκας Αρώνης, που σαν άλλος Παπουλάκος πρωτοστατεί στις κινητοποιήσεις, βγάζοντας λόγους χιλιαστικής πνοής και “μολύνοντας” τους εργάτες με “άλλες υποσχέσεις”.

Να παρουσιάσετε στην τάξη το μυθιστόρημα αυτό, επιμένοντας στα ιστορικά στοιχεία που παρατίθενται, αντιπαραβάλλοντάς και ελέγχοντάς τα με καθαρώς ιστορικά έργα της ίδιας εποχής.

ΣΧΕΔΙΑ ΚΡΙΤΗΡΙΩΝ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΗ

1ο Σχέδιο

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Η ελληνική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα
1. Το εμπόριο
2. Η εμπορική ναυτιλία

Διάρκεια: Ολιγόλεπτο

Θέματα: 3

ΘΕΜΑ 1ο	ΒΑΘ/ΓΙΑ
– Να προσδιορίσετε τους λόγους που συνέβαλαν στην ανάπτυξη του εμπορίου της Ελλάδας με το εξωτερικό κατά το 19ο αιώνα.	7 μονάδες

ΘΕΜΑ 2ο	ΒΑΘ/ΓΙΑ
– Να αναφέρετε τους παράγοντες που ανέδειξαν τη Σύρο σε σημαντικό κέντρο της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας μετεπεναστατικά.	6 μονάδες

ΘΕΜΑ 3ο	ΒΑΘ/ΓΙΑ
A. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα η ελληνική ναυτιλία χαρακτηρίστηκε συνολικά: α) από πορεία ανοδική β) από μεγάλες και παρατεταμένες κρίσεις γ) από στασιμότητα και ύφεση δ) εξαφανίστηκε κάτω από τη συντριπτική υπεροχή της επαναστασιακής ναυτιλίας του αγγλογαλλικού στόλου B. Να παρουσιάσετε τους τρόπους με τους οποίους η ελληνική εμπορική ναυτιλία αντιμετώπισε την “πρόκληση” του ατμού.	7 μονάδες

2ο Σχέδιο

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Από την αγροτική οικονομία στην αστικοποίηση
Οι οικονομικές εξελίξεις κατά τον 20ο αιώνα

Διάρκεια: 1 διδακτική ώρα

Θέματα: 4

ΘΕΜΑ 1ο	ΒΑΘ/ΓΙΑ
<p>ΠΗΓΗ</p> <p>Το πρόβλημα των Τσιφλικιών</p> <p>Η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας (1881) έθεσε σε λειτουργία τις νομικές προϋποθέσεις που, αν και είχαν διαμορφωθεί κατά την προηγούμενη περίοδο, είχαν ωστόσο παραμείνει σε μια κατάσταση ανενεργού αναμονής.</p> <p>Τα μεγάλα τσιφλίκια της Θεσσαλίας και Άρτας σχηματίστηκαν κατά το πλείστον στο πολύ μικρό χρονικό διάστημα που παρεμβλήθηκε από τα 1878 (Συνθήκη του Βερολίνου) έως τα 1881 (έτος της προσάρτησης).</p> <p>Όπως και στην περίπτωση της Αττικής, οι συνθήκες του Βερολίνου και της Κωνσταντινούπολης (1881) περί της Θεσσαλίας απαγόρευαν στο ελληνικό κράτος την εθνικοποίηση των οθωμανικών κτημάτων και επέβαλαν τον σεβασμό των «κεκτημένων δικαιωμάτων». Βεβαίως, η νομική αυτή ρύθμιση δεν εμπόδισε την μαζική αποχώρηση των τούρκων νομέων, οι οποίοι εφοδιασμένοι με τους νεοπαγείς τίτλους απόλυτης κυριότητας, παρουσιάστηκαν στην χρηματιστική αγορά της Κωνσταντινούπολης, αναζητώντας αγοραστής. Στο διάστημα τριών μόνον ετών, μια πελώρια μεταβίβαση τίτλων και μια συγκέντρωση της γαιοκτησίας πραγματοποιήθηκαν εις όφελος των μεγάλων Ελλήνων χρηματιστών της διασποράς.</p> <p>Εν τούτοις, η παρεμβολή ενός εξαιρετικού γεγονότος ακινητοποίησε κάθε κυβερνητική πρωτοβουλία επί του θέματος: το γεγονός ότι οι ευνοούμενοι αυτής της πελώριας μεταβίβασης γαιοκτητικών τίτλων ήσαν οι μεγιστάνες του ελληνικού χρηματιστικού κεφαλαίου, καταδίκασε το ελληνικό κράτος, κατά την έκφραση του Αλιβιζάτου, σε μια «αξιοθρήνητη αδράνεια».</p> <p>Στην πραγματικότητα, η παραίτηση αυτή του ελληνικού Κράτους, συνοδευόμενη από μια σειρά άλλων ενεργειών υπέρ της μεγάλης γαιοκτησίας αποτέλεσε το σημείο μιας σημαντικής τομής στην μέχρι</p>	

τότε πολιτική του. Υπό την προτροπή των Ελλήνων μεγιστάνων, κινουμένων μεταξύ των παροικιών του εξωτερικού και των κυρίων χρηματιστικών αγορών της Ευρώπης, η κυβέρνηση του Χαριλάου Τρικούπη (ο οποίος είχε την εξουσία κατά το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου 1880-95), γνωστού κυρίως για τις αξιοσημείωτες προσπάθειές του υπέρ της εκβιομηχάνισης, δεν δίστασε να μεταβάλλει ολοσχερώς την πάγια γεωργική πολιτική του ελληνικού κράτους, προκειμένου να προστατεύει την μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία των τσιφλικιών ...

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας αποτέλεσε το ορόσημο αυτής της μεταβολής, η οποία σημειώθηκε με την εγκατάλειψη της πολιτικής του Κουμουندούρου. Ο Κουμουνδούρος είχε πάντα υποστηρίξει την μικρή οικογενειακή εμπορευματική παραγωγή στην γεωργία και αντιπαθεί στα τσιφλίκια. Υπήρξε ο εμπνευστής της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1871 η οποία διέμεινε τις εθνικές γαίες στους καλλιεργητές. Αντιθέτως ο Τρικούπης υπήρξε ο άνθρωπος του συμβιβασμού μεταξύ του αστικού καπιταλισμού και των γαιοκτημόνων του βορρά. Όμως η πολιτική της προστασίας των τσιφλικιών δεν κατόρθωσε, από το άλλο μέρος, να εξασφαλίσει μια συνεχή και απρόσκοπτη βιομηχανική ανάπτυξη. Σημαντικό τμήμα της πραγματοποιούμενης βιομηχανικής αύξησης συλλαμβάνετο από τους γαιοκτήμονες υπό την μορφή του υπερκέρδους, μετατρέψιμου σ' έγγειο πρόσοδο.

Η συμβιβαστική πολιτική του Τρικούπη υπονόμει τις προοπτικές του αστικού καπιταλισμού στην Ελλάδα. Για τον λόγο αυτό, το κίνημα των κολλήγων της Θεσσαλίας βρήκε πολύ νωρίς έναν σύμμαχο ιδιαίτερος ισχυρό και αποφασισμένο να οδηγήσει την αναμέτρηση έως την ριζική εκκαθάριση των μεγάλων κτημάτων: τον αστικό και μάλιστα βιομηχανικό καπιταλισμό. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο πρέπει ν' αναλυθεί το ζήτημα της δεύτερης αγροτικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα.

Κ. Βεργόπουλου, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, σσ. 120-121, 161

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο της παραπάνω πηγής:

- α) Να προσδιορίσετε τις συνθήκες που επέτρεψαν το σχηματισμό των μεγάλων τσιφλικιών.
- β) Να παρουσιάσετε την αγροτική πολιτική των κυβερνήσεων Τρικούπη στο πρόβλημα των τσιφλικιών.
- γ) Να εντοπίσετε και να αναλύσετε τους παράγοντες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της πολιτικής αυτής.

8 μονάδες

ΘΕΜΑ 2ο	ΒΑΘ/ΓΙΑ
– Σε ποιες κοινωνικές ομάδες στηρίχθηκε ο Βενιζέλος κατά την προσπάθεια προσδιορισμού και υλοποίησης των επιλογών του σχετικά με την ανάπτυξη του κράτους;	4 μονάδες

ΘΕΜΑ 3ο	ΒΑΘ/ΓΙΑ
– Ποιες συνέπειες είχε για την οικονομική ζωή της Ελλάδας ο ιδιόμορφος εξωτερικός δανεισμός από ευρωπαϊκές χώρες για την αντιμετώπιση των αναγκών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου;	4 μονάδες

ΘΕΜΑ 4ο	ΒΑΘ/ΓΙΑ
<p>1. Α. Η υπερπόντια μετανάστευση στις ΗΠΑ:</p> <p>α) οδήγησε τη χώρα σε εξωτερικό δανεισμό</p> <p>β) ενίσχυσε την οικονομία της υπαίθρου</p> <p>γ) ανέστειλε το ενδιαφέρον ξένων επενδυτών για επενδύσεις στην Ελλάδα</p> <p>δ) είχε ως αποτέλεσμα την επιβολή του καθεστώτος Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (ΔΟΕ)</p> <p>Β. Να αιτιολογήσετε την επιλογή σας.</p>	2 μονάδες
<p>2. Α. Θεμελιωτής και πρώτος διοικητής της Εθνικής Τράπεζας ήταν:</p> <p>α) ο Ευνάρδος</p> <p>β) ο Συγγρός</p> <p>γ) ο Σκουζές</p> <p>δ) ο Σταύρου</p> <p>Β. Το μεγάλο πλεονέκτημα της Εθνικής Τράπεζας, και ταυτόχρονα η κύρια πηγή εσόδων της, ήταν το δικαίωμα, η δυνατότητά της να</p>	2 μονάδες

Συμπληρωματικά Κείμενα

Με βάση τα παρακάτω συμπληρωματικά κείμενα
οι διδάσκοντες μπορούν να δώσουν σχετικές εργασίες στους μαθητές.

Συμπληρωματικό Κείμενο 1

ΑΓΟΡΑ ΕΘΝΙΚΩΝ ΓΑΙΩΝ ΒΑΣΕΙ ΝΟΜΟΥ ΤΟΥ ΘΘΩΝΟΣ ΠΟΥ ΔΕΝ ΤΕΛΕΣΦΟΡΗΣΕ

Στις 26 Μαΐου 1835, μια εβδομάδα μόνο μετά την ενηλικίωση του Όθωνος και το τέλος της Αντιβασιλείας, δημοσιεύθηκε ο νόμος περί “προικοδοτήσεως” των ελληνικών οικογενειών. Ο νόμος αυτός έδινε το δικαίωμα στους αρχηγούς οικογενειών να ζητήσουν και να λάβουν από το κράτος από μια ομολογία ονομαστικής αξίας 2.000 δραχμών, αποκλειστικά για την αγορά γης. Η αγορά γίνονταν υποχρεωτικά σε δημόσιο πλειστηριασμό και αφορούσε μόνο τις εθνικές γαίες. Με την ομολογία μπορούσε να αγοραστεί ανάλογα με την ποιότητα της γης οσηδήποτε έκταση, ως το ανώτατο επιτρεπόμενο όριο των 40 στρεμμάτων. Ο αγοραστής εθνικής γης ανελάμβανε την υποχρέωση έναντι του κράτους να εξοφλήσει στα επόμενα 36 χρόνια το ποσό που αντιστοιχούσε στην αξία της, καταβάλλοντας ετησίως το 9% της αξίας αυτής, ή 180 δραχμές περίπου, αν είχε καλύψει ολόκληρη την ονομαστική αξία της ομολογίας. Εκτός των αυτοχθόνων αρχηγών οικογενειών, ανεξάρτητα από το αν είχαν πάρει μέρος ή όχι στον απελευθερωτικό αγώνα, τα οφέλη του νόμου επεκτείνονταν και σε όλους τους αλλοδαπούς και τους ετερόχθονες που είχαν πάρει μέρος στον Αγώνα και είχαν έκτοτε εγκατασταθεί στην Ελλάδα, καθώς και σε εκείνους από τους τελευταίους που δεν είχαν εγκατασταθεί στη χώρα, αρκεί να αποφάσιζαν να πράξουν τούτο μέσα στα πρώτα δύο χρόνια από τη δημοσίευση του νόμου.

Παρά τα αναμφισβήτητα πλεονεκτήματά του ο νέος νόμος απέτυχε στο σκοπό του. Ως τα τέλη Δεκεμβρίου 1840, μόνο 6.124 αρχηγοί οικογενειών είχαν κάνει χρήση των προνομίων του...

Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες είχαν επίσης σοβαρούς λόγους να αντιταχθούν στο νόμο διανομής των εθνικών γαιών, γιατί από παράδοση διατηρούσαν το μονοπώλιο συλλογής των αγροτικών φόρων, από τους οποίους αποκόμιζαν σημαντικά κέρδη. Γιατί μόνο αυτοί είχαν, από οικονομική και οργανωτική άποψη, τη δυνατότητα να πλειοδοτούν στους δημόσιους πλειστηριασμούς για την ενοικίαση των φόρων, να καταβάλλουν την απαραίτητη προκαταβολή στο δημόσιο με την επιδίκαση της παραχωρήσεως του δικαιώματος, και να φέρουν

σε πέρας την πολύπλοκη διαδικασία που απαιτούσε η συλλογή καθαυτή. Είχαν επομένως κάθε έννομο συμφέρον να αντιταχθούν στο νομοθέτημα, από τη μια μεριά λόγω των νέων φορολογικών μέτρων και από την άλλη, ως ένα βαθμό, από φόβο μήπως χάσουν τους κολλήγους και ενοικιαστές των κτημάτων τους. Ήταν επομένως φυσικό να αντιπροτείνουν τη δωρεάν κατανομή της γης και μέτρα που θα μπορούσαν να εξουδετερώσουν οποιαδήποτε θετική ανταπόκριση από μέρους των κολλήγων. Αλλά οι τελευταίοι δε χρειάζονταν τέτοιου είδους αποτροπές, γιατί οι ίδιοι είχαν ήδη αρκετούς λόγους για να παραμένουν σε αδράνεια.

Με την έλλειψη ανταποκρίσεως από μέρους των αγροτών ο νόμος διανομής περιέπεσε ουσιαστικά σε αδράνεια και το κράτος περιορίστηκε να εφαρμόσει άλλου είδους μέτρα σε σχέση με τις εθνικές γαίες, μερικά από τα οποία είχε ήδη προτείνει ο Thiersch. Στα μέτρα αυτά περιλαμβάνονταν η διεκδίκηση από το κράτος της γης που οι κάτοχοί της δεν είχαν να επιδείξουν επαρκείς τίτλους ιδιοκτησίας και η αξιοποίηση των εθνικών κτημάτων ως μορφής κεφαλαίου, λόγω ελλείψεως ρευστού χρηματικού κεφαλαίου. Αλλά και στις δύο αυτές περιπτώσεις τα αποτελέσματα ήταν μέτρια, γιατί έλλειπε η απαραίτητη διοικητική οργάνωση που θα επέτρεπε στο κράτος να προχωρήσει στην απογραφή της γης ολόκληρης της χώρας, ή να εμποδίσει την καταπάτηση των εθνικών γαιών, πράγμα που συνέβαινε άλλωστε έστω και με την ανυπαρξία τίτλων.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ΄, σ. 98

Συμπληρωματικό Κείμενο 2

ΕΤΕ - Βιομηχανία

Έτσι, λοιπόν, στη φάση της ανάπτυξης των δραστηριοτήτων της, η ΕΤΕ έδειξε κάποια ευλυγισία, μίαν ικανότητα να χρηματοδοτεί την αναπτυσσόμενη οικονομία διά μέσου, αφ' ενός των καθαρά εμπορικών χορηγήσεων - που απορροφούν το μεγαλύτερο τμήμα του ενεργητικού της - και αφ' ετέρου διά μέσου των διαφόρων πιστώσεων, βραχυπρόθεσμων και μεσοπρόθεσμων, προσαρμοσμένων στις δυνατότητες του πελάτη, ασφαλισμένων με σίγουρες αξίες. Όλα αυτά βέβαια, με μεγάλη προσεκτικότητα, στο πλαίσιο αυτού που ο Γιώργος Δερτιλής ονομάζει "συντηρητικό πνεύμα". Η Τράπεζα δεν διακινδυνεύει "ποντάροντας" στη μελλοντική δημιουργία περιουσιών, αλλά ακολουθεί το σχηματισμό τους, προχωρεί μέσα στο αυλάκι που αυτές χαράζουν.

Μέσα σε τούτο ακριβώς το πλαίσιο μπορούμε τώρα να τοποθετήσουμε τις σχέσεις της ΕΤΕ με τη βιομηχανία. Ας διευκρινίσουμε αμέσως ότι η Τράπεζα δεν θα διαμορφώσει ποτέ, την περίοδο που μας ενδιαφέρει, μίαν αυστηρά βιομηχανική πολιτική, ούτε κατά τις απαρχές της εκβιομηχάνισης, ούτε μετά. Μόνο πολύ αργότερα, κατά το μεσοπόλεμο, η ΕΤΕ θα αρχίσει να δεσμεύει τα κεφάλαιά της στη βιομηχανία, παρέχοντας αρχικά μακροπρόθεσμες πιστώσεις, και ύστερα συμμετέχοντας απευθείας στο μετοχικό κεφάλαιο βιομηχανικών εταιρειών. Μία τροποποίηση του καταστατικού της, που ψηφίστηκε στη Γενική

Συνέλευση των μετόχων της 8ης Μαρτίου 1871 και σκόπευε να διευρύνει το πεδίο δράσης της Τράπεζας προς ορισμένες εργασίες μιας τράπεζας επιχειρήσεων, εξουσιοδοτούσε τη Διοίκηση της ΕΤΕ να συμμετέχει σε επιχειρήσεις που είχαν στόχο την προώθηση των μεταφορών, της εμπορικής ναυτιλίας και της κινητής πίστης. Αλλά ως το 1881, τα ποσά που εμφανίζονται στους ισολογισμούς κάτω από τον τίτλο “Μετοχαί Εγχωρίων Εταιρειών” (το χαρτοφυλάκιο των τίτλων), παραμένουν καθηλωμένα στο επίπεδο των 250.000 δρχ. περίπου, ποσό που ουσιαστικά αντιπροσωπεύει τη συμμετοχή της ΕΤΕ στην Ελληνική Ατμοπλοϊκή Εταιρεία, ενώ η θεαματική αύξηση του λογαριασμού αυτού κατά τη διάρκεια του 1880 οφείλεται στη συμμετοχή της ΕΤΕ στις σιδηροδρομικές επιχειρήσεις. Θα ήταν άλλωστε δύσκολο να φανταστεί κανείς, την εποχή εκείνη, την άμεση συμμετοχή της Τράπεζας σε μια βιομηχανία που ουσιαστικά αγνοεί την πρακτική των μετοχικών εταιρειών - πολύ περισσότερο δε των ανώνυμων εταιρειών. Στον τομέα αυτόν επίσης, η ΕΤΕ δεν καινοτόμησε, δεν προχώρησε γρηγορότερα από την εξέλιξη των “ηθών” του επιχειρησιακού κόσμου.

X. Αγριαντώνη, ό.π., σσ. 170-172

Συμπληρωματικό Κείμενο 3

Η ΒΥΡΣΟΔΕΨΙΑ ΤΗΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗΣ

Αλλά όσο αρχαϊκή και αν είναι η βυρσοδεψία της Ερμούπολης, παραμένει το γεγονός ότι στα μέσα του 19ου αιώνα τα κατεργασμένα δέρματά της αντιπροσωπεύουν το σημαντικότερο μη αγροτικό προϊόν της Ελλάδας που εξαγεται, και ότι πουθενά αλλού στη χώρα δεν συναντούμε, την εποχή εκείνη, κάποια άλλη δευτερογενή δραστηριότητα ανάλογης κλίμακας, που να συγκεντρώνει τόσο μεγάλον αριθμό εργατών κάτω από την ίδια στέγη. Παρ’ όλα αυτά δεν μπορούμε να πούμε ότι η εκβιομηχάνιση της Ελλάδας ξεκίνησε από την Ερμούπολη. Σε τελευταία ανάλυση η “αποθήκη” του Αρχιπελάγους δεν έχει μεγάλη σχέση με την υπόλοιπη χώρα· η Ερμούπολη δεν αντλεί τα πλούτη της από τη χώρα αυτή, η βιομηχανική της ανάπτυξη δεν προκύπτει από δομικές αλλαγές της εθνικής οικονομίας. Οι πρώτες ερμουπολίτικες βιομηχανίες απευθύνονται σ’ έναν ευρύτερο χώρο, την ανατολική Μεσόγειο· αλλά η ενότητα του χώρου αυτού επρόκειτο, αργά ή γρήγορα, να διαρραγεί από τους πολιτικούς και οικονομικούς ανταγωνισμούς.

X. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 97

Συμπληρωματικό Κείμενο 4

ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ, Η “ΑΠΟΘΗΚΗ” ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ - Η ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ ΤΑΝΖΙΜΑΤ

Η Ερμούπολη ζει, λοιπόν, από το εμπόριο και τη ναυτιλία. Ωστόσο η κατάστασή της αποτελεί εξαίρεση, η ευημερία της είναι συγκυριακή, όπως ήταν συγκυριακές και οι συνθήκες που τη δημιούργησαν. Ήδη από τη δεκαετία του 1840 η πόλη ζει

σε ένα κλίμα προσωρινότητας, υπό διαρκή αναστολή κατά κάποιο τρόπο. Από μια άποψη ο ρόλος της στο δίκτυο των ανταλλαγών παρατείνει την ένταξη της Ελλάδας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, προϋποθέτει και συντηρεί την εύθραυστη ισορροπία ενός γεωγραφικού και οικονομικού χώρου που ήταν κάποτε ενιαίος, μια ισορροπία όμως που η πολιτική ρήξη τείνει να ανατρέψει. Την Ερμούπολη την απειλεί τόσο η βούληση του νέου κράτους να ξεκόψει από τον παλιό κόσμο, με τη νομοθεσία του, με τις υγειονομικές διατάξεις του, με τα τελωνεία του, όσο και οι απόπειρες εκσυγχρονισμού της Αυτοκρατορίας, που κινδυνεύουν να αχρηστεύσουν τα πλεονεκτήματά της. Η μεταρρύθμιση του Τανζιμάτ και της τελωνειακής νομοθεσίας, οι συμβάσεις που υπογράφουν οι Οθωμανοί με τις ευρωπαϊκές χώρες, “προκάλεσαν στους εμπόρους φόβους για το μέλλον της πόλης τους. Αρκετοί σκέπτονται κιάλας να περάσουν στην Τουρκία...”· γιατί “οι έμποροι που είναι εγκατεστημένοι στην Τουρκία, επειδή δεν έχουν πια να φοβούνται τις αυθαιρεσίες των πασάδων (...) αρχίζουν να εισάγουν απευθείας από την Ευρώπη τα εμπορεύματα που περνούσαν ως τώρα από τις ελληνικές αποθήκες...”. Αυτό είναι άλλωστε αναπόφευκτη συνέπεια της οικονομικής ανάπτυξης στην ευρύτερη περιοχή, που επίσης απειλεί να αχρηστεύσει το ρόλο του ενδιάμεσου που παίζει η Ερμούπολη. Όπως η πρόοδος της τεχνολογίας απειλεί το άλλο στοιχείο της δύναμής της: η ιστιοπλοΐα είναι πράγματι καταδικασμένη.

X. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 87

Συμπληρωματικό Κείμενο 5

ΜΕΤΡΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΒΙΟΥ

Στο πλαίσιο αυτής της δηλωμένης επιθυμίας για εκσυγχρονισμό, για επιτάχυνση της “προόδου”, μπορούμε να τοποθετήσουμε, και να κατανοήσουμε, τη βοήθεια που πρόσφερε το κράτος· βοήθεια που δεν πρέπει βέβαια να θεωρηθεί ως δράση συστηματική, συντονισμένη και οργανωμένη. Το κράτος είχε ήδη εκπληρώσει τις δικές του υποχρεώσεις στο θεσμικό επίπεδο. Είχε δηλαδή εξασφαλίσει τις απαραίτητες για την ανάπτυξη των επιχειρήσεων θεσμικές προϋποθέσεις με την καθιέρωση της ατομικής ιδιοκτησίας, της ελευθερίας της επιχείρησης και της ελεύθερης κυκλοφορίας των συντελεστών της παραγωγής. Από κει και πέρα, και ανάλογα με τα αιτήματα που της απευθύνονται, η διοίκηση απαντά, μέσα στα περιθώρια των δυνατοτήτων της, με τη βραδύτητα μιας ασυγχρόνιστης ακόμα μηχανής και με τρόπο που αποκαλύπτει συχνά τις αντιφατικές απόψεις των αρμοδίων για το ρόλο του κράτους στην οικονομική ζωή.

Τέτοιες αντιφάσεις είναι έκδηλες, για παράδειγμα, στη στάση των υπευθύνων απέναντι στα προνόμια που ζητούν οι περισσότεροι επιχειρηματίες (είναι η περίπτωση των 12 σχεδίων). Οι αντιφάσεις αυτές αντικατοπτρίζουν τις αποκλίνουσες τάσεις που υπάρχουν στο εσωτερικό των ηγετικών ομάδων σχετικά με τη φύση του καθεστώτος που διαμορφώνεται εκείνη τη στιγμή·

αντανακλούν επίσης τα ανταγωνιστικά ρεύματα του φιλελευθερισμού και του προστατευτισμού που αντιπαράθενται στην Ευρώπη την ίδια εποχή. Έτσι στα 1834, τον καιρό της Αντιβασιλείας, ενώ το ζητούμενο “μονοπώλιο” παραχωρείται καταρχήν στον Φεράλδι, οι αρχές φροντίζουν να του διευκρινίσουν ότι αφορά αποκλειστικά το είδος του εργοστασίου που έχει σκοπό να ιδρύσει και όχι τα ίδια τα προϊόντα. Ένα χρόνο αργότερα η πρώτη απάντηση του Όθωνα στον Δουρούτη είναι αρνητική, και με τρόπο κατηγορηματικό, όσον αφορά το ζητούμενο αποκλειστικό προνόμιο: “η ελεύθερα βιομηχανία (...) ηνωμένη με την ελεύθεραν ιδιοκτησίαν και το αδέσμευτον εμπόριον, θέλει ανοίξει τας ανεξαντλήτους πηγάς του εθνικού πλούτου. Κάθε περιορισμός (...) αντιμάχεται παντάπασιν εις τας ορθάς αρχάς της Πολιτικής Οικονομίας”. Ωστόσο λίγους μήνες αργότερα ο τόνος θα αλλάξει και πάλι.

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σσ. 22-25

Συμπληρωματικό Κείμενο 6

ΜΙΑ ΧΟΥΦΤΑ ΠΟΛΕΙΣ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΝΟΥΝ ΤΟ 66% ΤΩΝ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ 82% ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ (Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΣΤΑ 1875)

Η γεωγραφική κατανομή του δυναμικού της βιομηχανίας μας αποκαλύπτει την εξέχουσα θέση που κατέχουν, στο σύνολο, μια χούφτα πόλεις, οι οποίες συγκεντρώνουν το 66% των εγκαταστάσεων και το 82% των εργατών· μας αποκαλύπτει ακόμα τις διαφορές στη δομή της βιομηχανίας, από τη μια πόλη στην άλλη (η κατανομή δίνεται και πάλι εδώ σε ποσοστά).

Πόλη ή ομάδα πόλεων	Καταστήματα (%)	Ιπποδύναμη (%)	Εργάτες (%)	Μέση ιπποδύναμη (ΑΙ ανά κατάσταση)	Μέσο μέγεθος (εργάτες ανά κατάσταση)
Πειραιάς	28,0	40,0	34,0	25	54
Ερμούπολη	13,1	13,8	25,4	18,5	86
Πάτρα	12,2	9,3	8,2	13	30
Αθήνα	7,5	6,5	5,3	15	31
Καλαμάτα	<u>5,6</u>	<u>3,7</u>	<u>9,5</u>	11,5	76
Σύνολο (5 πόλεις)	66,4	73,6	82,4	19	55
Επτάνησος (4 πόλεις)	11,2	11,5	6,7	18	26
Άλλες πόλεις (15)	<u>22,4</u>	<u>14,9</u>	<u>10,9</u>	11,5	14
	100,0	100,0	100,0		
Σύνολο σε απόλυτους αριθμούς	107	1857-1890	4753-4858	17,5	45

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 210

Συμπληρωματικό Κείμενο 7

“ΜΕΤΑΠΡΑΤΙΚΕΣ” ΑΣΤΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ

Ο μεταπρατισμός και η υπανάπτυξη των περιφερειακών χωρών δεν είναι φαινόμενο “αυτογενές”, αλλά επιβλήθηκε από τις βιομηχανικές μητροπολιτικές χώρες για λόγους που συνδέονται άμεσα με τα ζωτικά συμφέροντα ανάπτυξης των καπιταλιστικών οικονομιών τους. Η καθυστέρηση των περιφερειακών χωρών δεν οφείλεται - όπως μέχρι τώρα λαθεμένα υποστηριζόταν - στις φεουδαρχικές δομές τους, αλλά οι “φεουδαρχικές” δομές τους απορρέουν απ’ την οικονομική τους εξάρτηση. Οι αστικές τάξεις των χωρών αυτών διαμορφώνονται πριν από την ανεξαρτοποίηση σαν “μεταπρατικές”, και βρίσκονται σε σχέση απόλυτης εξάρτησης από τα καπιταλιστικά συμφέροντα των βιομηχανικών μητροπολιτικών χωρών, με τις οποίες, για λόγους ιστορικούς και οικονομικούς, συνδέονταν ιδιαίτερα.

B. Φίλια, ό.π., σ. 84

Συμπληρωματικό Κείμενο 8

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ: Η ΜΕΤΑΞΟΚΛΩΣΤΙΚΗ

Η ΒΥΡΣΟΔΕΨΙΑ ΤΗΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗΣ

Για την Ελλάδα, η μεταξοκλωστική είναι πράγματι η πρώτη βιομηχανία, με την έννοια μιας συστηματικής μεταποιητικής δραστηριότητας που στεγάζεται, για πρώτη φορά, σε συγκεντρωμένες μονάδες παραγωγής, που εισάγει δηλαδή στη χώρα το εργοστασιακό σύστημα. Ωστόσο δεν μπορούμε να μιλήσουμε ακόμα περί απαρχών εκβιομηχάνισης. Το φαινόμενο είναι εντοπισμένο, περιορισμένο στον γεωγραφικό και οικονομικό χώρο, και δεν συνεπάγεται ουσιαστικούς μετασχηματισμούς της οικονομικής και κοινωνικής δομής. Κυριαρχεί άλλωστε η εμπορική του διάσταση. Στην ουσία, τα εργοστάσια αυτά είναι έργο εμπόρων (μεταξιού και κουκουλιών μεταξύ άλλων), για τους οποίους η επιτόπου κατεργασία είναι ένα συμπλήρωμα της εμπορικής δραστηριότητας, ίσως μια εναλλακτική λύση προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι μεταπτώσεις των τιμών ή η μείωση της ζήτησης των πρώτων υλών στην αγορά. Όπως ακριβώς και μια άλλη βιομηχανία που αναπτύσσεται την ίδια εποχή, δηλαδή η βυρσοδεψία της Ερμούπολης, πρόκειται για δραστηριότητα παραπληρωματική του μεγαλεμπορίου. Η “βιομηχανική της διάσταση” θα γίνει κυρίαρχη την εποχή της “απογείωσης” της βιομηχανίας, φαινομένου πολύ ευρύτερης εμβέλειας, το οποίο χρονολογείται από το τέλος της δεκαετίας του 1860 - πρώτο μισό της δεκαετίας του 1870. Επτά νέα μεταξουργεία θα ιδρυθούν τότε, χάρη στην πρωτοβουλία μιας κοινωνικής ομάδας που διαφέρει αισθητά από εκείνη των μεγαλεμπόρων ή των αλλοδαπών μεμονωμένων επιχειρηματιών.

X. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 60

Συμπληρωματικό Κείμενο 9

ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΔΥΟ ΝΕΩΝ ΤΡΑΠΕΖΩΝ ΑΠΟ ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ

Από την άλλη μεριά, στα 1873/74 ιδρύονται δύο νέες τράπεζες, η Γενική Πιστωτική και η Βιομηχανικής Πίστεως, τράπεζες επιχειρήσεων (*banques d'affaires*) που προωθούν Έλληνες της διασποράς που έχουν εγκατασταθεί στην Ελλάδα.

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 160

Συμπληρωματικό Κείμενο 10

ΕΡΓΑΤΙΚΑ ΑΤΥΧΗΜΑΤΑ

Τα εργατικά ατυχήματα στα εργοστάσια τροφοδοτούν τακτικά την ειδησεογραφία του τύπου της εποχής. Στις 4 Μαΐου 1884, η εφημερίδα *Ακρόπολις*, αναγγέλλοντας “και άλλου εργάτου δυστύχημα” (ακρωτηριασμός χεριού από μηχανή), όπως και στο φύλλο της προηγούμενης (“εργάται καθ’ εκάστην κόπτουσιν τους δακτύλους των εις τας μηχανάς”), ζητά να “ψηφισθή νόμος περί δυστυχημάτων εκ του επαγγέλματος”. Μολαταύτα, ο πρώτος νόμος τέτοιου τύπου δεν επρόκειτο να ψηφισθεί παρά μόνο το 1901, και δεν αφορούσε παρά μόνο τους μεταλλωρύχους. Εργατική νομοθεσία άξια του ονόματος αυτού άρχισε να εφαρμόζεται μόνο μετά το 1910 (βλ. σχετικά Γ. Χαριτάκης, ό.π., σ. 116-117 και Δ. Καλλιτσουνάκης, Πολιτική επιστήμη, Αθήναι 1925, σ. 168-170).

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 199

Συμπληρωματικό Κείμενο 11

ΔΑΝΕΙΟ ΤΟΥ 1924

Την 4ην Δεκεμβρίου 1924 υπεγράφη εις το Λονδίνο μεταξύ του Έλληнос πρεσβευτού Δ. Κακλαμάνου και του διοικητού της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος Αλ. Διομήδη, αφ’ ενός και του Άγγλου τραπεζίτου Χάμπρο, αφ’ ετέρου, σύμβασις προς έκδοσιν δανείου δια το ποσόν των 12.300.000 χρυσών λιρών Αγγλίας. Το δάνειον τούτο εξεδίδετο βάσει των αποφάσεων της 29ης Σεπτεμβρίου 1923 και της 19ης Σεπτεμβρίου 1924 της Κοινωνίας των Εθνών. Το δάνειον ανελήφθη προς δημοσίαν εγγραφήν δια το ποσόν των 7,5 εκατομμυρίων λιρών υπό των αγγλικών Τραπεζών, δια το ποσόν των 2.300.000 αγγλικών λιρών υπό των εν Νέα Υόρκη αμερικανικών Τραπεζών και δια το ποσόν των 2,5 εκατ. αγγλικών λιρών υπό των ελληνικών Τραπεζών. Οι όροι υπό τους οποίους συνήφθη το δάνειον ήσαν: Τιμή εκδόσεως ωρίσθη 88%, τόκος 7%, χρόνος εξοφλήσεως 40 έτη.

Γρ. Δαφνή, ό.π., σσ. 268, 269

Συμπληρωματικό Κείμενο 12

ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ ΑΠΟ ΑΛΣΑΤΙΑ - ΛΩΡΑΙΝΗ, ΚΡΗΤΗ

Οι Κρήτες που εγκατέλειψαν το νησί για να διαφύγουν τους διωγμούς και τα αντίποινα κατά την κρητική εξέγερση και τον πόλεμο του 1866/69, άρχισαν να καταφθάνουν μαζικά στον Πειραιά το καλοκαίρι του 1867. Από τον Αύγουστο ως τον Νοέμβριο του χρόνου εκείνου αποβιβάστηκαν στο λιμάνι, σύμφωνα με τον γάλλο πρόξενο, περίπου 23.000 άτομα, που μεταφέρονταν με καράβια ρωσικά γαλλικά και ιταλικά. Στο τέλος του χρόνου, ο ίδιος πρόξενος εκτιμά σε 55.000 τον συνολικό αριθμό των Κρητών που έχουν καταφύγει στην Ελλάδα (ΑΜΑΕ, *Le Pirée*, τ. 1, 2 Νοεμβρίου και 2 Δεκεμβρίου 1867). Στις αρχές του 1869, σύμφωνα με μια πρόχειρη, επίσημη όμως στατιστική, οι Κρήτες πρόσφυγες ήταν περίπου 35.000 (Μέριμνα, 18 Φεβρουαρίου 1869). Ορισμένοι εγκαταστάθηκαν στη Σύρα ή στη Μήλο, άλλοι στην Καλαμάτα (Μέριμνα, 26 Σεπτεμβρίου 1867) οι περισσότεροι όμως συγκεντρώθηκαν στον Πειραιά και την Αθήνα, όπου μάλιστα δημιουργήθηκαν προβλήματα τροφοδοσίας: τον Αύγουστο 1867 στην πρωτεύουσα έλλειψε το ψωμί (ό.π.). Η κυβέρνηση ανέλαβε υπό την προστασία της όσους πρόσφυγες δεν στεγάστηκαν σε συγγενείς ή φίλους. Με το τέλος των εχθροπραξιών (αρχές 1869), οι περισσότεροι Κρήτες επέστρεψαν στην πατρίδα τους (Μέριμνα, 4 Μαρτίου 1869). Φαίνεται όμως ότι αρκετοί έμειναν στην Ελλάδα. Ο Αθανάσιος Βολωνάκης, ο νηματοουργός από την Κρήτη, ήταν ένθερμος πατριώτης. Ήταν μέλος της επιτροπής για τη περίθαλψη των προσφύγων που δημιουργήθηκε στον Πειραιά, στο τέλος του 1867 (στην οποία μετέχουν και οι Θ. Ρετσίνας, Ι. Δημόκας και ο δήμαρχος του Πειραιά Τρ. Μουτσόπουλος) (Μέριμνα, 6 Οκτωβρίου 1867). Αργότερα, κατά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο, θα στρατολογεί εθελοντές για να τους στείλει με δικά του έξοδα στα θεσσαλικά σύνορα (ΑΜΑΕ, *Le Pirée*, τ. 2, 31 Ιανουαρίου 1878). Είναι λοιπόν λογικό να υποθέσουμε ότι η ίδρυση του νηματοουργείου του, το 1869, συνδέεται άμεσα με την παρουσία των συμπατριωτών του προσφύγων στην πόλη. Τέλος, όσον αφορά την “εξωτερική” συνεισφορά εργατικού δυναμικού, ας αναφέρουμε το παράδειγμα του υαλοουργείου που ιδρύθηκε στον Πειραιά το 1872, και “του οποίου οι εργάτες είναι σχεδόν όλοι πρόσφυγες από την Αλατία και τη Λωρραίνη που επέλεξαν τη γαλλική υπηκοότητα...” (ΑΜΑΕ, *Le Pirée*, τ. 1, 24 Δεκεμβρίου 1872). Ανάλογο φαινόμενο παρατηρείται και στην Ερμούπολη, όπου “ορισμένος αριθμός γάλλων εργατών ήρθαν να εγκατασταθούν εδώ (...) καθώς δημιουργούνται στην πόλη νέα βιομηχανικά καταστήματα και μάλιστα υαλοουργεία...” (ΑΜΑΕ, *Syra*, τ. 8, 18 Σεπτεμβρίου 1873).

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σσ. 193-194

Συμπληρωματικό Κείμενο 13

ΑΠΟΞΗΡΑΝΣΗ ΛΙΜΝΗΣ ΚΩΠΑΪΔΑΣ

Την 15ην Δεκεμβρίου 1930 κατά τη συζήτηση στη Βουλή του Κωπαϊδικού ζητήματος ο αρχηγός της Δημοκρατικής Ενώσεως επετέθη δριμύτατα κατά της

ξένης Εταιρείας που ανέλαβε την εκμετάλλευση των 200.000 στρεμμάτων της Κωπαΐδας λίμνης που αποξηράνθηκε κάτω από τον όρο να προβή σε πρότυπες καλλιέργειες με επιστημονικά μέσα για διδασκαλία και των χωρικών, δεν έκαμε όμως τίποτε περιορισθείσα μόνο στην καλλιέργεια βάμβακος για λόγους κερδοσκοπικούς εκμεταλλεόμενη και τους καλλιεργητές. Είναι γνωστόν, είπεν, ότι όπου ο καλλιεργητής δεν είναι ιδιοκτήτης δεν ημπορεί να αναπτύχθῃ το απαιτούμενον δια την καλλιέργειαν ενδιαφέρον όπως γίνῃ μεγαλύτερα και καλύτερα εκμετάλευση της γης. Δια τούτο υποστηρίζουμε όχι μόνον από κοινωνικής αλλά και από οικονομικής απόψεως ότι επιβάλλεται παντού η γη ν' ανήκει εις εκείνους που την καλλιεργούν.

Σε συνέχεια ο Παπαναστασίου ζητεί την απαλλοτρίωση του κτήματος και τη διανομή αυτού στους καλλιεργητές.

Στο σημείο τούτο ο πρωθυπουργός Βενιζέλος θυμώνει και λέγει ότι ο Παπαναστασίου θέλει να του επιβάλει τις ιδέες του ενώ το ζήτημα θα εξετασθῇ από κοινοβουλευτικήν επιτροπήν. Και ο αρχηγός της Δημοκρατικής Ενώσεως απαντά ότι η Επιτροπή "ουδεμίαν λύσιν θα φέρει ενώ η μόνη δικαία λύσις είναι να γίνουν οι καλλιεργηταὶ ιδιοκτῆται της Κωπαΐδος".

Ο Βενιζέλος εξοργίζεται και βγαίνει έξω από την αίθουσα ενώ ο Παπαναστασίου λέγει:

Ο πρόεδρος της κυβερνήσεως δεν έχει δικαίωμα να απέρχεται καθ' ον τρόπον συνηθίζει όταν γίνεται κριτική των απόψεών του.

Ἐπρεπε να εννοήση εν τούτοις ότι ευρισκόμεθα εις μίαν Δημοκρατίαν και έχομεν το δικαίωμα να ομιλώμεν ὅμοιος προς ὅμοιον εις αυτήν την αίθουσαν εδώ.

Ν. Σ. Καστρινού, Αλ. Παπαναστασίου, Ο αναμορφωτής και η δημοκρατία, εκδ. Μπάυρον, σσ. 196-197

Συμπληρωματικό Κείμενο 14

ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ ΘΕΣΣΑΛΙΚΩΝ ΚΤΗΜΑΤΩΝ

Επιπλέον, οι ιδιοκτήτες των θεσσαλικών κτημάτων ήταν έλληνες τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι είχαν αγοράσει πρόσφατα τα κτήματα από τους Τούρκους που τα εγκατέλειπαν με βιασύνη. Οι άνθρωποι αυτοί - οι Ζαρίφης, Ζωγράφος, Συγγρός, Μπαλτατζής, Μαυρογορδάτος και άλλοι - ήταν ακριβώς εκείνοι που εξασφάλιζαν την τοποθέτηση των ελληνικών χρεωγράφων στο εξωτερικό, οι άμεσοι κάποτε πιστωτές του κράτους, οι ιδρυτές των νέων τραπεζών στην Ελλάδα (από τις οποίες η πιο πρόσφατη - 1881 - ήταν ακριβώς η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας), οι χρηματοδότες πολλών δημοσίων έργων και σιδηροδρόμων. Για όλους αυτούς τους λόγους και οι κατοπινές κυβερνήσεις έκαναν την ίδια επιλογή, αφού καμιά αγροτική μεταρρύθμιση δεν έγινε στη Θεσσαλία πριν από τις αρχές του 20ου αιώνα.

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 283

Συμπληρωματικό Κείμενο 15

ΔΑΝΕΙΑ

Δεν είναι τυχαίο ότι το 1878, στο Συνέδριο του Βερολίνου, η Ελλάδα, αποκλεισμένη ως τότε και επί πέντε σχεδόν δεκαετίες, από τα ξένα χρηματιστήρια και από την εγγυητική κάλυψη των Μεγάλων Δυνάμεων, υποχρεώθηκε να προχωρήσει σε διακανονισμό των παλαιών χρεών της (δάνεια του 1824, 1825 και 1832), για να μπορέσει να έχει επιτέλους πρόσβαση στα εν λόγω χρηματιστήρια και στον “πακτωλό” των εξωτερικών δανείων. Υπάρχει κάποια σύμπτωση, για να μην πούμε συνηγορία, ανάμεσα στην ανάγκη του ελληνικού κράτους να εξασφαλίσει χρηματοδότηση και στην έγνοια των Ευρωπαίων να απασχολήσουν τα αδρανή κεφάλαιά τους. Κατά τον ίδιο τρόπο είναι κοινές οι ευθύνες για τις καταχρήσεις που έγιναν τόσο από την πλευρά των πιστωτών (βλέπε π.χ. τους όρους έκδοσης των δανείων ή την “ευκολία” με την οποία τα δάνεια συσσωρεύονται), όσο και από την πλευρά των πιστούχων κυβερνήσεων, στο θέμα της διαχείρισης των δανείων. Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, αν η υπέρμετρη επιβάρυνση του δημόσιου χρέους οδήγησε αναπόφευκτα “εις την οδόν την ευθέως άγουσαν εις την εν Κωνσταντινουπόλει και εν Αιγύπτω συστηματοποιηθείσαν χρεωκοπίαν”, όπως είχε προβλέψει από το 1879 ο Ιωάννης Σούτσος, δύσκολα μπορούμε να φανταστούμε από την άλλη πλευρά, πως θα ήταν δυνατό να πραγματοποιηθούν, χωρίς τα εξωτερικά δάνεια, ορισμένα δημόσια έργα ή η αναδιοργάνωση του στρατού που ανέλαβαν οι κυβερνήσεις της εποχής.

X. Αγριαντώνη, ο.π., σ.σ. 258, 259

Συμπληρωματικό Κείμενο 16

ΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΞΑΓΩΓΩΝ ΤΩΝ ΚΑΤΕΡΓΑΣΜΕΝΩΝ ΔΕΡΜΑΤΩΝ

Πιο θεαματική απ’ όλες τις άλλες είναι η πτώση των εξαγωγών των κατεργασμένων δερμάτων· εδώ είναι κυρίως που η αδυναμία των ελλήνων κατασκευαστών να διαφοροποιηθούν αισθητά από την παραδοσιακή βιοτεχνία της ευρύτερης περιοχής αποδεικνύεται αποφασιστικός παράγοντας. Πράγματι οι μέθοδοι κατεργασίας δεν διαφέρουν ουσιαστικά, ανάμεσα στα μεγάλα καταστήματα της Ερμούπολης και τα άλλα μικρότερα βυρσοδεψεία που φυτρώνουν λίγο - πολύ παντού, κατά τη δεκαετία του 1880, στα νησιά του Αιγαίου, και κυρίως στη Χίο, τη Σάμο και τη Μυτιλήνη. Έτσι, αν οι δύο απότομες κάμψεις της καμπύλης των εξαγωγών (στα 1866-70 και στα 1876-81) οφείλονται στα πολιτικά γεγονότα, η μακροπρόθεσμη πτωτική τάση τους μαρτυρεί τη σταδιακή απώλεια των αγορών της Μικράς Ασίας, της Μέσης Ανατολής, της Βουλγαρίας - Ρωμυλίας και της Αλβανίας, προς όφελος των ανερχόμενων βιομηχανιών της Χίου - Σάμου, αλλά και της Αλεξάνδρειας. Το γεγονός ότι τα βυρσοδεψεία της Ερμούπολης παράγουν δέρματα καλύτερης ποιότητας, δεν μετράει και πολύ για τους καταναλωτές της περιοχής. Από την άλλη μεριά, οι εξαγωγές δερμάτων στη Ρουμανία, που απορροφούσε μεταξύ 1877 και 1882 το

25-33% του συνόλου των εξαγωγών, εκλείπουν εντελώς “ένεκα του επιβληθέντος βαρέος δασμού” (από τα μέσα της δεκαετίας του 1880). (Γενικότερα, η μείωση των ανταλλαγών με τη χώρα αυτή αποδίδεται επίσης και στην παρακμή, αριθμητική και οικονομική, των ελληνικών παροικιών που άθιζαν κάποτε στα αστικά κέντρα των παραδουνάβιων περιοχών.)

X. Αγριαντώνη, ό.π., σσ. 267-268

Συμπληρωματικό Κείμενο 17

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1875

Έτσι στα 1875 λειτουργούσαν 89 ατμοκίνητα εργοστάσια με δύναμη 1887 ίππων, κατανεμημένα σε 23 πόλεις. Είχαν στοιχίσει 26.000.000 δρχ. περίπου, απασχολούσαν 7.342 εργάτες και επεξεργάζονταν γεωργικά κυρίως προϊόντα αξίας 42.000.000, τα οποία μεταποιοούσαν σε προϊόντα αξίας 51.000.000. Τα κυριότερα ήταν κλωστήρια βάμβακος και κατασκευής νημάτων, υφαντουργεία, βυρσοδεψεία, αλευρόμυλοι, ελαιοτριβεία, μηχανουργεία και οινοποιεία. Απ’ αυτά τα κλωστήρια και τα οινοποιεία, ιδίως τα τελευταία, πραγματοποιούσαν σημαντικές εξαγωγές στο εξωτερικό. Κατά τα τελευταία 10 χρόνια κινούνται ζωηρά και τα νεκρά άλλοτε μεταλλεία, τα οποία απασχολούν 2.000 εργάτες και εξάγουν κάθε χρόνο μεταλλεύματα σε φυσική ή τετηγμένη κατάσταση.

A. Βακαλόπουλου, ό.π., σ. 285

Συμπληρωματικό Κείμενο 18

ΠΩΣ Ο ΘΕΟΤΟΚΗΣ ΕΠΕΤΥΧΕ ΤΗΝ ΕΞΟΔΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΓΑΛΟΥ ΜΕΡΟΥΣ ΤΩΝ ΚΑΚΟΠΟΙΩΝ

Προ μιας καταστάσεως εκρύθμου υποσχομένης τα χείριστα, ο Γ. Θεοτόκης διανοήθη και επέτυχε παράδοξον τινά τρόπον εξόδου εκ της χώρας μεγίστου μέρους των κακοποιών. Ηνοίγετο τότε εν Ελλάδι η θύρα της προς τας Ηνωμ. Πολιτείας μεταναστεύσεως, δια μυστικών δε οδηγιών προς τους νομάρχας του κράτους και τας αστυνομικάς διευθύνσεις συνεστήθη μωυπία προς τους εξερχομένους της χώρας κακοποιούς πολίτας ή αγρότας, εξαιρεθέντων των δεδηλωμένων κακούργων και των επικεκηρυγμένων ληστών. Την απόφασιν ταύτην απεδέχθη κατά σιωπηράν ανοχήν και ο Θ. Δεληγιάννης, ούτω δε μέγα μέρος κακοποιών, ιδία φυγοστράτων, φυγοδικών και φυγοποιώνων εξήλθον της Ελλάδος και υπαχθέντες υπό την αυστηρότητα νομοταγών πολιτειών απέβησαν οι πλείστοι διά της εργασίας των παράγοντες σημαντικής ευημερίας ικανών περιφερειών της ιδιαίτερας των πατρίδος και δημιουργοί διά του πολλαπλασιασμού μιας πλουτοφόρου πηγής εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου.

Γ. Κορδάτου, ό.π., σσ. 18-19

ΘΕΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟ

Τα πολιτικά κόμματα

Ερωτήσεις ανάπτυξης

1.

ΠΗΓΗ 1

Η σχέση πελατείας είναι μια σχέση εκούσιας διπολικής ανταλλαγής ανάμεσα σε κοινωνικούς φορείς άνισης κοινωνικής και οικονομικής ισχύος, που στηρίζεται στην αμοιβαία ανάληψη υποχρεώσεων παροχής ορισμένων διαφορετικών υπηρεσιών, χωρίς το πλέγμα αυτό των υποχρεώσεων να εντάσσεται σ' ένα δεδομένο έννομο ή οπωσδήποτε θεσμοποιημένο σύστημα αξιολογικών κανόνων συμπεριφοράς και αντιστοίχων κυρώσεων.

Κ. Τσουκαλά, *Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*
Στο: Γ. Κοντογιώργη (επιμ): *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*,
Αθήνα 1977, σ. 76

ΠΗΓΗ 2

Κύριο στοιχείο του ανεπίσημου συστήματος (σημ.: διακυβερνήσεως-παραδοσιακή επιβίωση από την οθωμανική εποχή, το οποίο λειτουργεί συγχρόνως με το επίσημο σύστημα διακυβερνήσεως που ενυπήρχε στις δυτικότερες καινοτομίες, κατά την οθωνική περίοδο) ήταν η «προστασία». Δεν ήταν θεσμός νομοθετημένος αλλά καθιερωμένος από την καθημερινή χρήση και τη συνήθεια. Δημιούργημα μιας κοινωνίας χωρίς έντονη διαφοροποίηση στον πολιτικό, τον οικονομικό, τον κοινωνικό τομέα, η «προστασία» αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου κοινωνικού διακανονισμού τον οποίο οι Έλληνες είχαν δοκιμάσει στον προσωπικό τρόπο ζωής τους. Κύριο χαρακτηριστικό του ήταν η εξάρτηση· όχι όμως εξάρτηση από το φεουδάρχη, όταν οι θεσμοί αμετάκλητοι και διαρκείς, καθορίζονταν από το νόμο ή την κοινωνική θέση, εκτός από ειδικές περιστάσεις που καθορίζονταν από το νόμο και το έθος. Η εξάρτηση του τύπου «προστάτης-πελάτης» προϋπέθετε και την ικανότητα του πρώτου να εξυπηρετεί τον «πελάτη» και την ελευθερία του τελευταίου να διακόπτει τους δεσμούς όταν έβρισκε ότι δεν τον ικανοποιούσαν τα ανταλλάγματα με τα οποία εξαγόραζαν την εξάρτησή του. Η εξάρτηση ευνοούσε τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους «προστάτες» για να επιτύχουν την υπακοή των «πελατών» και ταυτόχρονα τον ανταγωνισμό των τελευταίων για να εξασφαλίσουν την εύνοια των «προστατών». Λειτουργούσε πέρα από διαχωρισμούς τάξεων, δημιουργώντας πλέγματα οριζόντια σε σχήμα πυραμίδας, έτσι ώστε ο προστάτης μπορούσε να γίνεται «πελάτης» ανάλογα με τη θέση του απέναντι σε κάποιον που θα ήταν λιγότερο ή σε κάποιον άλλο που θα ήταν περισσότερο ισχυρός.

Ι.Ε.Ε., ΙΓ', σ. 14

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των παραθεμάτων και τις πληροφορίες του βιβλίου σας, να προσδιορίσετε τα χαρακτηριστικά του συστήματος των πελατειακών σχέσεων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.

2.

ΠΗΓΗ 1

Το σύστημα των πελατειακών σχέσεων. Συνθήκες διαμόρφωσής τους στην Ελλάδα

Ο βαυαρός λόγιος *Friedrich Thiersch*, που είχε έρθει σε στενή επαφή με ελληνικές πολιτικές ομάδες το 1832, έδωσε μια κλασική περιγραφή του συστήματος των πελατειακών σχέσεων:

«Για να κατανοήσει κανείς τη φύση αυτού του συστήματος των πελατειακών σχέσεων και τις υποχρεώσεις που επέβαλλε στους προστάτες, πρέπει να κατανοήσει σε ποια κατάσταση είχαν αφήσει την κοινωνία στην Ελλάδα οι αιώνες, οι χιλιετίες ίσως. Αφού δεν υπήρχε κεντρική εξουσία ικανή να ελέγχει και να υπερασπίζεται τους ανθρώπους, καθένας ήταν αναγκασμένος να αναζητεί αλλού στήριγμα και προστασία. Το φυσικότερο και ασφαλέστερο στήριγμα βρισκόταν στην οικογένεια, της οποίας τα μέλη, αλλά και οι συγγενείς ως τον δεύτερο βαθμό, πουθενά δεν ήταν τόσο στενά συνδεδεμένα και τόσο έτοιμα να αλληλοβοηθηθούν όσο στην Ελλάδα. Ύστερα, ο απομονωμένος άνθρωπος έπρεπε να εξασφαλίσει μια θέση ανάμεσα στους άλλους. Ανάλογα με το πόσο αδύνατος ή δυνατός αισθανόταν, γινόταν οπαδός κάποιου ισχυρού, ή συγκέντρωνε ο ίδιος οπαδούς γύρω του. Με τον τρόπο αυτό, κάθε επιφανής έχει γύρω του έναν λίγο πολύ σημαντικό αριθμό από υποτακτικούς, που τον συναναστρέφονται, τον ακούνε, ζητούν τη συμβουλή του, εκτελούν τις επιθυμίες του και υπερασπίζονται τα συμφέροντα του, προσέχοντας πάντα να είναι αντάξιοι της εύνοιας του και να κερδίζουν την εμπιστοσύνη του. Αυτή είναι η προέλευση και η φύση των αναρίθμητων φατριών από τις οποίες είναι γεμάτη η Ελλάδα. Οι αρχηγοί τους, όταν δεν αισθάνονται αρκετά δυνατοί, ώστε να είναι, οι ίδιοι και οι οπαδοί τους, αυτοδύναμοι, μπαίνουν στην υπηρεσία ενός ισχυρότερου αρχηγού, αυξάνοντας με την προσχώρησή τους τη δύναμη και την επιρροή του. Αυτοί λοιπόν συνδυάζουν το ρόλο του προσάτη απέναντι στους πελάτες τους με το ρόλο του πελάτη απέναντι στον προσάτη που στέκεται σε ψηλότερη βαθμίδα. Με τη συνένωση ακριβώς αυτών των ομάδων σχηματίζονται τα κόμματα.

.....
Ο *George Finlay*, ο άγγλος φιλέλληνας που έγραψε μια σημαντική ιστορία της μεσαιωνικής και νεότερης Ελλάδας, μολονότι δεν αναλύει πουθενά λεπτομερώς το σύστημα, και δεν εμβαθύνει στην τεράστια σημασία του για τη δομή των ελληνικών πολιτικών πραγμάτων, αναγνωρίζει την ύπαρξη του παρεμπιπτόντως, όταν αναφέρεται «στους προσωπικούς οπαδούς και στις ένοπλες ομάδες» των προεστών. Ακόμη και το 1863, ο γάλλος περιηγητής *Antoine Gréquier* σημειώνει ότι το σύστημα επιζεί:

«Υπό τον τουρκικό ζυγό οι Έλληνες είχαν δύο ειδών προστάτες απέναντι στους τυράννους τους: 1ον τους προεστούς ή τους οπλαρχηγούς τους, και 2ον τους ξένους προεστούς. Έτσι διαμορφώθηκαν οι συνήθειες, οι παραδόσεις, στην ουσία οι αναγκαιότητες που εξακολουθούν ακόμη να υπάρχουν».

J. A. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, Α'- Β', εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σσ. 67-68

ΠΗΓΗ 2

Ένα άλλο κείμενο δυτικής προέλευσης¹, που περιγράφει την περίπτωση ενός οπλαρχηγού, δείχνει πόσο βαθιά ριζωμένη ήταν συχνά η πολιτική πελατεία στο στρατιωτικό σύστημα και στις οικονομικές συνθήκες της ελληνικής κοινωνίας:

«Μιά και οι καπετάνιοι² είναι οι πιο ισχυροί άνδρες στην Ελλάδα, θα σας δώσω μια σύντομη περιγραφή ενός απ' αυτούς, που λέγεται Στονάρης³. Ζεί σ' ένα χωριό, το Κούτσινο, κοντά στον Ασπροπόταμο, στη Θράκη⁴. Τα κτήματά του βρίσκονται άλλα στην πεδιάδα και άλλα στα βουνά. Έχει στην κατοχή του περίπου εκατόν είκοσι χωριά, και στο καθένα κατοικούν, κατά μέσον όρο, κάπου εβδομήντα οικογένειες. Οι ορεσίβιοι καταγίνονται κυρίως με τα κοπάδια τους. Ο Στονάρης έχει γύρω στις 7-8 χιλιάδες ζώα, ενώ η οικογένειά του κατέχει συνολικά γύρω στις 500 χιλιάδες: άλογα, βόδια, αγελάδες, πρόβατα, κασίκες – κυρίως τα δύο τελευταία. Τα κοπάδια μένουν επτά μήνες στα βουνά, και τον υπόλοιπο χρόνο στις πεδιάδες. Ο καπετάνιος εκμισθώνει τα ζώα στους βοσκούς, που είναι υποχρεωμένοι να του δίνουν το χρόνο, για κάθε πρόβατο, δύο λίμπρες βούτυρο, δύο λίμπρες τυρί, δύο λίμπρες μαλλί και ένα πιάστρο. Κάθε οικογένεια έχει από πενήντα ως εκατόν πενήντα ζώα, και συνήθως εκχερσώνει μια μικρή έκταση γης και την καλλιεργεί. Οι πεδιάδες καλλιεργούνται με αρκετά ικανοποιητικό τρόπο. Δεν ανήκουν στον Στονάρη, αλλά τις νέμονται οι καλλιεργητές, που πληρώνουν ένα τρίτο της οφειλόμενης προσόδου στους Τούρκους, ένα τρίτο στον καπετάνιο και το άλλο τρίτο για τη συντήρηση των στρατιωτών...

Οι κατώτεροι καπετάνιοι είναι στις διαταγές του Στονάρη, εισπράττουν ο καθένας εισφορές από τρεις ή τέσσερις οικογένειες, και ο καθένας διοικεί ορισμένον αριθμό ανδρών.

Οι τακτικοί στρατιώτες του Στονάρη φτάνουν τους τετρακόσιους. Μπορούσε όμως να συγκεντρώσει άλλες τρεις χιλιάδες από τους χωρικούς του. Οι στρατιώτες πληρώνονται μόνο τρεις μήνες το χρόνο· η πρώτη κατηγορία παίρνει είκοσι πιάστρα το μήνα, η δεύτερη δεκαπέντε και η τρίτη δώδεκα. Ζουν καλά· τρώνε δυο φορές την ημέρα, κρέας και ψωμί, που τα παίρνουν από τους ιδιοκτήτες των σπιτιών όπου κατοικούν. Ο καπετάνιος τους προμηθεύει πολεμοφόδια και δέρματα για τα υποδήματά τους, αλλά τα όπλα και τα ρούχα τους τα βρίσκουν μόνοι τους. Δεν υπόκεινται σε κανενός είδους στρατιωτική πειθαρχία ή ποινή, και μπορούν να εγκαταλείψουν τον αρχηγό τους όποτε θέλουν...

Σε κάθε χωριό υπάρχει ένας προεστός. Οι προεστοί αυτοί βρίσκονται υπό τον έλεγχο των καπετάνιων, που είναι οι ηγεμόνες της χώρας».

J. A. Petropoulos, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους, σσ. 68-69

¹ Stanhope προς Bowring, Μεσολόγγι, 27 Ιαν. 1824, Leicester Stanhope, Greece in 1823 and 1824: *Series of Letters and other Documents on the Greek Revolution*, νέα έκδοση, Λονδίνο 1825, σσ. 93-94.

² Στο πρωτότυπο: capitano-capitani.

³ Πρόκειται για τον γνωστό οπλαρχηγό Νικόλαο Στουρνάρη η Στονάρη.

⁴ Ο Ασπροπόταμος (Αχελώος) βρίσκεται στην Αιτωλοακαρνανία, όχι στη Θράκη.

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των πηγών και τις πληροφορίες του βιβλίου σας, να προσδιορίσετε τους παράγοντες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση του συστήματος των πελατειακών σχέσεων στην Ελλάδα.

3.

ΠΗΓΗ

Η οικογένεια, παρά το γεγονός ότι ο ρόλος της διέφερε από τόπο σε τόπο ανάλογα με τις συνήθειες, αποτελούσε όχι απλώς τη βασική κοινωνική μονάδα, αλλά και τη θεμελιώδη οικονομική και πολιτική μονάδα στη δομή της ελληνικής κοινωνίας. Η οικονομική και πολιτική δραστηριότητα ήταν οργανωμένη σε οικογενειακή βάση. Συνήθως ο σύζυγος διαχειριζόταν την προίκα της γυναίκας του, ενώ οι γιοί του, ακόμη και μετά την ενηλικίωσή τους, δεν μπορούσαν να προβάλλουν ατομικές απαιτήσεις για το διαχωρισμό της οικογενειακής περιουσίας πριν από το γάμο τους. Ο πρώτος ή ο τελευταίος γιός, ανάλογα με την περιοχή, ζούσε με τον πατέρα ως «διάδοχος» του. Μολονότι οι άλλοι γιοί, συχνά αλλά όχι πάντα, δημιουργούσαν τα δικά τους νοικοκυριά, ελάχιστα συμμετείχαν στον καθορισμό της έκτασης της γης που τους αναλογούσε. Η απόφαση αυτή ήταν μάλλον αποτέλεσμα περίπλοκων οικογενειακών διευθετήσεων, που τις κατεύθυνε ο πατριάρχης της οικογένειας.

.....
Όπως η οικογένεια καλλιεργούσε από κοινού τη γή με την καθοδήγηση του πατέρα, έτσι και οι εμπορικές επιχειρήσεις των Νησιών αποτελούσαν οικογενειακές υποθέσεις. Ο προεστός, ακόμη και αν κυβερνούσε ο ίδιος το καλύτερο σκάφος του, θα εμπιστευόταν τα υπόλοιπα καράβια στους γιούς και στους στενούς συγγενείς του ...

Οργανωμένη μ' αυτό τον τρόπο η οικογένεια, όχι μόνο παρείχε βιοτικούς πόρους στα μέλη της, αλλά αναλάμβανε επιπλέον για λογαριασμό τους δημόσιες λειτουργίες, όπως θα λέγαμε με σύγχρονα κριτήρια. Τοποθετούσε επίλεκτα μέλη της σε δημόσιες θέσεις, με σκοπό να τις εκμεταλλευτεί για τη προστασία ή την προώθηση των οικογενειακών της συμφερόντων. Αναλάμβανε αστυνομικές εξουσίες για να προστατεύσει την περιουσία της, ή ακόμη και για να επιτεθεί εναντίον τοπικών εχθρών. Έπαιρνε επίσης ευεργετικά μέτρα για τα μέλη της, δηλαδή εξασφάλιζε περίθαλψη στους φτωχούς, καθοδήγηση στις χήρες και στα ορφανά, και ενδεχομένως πλήρη εκπαίδευση στους πιο προικισμένους νέους. Όπως είχε αντιληφθεί πολύ καλά ο Thiersch, η σπουδαιότητα της οικογένειας είναι κατανοητή στο πλαίσιο μιας κοινωνίας όπου η κεντρική πολιτική εξουσία, είτε γιατί ήταν αδύναμη, είτε γιατί ήταν αυθαίρετη και καταπιεστική, ενέπνεε ανασφάλεια και φόβο. Μόνο τα μέλη της ίδιας οικογένειας θεωρούνταν αξιόπιστα και ικανά να αντιμετωπίσουν από κοινού τις απειλές και τις επιθέσεις ενός εχθρικού περιβάλλοντος. Αυτός ο δεσμός εμπιστοσύνης ήταν γενικά άρρηκτος, όχι μόνο λόγω της ιερότητας των δεσμών του αίματος, αλλά και επειδή τα συμφέροντα των μελών της

οικογένειας ήταν τόσο οργανικά συνυφασμένα στον οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό τομέα, ώστε το συλλογικό συμφέρον να ταυτίζεται με το ατομικό.

J. A. Petropoulos, Πολιτική και Συγκρότηση κράτους, σσ. 69-70

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο της πηγής και τις πληροφορίες του βιβλίου σας να εξηγήσετε με ποιο τρόπο αναπληρώνεται η απουσία συστήματος κρατικής μέριμνας (κοινωνικής πρόνοιας) στην προεπαναστατική Ελλάδα.

4.

ΠΗΓΗ 1

Παρουσιασθείς (σημ.: ο Δ. Υψηλάντης) εις Ύδραν (σημ.: το καλοκαίρι του 1821) ως πληρεξούσιος του Γ. επιτρόπου της Αρχής, υποδέχεται και αναγνωρίζεται υπό των προκρίτων· μεταβαίνει εις Σπέτσας και αναγνωρίζεται ωσαύτως· εκείθεν μεταβαίνει εις Άστρος συνωδευμένος με τον επίσκοπον Βρεσθένης, επί τούτω σταλέντα υπό των Πελοποννησίων, όπου, αφ' ου τον υπεδέχθησαν τα μέλη της Γερουσίας και πολλοί των προκρίτων της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδος και των Νήσων, και των οπλαρχηγών και στρατιωτών, μετέβησαν όλοι εις το εν Βερβένοις στρατόπεδον να συμβουλευθώσι περί των πραγμάτων. Αυτόθι ο Υψηλάντης ανέγνω το έγγραφον, δι' ου αποκαθίστατο πληρεξούσιος του Γ. επιτρόπου της Αρχής και οι Έλληνες επευφήμησαν...

Τότε οι ολιγαρχικοί τον διεφιλονείκησαν το δικαίωμα της επ' ονόματι του παραδόσεως του ειρημένου φρουρίου, τον είπον ότι έπρεπε να παραδοθή εν ονόματι του έθνους, και τον δίδουσι να εννοήση ότι δεν τον αναγνωρίζουσιν ως τοιούτον οποιός επαρουσιάσθη, και δεν τον παραχωρούσι την εξουσίαν, την οποίαν εν ονόματι της Αρχής της εταιρείας αντιποιείται. **Αυτοί ζητούσι να επικυρώση την Γερουσίαν των**, να διευθύνη δε τα πράγματα, και να κινή τα στρατεύματα, παρά των συγγενών και των οικείων των διοικούμενα, **κατά τας αποφάσεις** της Γερουσίας, ήτις έμελλε να ήναι το συμβούλιόν του· προ λίγου μάλιστα εφρόνουσαν να τον ψηφίσωσι και αυτόν απλούν μέλος, μίαν και μόνην ψήφον έχοντα εις τας αποφάσεις της. Ο δε Υψηλάντης κατά την έννοιαν του τίτλου, πληρεξούσιος του Γ. επιτρόπου, αναπτυχθείσαν υπό του Νεοφύτου Βάμβα, τον οποίον έχει αρχικαγγελάριον και σύμβουλον, εννοεί να ήναι υπέρτατος άρχων και να διευθύνη τα τε πολιτικά και τα πολεμικά κατά τινάς όρους· να ήναι δε ο πληρεξούσιος αρχιστράτηγος της Ελλάδος και τα στρατεύματα να εξαρτώνται και να διευθύνωνται απολύτως από αυτόν· θέλει και να διορισθή αντί της Γερουσίας ειδός τι συμβουλίου, να χρησιμεύση ως φροντιστήριον, δια να προμηθεύη τ' αναγκαία δια τον πόλεμον.

Ν. Σπηλιάδη, Απομνημονεύματα (Α' 203-213)

[Πηγή: Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας από τις Πηγές, Γ' Λυκείου, Αθήνα 1998, σσ. 92-93]

ΠΗΓΗ 2

Είναι αξιοσημείωτος η προκήρυξις του Δημ. Υψηλάντου (6/18 Οκτωβρίου 1821) δι' ης διετάχθησαν αι εκλογαί προς συγκρότησιν της Εθνοσυνελεύσεως (σημ.: της Επιδαύρου), διότι εις αυτήν πλην άλλων τονίζεται ότι ο αγών διεξηγετο υπέρ της απελευθερώσεως του λαού από πάσης καταπίεσεως όχι μόνον από της δυναστικής των Τούρκων, αλλά και από της οικονομικής των Χριστιανών ισχυρών. «Ήλθον, έγγραφεν ο Υψηλάντης, να διεκδικήσουν τα δικάιά σας, την τιμήν την ζωήν, την περιουσίαν σας· ήλθον να σας δώσω νόμους δικαίου, δικαστήρια αμερόληπτα... Καιρός είναι να παύση πλέον η τυραννία όχι μόνο των Τούρκων, αλλά και η τυραννία των ατόμων εκείνων, τα οποία συμμεριζόμενα τα αισθήματα των Τούρκων, ζητούν να καταπιέζουν τον λαόν...»

Α. Σβώλου, Τα Ελληνικά Συντάγματα, 1822-1975/1986,
Η συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος, εκδ. Στοχαστής, 1998, σ. 62

ΠΗΓΗ 3

[Αποσπάσματα από επιστολή του Αλέξ. Μαυροκορδάτου προς τον Δημ. Υψηλάντη (27 Οκτωβρίου 1821). Στην επιστολή αυτή ο Μαυροκορδάτος στρέφεται με πάθος εναντίον του Αλέξ. Υψηλάντη, αλλά κατηγορεί και τον Δημήτριο (Υψηλάντη) απερίφραστα]:

«Ν' αφήσωμεν τα ονόματα αρχηγών και πληρεξουσίων και επιτρόπων· να οργανώσωμεν την διοίκησιν από τους ίδιους εντοπίους, των οποίων να γένωμεν ημείς οδηγοί, καθ' όσον δυνάμεθα· να την συγκεντρώσωμεν εις ολίγας χείρας, εν όσω να προσκαλέσωμεν κανένα υποκείμενον, οίος ο πρίγκηψ Ευγένιος ή ο κόμηξ Καποδίστριας ή πας τις άλλος ικανώτερος ημών. Ν' αφήσωμεν όλα τα ξένα και να εναγκαλισθώμεν όλα τα εθνικά σχήματα· να αφήσωμεν ό,τι μας κάμνει υπόπτους εις τας ευρωπαϊκάς δυνάμεις, ως μετέχοντας των Ιακωβινικών φρονημάτων· να παραστήσωμεν εις την Ευρώπην τα δικάιά μας όχι με παχείας λέξεις, αλλά με λακωνισμόν άξιον των προγόνων μας και με μετριοφροσύνη».

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΒ', σ. 198

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των πηγών και τις πληροφορίες του βιβλίου σας, να παρουσιάσετε τις διαφορετικές απόψεις προκρίτων και Υψηλάντη στο θέμα της διακυβέρνησης της επαναστατημένης Ελλάδας.

5.

ΠΗΓΗ 1

Το Σύνταγμα της Επιδαύρου έθεσε τας βάσεις της οργανώσεως της νέας, εθνικής, εξουσίας ως εξής: α') Η «Διοίκησις» σύγκειται εκ δύο σωμάτων, **βουλευτικού** και **εκτελεστικού**, τα δύο δε αυτά σώματα «**ισοσταθμίζονται** με την αμοιβαίαν συνδρομήν των εις την κατασκευήν των νόμων, διότι ούτε αι του βουλευτικού αποφάσεις έχουσι κύρος νόμου άνευ της επικυρώσεως του εκτελεστικού σώματος, ούτε τα σχέδια νόμων όσα προβάλλονται παρά του εκτελεστικού εις το βουλευτικόν έχουσι κύρος αν δεν εγκριθώσιν από το

βουλευτικόν σώμα». Ιδρύθη τουτέστιν αντιπροσωπευτικόν σύστημα, συγκείμενον εκ μιας βουλής, και αφ' ετέρου πολυπρόσωπος ανωτάτη Αρχή της εκτελεστικής εξουσίας, εις τα δύο δε αυτά όργανα εν συμπράξει ανετέθη η νομοθετική εξουσία. Ειδικώτερον εις την εκτελεστικήν εξουσίαν εχορηγήθη δικαίωμα κυρώσεως των νόμων –απόλυτον veto- χωρίς ν' αναγνωρισθή εις αυτήν δικαίωμα διαλύσεως της Βουλής. β') Το δικαστικόν «είναι ανεξάρτητον από τας άλλας δύο δυνάμεις, του εκτελεστικού και του βουλευτικού».

Α. Σβώλου, Τα Ελληνικά Συντάγματα, σ. 63

ΠΗΓΗ 2

Το «Προσωρινόν Πολίτευμα» της Επιδάουρου

Το πολίτευμα τούτο, δια να μη διεγείρη, ως δημοκρατικόν την δυσπιστίαν της Ιεράς Συμμαχίας, ωνομάσθη «προσωρινόν». Διεκρίνετο, όπως αντιλαμβάνει κανείς, από έντονον αντιαπολυταρχικήν διάθεσιν. Βεβαίως δε, λόγω του πολυαρχικού χαρακτήρος του, και συγκεκριμένως λόγω της χρονικώς περιορισμένης θητείας του εκτελεστικού, της ελλείψεως ενότητος και ισχύος του πολυμελούς εκτελεστικού, δεν ήτο προσωρισμένον να διευκολύνη τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, ο οποίος πιθανώς θα ηυδοκίμει περισσότερον υπό την διεύθυνσιν ενός ή ολίγων προσώπων. Αλλ' η διαχειριζομένη τον Αγώνα κατά τόπους αριστοκρατία των προεστών και των στρατιωτικών δεν ηνείχετο ευκόλως την αρχήν ενός μόνον προσώπου, τόσω μάλλον, καθόσον δεν φαίνεται να υπήρχεν εκείνην την εποχήν αρχηγός του μαχομένου λαού ικανός να επιβληθή γενικώτερον δια της υπεροχής του. Η ιστορία των επαναστάσεων, άλλως, δεν αποδεικνύει ότι υπό ωρισμένον σύστημα ασκήσεως της εξουσίας αποφεύγονται πάντως αι ρήξεις μεταξύ των φορέων της επαναστατικής θελήσεως, τουναντίον δε το ελεύθερον πολίτευμα αποτελεί την πρώτην, γενικώς αισθητήν, ανάγκην των κατά της απολυταρχίας εξεγερομένων. Οιονδήποτε δε πολίτευμα, και πολύ περισσότερον το της Επιδάουρου, δεν ήτο δυνατόν να εφαρμοσθή ομαλώς εις τας περιπετείας τόσον ανίσου αγώνος και ειδικώς την επιούσαν της εξεγέρσεως εναντίον καταθλιπτικής δεσποτείας, υπό το κράτος της οποίας πολλοί των ηγετών της Επανάστασεως είχαν εξοικειωθή με πολλά εκ των ελαττωμάτων της απολυταρχίας και ιδία τον ολιγαρχικόν φθόνον και την συστηματικήν καχυποψίαν. Δια τους αυτούς λόγους και η ύπαρξις των τοπικών Διοικήσεων τας οποίας διετήρησε το Σύνταγμα της Επιδάουρου και αι οποίαι απετέλουν «μερικωτέρας κεφαλάς της Ελλάδος», αντί να γίνη πρόξενος καλού δια της αποκεντρώσεως, συνετέλει εις την σύγχυσιν, διότι επέτεινε την αδυναμίαν του εκτελεστικού και δεν ηυνόει την επιτυχίαν του πολιτεύματος.

Παρά ταύτα το έργον της πρώτης Εθνικής ημών Συνελεύσεως είναι αξιοσημείωτον, διότι ίδρυσε μετά τόσων αιώνων στέρησιν, το πρώτον εν Ελλάδι ελεύθερον πολίτευμα και ακόμη διότι μαρτυρεί περί της επιδράσεως των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασεως εις την συνείδησιν στρωμάτων τινών του λαού και των πολιτικών ηγετών αυτού. Και ειδικώτερον όχι μόνον αι

οργανωτικάί βάσεις του πολιτεύματος της Επιδαύρου είναι εις πολλά σημεία εμπνευσμένοι από τα Γαλλικά Συντάγματα του 1793 και του 1795 -όπως λ.χ. το πολυμελές της εκτελεστικής εξουσίας- αλλά και οι απώτεροι σκοποί της Επανάστασεως συμπίπτουν προς το θεμελιώδες αίτημα του κινήματος της αστικής τάξεως, όπως διεκηρύχθη από την Γαλλικήν και προ αυτής από την Αμερικανικήν Επανάστασιν.

Α. Σβώλου, Τα Ελληνικά Συντάγματα, σσ. 64-65

Αφού μελετήσετε τα παραθέματα, να κρίνετε εάν και σε ποιο βαθμό οι σχετικές διατάξεις (πηγή 1) του Συντάγματος της Επιδαύρου (1822) είναι προσαρμοσμένες στις ανάγκες του αγώνα Ανεξαρτησίας και στις προσδοκίες των επαναστατημένων Ελλήνων

6.

ΠΗΓΗ

Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος

Κατά την εν Τροιζήνι Γ' Εθνικήν Συνέλευσιν (1 Μαΐου 1827)

Κεφάλαιον Γ' : Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων

αρθ. 5. Η Κυριαρχία ενυπάρχει εις το Έθνος· πάσα εξουσία πηγάζει εξ' αυτού, και υπάρχει υπέρ αυτού.

7. Όλοι οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον των νόμων

8. Όλοι οι Έλληνες είναι δεκτοί, έκαστος κατά το μέτρον της προσωπικής του αξίας, εις όλα τα δημόσια επαγγέλματα, πολιτικά και στρατιωτικά...

12. Η ζωή, η τιμή και τα κτήματα έκαστου, εντός της επικρατείας ευρισκομένου, είναι υπό την προστασίαν των νόμων.

17. Η Κυβέρνησις ημπορεί ν' απαιτήση την θυσίαν των κτημάτων τινος δια δημόσιον όφελος, αποχρώντως αποδεδειγμένον, αλλά δια προηγουμένης αποζημιώσεως.

18. Αι βάσανοι και αι δημεύσεις απαγορεύονται.

21. Εις την Ελληνικήν Επικράτειαν, ούτε πωλείται, ούτε αγοράζεται άνθρωπος. Αργυρώνητος δε ή δούλος παντός γένους και πάσης θρησκείας, καθώς πατήση το Ελληνικόν έδαφος, είναι ελεύθερος και από τον δεσπότην αυτού ακαταζήτητος.

26. Οι Έλληνες έχουσι το δικαίωμα, χωρίς προεξέτασιν να γράφωσι και να δημοσιεύωσιν ελευθέρως δια του τύπου ή αλλέως τους στοχασμούς και τας γνώμας των φυλάττοντες τους όρους ακολούθους όρους:

α' Να μην αντιβαίνωσιν εις τας αρχάς της Χριστιανικής θρησκείας.

β' Να μην αντιβαίνωσιν εις την σεμνότητα.

γ' Ν' αποφεύγωσι πάσαν προσωπικήν ύβριν και συκοφαντίαν.

Κεφάλαιον Ε΄: Περί συντάξεως της Ελληνικής Πολιτείας

36. Η κυριαρχία του Έθνους διαιρείται εις τρεις εξουσίας: Νομοθετικήν, Νομοτελεστικήν και Δικαστικήν.

37. Η Νομοθετική κατασκευάζει τους νόμους.

38. Η Νομοτελεστική επικυρώνει αυτούς κατά το 73 άρθρον και τους εκτελεί.

39. Η Δικαστική τους προσαρμόζει.

40. Η Νομοθετική εξουσία ανήκει ιδιαίτέρως εις το σώμα των Αντιπροσώπων του λαού, το οποίον ονομάζεται Βουλή.

41. Η Νομοτελεστική ανήκει εις ένα μόνον, ονομαζόμενον Κυβερνήτην, έχοντα διαφόρους υπ' αυτόν Γραμματείς της Επικρατείας.

42. Η Δικαστική εις τα διάφορα δικαστήρια.

Α. Σβώλου, Τα Ελληνικά Συντάγματα, σσ. 136-140

Αφού μελετήσετε τα παραπάνω άρθρα του Συντάγματος της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης (Τροιζήνα, 1η Μαΐου 1827), να σχολιάσετε την άποψη: «Το Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος (1827) θεωρείται ότι ήταν το πιο δημοκρατικό και φιλελεύθερο σύνταγμα της εποχής του».

7.

ΠΗΓΗ 1

Κόμματα: διάρθρωση – λειτουργία

Η (φιλελεύθερη) εφημερίδα Αθηνά (του Εμμ. Αντωνιάδη) ... τον Ιούλιο του 1837, προσδιόριζε τα κόμματα ως «... ενώσεις ανθρώπων, οίτινες έχουν ίδια συμφέροντα, ίδιας δοξασίας, τα οποία αντίκεινται εις τα συμφέροντα και εις τας δοξασίας άλλων παρομοίων ενώσεων».

Ο κ. Ζωγράφος (έμπειρος πολιτικός με μακρά και βαθιά γνώση της πολιτικής ζωής του τόπου) υποστήριζε πως ο διαχωρισμός ανάμεσα στα ελληνικά κόμματα βασιζόταν περισσότερο σε διαφορές οφειλόμενες σε συμφέροντα και σε προσωπικές σχέσεις παρά σε φρονήματα και πολιτικές αρχές. Ανάλογη στάθηκε η άποψη του Γάλλου διπλωμάτη Θ. Πισκατόρου, γνώστη των ελληνικών προβλημάτων, όταν δήλωνε ότι δεν μπορούσε να δεχθεί την ύπαρξη «πραγματικών» κομμάτων, εφόσον δεν έβλεπε να υπάρχουν διαφορές ουσιαστικές σε προβλήματα αποφασιστικής σημασίας για τη χώρα.

Κοινό χαρακτηριστικό των απόψεων αυτών είναι ότι θεωρούν τα αποκαλούμενα κόμματα ως ενώσεις βασιζόμενες από το ένα μέρος στην προσωπικότητα ενός ηγέτη με δύναμη και επιρροή και από το άλλο στις προσωπικές σχέσεις των μελών τους. Θεωρούν επίσης ότι τα «πραγματικά» κόμματα για να υπάρξουν και να λειτουργήσουν αποτελεσματικά πρέπει να διαθέτουν τρία βασικά χαρακτηριστικά: κατά κύριο λόγο να εκπροσωπούν ιδέες, δεύτερον να έχουν δομή και οργάνωση και τρίτο οπαδούς τους οποίους να μπορούν να κατευθύνουν. Ταυτόχρονα επιδιώκουν να δείξουν ότι όλες αυτές οι προϋποθέσεις, οι απαραίτητες για την ύπαρξη και λειτουργία των κομμάτων,

ήταν ανύπαρκτες στις ελληνικές πολιτικές ενώσεις, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι για τον προσδιορισμό τους χρησιμοποιείται η επωνυμία «κόμματα».

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΓ', σ. 25

ΠΗΓΗ 2

Γενικές Αδυναμίες των Κομμάτων

Η μελέτη της προέλευσης των κομμάτων καθιστά κατανοητές αρκετές γενικές αδυναμίες των κομμάτων που είχαν προκύψει: την αδυναμία και ασάφεια των αρχών τις οποίες αντιπροσώπευαν, τη σχετική απουσία θεσμών και οργανωτικών φορέων, που να τους προσδίδουν ιδιαιτερότητα, τη συχνότατη έλλειψη σύμπνοιας και αποτελεσματικότητας των ενεργειών τους σε εθνικό επίπεδο, και την αντίφαση ανάμεσα στην ιδιαίτερα έντονη αφοσίωση προς τα κόμματα σε τοπικό επίπεδο και στην κατάφωρα καιροσκοπική συμπεριφορά σε εθνικό επίπεδο. Η πρώτη αδυναμία κληρονομήθηκε από τις φατρίες, που δεν είχαν ποτέ την πρόθεση να εκφράσουν αρχές. Η δεύτερη αδυναμία οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι τα θεσμικά πλαίσια των φατριών είχαν ως βάση την οικογένεια, και συνεπώς, δεν απαιτούσαν ιδιαίτερη οργάνωση για την εξυπηρέτηση της λειτουργίας τους. Η τρίτη και η τέταρτη απαιτούν περαιτέρω εξέταση.

Τα συστατικά μέρη ενός κόμματος –δηλαδή οι τοπικές πελατείες– διέθεταν τη συνοχή και ανθεκτικότητα που τους προσέδιδαν οι άμεσες προσωπικές επαφές, οι οικογενειακοί δεσμοί και τα αμοιβαία οικονομικά συμφέροντα. Απέκτησαν κάποια μονιμότητα χάρη στη σχετικά σταθερή δύναμη την οποία ανέπτυξαν οι τοπικοί προστάτες ύστερα από τα πρώτα ρευστά χρόνια της Επανάστασης. Τέτοιες εγγυήσεις όμως αποδείχτηκαν αποτελεσματικές μόνο για σχετικά μικρούς, περιφερειακούς σχηματισμούς. Ο μέσος άνθρωπος φαίνεται ότι πρόσφερε την αφοσίωσή του κατά κύριο λόγο στον άμεσο προστάτη του, και υποστήριζε τον αναγνωρισμένο αρχηγό μιας πολιτικής συμμαχίας μόνον επειδή, και για όσο χρόνο, έκανε το ίδιο ο προστάτης του. Αντίστοιχα, όλες οι εύνοιες που παρέχονταν από αυτόν τον αρχηγό κατανέμονταν με τη μεσολάβηση της ιεραρχίας των προστατών. Η αφοσίωση στο κόμμα, με την έννοια της κεντρικής οργάνωσης, ήταν αναμφισβήτητα ασθενής και για μεγάλο μέρος οπαδών σχεδόν ανύπαρκτη.

Όσο ψηλότερα ανέβαινε ένας προστάτης στην πυραμίδα του κόμματος, και όσο ευρύτερη γινόταν η εθνική βάση αυτής της πυραμίδας, τόσο πιο ανομοιογενείς ως προς τη γεωγραφική τους κατανομή γίνονταν οι πελάτες, τόσο ασθενέστεροι γίνονταν οι συναισθηματικοί δεσμοί που ένωναν αυτούς τους πελάτες μεταξύ τους και με τον προστάτη τους, και τόσο μεγάλωνε η δική του αδυναμία να χρησιμοποιήσει τον όποιο πλούτο και τοπική ισχύ διέθετε για να ελέγχει πελάτες, οι οποίοι στο δικό τους επίπεδο διέθεταν την ίδια με αυτόν, αν όχι μεγαλύτερη ...

Συνεπώς οι τοπικές πελατείες είχαν την τάση να αναδιπλώνονται στις δικές τους δυνάμεις, να υποστηρίζουν τους μακρινούς προστάτες τους σε εθνικό

επίπεδο, όταν μπορούσαν να αποκομίσουν κάτι από αυτούς, και να αποσύρουν την υποστήριξή τους όταν ήταν δυσαρεστημένες· έφταναν μάλιστα να συμβιβάζονται με οποιοδήποτε καθεστώς, οποιασδήποτε απόχρωσης, προκειμένου να εξυπηρετούν την πρωταρχική τους λειτουργία, την προστασία των πελατών τους από την εκμετάλλευση. Έτσι, στο εθνικό επίπεδο, όπου η συνεκτική δύναμη του συναισθήματός ήταν ασθενέστερη, το συμφέρον (ο κύριος κινητήριο παράγοντας) έβρισκε τη λιγότερη ικανοποίηση. Ακόμη και όταν εξασφαλιζόταν όμως, η ικανοποίηση αυτή διοχετευόταν μέσω των τοπικών προστατών, οι οποίοι χρωστούσαν την προσωπική αφοσίωση των οπαδών τους στα στερεά στηρίγματα του συμφέροντος και του συναισθήματος.

J. Petropoulos, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους... , σσ. 172-173

Αφού μελετήσετε τα παραθέματα, να εξηγήσετε γιατί τα αποκαλούμενα «κόμματα» (σημ.: τα τρία ξενικά κόμματα) δεν θα μπορούσαν να διεκδικήσουν επάξια το χαρακτηρισμό τους ως «πραγματικά» κόμματα.

8.

ΠΗΓΗ 1

Ελληνικά «Κόμματα» – Ιδεολογικό περιεχόμενο

Όσοι υποστήριζαν πως τα ελληνικά κόμματα δεν είχαν ιδεολογικό περιεχόμενο μπορούσαν να επικαλεστούν το επιχείρημα ότι δεν υπήρχαν σημαντικές διαφορές στις απόψεις τις οποίες το καθένα εξέφραζε ή ότι οι συχνές μετακινήσεις και αποσκιρτήσεις από το ένα κόμμα στο άλλο έδειχναν πως οι ανάγκες της στιγμής παρά οι πραγματικές πεποιθήσεις και η πίστη προς τη γραμμή του κόμματος έπαιζαν ρόλο στην ένταξή τους. Οι αρνητικές αυτές θέσεις μπορούσαν να αντικρούονται, χωρίς να εξουδετερώνονται εντελώς, από το γεγονός ότι τα κόμματα σ' όλη τη διάρκειά τους έστω και ελάχιστα διαφοροποιημένα το ένα από το άλλο, διατήρησαν επίμονα τους αρχικούς τους προσδιορισμούς: συνταγματικοί-κυβερνητικοί, φιλελεύθεροι-συντηρητικοί, δυτικοί-παραδοσιακοί.

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΓ', σσ. 25-26

ΠΗΓΗ 2

Ελληνικά «Κόμματα» – Ιδεολογική Τοποθέτηση

Τα κόμματα δεν διαφωνούσαν συνήθως ως προς τους απώτερους στόχους. Υιοθετούσαν ενδεχομένως ασυμβίβαστες επιδιώξεις, ή ενεργούσαν αντίθετα στις διακηρύξεις τους, αλλά επίσημα τουλάχιστον όλα ασπάζονταν ένα κοινό σύστημα αξιών, όπως ήταν η υιοθέτηση της Μεγάλης Ιδέας, ο συνταγματισμός ως επιθυμητή μορφή διακυβέρνησης, η απονομή από το κράτος ανταμοιβών για υπηρεσίες προς την Επανάσταση, η χρησιμοποίηση όλων των επαγγελματικών εξειδικευμένων ατόμων στην διοίκηση, η αποκήρυξη κάθε ξένης επιρροής και κάθε είδους εύνοιας προς οποιαδήποτε από τις τρεις δυνάμεις, η αποδοχή μιας Εκκλησίας αυτοκέφαλης απέναντι στο Πατριαρχείο

και αυτόνομης απέναντι στο ελληνικό κράτος. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι η βάση γι' αυτού του είδους την ομοφωνία, είτε αυτή ήταν ειλικρινής είτε μόνον επιφανειακή, ήταν το εθνικιστικό αίσθημα με τον απώτερο στόχο του (τη Μεγάλη Ιδέα) και οι προϋποθέσεις που απαιτούσε η θεσμική του έκφραση στο έθνος-κράτος (εθνική ενότητα). Όσο ανεύθυνα και αν ενεργούσαν τα κόμματα σε ορισμένες περιπτώσεις, φαίνονταν όλα να συμφωνούν στην αναγκαιότητα αποφυγής κάθε ζητήματος που θα μπορούσε να καταστρέψει την εύθραυστη ενότητα του κράτους. Αυτό ακριβώς κάλυπτε κάπως το βασικό πολιτισμικό χάσμα.

Έτσι λοιπόν, ανάμεσα στα συγκεκριμένα ζητήματα πολιτικής και τα απώτερα ζητήματα αξιών, τα κόμματα ανέπτυξαν αντικρουόμενες θέσεις σ' έναν ενδιάμεσο χώρο: στα ευρύτερα ζητήματα που αναφέρονταν σε γενικά μέσα για την κατάκτηση καθολικά αποδεκτών σκοπών. Υπήρχαν πέντε τέτοια ζητήματα στην αρχή της περιόδου (η βαυαροκρατία, ο συνταγματισμός, η Μεγάλη Ιδέα, η εξωτερική πολιτική, οι σχέσεις Εκκλησίας και κράτους) και έξι στο τέλος της (το θέμα των ετεροχθόνων, η μορφή του συντάγματος, η Μεγάλη Ιδέα, η εξωτερική πολιτική, οι σχέσεις Εκκλησίας και κράτους και το ζήτημα της διαδοχής).

Το «ρωσικό» κόμμα είχε μάλλον τη σαφέστερη ιδεολογική τοποθέτηση, εξαιτίας της στενής του ταύτισης με την υπεράσπιση των συμφερόντων της Εκκλησίας. Εφόσον η Εκκλησία είχε μια σωματειακή οργάνωση και έναν διαρθρωμένο τρόπο ζωής, το κόμμα αυτό βρήκε, κατά κάποια έννοια, προετοιμασμένη τη θέση που θα υιοθετούσε. Έτσι, υποστήριζε τη συμφιλίωση με την Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης (μέσα στο πλαίσιο του αυτοκέφαλου), μεγαλύτερες εξουσίες για την Εκκλησία μέσα στο κράτος, και ορθόδοξη μοναρχία. Σε άλλα ζητήματα η θέση του «ρωσικού» κόμματος ήταν συνήθως συγκεκριμένη ή ασυνεπής. Μέσα στην ενδεκάχρονη αυτή περίοδο διένυσε όλο το φάσμα από την υποστήριξη της απολυταρχίας ως την υποστήριξη της πιο φιλελεύθερης μορφής συνταγματισμού, δεδομένου ότι η θέση του σε κάθε συγκεκριμένη στιγμή εξαρτιόταν από το βαθμό της εύνοιας που του έδειχνε ο βασιλιάς.

Κατά τα πρώτα χρόνια της απολυταρχίας το «γαλλικό» και το «αγγλικό» κόμμα δεν είχαν πολλούς λόγους διαφωνίας σε θέματα αρχών. Θεωρητικά, και τα δύο υιοθετούσαν την άμεση εγκαθίδρυση συνταγματικού καθεστώτος, μολονότι στην πράξη οι ηγέτες τους ευνοούσαν την προσωρινή αναβολή του. Καθώς έλειπαν οι πραγματικές διαφορές, η αντίθεση των κοινωνικών ομάδων που κυριαρχούσαν στον προσωπικό κύκλο κάθε ηγέτη έδινε στο καθένα από τα κόμματα αυτά μια ταυτότητα στην οποία όμως δεν ανταποκρινόταν εντελώς: στο «γαλλικό» ότι ήταν το κόμμα των παλικαριών, και στο «αγγλικό» ότι ήταν το κόμμα της μορφωμένης υπαλληλίας και των επαγγελματιών.

Μολονότι κατά την περίοδο της απολυταρχίας εμφανίστηκαν αμυδρότατα μόνο σημάδια κάποιας Θεμελιακής διαφοράς γύρω από την εφαρμογή της Μεγάλης Ιδέας, το 1848 πλέον ο χαρακτήρας των κομμάτων καθοριζόταν από μια

διευρυνόμενη διάσταση πάνω στο ζήτημα της Μεγάλης Ιδέας. Το ένα στρατόπεδο ήταν υπέρ της φιλικής συνύπαρξης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, της διοικητικής εδραίωσης του ελληνικού κράτους και της εσωτερικής ανάπτυξης των πλουτοπαραγωγικών πηγών, στοιχείων τα οποία θεωρούσε ασφαλείς προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας στο μέλλον. Κατά τη γνώμη τους, οι σποραδικές προσπάθειες για υποκίνηση εξεγέρσεων στην Τουρκία προκαλούσαν απλώς την εχθρότητα της οθωμανικής κυβέρνησης, συνεπάγονταν σκληρά αντίποινα για τους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κρατούσαν την Ελλάδα σε αναταραχή. Το άλλο στρατόπεδο πίστευε ότι η μικρή εδαφική έκταση της Ελλάδας ήταν η αιτία της διοικητικής ανεπάρκειας και της μη βιωσιμότητας της οικονομίας. Συνηγορούσε για τη χρησιμοποίηση όλων των πόρων για τη συγκαλυμμένη υποστήριξη ένοπλων εξεγέρσεων όπου και όποτε ήταν δυνατό. Με λίγα λόγια, επιθυμούσε να εκπληρώσει την εθνική αποστολή και ταυτόχρονα να λύσει τα εσωτερικά προβλήματα. Το να διατηρήσει κανείς φιλικές σχέσεις με την Τουρκία ήταν αδύνατο, έλεγαν, και το να περιμένει μια σαφώς ευνοϊκή διεθνή κατάσταση για να επιτεθεί εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν τόσο ηττοπαθές όσο θα ήταν και το 1821.

J. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους...*, σσ. 631-633

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των πηγών και τις πληροφορίες του σχολικού βιβλίου, να εντοπίσετε τα σημεία προσέγγισης και διαφωνίας στις θέσεις των τριών ξενικών κομμάτων στα πολιτικά ζητήματα της εποχής τους.

9.

ΠΗΓΗ 1

Σε ό,τι αφορά την επωνυμία του καθενός αξίζει να σημειωθεί πως οι εφημερίδες της εποχής αναφέρονται στα κόμματα ως: «το λεγόμενον αγγλικόν», «το λεγόμενον γαλλικόν», «το λεγόμενον ρωσικόν», για να υπογραμμίσουν κάπως έμμεσα τις συμπάθειες τις οποίες το καθένα έτρεφε προς τους ξένους. Οι όροι αυτοί αποτελούσαν συνάμα συνθήματα πολεμικής, χρησιμοποιούμενα για να τονισθεί η απομάκρυνση από τα εθνικά συμφέροντα με αντίδωρο την ξένη «προστασία». Εν τούτοις, ακόμα και σε περιπτώσεις οξείας πολιτικής διαμάχης, ο τύπος προσπαθούσε να αποφεύγει τη χρησιμοποίηση του όρου «αγγλικό» ή «γαλλικό» ή «ρωσικό», προτιμώντας το λιγότερο οξύ «το λεγόμενον γαλλικόν» κλπ.

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΓ', σ. 25

ΠΗΓΗ 2

Οι Γάλλοι και οι οπαδοί του «γαλλικού» κόμματος το αποκαλούσαν «εθνικό», υπονοώντας ότι στηριζόταν σε πλατιά λαϊκή βάση. Η αλληλογραφία του Piscatoty αποκαλύπτει ο όρος «εθνικό κόμμα», όπως τον χρησιμοποιούσε, ήταν αόριστος και χωρίς νόημα. Περιέγραφε μ' αυτόν όλους τους πατριώτες

που επιθυμούσαν την ανεξαρτησία της Ελλάδας και ένα σταθερό διοικητικό σύστημα που θα προστάτευε το άτομο στην άσκηση των δικαιωμάτων του. Όλοι σχεδόν οι Έλληνες περιλαμβάνονταν σ' αυτό τον ορισμό, είτε ανήκαν στο «γαλλικό», είτε στο «ρωσικό», είτε στο «αγγλικό» κόμμα. Τέτοιου είδους κριτήρια δεν μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως βάση ουσιαστικού διαχωρισμού των κομμάτων.

Η χρήση του όρου «εθνικό κόμμα» ήταν μάλλον ένα πρόχειρο επινόημα για προπαγανδιστικούς σκοπούς, για να επιτρέψει στο «γαλλικό» κόμμα και στη γαλλική πολιτική να εμφανίζεται ως καθρέπτης της μεγάλης μάζας της κοινής γνώμης.

J. Petropulos, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους... , σσ. 515-516

Με αφετηρία την επωνυμία (το λεγόμενον αγγλικόν κ.λπ.) των τριών ξενικών κομμάτων, να σχολιάσετε την αντίληψη που είχαν οι οπαδοί καθενός από τα τρία κόμματα για τον πολιτικό προσανατολισμό των αντιπάλων κομμάτων.

10.

ΠΗΓΗ

Σε ότι αφορά την επωνυμία του καθενός από τα κόμματα αξίζει να σημειωθεί πως οι εφημερίδες της εποχής αναφέρονται στα κόμματα, ως: «το λεγόμενον αγγλικόν», «το λεγόμενον γαλλικόν», «το λεγόμενον ρωσικό», για να υπογραμμίσουν κάπως έμμεσα τις συμπάθειες τις οποίες το καθένα έτρεφε προς τους ξένους. Οι όροι αυτοί αποτελούσαν συνάμα συνθήματα πολεμικής, χρησιμοποιούμενα για να τονισθεί η απομάκρυνση από τα εθνικά συμφέροντα με αντίδωρο την ξένη «προστασία». Εντούτοις, ακόμα και σε περιπτώσεις οξείας πολιτικής διαμάχης, ο τύπος προσπαθούσε να αποφεύγει τη χρησιμοποίηση του όρου «αγγλικό» ή «γαλλικό» ή «ρωσικό», προτιμώντας το λιγότερο οξύ «το λεγόμενον γαλλικόν» κλπ.

Στη δεκαετία 1830-1840 ο τύπος ασχολήθηκε ευρύτατα με το θέμα, δημοσιεύοντας άρθρα και σχόλια σχετικά με την ύπαρξη συγκροτημένων κομμάτων στην Ελλάδα ...

Όσοι υποστήριζαν πως τα ελληνικά κόμματα δεν είχαν ιδεολογικό περιεχόμενο μπορούσαν να επικαλεσθούν το επιχείρημα ότι δεν υπήρχαν σημαντικές διαφορές στις απόψεις τις οποίες το καθένα εξέφραζε ή ότι οι συχνές μετακινήσεις και αποσκιρτήσεις από το ένα κόμμα στο άλλο έδειχναν πως οι ανάγκες της στιγμής παρά οι πραγματικές πεποιθήσεις και η πίστη προς τη γραμμή του κόμματος έπαιζαν ρόλο στην ένταξή τους. Οι αρνητικές αυτές θέσεις μπορούσαν να αντικρούονται, χωρίς και να εξουδετερώνονται εντελώς, από το γεγονός ότι τα κόμματα, σ' όλη τη διάρκειά τους έστω και ελάχιστα διαφοροποιημένα το ένα από το άλλο, διατήρησαν επίμονα τους αρχικούς του προσδιορισμούς: συνταγματικοί - κυβερνητικοί, φιλελεύθεροι - συντηρητικοί, δυτικοί - παραδοσιακοί ...

Γενική σχεδόν ήταν η παραδοχή ότι τα κόμματα συνιστούσαν συμπράξεις των οποίων οι σχέσεις βασίζονταν στο σύστημα της «προστασίας»: ότι περιορίζονταν σχεδόν καθολοκληρίαν στην πρωτεύουσα· ότι είχαν άμεση εξάρτηση από τις ξένες αποστολές –ιδίως τα άτομα που τα εκπροσωπούσαν και τα οποία με αντιπαροχή εξυπηρετήσεων στο επίπεδο της πληροφορήσεως και με την υποστήριξη της μιας ή της άλλης ξένης Δυνάμεως επιδιώκαν και εξασφάλιζαν την εύνοια των ξένων. Δηλαδή, μια μορφή σχέσεων που δεν ήταν εντελώς ξένη για τους Έλληνες και τη σωματειακή παράδοση της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Για να μελετηθούν συνεπώς τα ελληνικά πολιτικά κόμματα και η λειτουργία τους είναι απαραίτητη προϋπόθεση η μελέτη του συστήματος των σχέσεων που είχαν επικρατήσει ως την εποχή αυτή μεταξύ των διαφόρων παραγόντων που καθόριζαν την οργάνωση και τη λειτουργία τους ...

Από τους ξένους, το είχαν συνειδητοποιήσει μόνο όσοι είχαν ζήσει στην Ελλάδα για ένα μεγάλο διάστημα και είχαν γνωρίσει από κοντά την ελληνική πραγματικότητα. Δύο από αυτούς, με μακρά πείρα στα ελληνικά πράγματα, ο Βαυαρός Λόγιος Φρειδερίκος Thiersch και ο Θ. Πισκατόρυ, είναι κατηγορηματικοί στα κείμενά τους για τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσαν τα ελληνικά κόμματα εφαρμόζοντας το σύστημα της «προστασίας». Ο Γεώργιος Φίνλαϋ στην «Ιστορία» του, χωρίς να το περιγράφει πουθενά λεπτομερώς, το αναγνωρίζει όταν αναφέρεται «στους προσωπικούς οπαδούς και στα τμήματα οπλισμένων ανδρών» των προεστών. ...

I.E.E., τόμ. ΙΓ', σσ. 25-27

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο του παραθέματος:

- α) Να σχολιάσετε το κατευναστικό ρόλο του Τύπου μέσω της επωνυμίας των κομμάτων ως «το λεγόμενον ...» κ.λπ., στο πολιτικό κλίμα της εποχής.
- β) Πέρα από την άποψη που διατυπώνεται στο σχολικό σας εγχειρίδιο (τα κόμματα δεν είναι απλή μετεξέλιξη...), αφού μελετήσετε το παράθεμα να παρουσιάσετε τη διαφορετική άποψη που αφορά τον μετασχηματισμό των δικτύων πελατείας σε κόμματα.

11.

ΠΗΓΗ 1

Κωλέτης – Μαυροκορδάτος και η Μεγάλη Ιδέα

Το 1834, όταν η αντιβασιλεία προσπαθούσε να αποφασίσει ποια θα ήταν η μόνιμη πρωτεύουσα του κράτους, ο Κωλέτης έκανε έγγραφη πρόφαση ότι το κράτος έπρεπε να αποφύγει να ορίσει επίσημη πρωτεύουσα, ως πανηγυρική υπενθύμιση ότι μόνον η Κωνσταντινούπολη μπορούσε να εξυπηρετήσει αυτό τον υψηλό σκοπό, ως ένδειξη της ελληνικής πίστης ότι επέκειτο η απόκτησή της, και ως υπόμνηση ότι ως εκείνη τη στιγμή η διεκπεραίωση των κρατικών

υποθέσεων θα διατηρούσε προσωρινό χαρακτήρα. Όταν ήταν στο Παρίσι ως πρεσβευτής της Ελλάδας, δεν έχασε ευκαιρία να επαναλάβει τις ελληνικές αλυτρωτικές επιδιώξεις. Το 1844, στη συζήτηση για το ζήτημα των ετεροχθόνων, πήρε το λόγο στη συντακτική συνέλευση για να εκθέσει, με έναν τρόπο που έμεινε κλασικός το νόημα της Μεγάλης Ιδέας.

«Δια την γεωγραφικήν της θέσιν η Ελλάς είναι το κεντρον της Ευρώπης· ισταμένη, και έχουσα εκ μεν δεξιών την Ανατολήν, εξ' αριστερών δε την Δύσιν, προώρισται ώστε δια μεν της πτώσεως αυτής να φωτίση την Δύσιν, δια δε της αναγεννήσεως την Ανατολήν. Το μεν πρώτον εξεπλήρωσαν οι προπάτορες ημών, το δε δεύτερον είναι εις ημάς ανατεθειμένον· εν τω πνεύματι του όρκου τούτου και της μεγάλης ταύτης ιδέας είδον πάντοτε τους πληρεξουσίους να συνέρχωνται δια να αποφασίσωμεν ουχί πλέον περί της τύχης της Ελλάδος, αλλά περί της Ελληνικής φυλής... η Ελλάς, διηρημένη το πάλοι καθέκαστα και εις ιδιαίτερα κράτη, έπεσε, και πεσούσα εφώτισε τον κόσμον. Οποίας άραγε ελπίδας παρέχει σήμερον αναγεννηθείσα η Ελλάς, και ηνωμένη εις εν κράτος, εις ένα σκοπόν, και μίαν δύναμιν, εις μιαν θρησκείαν, εις το τέλος Σύνταγμα το οποίον τώρα απεργαζόμεθα... Οι εντολείς ημών περιμένουσι το Σύνταγμα να ιδώμεν. Οι δε εκτός ημών λαοί ατενίζουσι προς ημάς τα όμματα, δια να μάθωσι το περί αυτών φρόνημά μας».

Πεθαίνοντας το 1847, εξέφρασε τη λύπη του που άφηνε ανεκπλήρωτη την αποστολή του. Άφηνε να εννοηθεί ότι, αν ο βασιλιάς τον είχε καλέσει να κυβερνήσει από την αρχή, η Μεγάλη Ιδέα μπορεί να είχε πραγματοποιηθεί. Όλη τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του (1844-47) ο Κωλέττης δεν αρνήθηκε ποτέ καμία από τις διαδόσεις που κυκλοφορούσαν ότι έκανε μεγαλεπήβολα αλυτρωτικά σχέδια, διαδόσεις που είναι από μόνες τους ενδεικτικές της αυξανόμενης φήμης του ως εκπροσώπου του ριζοσπαστικού αλυτρωτισμού.

J. Petropulos, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους... , σ. 634

ΠΗΓΗ 2

Ο Μαυροκορδάτος διατύπωσε τις ιδέες του σε ένα πολύ σημαντικό υπόμνημα που συνέταξε το 1848, το οποίο αποτελεί αριστοτεχνικό κατηγορητήριο κατά του ακραίου αλυτρωτισμού και πειστική παρουσίαση των μετριοπαθών θέσεων. Πρώτα διακήρυσε την αντίθεσή τους προς τις σποραδικές συνοριακές επιθέσεις και τις μυστικές εταιρείες, που κατά τη γνώμη του τερπίζαν τον φαινομενικό τους στόχο. Τις θεωρούσε παράτολμες ενέργειες εγωκεντρικών ή παραπλανημένων ανθρώπων, που έπρεπε να κατασταλούν. Απαριθμούσε κατόπιν τα λάθη των προγενεστέρων ελληνικών κυβερνήσεων.

.....
Το ελληνικό κράτος δεν είχε δώσει στους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας καμία απτή απόδειξη ότι η ελληνική διακυβέρνηση ήταν έστω και ελάχιστα πιο φωτισμένη από την τουρκική, ούτε είχε δείξει στην Ευρώπη ότι η ελληνική ηγεμονία θα έφερνε πολιτική σταθερότητα στην Εγγύς Ανατολή. Στο μεταξύ, η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε θεσπίσει εσωτερικές

μεταρρυθμίσεις που είχαν αποκαταστήσει την τουρκική αυτοπεποίθηση και είχαν πείσει την Ευρώπη ότι η κατάρρευση δεν επέκειτο άμεσα.

Το πρόγραμμα του Μαυροκορδάτου ήταν στην πραγματικότητα πρόγραμμα εσωτερικής ανάπτυξης, εμπορίου, επικοινωνιών και παιδείας, παρόλο που παρουσιαζόταν επιδέξια ως συγκαλυμμένη προετοιμασία για πόλεμο. Δίνοντας έμφαση στην αύξηση του εμπορίου, στην ανάπτυξη της εμπορικής ναυτιλίας και στη διακίνηση της πυρίτιδας από εμπόρους, και αποφεύγοντας οποιαδήποτε αναφορά στους άτακτους οπλαρχηγούς, ενώ επέμενε στην ανάγκη ενός νέου σώματος πυροβολικού, το πρόγραμμα αυτό έμμεσα συνιστούσε τη μετάθεση της ευθύνης του αλυτρωτισμού από την παλιά στρατιωτική τάξη στην ασκή, και έτσι προωθούσε έμμεσα τα οικονομικά συμφέροντα της τελευταίας ομάδας. Επιπλέον, οι γραφειοκρατικές ικανότητες τις οποίες ανέφερε ο Μαυροκορδάτος ως προϋποθέσεις για τους διοριζόμενους στην κεντρική διεύθυνση ήταν ακριβώς εκείνες για τις οποίες εκτιμούσαν τον ίδιο και αρκετά μέλη του κόμματός του. Με λίγα λόγια, η πολιτική του Μαυροκορδάτου απαιτούσε την ηγεσία ικανών γραφειοκρατών και ισχυρών εμπόρων, ενώ σύμφωνα με τις απαιτήσεις του αντίθετου προσανατολισμού τη διεύθυνση της υπόθεσης του αλυτρωτισμού θα την αναλάμβανε η παραδοσιακή τάξη των στρατιωτικών.

J. Petropulos, ό.π., σσ. 634-635

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των πηγών και τις πληροφορίες του σχολικού βιβλίου, προσπαθήστε να εντοπίσετε τις διαφορές στους προσανατολισμούς και στη στρατηγική των δύο πολιτικών στο θέμα της απελευθέρωσης των αλυτρώτων.

12.

ΠΗΓΗ 1

Δημιουργία και εσωτερική διάρθρωση του καποδιστριακού κόμματος

Φθάνοντας στην Ελλάδα, τον Ιανουάριο του 1828, ο Ιωάννης Καποδίστριας βρέθηκε μπροστά σε μια λίγο-πολύ διαμορφωμένη κατάσταση ως προς τα πολιτικά κόμματα. Το δίλημμα συνεπώς που είχε να αντιμετωπίσει ο ίδιος τον οδηγούσε προς δύο πιθανούς τρόπους ενεργείας: ή να ζητήσει την υποστήριξη και την συνεργασία όλων των φατριών και των κομμάτων προσπαθώντας να διατηρήσει, κατά το δυνατόν, την εύθραυστη αυτή ισορροπία· ή, συνενώνοντας ορισμένες από τις φατρίες κάτω από τη δική του εξουσία, να επιχειρήσει να υπερκεράσει τις άλλες. Πρόκρινε τον τελευταίο αυτό τρόπο επηρεασμένος ίσως και από την ανοικτή επίθεση προς το πρόσωπό του την οποία δεν έκρυβαν μερικές από τις φατρίες· ενδεχομένως και γιατί πίστευε πως η υπεροχή ενός κόμματος απέναντι στα άλλα θα μπορούσε να εξασφαλίσει στη χώρα την τόσο επιθυμητή πολιτική σταθερότητα.

Αναλαμβάνοντας το ρόλο του προστάτη και χρησιμοποιώντας τη γραφειοκρατική μηχανή ως το θεσμικό πλαίσιο για μια πολιτική συνένωση, ο

Καποδίστριας δημιούργησε, σε επίπεδο εθνικό, ένα κόμμα, συνισταμένη φατριών και τοπικών συμπράξεων. Πυρήνας του καποδιστριακού κόμματος, γνωστού και με τις επωνυμίες «κυβερνητικό» ή κόμμα των «Ναπαίων», ήταν η «ρωσική» φατρία, χάρη στη δραστηριότητα της οποίας είχε κατά κύριο λόγο επιτευχθεί η έλευση του Καποδίστρια στην Ελλάδα. Η «Εταιρεία του Φοίνικος», η οποία προφανώς υπήρχε και πριν από την άφιξη του Κυβερνήτη, εξακολουθούσε να υπάρχει και να ενεργεί ως το ανεπίσημος οργανισμός που τον υποστήριζε.

Τα κύρια οχυρά στα οποία στηρίχθηκε ο καποδιστριακός μηχανισμός προκειμένου να συγκροτήσει την κομματική του βάση ήταν τρία και στηρίζονταν ιδίως στη νομιμοφροσύνη των περιφερειακών φατριών: η Πελοπόννησος με εμψυχωτή το Θεόδωρο Κολοκοτρώνη· η περιοχή της Φωκίδας στη Ρούμελη με αρχηγό τον Ιωάννη Γκούρα Μαμούρη, αφοσιωμένο φίλο και σύμμαχο του Καποδίστρια στον οποίο ο Κυβερνήτης ανταπέδιδε τη φιλία του· τέλος οι Σπέτσες, με επικεφαλής τον Ιωάννη Μέξη και την οικογένεια Κολανδρούτσου. Ας σημειωθεί πως το νησί αυτό, του οποίου οι σχέσεις με την «αγγλόφιλη» Ύδρα ήταν καθαρά ανταγωνιστικές, θεωρούνταν, και από εμπορική παράδοση ακόμα, αφοσιωμένο στη Ρωσία ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια.

Σ' αυτές τις τοπικές δυνάμεις, συστατικές κατά βάση του καποδιστριακού κόμματος, πρέπει να προστεθούν οι όχι ευκαταφρόνητες δυνάμεις που προέρχονταν από ορισμένες ομάδες ετεροχθόνων ... Ο Κωνσταντίνος Κανάρης, εξαιτίας της φήμης και του θρύλου που τον περιέβαλλε, έπαιξε για τα νησιά το ρόλο που διαδραμάτιζε στην Πελοπόννησο ο Κολοκοτρώνης. Αυτή ακριβώς ήταν η επιτυχία του Καποδίστρια: ότι κατόρθωσε να συνενώσει ορισμένες αναμφισβήτητα ισχυρές φατρίες τις οποίες ήρθε αν ενισχύσει η παρουσία ορισμένων προσωπικοτήτων ... Ορισμένοι, μαζί με την πνευματική ακτινοβολία, είχαν τη δυνατότητα να ασκούν ευρύτερη επιρροή στις περιοχές τους.

Χάρη σ' αυτή τη δομή του καποδιστριακού κόμματος έγιναν εφικτά δύο πράγματα: από το ένα μέρος το κόμμα απόκτησε εξαρχής συνοχή και από το άλλο μπόρεσε να λειτουργήσει σε επίπεδο εθνικό, καλύπτοντας γεωγραφικά ολόκληρη την επικράτεια, διεισδύοντας ως το πιο απόμερο και απομακρυσμένο χωριό. Αυτός άλλωστε είναι και ένας πρόσθετος λόγος που κατόρθωσε να επιβιώσει και στα επόμενα χρόνια, πολύ μετά το θάνατο του Κυβερνήτη και την αναχώρηση από την Ελλάδα του Αυγουστίνου Καποδίστρια. Ο Πισκατόρου το θεωρεί, στα 1841, ως το μόνο άξιο να επωνομάζεται «κόμμα», γιατί διατηρούσε ακόμα την οργάνωση και το πνεύμα του, αρετές τις οποίες όφειλε στην πρώτη, τετράχρονη περίοδο της αναπτύξεως και της σταθεροποίησής του. Θετικό στοιχείο επίσης ήταν ότι το κόμμα, από τις απαρχές του, είχε αποκτήσει ερείσματα στους Έλληνες αγρότες που ήταν βαθιά αφοσιωμένοι στον Ι. Καποδίστρια. Με τη διαφορά ότι αυτό που με άλλες προϋποθέσεις μπορούσε να αποτελεί πλεονέκτημα σημαντικό για ένα

κόμμα, στην προκειμένη περίπτωση ελάχιστα απέδιδε, γιατί η κατηγορία αυτή των οπαδών δε διέθετε δύναμη και κύρος εφόσον ανήκαν στην ασθενέστερη, οικονομικά και κοινωνική τάξη.

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΓ΄, σ. 29

Με βάση το παράθεμα και τις γνώσεις που αποκομίσατε από το βιβλίο, να απαντήσετε στο εξής:

Το καποδιστριακό κόμμα (ρωσικό) κατά το Πισκάτορου είναι το μόνο άξιο να επονομάζεται «κόμμα». Να τεκμηριώσετε την άποψη αυτή.

13.

ΠΗΓΗ 1

Το εκκλησιαστικό ζήτημα

«Η αυτονομία και ανεξαρτησία της Εκκλησίας είναι αχώριστος από της αυτονομίας και ανεξαρτησίας της επικρατείας και πάσα κατ' εκείνης άμεσος ή έμμεσος προσβολή είναι προσβολή κατά ταύτης». Με αυτά τα λόγια ο Θεόκλητος Φαρμακίδης από τους πρωτεργάτες της ριζικής αλλαγής των εκκλησιαστικών πραγμάτων της χώρας, αιτιολογεί όσα διενεργήθηκαν από το 1833 για την ανακήρυξη της αυτοκέφαλης εκκλησίας της Ελλάδος.

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΓ΄, σ. 42

ΠΗΓΗ 2

Κάθε παράταξη είχε επίσης διαφορετικές αντιλήψεις σχετικά με την Εκκλησία. Για τους φιλελεύθερους η Εκκλησία συνιστούσε εθνικό θεσμό με τη στενή έννοια του όρου, θεσμό που λειτουργούσε μέσα στα γεωγραφικά όρια του κράτους, αποτελούσε μόνο μια όψη της κοινωνίας και ένα κλάδο της διοίκησης. Για τους συντηρητικούς συνιστούσε εθνικό θεσμό με την ευρύτερη έννοια του όρου, θεσμό που κάλυπτε όλο τον Ελληνισμό, ήταν η καταστατική αρχή της κοινωνίας που διαχεόταν σε όλη τη διοίκηση. Για ορισμένους η Εκκλησία ταυτιζόταν με την υπερεθνική Ορθοδοξία και προσδιοριζόταν από το δόγμα και όχι από την απλή εθνότητα ή από τον εκκλησιαστικό διαχωρισμό.

Αλλά η ουσία της διαφωνίας βρισκόταν στη διάσταση που υφίστατο ως προς τις βασικές αξίες και τους στόχους που σχετίζονται με το ζήτημα της κοσμικής εξουσίας. Για τους φιλελευθέρους το κύριο πρόβλημα ήταν η διατήρηση της πολιτικής κυριαρχίας, επειδή θεωρούσαν το κράτος σύμβολο της εθνικής αξιοπρέπειας, ενσάρκωση της εθνικής ισχύος και φορέα της υλικής προαγωγής. Ένθερμοι υποστηρικτές της εθνικής κυριαρχίας καθώς ήταν οι φιλελεύθεροι είχαν το φόβο ότι ο Σουλτάνος –ή ακόμη χειρότερη η Ρωσία- θα χρησιμοποιούσε την επιρροή του Πατριάρχη για να επεμβαίνει στις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας. Για τους συντηρητικούς ύψιστο μέλημα ήταν η εκκλησιαστική κοινωνία επειδή μόνον αυτή μπορούσε να διαφυλάξει την ενότητα του δόγματος, να διατηρήσει την υπεροχή της θρησκείας ως ρυθμιστικής αρχής της κοινωνίας, και να εξασφαλίσει αμυντικούς μηχανισμούς

εναντίον της δυτικής πολιτισμικής διείσδυσης. Οι συντηρητικοί, που ανησυχούσαν μήπως η διαιρεμένη από το σχίσμα Ορθοδοξία υπέκυπτε στις υπονομευτικές πιέσεις των δυτικών ιεραποστόλων και διπλωματών, θεωρούσαν τη στενή σύμπραξη ανάμεσα στον Πατριάρχη, τη Ρωσία και την Εκκλησία της Ελλάδος απόλυτα αναγκαία για την κοινή άμυνα.

J. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους...*, σσ. 223-224

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των παραθεμάτων και τις πληροφορίες του βιβλίου σας, προσπαθήστε:

- α) Να παρουσιάσετε τις διαφορετικές θέσεις φιλελεύθερων και συντηρητικών στο θέμα της ανακήρυξη της «αυτοκέφαλης» εκκλησίας της Ελλάδος.
- β) Να προσδιορίσετε τους παράγοντες που επέδρασαν στη διαμόρφωση των διαφορετικών αντιλήψεων στο ζήτημα αυτό.

14.

ΠΗΓΗ 1

Σύνταγμα της Ελλάδος της 18^{ης} Μαρτίου 1844

Περί θρησκείας
[Άρθρον 2]

Η ορθόδοξος εκκλησία της Ελλάδος, κεφαλήν γνωρίζουσα τον Κύριον ημών Ιησούν Χριστόν, υπάρχει αναποσπάστως ηνωμένη δογματικώς μετά της εν Κωνσταντινούπολει μεγάλης και πάσης άλλης ομοδόξου του Χριστού Εκκλησίας, τηρούσα απαραλλάκτως ως εκείναι τους τε ιερούς και συνοδικούς κανόνας και τας ιεράς παραδόσεις, είναι δε αυτοκέφαλος, ενεργούσα ανεξαρτήτως πάσης άλλης εκκλησίας τα κυριαρχικά αυτής δικαιώματα και διοικείται υπό Ιεράς Συνόδου Αρχιερέων.

A. Σβώλου, *Τα Ελληνικά Συντάγματα*, σ. 169

ΠΗΓΗ 2

Η συζήτηση για τα άρθρα αυτά (σημ.: Περί θρησκείας) έγινε στη συνέλευση από τις 3/15 ως τις 5/17 Ιανουαρίου του 1844. Τότε ήταν που ο Σχινάς (σημ.: υπουργός των Εκκλησιαστικών και ηγέτης των φιλορθόδοξων δυνάμεων στη Συνέλευση) προσπάθησε να κατοχυρώσει για λογαριασμό της Εκκλησίας την απαγόρευση των κρατικών επεμβάσεων, να περιορίσει το βασιλιά στο ρόλο του φύλακα-προστάτη, να δώσει στην Ιερά Σύνοδο και στους εκκλησιαστικούς κανόνες εξουσία ανώτερη από την εξουσία του υπουργού θρησκευμάτων, και να εξαιρέσει τον κλήρο από τη δικαιοδοσία των κοσμικών δικαστηρίων. Απαιτήσε επίσης η αυτοκέφαλη Εκκλησία να έχει την αναγνώριση του Πατριάρχη. Στο τέλος βρέθηκε μια συμβιβαστική λύση. Προστέθηκε στο άρθρο μια αόριστη φράση ότι δεν θα γίνονταν ανεκτές οποιεσδήποτε επεμβάσεις στην καθιδρυμένη Εκκλησία. Συμπεριλήφθηκαν επίσης και διατυπώσεις που υπογράμμιζαν ότι η Εκκλησία της Ελλάδος θα διατηρούσε τους ιερούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις των ορθόδοξων Εκκλησιών. Έγιναν και άλλοι

συμβιβασμοί. Τα μέλη της Ιεράς Συνόδου θα προέρχονταν από τους επισκόπους, πουθενά όμως δεν οριζόταν ρητά ότι η Σύνοδος θα ήταν ανεξάρτητη. Όσο για το θέμα του ηγέτη της Εκκλησίας αναγνωρίστηκε πνευματική κεφαλή ο Χριστός, ενώ έμεινε ασαφής και δεν ορίστηκε ακριβώς η θέση του βασιλιά.

D. Dakin, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, εκδ. MIET, Αθήνα 1998, σσ. 126-127

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των πηγών και τις πληροφορίες του βιβλίου να εντοπίσετε τα στοιχεία εκείνα που αποδεικνύουν ότι με το σύνταγμα του 1844 εξομαλύνθηκαν οι αντιθέσεις συντηρητικών-φιλελεύθερων στο θέμα της ανακήρυξης της αυτοκέφαλης ελληνικής εκκλησίας.

15.

ΠΗΓΗ 1

Αποβίβαση του Όθωνα στο Ναύπλιο/25 Ιανουαρίου (6 Φεβρουαρίου) 1833

Ο σύντομος λόγος του βασιλιά ήταν γεμάτος από αναφορές στην αναρχία του παρελθόντος, δονούνταν από την αποφασιστικότητα του Όθωνα να καταστήσει το Στέμμα εγγυητή της τάξης και της ατομικής ασφάλειας, έκανε έκκληση στο λαό να ομολογήσει και να δείξει υπακοή στο Στέμμα, και προειδοποιούσε ότι όσοι διατάρασσαν τη γαλήνη του τόπου θα αντιμετώπιζονταν με αυστηρότητα.

Η σκηνή ήταν ζωντανή και αποκαλυπτική. Η ευφορία που επικρατούσε έδειχνε το τεράστιο χάσμα ανάμεσα στα όσα πίστευε ο λαός και στην πραγματικότητα, εξηγεί όμως και την ένταση των μεταγενέστερων απογοητεύσεων, όταν η πραγματικότητα έγινε και πάλι ασφυκτική για το λαό. Μετά την ανεξαρτησία και την οριστική ειρήνευση άρχισε το γιγαντιαίο έργο της ανασυγκρότησης και της ανάπτυξης υπό την ηγεσία ενός άπειρου βασιλιά, ένα έργο πιο δύσκολο και από εκείνο της εθνικής απελευθέρωσης.

Ο εθνικός αγώνας είχε πάρει νέα και πιο δύσκολη μορφή. Κι όμως εκείνη την ημέρα δεν υπήρχε αμφιβολία για τα συναισθήματα του πλήθους - ο εθνικός αγώνας είχε πια τελειώσει και το Στέμμα θα έβαζε τέλος στις δυστυχίες του παρελθόντος. Τίποτε στη συμπεριφορά τους δεν υποδήλωνε ότι συνειδητοποιούσαν τις αιχμές της πραγματικότητας που περιείχε η σκηνή αυτή: η παρουσία των ξένων στόλων στο λιμάνι και το ανέμισμα των ξένων σημαίων στα γύρω φρούρια υποδήλωναν την ξένη κηδεμονία που είχε αντικαταστήσει την τουρκική κυριαρχία. Τα βαυαρικά στρατεύματα άφηναν να εννοηθεί με ποιόν τρόπο η αντιβασιλεία σκόπευε να επιβάλει την τάξη, αν εκδηλωνόταν οποιαδήποτε αντίδραση. Ακόμη και η νεανική ηλικία του Όθωνα αποτελούσε κακό οιωνό, αν αναλογιστεί κανείς ότι θα αντιμετώπιζε δυσχέρειες που θα αποτελούσαν σκληρή δοκιμασία ακόμη και για έναν πιο έμπειρο άνδρα. Αλλά εκείνη την ηλιόλουστη ημέρα, με τους κανονιοβολισμούς και τις μουσικές, όλα έμοιαζαν ρόδινα, και όσα εκ των υστέρων ερμηνεύονταν ως

κακοί οιωνοί την ώρα εκείνη φαίνονταν σημάδια ευτυχίας: οι συμμαχικοί στόλοι θα προστάτευαν τη μικρή Ελλάδα μέσα σε έναν κόσμο γιγαντιαίων δυνάμεων· τα βαυαρικά στρατεύματα θα πρόσθεταν λάμψη στο θρόνο και θα εξασφάλιζαν την εσωτερική γαλήνη· οι συγκαλυμμένες απειλές της αντιβασιλείας θα απέτρεπαν την αναταραχή, και η νεαρή ηλικία του βασιλιά θα του επέτρεπε να διαμορφωθεί σε πραγματικό Έλληνα.

J. Petropulos, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους... , σ. 186

ΠΗΓΗ 2

Ούτε κατά την επί τη ενηλικίωσει του διακήρυξιν προς τους Έλληνας (1 Ιουνίου 1835) ανέφερε τι ο Όθων περί του Συντάγματος. Δια διατάγματος μόνον της 18/30 Σεπτεμβρίου 1835 ιδρύθη το Συμβούλιον της Επικρατείας, Σώμα συμβουλευτικόν, γνωματεύον επί θεμάτων διοικητικών και επί των νομοθετημάτων του βασιλέως. Ο απολυταρχισμός έβλαψε και τον Όθωνα, όπως είχε βλάψει και τον Καποδίστριαν. Η καθιέρωσις συνταγματικού πολιτεύματος θα προελάμβανε συνωμοσίας και ταραχάς, διότι θα έδιδεν ομαλήν διέξοδον εις συγκρούσεις των υφισταμένων ήδη πολιτικών μερίδων και θα συνετέλει εις την εμπέδωσιν του προς την έννομον τάξιν σεβασμού πολύ περισσότερον παρά η απολυταρχική διακυβέρνησις του λαού. Βαθμηδόν, άλλως με την προϊούσαν κοινωνικήν εξέλιξιν, δια της οποίας ένισχύετο η εκ των ειρηνικών έργων δημιουργουμένη μικροαστική τάξις, διεχύνετο εις την φωτισμένην μειοψηφίαν των πολιτών η τάσις προς κατάκτησιν της πολιτικής ελευθερίας και η πεποίθησις ότι δια του Συντάγματος θα εξησφαλίζετο η πολιτική ευημερία. Δι' αυτής δε τελικώς εξεβιάσθη ο Όθων να παραχωρήση το Σύνταγμα.

A. Σβώλου, Τα Ελληνικά Συντάγματα, σ. 75

ΠΗΓΗ 3

Πώς διηγείται ο Μακρυγιάννης τα πρώτα βήματα του κινήματος

Είδα ότι η Κυβέρνησή μας έφυγε όλως διόλου από την δικαιοσύνη. Τότε έπρεπε ο κάθε αγωνιστής να προσέχη δια την πατρίδα του και του λόγου του, να μην κυβερνιέται με το «έτζι θέλω». Αφού κατήχησα όλο το κράτος με τις υπογραφές, έκρινα εύλογον να βάλω και πολιτικούς εις την πρωτεύουσα. Κανένας άλλος δεν ήταν να είχα εμπιστοσύνη. Ο Μεταξάς ότι έδειξε και χαρακτήρα εις την προεδρία του Μαυροκορδάτου. Τότε ορκιζόμαστε ότι να κάμωμεν Εθνική Συνέλεψη και Σύνταμα, να διοικίωμαστε τοιούτως. Κι' αν ο Βασιλέας υπογράψη, να είμαστε υπέρ του, αν δεν υπογράψη να του είμαστε αναντίοι, ότι τότε θα μας σκοτώση. Σε αυτά όλα μείναμεν σύμφωνοι με τον Μεταξά κι' έδειξε μεγάλον πατριωτισμόν και πολλή εμπιστοσύνη σ' εμένα – χωρίς εγώ να του ειπώ ότι 'νεργούσα και πρωύτερα κι' ότι γράφω κι' ανθρώπους, ότι είχε ξένες σκέσεις και δεν ξέρω τι μπορεί να γένη. Τού είπα να μιλή, να συνδέεται και με τους πολιτικούς τους τίμιους, οπούναι εδώ εις πρωτεύουσα, και μιλώ κι' εγώ μ' όσους γνωρίζω. Και τους όρκιζα και τους

έστελνα του Μεταξά. Τα πράματα της πατρίδος πήγαιναν εις γκάγκραινα. Τηράτε όλες τις φημερίδες -μ' όλον απούναι και καμπόσες παθητικές και φατριαστικές, αλλά είναι και τίμιες- κι αρχή ως τέλος βλέπετε την άθλιαν μας κατάστασιν. Ότι η δυστυχής πατρίδα ποτέ δεν είδε πατρική Κυβέρνησιν δια να σωθούνε τα δεινά μας και δια να μην χάσουνε κι' αυτόν τον Βασιλέα οι ξένες κρεατούρες. Κάθε ευαίσθητος πατριώτης έπρεπε να προσχέση, ότι ο χαμός αυτηνού θα ήταν και χαμός της πατρίδος.

Μακρυγιάννη, Απομνημονεύματα, σ. 429-30, 443

[Πηγή: Ιστορία νεότερη και σύγχρονη (1789-1909),

Β' Τάξη Ενιαίου Λυκείου, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1998, σσ. 262-263]

Να μελετήσετε συγκριτικά τις πηγές 1 και 2 και 3 και να επισημάνετε τις αντιθέσεις ανάμεσα στις αρχικές εξαγγελίες (υποσχέσεις) του Όθωνα και στην πολιτική που ακολούθησε μέχρι και την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843.

16.

ΠΗΓΗ 1

Την 8 Νοεμβρίου 1843 συνήλθεν η «της Γ' Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσιν». Ο Όθων, κηρύσσων την έναρξιν των εργασιών αυτης, διεδήλωσε την αντίληψιν ότι το καταρτισθησόμενον Σύνταγμα έπρεπε να είναι προϊόν συμφωνίας μεταξύ αυτού και των αντιπροσώπων του λαού: «Σχεδιάζοντες το Σύνταγμα της κοινής ημών πατρίδος, έλεγεν ο Όθων, ας μη φειδωλευθώμεν περί τας προς αλλήλους παραχωρήσεις... Ας συνομολογήσωμεν προς άλληλους συνθήκην, της οποίας η σκοπιμότης να φέρη τα εχέγγυα της διανομής αυτης και διαρκείας». Εξ' άλλου, οιοιεί απολογούμενος, εβεβαίωσεν ότι είχαν ήδη τεθή «διάφοροι ελεύθεροι θεσμοί, σκοπόν έχοντες να προπαρασκευάσωσι την εισαγωγήν του τελειωτικού Συντάγματος». Η Συνέλευσις, απαντώνσα εις τον λόγον του θρόνου, απεδέχθη την αντίληψιν περί του Συντάγματος ως συνθήκης «μεταξύ Έθνους και βασιλέως, μελλούσης να καθιερώση αμετασφαλώς των Ελλήνων τα δικαιώματα και του Θρόνου τα προνόμια», υπέμνησε δε αφ' ενός μεν ότι «το Έθνος, καθ' όλην την διάρκειαν του ιερού υπέρ της ανεξαρτησίας του αγώνος καθιέρωσεν επανειλημμένως εις τας πράξεις των Συνελεύσεών του τας εθνωφελείς αρχάς και εγγυήσεις του συνταγματικού πολιτεύματος», και αφ' ετέρου ότι «η ενέργεια των από της καθιδρύσεως της βασιλείας ελευθέρων διατάξεων... εκινδύνευε να χαλαρωθή ένεκα λυπηρών περιστάσεων» και ότι «μόνον το συνταγματικόν πολίτευμα θέλει δώσει ζωήν και μονιμότητα εις αυτάς». Αι παράγραφοι αυταί προσετέθησαν μετά ζωηράν συζήτησιν, καθ' ην ετονίσθη ότι «το συνταχθησόμενον πολίτευμα εκπηγάξει από κεκτημένον ηθικόν δικαίωμα και δεν είναι εξ' εκείνων, τα οποία χορηγούσιν οι ηγεμόνες των λαών και έχουν δικαίωμα επομένως να ανακαλέσωσι» (Πρακτικά, σ. 73). ...

Το Σύνταγμα του 1844 συντάχθηκε κατά το πλείστον επί τη βάση του Γαλλικού Συντάγματος (Charte) της 14 Αυγούστου 1830 και του Βελγικού της 7 Φεβρουαρίου 1831, χωρίς να μεταφέρει και την περί λαϊκής κυριαρχίας διάταξιν του τελευταίου τούτου. Δεν περιέλαβεν εξ' άλλου διατάξεις περί αναθεωρήσεως, ούτως ώστε οιαδήποτε μεταβολή δεν ήτο δυνατή άνευ συμπράξεως του βασιλέως.

Α. Σβώλου, Τα Ελληνικά Συντάγματα, σσ. 76-77

ΠΗΓΗ 2

ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Εν ονόματι της αγίας και ομοουσίου και αδιαίρετου Τριάδος

Περί θρησκείας

Άρθρον 1. Η επικρατούσα θρησκεία εις την Ελλάδα είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας, πάσα δε άλλη γνωστή θρησκεία είναι ανεκτή και τα της λατρείας αυτής τελούνται ακωλύτως υπό την προστασία των Νόμων, απαγορευομένου του προσηλυτισμού και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας.

Περί δημοσίου δικαίου των Ελλήνων

Άρθρον 3. Οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του Νόμου και συνεισφέρουσιν αδιακρίτως εις τα δημόσια βάρη, αναλόγως της περιουσίας των · μόνοι δε οι πολίται Έλληνες είναι δεκτοί εις όλα τα δημόσια επαγγέλματα.

Πολίται είναι όσοι απέκτησαν η αποκτήσωσι τα χαρακτηριστικά του πολίτου κατά τους Νόμους του Κράτους.

Άρθρον 4. Η προσωπική ελευθερία είναι απαραβίαστος· ουδείς καταδιώκεται, συλλαμβάνεται, φυλακίζεται, ειμή οπτόταν και όπως ο Νόμος ορίζει.

Άρθρον 5. Εκτός της περιπτώσει του αυτοφώρου εγκλήματος ουδείς συλλαμβάνεται, ουδέ φυλακίζεται, ειμή δι' αιτιολογημένου δικαστικού εντάλματος, το οποίον πρέπει να κοινοποιηθή κατά την στιγμήν της συλλήψεως ή προφυλακίσεως.

Άρθρον 6. Ποινή δεν επιβάλλει άνευ Νόμου, ορίζοντος προηγουμένως αυτήν.

Άρθρον 7. Έκαστος, ή και πολλοί ομού έχουν το δικαίωμα να αναφέρονται εγγράφως εις τας Αρχάς, τηρούντες τους Νόμους του Κράτους.

Άρθρον 8. Η κατοικία εκάστου είναι άσυλος, ουδεμία κατ' οίκον έρευνα ενεργείται, ειμή όταν και όπως ο νόμος διατάσσει.

Άρθρον 9. Εν Ελλάδι ούτε πωλείται ούτε αγοράζεται άνθρωπος. Αργυρώνητος ή δούλος παντός γένους και πάσης θρησκείας είναι ελεύθερος, άμα πατήση επί ελληνικού εδάφους.

Άρθρον 10. Πας τις δύναται να δημοσιεύη προφορικώς τε, εγγράφως και δια του τύπου τους στοχασμούς του, τηρών τους νόμους του Κράτους.

Ο τύπος είναι ελεύθερος και λογοκρισία δεν επιτρέπεται.

Οι υπεύθυνοι συντάκται, εκδότης και τυπογράφοι εφημερίδων δεν υποχρεούνται εις ουδεμίαν χρηματικήν προκαταβολήν λόγω εγγυήσεως.

Οι εκδότης εφημερίδων θέλουν είσθαι πολίται Έλληνες.

Άρθρον 11. Η ανωτέρω εκπαίδευσις ενεργείται δαπάνη του Κράτους· εις δε την δημοτικήν συντρέχει και το Κράτος κατά το μέτρον της ανάγκης των δήμων.

Έκαστος έχει το δικαίωμα να συσταίνη εκπαιδευτικά καταστήματα, συμμορφούμενος με τους Νόμους του Κράτους.

Άρθρον 12. Ουδείς στερείται της ιδιοκτησίας του ειμή δια δημόσιον ανάγκην, προσηκόντως αποδεδειγμένην, όταν και όπως ο νόμος διατάσσει, πάντοτε δε προηγουμένης αποζημιώσεως.

Άρθρον 13. Αι βάσαναι και η γενική δήμευσις απαγορεύονται.

Άρθρον 14. Το απόρρητον των επιστολών είναι απαραβίαστον.

Περί συντάξεως της Πολιτείας

Άρθρον 15. Η νομοθετική εξουσία ενεργείται συνάμα υπό του Βασιλέως, της Βουλής και της Γερουσίας.

Άρθρον 20. Η εκτελεστική εξουσία ανήκει εις τον Βασιλέα, ενεργείται δε δια των παρ' αυτού διοριζομένων υπευθύνων Υπουργών.

Άρθρον 21. Η δικαστική εξουσία ενεργείται δια των δικαστηρίων, αι δε δικαστικά εκτελούνται εν ονόματι του Βασιλέως.

Περί της Βουλής

Άρθρον 59. Η Βουλή σύγκειται εκ Βουλευτών, εκλεγομένων των εχόντων δικαίωμα προς τούτο πολιτών, κατά τον περί εκλογής Νόμον.

Άρθρον 60. Οι Βουλευταί αντιπροσωπεύουσι το Έθνος και όχι μόνον την επαρχίαν υπό της οποίας εκλέγονται.

Α. Σβώλου, Τα Ελληνικά Συντάγματα, σσ. 153, 155, 161

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των παραθεμάτων και τις πληροφορίες του σχολικού βιβλίου να αναλύσετε το περιεχόμενο της φράσης: «παρά το συντηρητικό του χαρακτήρα, στο Σύνταγμα του 1844 υπήρχαν και φιλελεύθερα στοιχεία».

17.

ΠΗΓΗ

Ο από 18 Μαρτίου 1844 νόμος περί εκλογής βουλευτών

Ο Εκλογικός Νόμος καθιέρωνε την εκλογή των βουλευτών με πλειοψηφικό σύστημα δύο γύρων, που θα διεξαγόταν με άμεση, σχεδόν καθολική, και μυστική ψηφοφορία. Δικαίωμα ψήφου δινόταν στους πολίτες (άρρηνες) ηλικίας 25 ετών συμπληρωμένων, «έχοντας προσέτι ιδιοκτησίαν τινά εντός της επαρχίας, όπου έχουσι την πολιτικήν διαμονήν των, ή εξασκούντας εν αυτή

οποιονδήποτε επάγγελμα, ή ανεξάρτητον επιτήδευμα». Εξαιρούνται «α) Οι διατελούντες υπό ανάκρισιν επί κακουργήματι, β) Οι προσκαίρως ή δια παντός στερηθέντες κατά συνέπειαν δικαστικής αποφάσεως του δικαιώματος του ψηφοφορείν, γ) Οι στερούμενοι της ελευθέρας διαχειρίσεως της περιουσίας των».

Νικηφόρος Διαμαντούρος: Ι.Ε.Ε, τόμ. ΙΓ', σ. 112

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο του παραθέματος και τις πληροφορίες του βιβλίου σας να σχολιάσετε την άποψη (Ν. Διαμαντούρος: Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΓ', σ. 113): «... Ο εκλογικός Νόμος του 1844 ... ήταν το προοδευτικότερο εκλογικό νομοθέτημα της εποχής του».

18.

ΠΗΓΗ

Στάση της Αντιβασιλείας απέναντι στα κόμματα

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι Δυνάμεις, σύμφωνα με την κρίση της Αντιβασιλείας, συνιστούσαν απειλή για την εξουσία, που συνέδεε άλλωστε την πολιτική των επεμβάσεών τους με τα ελληνικά πολιτικά κόμματα. Η στάση της συνεπώς επηρεαζόταν από την παρουσία των δύο αυτών παραγόντων –ξένες Δυνάμεις, πολιτικά κόμματα- στην πολιτική ζωή του τόπου και η τάση της ήταν να μπορέσει να τους εξουδετερώσει. Έτσι ευθύς εξαρχής απέβλεψε στη συνένωση όλων των κομμάτων κάτω από την αιγίδα του στέμματος καθώς και στη διασφάλιση της ανεξαρτησίας της χώρας από την ξένη επέμβαση. Θεωρητικά τουλάχιστον, γιατί η Αντιβασιλεία είτε ως συλλογικό σώμα στην πρώτη περίοδο είτε αργότερα, όταν ο Άρμανσπεργκ την ασκούσε ως μοναδικός σχεδόν φορέας της, απέφυγε την εμπλοκή τόσο με τις ξένες Δυνάμεις όσο και με τα ελληνικά πολιτικά κόμματα. Μία από τις αιτίες άλλωστε για τις οποίες μάλιστα η Αντιβασιλεία δυσπιστούσε απέναντι στα κόμματα, ενεργώντας ουσιαστικά για τη διάλυσή τους, οφειλόταν στο γεγονός ότι τα τελευταία δε δίσταζαν να καταφεύγουν στις Δυνάμεις προκειμένου να επιτυγχάνουν τις επιδιώξεις τους, παρέχοντας τους τις δυνατότητες και τα προσχήματα για να επεμβαίνουν στις ελληνικές υποθέσεις. Οπωσδήποτε, οι επιδιώξεις αυτές της Αντιβασιλείας ήταν, εκ προοιμίου, ανέφικτες. Η πρώτη, γιατί είχε ως προϋπόθεση την ισοπέδωση των πολιτικών παρατάξεων και την εξουδετέρωση της ισχύος των κομμάτων, πράγμα στο οποίο αντιδρούσαν όλα τα κόμματα. Οι διασυνδέσεις εξάλλου που είχαν δημιουργηθεί ανάμεσα στα τελευταία και στους εκπροσώπους των ξένων Δυνάμεων έκαναν επίσης αδύνατη τη δεύτερη, επειδή οι Δυνάμεις είχαν κάθε συμφέρον να ενθαρρύνουν τα κόμματα στην αντίστασή τους εναντίον της εξουσίας.

Στη προσπάθεια της να αντιμετωπίσει τα κόμματα η Αντιβασιλεία χρησιμοποίησε διπλή τακτική: μακροπρόθεσμα κινήθηκε για να εκμηδενίσει όλες τις προϋποθέσεις και τις συνθήκες που θα επέτρεπαν να δημιουργηθούν θεσμικά πλαίσια, ευεργετικά και αποτελεσματικά, μέσα στα οποία τα κόμματα

θα είχαν τη δυνατότητα να επιβιώσουν και να αναπτυχθούν φυσιολογικά. Βραχυπρόσθεμα, οι προσπάθειές της έτειναν να υπονομεύουν, να συμπίεζον, να αναστέλλουν τις δραστηριότητες των κομμάτων, εφαρμόζοντας, εκτός των άλλων, και ένα καλά υπολογισμένο σύστημα διορισμών σε δημόσιες θέσεις που απέβλεπαν να διχάζουν τους οπαδούς των κομμάτων. Συνάμα, στην παραμικρή ένδειξη αντιστάσεως και ανυποχωρητικότητας εκ μέρους των πολιτικών κομμάτων η στάση της γινόταν άκαμπτη, επίμονη και σκληρή ...

Οι υπολογισμοί της Αντιβασιλείας, σύμφωνα με τους οποίους η με κάθε τρόπο παρεμπόδιση των κομμάτων να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή της χώρας θα τα ανάγκαζε τελικά σε υποταγή, αποδείχθηκαν σφαιεροί ... έχοντας πεισθεί για την αρνητική στάση της Αντιβασιλείας απέναντι στο κόμμα τους προσπάθησαν να βελτιώσουν την πολιτική θέση τους, απεργαζόμενοι τη πτώση της Αντιβασιλείας. Η εφημερίδα «Χρόνος», χρηματοδοτούμενη από τον Κολοκοτρώνη και το Βλασσόπουλο, άσκησε σ' αυτό το διάστημα συστηματική πολεμική απέναντι σε ενέργειες, μη δημοφιλείς, της Αντιβασιλείας, όπως ήταν η διάλυση των ατάκτων στρατιωτικών σωμάτων, ή η διάλυση των μοναστηριών. Διάφορα κινήματα που ξέσπασαν σε διάφορες περιοχές με την επίτευξη και τη συναίνεσή τους αποσκοπούσαν να αποδείξουν την έλλειψη αποτελεσματικότητας της Αντιβασιλείας ...

Οι πολιτικές ανακατατάξεις που σημειώθηκαν μετά την παραπομπή του Κολοκοτρώνη κ.ά σε δίκη, έφεραν κερδισμένο τον Κωλέττη που διέθετε τώρα δύο σημαντικά υπουργεία: των Εσωτερικών, επικεφαλής του οποίου μπήκε ο ίδιος, και της Δικαιοσύνης που το ανέλαβε ο Κ. Σχινάς. Εχθρικά διατεθειμένοι, και οι δύο, εναντίον του Κολοκοτρώνη, θεωρήθηκαν ως οι πλέον κατάλληλοι να επιβλέψουν το ανακριτικό έργο και τις προετοιμασίες για την επικείμενη δίκη. Οπωσδήποτε, δεν ήταν οι άνθρωποι που θα προετοίμαζαν και θα διευκόλυναν τη συνδιαλλαγή ανάμεσα στις αντιτιθέμενες πολιτικές παρατάξεις ...

Η ταύτιση της Αντιβασιλείας με τον Κωλέττη και το «γαλλικό» κόμμα έγινε σαφέστερη όταν η εφημερίδα «Σωτήρ», δημοσιογραφικό όργανο του τελευταίου, ορίστηκε ημιεπίσημο κυβερνητικό φύλλο, εκδιδόμενο στο «Βασιλικό τυπογραφείο» και επιχορηγούμενο κατά ένα μέρος από το κράτος. Δικαιολογώντας ο Μάουρερ, τη φιλογαλλική στάση της πλειοψηφίας της Αντιβασιλείας, αποκαλούσε το «γαλλικό» κόμμα «εθνικό», το οποίο εκπροσωπούσε την πλειοψηφία του ελληνικού λαού, έχοντας επικεφαλής του την «πλέον δημοφιλή ελληνική προσωπικότητα». Αυτές οι παρατηρήσεις του Μάουρερ δείχνουν καλά πόσο γρήγορα ο ίδιος και τα άλλα μέλη της Αντιβασιλείας είχαν εμπλακεί στις διενέξεις των κομμάτων και πόσο γρήγορα είχαν απομακρυνθεί από την αρχική τους πολιτική, να παραμείνουν μακριά από τα κόμματα...

Επιπλέον έδειξαν αδικαιολόγητη αυστηρότητα απέναντι στο «ρωσικό» και στο «αγγλικό» κόμμα, πιστεύοντας ότι με τον τρόπο αυτό καταπολεμούσαν απλά και μόνο δύο μικρές κλίκες. Με παρόμοιες όμως ενέργειες δημιουργούσαν ανησυχίες σε μια ευρύτερη μερίδα του λαού, που έβλεπε το ένα τρίτο του

έθνους, δηλαδή το «γαλλικό» κόμμα, να προσπαθεί, με τη βοήθεια της Αντιβασιλείας, να επιβληθεί στα δύο τρίτα του. Η καταδίκη επίσης του Κολοκοτρώνη και του Πλαπούτα θεωρήθηκε ότι είχε ως στόχο της ολόκληρη την παράταξη, την οποία εκπροσωπούσαν οι δύο ηγέτες και μάλιστα για πράξεις που αποτελούσαν, σύμφωνα με τη συλλογιστική της κοινής γνώμης, φυσιολογική πολιτική τακτική. Υποτιμούσαν έτσι και τη στενή σχέση που υπήρχε ανάμεσα στην εξωτερική πολιτική και στα πολιτικά κόμματα. Ενεργώντας εναντίον του κόμματος των Ναπαίων η Αντιβασιλεία επέσυρε την οργή της ρωσικής διπλωματίας εξοργισμένης ήδη εξαιτίας του εκκλησιαστικού. Αντίθετα ευνοώντας τη γαλλική διπλωματία βρέθηκε υποχρεωμένη να επεκτείνει την εύνοιά της και προς το «γαλλικό» κόμμα, που το ονόμαζε «εθνικό», αποξενώνοντας με τη στάση αυτή την Αγγλία και στη Ρωσία, με αποτέλεσμα να συναπισθούν οι δύο Δυνάμεις εναντίον της.

I.E.E., τόμ. ΙΓ', σσ. 45, 47, 51-52

Λαμβάνοντας υπόψη σας το περιεχόμενο του παραθέματος:

- α) Να σχολιάσετε τη στάση της Αντιβασιλείας απέναντι στα κόμματα και να αιτιολογήσετε τη στάση των κομμάτων απέναντι στην Αντιβασιλεία.
- β) Να παρουσιάσετε τις συνέπειες της «φιλογαλλικής» στάσης της Αντιβασιλείας.
- γ) Να εκθέσετε τις σκέψεις σας σχετικά με τον απόηχο της καταδίκης του Κολοκοτρώνη στην κοινή γνώμη της εποχής.

19.

ΠΗΓΗ

Στην ηγεσία της κίνησης που αποσκοπούσε κατά βάση, στην αποπομπή των Βαυαρών από τα κυβερνητικά «πόστα» και στην ψήφιση Συντάγματος, αντιπροσωπεύονταν και τα τρία «ξενικά κόμματα⁵» ... Η κάθε παράταξη, ωστόσο, ακολουθούσε πολιτική συνεπή προς τις απώτερες βλέψεις της που στη συγκεκριμένη φάση, συνοψίζονταν στην εγκαθίδρυση ορθόδοξης μοναρχίας για το «ρωσικό» και συνταγματικής για το «γαλλικό» και το «αγγλικό» κόμμα. Την νύχτα της 3ης Σεπτεμβρίου το Συμβούλιο της Επικρατείας ενέκρινε ομόφωνα «εθνική πράξη» στην οποία περιλαμβάνονταν και ο όρκος που καλούνταν ο στρατός να ενστερνιστεί: Ορκίζομαι πίστιν εις την Πατρίδα και τον Συνταγματικόν Θρόνον και απαρασάλευτον αφοσίωσιν εις τους κατά τα σήμερον εγκριθησόμενα μέτρα δια της Εθνικής Συνελεύσεως καθιερωθησομένους Συνταγματικούς θεσμούς» ...

⁵ Βλ. Κ. Βεργόπουλου, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα (1978)*, σ. 27: «Ανάμεσα στον άνευ όρων εξευρωπαϊσμό του «αγγλικού» κόμματος και στον αντιδραστικό βυζαντινισμό του «ρωσικού», το «γαλλικό» κόμμα διεμόρφωσε σιγά-σιγά την ιδέα του ελληνισμού ως εκπολιτιστικού παράγοντός στην περιοχή της Ανατολής».

Στις εκθέσεις των ξένων πρεσβευτών – τοποτηρητών από την Αθήνα, περιγράφονται, με κάθε λεπτομέρεια, οι ταλαντεύσεις του αιφνιδιασμένου Όθωνα μέχρις ότου πειστεί να προχωρήσει Συντάγματος, που σήμαινε αναμφίβολα μείωση της βασιλικής εξουσίας. Αμέριστοι συμπαραστάσεις στη διασφάλιση των βασιλικών υπερεξουσιών, μετά την επικράτηση του κινήματος, στάθηκαν όλοι σχεδόν οι εκπρόσωποι των μεγάλων ευρωπαϊκών Αυλών. Οι Βρετανοί και οι Γάλλοι, τηρώντας κοινή πολιτική στο ελληνικό πολιτειακό ζήτημα, πρέσβευαν τις ακόλουθες αρχές: «Απαραβίαστον του Βασιλέως. Διορισμός εις τε τας πολιτικές και στρατιωτικές θέσεις υπό του Βασιλέως. Άσκησις ομοίας εξουσίας του Στέμματος κατά την σύνταξιν των νόμων. Οργάνωσις δύο Βουλών· της μιάς δι' εκλογής, της ετέρας κληρονομικής ή ισοβίας, διοριζομένης υπό του Ηγεμόνος. Προνόμια του Βασιλέως να καλή και διαλύη την Βουλήν, μετά του δικαιώματος του ελέγχου επ' αυτής, της οποίας η σύμπραξις θα απέβαινεν αναγκαία δια την εξέτασιν και κύρωσιν των δαπανών δια την δημοσίαν υπηρεσία».

Χαρακτηριστικές ήταν οι υποδείξεις του Βρετανού υπουργού Άμπερντην προς τον πρεσβευτή του στην Αθήνα Λάουονς, λίγο πριν την ανάδειξη της Εθνοσυνέλευσης: «Τους Έλληνας εξ' άλλου να συγκρατήτε από του να παραδίδωνται εις τας πολλές παραδόξους και ανοήτους θεωρίας προς εξάπλωσιν των δημοκρατικών αρχών. Αι τοιαύται ιδέαι δέον να πολεμώνται πάση δυνάμει, διότι θα ανησύχει και η Τουρκία. Όσω ολίγον επιθυμούμεν αγγλικήν επιρροήν, τόσον πλειότερον είμαθα εναντίον της εδραιώσεως μιας άλλης αποκλειστικής επιρροής εν Ελλάδι...»⁶.

Τελικά, ο Όθωνας θα διορίσει πρόεδρο του νέου υπουργικού συμβουλίου του αρχηγό του «ρωσικού κόμματος» Α. Μεταξά.

Ήταν φανερό ότι η πολιτειακή μεταβολή της 3ης Σεπτεμβρίου επανέφερε στο προσκήνιο τις παραδοσιακές ηγετικές πολιτικές δυνάμεις που, μετά το ξέσπασμα της επανάστασης, είχαν αποκλειστεί από την άσκηση της εξουσίας. Η μεταβολή αυτή σήμαινε οπωσδήποτε την ουσιαστική νίκη (μέσα από τη συμμαχία των «ξενικών κομμάτων») της παραδοσιακής κοινωνίας απέναντι στο απολυταρχικό κράτος, στο μέτρο που, για πρώτη φορά μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους, εθνικές δυνάμεις κατώρθωσαν ν' ασκήσουν εξουσία. Στην πραγματικότητα όμως, καθώς έγραψε ο Τ. Πιπινέλης, «τα λαϊκά στρώματα επέπρωτο να ρυμουλκούνται διαρκώς όπισθεν της αγροτικής και αστικής ολιγαρχίας, αίτινες αφού κατέκτησαν την εξουσίαν δια της επανάστασεως του 1843, κατεκράτησαν αυτήν οριστικώς» ... Όσο πλησίαζαν οι εκλογές, τόσο το ενδιαφέρον των ξένων τοποτηρητών, για την εκλογή των ευνοουμένων τους, εντεινόταν· αυτό προέκυπτε από εμπιστευτική επιστολή του Βρετανού πρεσβευτή Λάουονς προς τον Μαυροκορδάτο την παραμονή των εκλογών: «Αποδίδω τόσην σημασίαν εις το

⁶ Ο Πισκατόρου έγραφε στον Γκιζώ: «Υπήρχε ένα όριον το οποίον πάση θυσία δεν θα επετρέπομεν να υπερβούν (οι επαναστάτες)», Ι. Πούλου. ό.π., σ. 234 Πρβλ. Chapuisat, La Restauration hellinique (1924), σ. 225.

να εκλεχθήτε αντιπρόσωπος, εν Μεσολογγίω, ώστε νομίζω ορθόν να σας είπω ότι σήμερα αποστέλλω εκεί γράμματα δια να τους είπω. ... Καταβάλλω πάσαν προσπάθειαν δια να εκλεχθήτε πρόεδρος εις την Συνέλευσιν. Σκοπεύω να γράψω και εις τον Άγγλον πρόξενον του Μεσολογγείου σχετικώς με το ζήτημα της εκλογής».

Π. Πετρίδη, ό.π., σσ. 10-12

Με βάση το παράθεμα:

- α) Να τεκμηριώσετε το περιεχόμενο της φράσης του παραθέματος «η μεταβολή σήμαινε νίκη της παραδοσιακής κοινωνίας έναντι του απολυταρχικού κράτους».
- β) Να σχολιάσετε τον ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων κατά την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου.

20.

ΠΗΓΗ

Συντονισμένες επιθέσεις του τύπου κατά της βασιλικής απολυταρχίας

Η αυταρχική διακυβέρνηση των μελών της Αντιβασιλείας και ιδιαίτερα του Άρμανσπεργκ ήταν επόμενο να προκαλέσει οξείες αντιδράσεις στην κυρίαρχη πολιτική ηγεσία που, παρά τις αντιθέσεις και τα διαφορετικά συμφέροντα, προσλάμβανε το χαρακτήρα αντιβασιλικής αντιπολίτευσης. Οι πρώτες αντιδράσεις από την πλευρά του ρωσικού κόμματος (των Ναπαίων) είχαν οδηγήσει στη φυλάκιση του Κολοκοτρώνη και των συντρόφων του. Η

Αντιβασιλεία προχώρησε, στη συνέχεια, στην έκδοση τριών νόμων «περί Τύπου» στην προσπάθειά της να φιμώσει την αντιπολίτευση. ...

Η εφημερίδα του Κωλέττη «Ο Σωτήρ» με έμβλημα το Σύνταγμα (τον Οκτώβριο του 1836) εξαπέλυσε οξύτατη επίθεση εναντίον του Άρμανσπεργκ και των Βαυαρών: «Η εθνική θέλησις εξηγήθη ήδη αρκετά. Η Ελλάς όλη εκ συμφώνου ζητεί εις το εξής σύστημα Αντιπροσωπευτικόν και εκ στόματος όλου του έθνους δεν ακούει τις προ καιρό ει μη Σύνταγμα, Σύνταγμα, Σύνταγμα... Το Σύνταγμα, προστατεύον και εγγυούμενον, εξ' ενός μέρους τα δικαιώματα του θρόνου, και αφ' ετέρου τας εθνικάς ελευθερίας, ιδού το πατριωτικόν σύνθημά μας, ιδού η σημαία μας, περίξ της οποίας προσκαλούμεν όλους τους χρηστούς πολίτας, όλα τα γνήσια τέκνα της Ελλάδος. Η επιτυχία του Συντάγματος ιδού ο μέγας σκοπός μας. Τα μέσα της επιτυχίας του σκοπού μας, ιδού το αντικείμενον των σκέψεων και των συζητήσεων του Σωτήρος». ...

Η εφημερίδα «Ελπίς» δημοσίευε σε κύριο άρθρο της τα εξής: «Αντί να συγκαλέση Εθνικήν Συνέλευσιν και να ετοιμάση οριστικόν Σύνταγμα (η Βαυαροκρατία) ως να ήλθεν εις δορύκτητον τόπον. ως να εκαλέσθη να διοικήση Γότθους και όχι απογόνους Ελλήνων, φίλους της ελευθερίας, κατέφυγεν εις μέτρα αυθαίρετα και όλως αντεθνικά. Και βέβαια το να απαιτήση εκ προοιμίου παρά των Ελλήνων τον όρκον της πίστεως εις νόμους, μη υπάχοντας εισέτι και μέλλοντας να γεννώσιν... τι άλλο εσκόπουν παρά την στερήσιν της ξενοκρατίας και την μεταμόρφωσιν της αυτονόμου Ελλάδος εις αποικίαν

βαυαρικήν... Όλοι εμπνεόμενοι από ένα κοινό φρόνημα και από εν κοινόν μέγα συμφέρον κινούμενοι, δεν έχομε να φοβηθώμεν τι το οποίον ήθελε να ματαιώση το πλήρωμα των ευχών μας, το Σύνταγμα⁷».

Αποκαλυπτική για το έντονο αντιπολιτευτικό κλίμα της περιόδου αυτής παραμένει η μαρτυρία του Αλ. Ραγκαβή: «Η αντιπολίτευσις εν ονόματι του Συντάγματος οσημέραι ηύξανε και απέβαιεν απειλητική· αι πλείσται των εφημερίδων μετ' αυτής συνετάσσοντο, αι δε κυβερνητικάί, ως συνήθως συμβαίνει, ήσαν ασθενείς και ως μίσθιαι υπεβλέποντο. Και οι συνετώτεροι διέβλεπον τότε ότι και δίκαιον και αναπόφευκτον απέβαινε να δοθώσι φιλελευθερώτεροι θεσμοί, θεωρούντες την Ελλάδα ώριμον ίνα διδαχθή την αυτοκυβέρνησιν και υπό δυστυχημάτων απειλουμένην αν εις τας κοινάς ευχάς αντετάσσετο επίμονος άρνησις. Η δραστηριότερα δε μερίς εν τη αντιπολιτεύσει από της αναχωρήσεως του κόμητος Άρμανσπεργκ ην η αγγλική και ο πρέσβυς της Αγγλίας οτέ μεν ενέπνεε και καθωδήγει αυτήν, οτέ δε διαβίβαζεν εις την κυβέρνησιν του και υποστήριζε παρ' αυτή τας αξιώσεις της. Δια τουτο, ο τότε παρά τη Αυλή του Λονδίνου διατελών Έλλην πρέσβυς κ. Α. Μαυροκορδάτος, αιτησάμενος άδειαν, ήλθε φέρων εις τον Βασιλέα τας συμβουλάς αυτής περί αναγκαίων μεταρρυθμίσεων. Αι προτάσεις αύται βαρείαι δεν ήσαν, διότι περιωρίζοντο εις σύστασιν Βουλής αντιπροσώπων, εχούσης κυρίως μονον οικονομικήν δικαιοδοσίαν· πάντες δ' οι ανιδιοτελείς, οι μετριοπαθείς και μη φατριάζοντες ανεγνώριζον την αναπόφευκτον ανάγκην της μεταρρυθμίσεως ταύτης προς κατευνασμόν καν της υπερτάτως ηρεθισμένης κοινής γνώμης». (Γρ. Δαφνή, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, σσ. 49-50).

Π. Πετριδη, *Πολιτικοί και συνταγματικοί θεσμοί στη νεότερη Ελλάδα (1821-1843)*, σσ. 224, 226-227

Λαμβάνοντας υπόψη σας το περιεχόμενο του παραθέματος:

- α) Να αποτιμήσετε τη συμβολή του Τύπου στη συσπείρωση των πολιτικών δυνάμεων και στην ενίσχυση του αγώνα κατά της απολυταρχίας.
- β) Να σχολιάσετε το αγγλικό ενδιαφέρον για την παραχώρηση Συντάγματος στην Ελλάδα, αφού αναφερθείτε στις ενέργειες των Λάιους και Μαυροκορδάτου που το πιστοποιούν.

21.

ΠΗΓΗ

Σύνταγμα του 1844

Η σύμπραξη πάντως της εθνικής Συνέλευσης, σαν λαϊκής αντιπροσωπείας, στην κατάρτιση του Συντάγματος του 1844 προσέδωσε σ' αυτό χαρακτήρα «συμβολαίου» ανάμεσα στο λαό και τον μονάρχη. Θα πρέπει να διευκρινιστεί εδώ ότι τα κυρίαρχα στοιχεία της λαϊκής αντιπροσωπείας, που είχε συμπράξει στις σχετικές διαδικασίες, συνέθεσαν φατρίες από την άρχουσα τάξη, που

⁷ Δ. Πετρακάκου, *Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος*, τομ. Α', σ. 437.

έλεγε την εξουσία σ' όλη τη διάρκεια της επανάστασης, και οι οποίες, καθώς αποδείχτηκε, είχαν την ευχέρεια να μεταθέτουν τον πολιτικό αγώνα από τα άμεσα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα στο ζήτημα της εγκαθίδρυσης συνταγματικών θεσμών⁸. Κάτω από αυτές τις συνθήκες «Το αντιπροσωπευτικόν σύστημα εις μίαν κοινωνίαν εστερημένην επαρκούς κατανομής της γης και αναπτύξεως των μαζών, θα απετέλει κατ' ανάγκην τον καταλληλότερον τρόπον επικρατήσεως της ολιγαρχίας δια των καλπών⁹». Ανεξάρτητα από τις συγκεκριμένες διαπιστώσεις, το Σύνταγμα του 1884 υπήρξε κάτι περισσότερο από ένα Σύνταγμα παραχωρημένο: ένα «Σύνταγμα – συμβόλαιο» ή «Σύνταγμα – συνθήκη» ή, τέλος, «Σύνταγμα – συνάλλαγμα¹⁰».

Π. Πετριδίη, Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεότερη Ελλάδα (1844-1940), σ. 20-21

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο του παραθέματος:

- α) Να αποτιμήσετε τον χαρακτήρα του συντάγματος του 1844.
- β) Η καθιέρωση των συνταγματικών-κοινοβουλευτικών θεσμών μετά την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου ήταν αναγκαία αλλά αποδείχτηκε και ικανή συνθήκη για τη στερέωση των δημοκρατικών θεσμών ή υπήρχε σημαντική απόσταση μεταξύ τους; Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας.

22.

ΠΗΓΗ 1

Οι επεμβάσεις των ξένων Δυνάμεων στη πολιτική ζωή της χώρας κατά την περίοδο ανάμεσα στα δύο συντάγματα

Οι αναδειχθείσες από το 1844 ως το 1862 επτά Βουλές αποτέλεσαν «προϊόν» βίας, τεχνασμάτων και νοθείας.

Χαρακτηριστικές υπήρξαν οι καταγγελίες του Μιχ. Σχινά στη Βουλή σε βάρος της γαλλόφιλης (και υποστηριζόμενης από τον Όθωνα) κυβέρνησης Κωλέττη, την επομένη της διεξαγωγής των εκλογών το 1847: «Μέσα διπλά, τριπλά, τετραπλά, παραπείσεων, απειλών, υποσχέσεων ετίθεντο εν χρήσει ίνα συλλέξωσι την διεσπαρμένην και απολωλώσαν πλειοψηφίαν· συγχρόνως δε και πλοία ξένης σημαίας εστέλλοντο όπως συλλέξωσι τους υπουργικούς βουλευτάς. Ενώ δε τοιαύτη υπήρξεν η διαγωγή της γαλλικής διπλωματίας, τις δεν γινώσκει ότι ο πρέσβυς, οι πράκτορες, ο πρόξενος της Γαλλίας λαμβάνουσι μέρος εις την εσωτερικήν ημών διοίκησιν και συντάσσουσι πολλάκις και αυτά τα δημόσια έγγραφα; Τις δύναται ν' αρνηθή τον περίπλου των γαλλικών πλοίων προς συνάθροισιν των υπουργικών βουλευτών; Και η

⁸ Πρβλ. Γ. Δερτιλή, *Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα* (Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, 1977) σ. 46.

⁹ Βλ. Τ. Πιπινέλη, *Η Μοναρχία κλπ.*, ό.π., σ. 382.

Κυβέρνησις, η έχουσα ξενικής υποστηρίξεως χρείαν, δεν είναι εθνική, ουδέ της θελήσεως του λαού παραγόμενον. Πως δε ετόλμησεν ο υπουργός των Οικονομικών να ομολογήσῃ ὅτι η Γαλλικὴ Κυβέρνησις συμπράττει δια να στερεώσῃ τὴν τάξιν, ἐνῶ ἐξ' ἐναντίας ἀπανταχοῦ ἀντὶ τῆς τάξεως θεμελιούται η ἀταξία, η ἀδικία, η παρανομία; Ἑλληνικὸν δε αἷμα χύνεται ἀδικῶς εἰς Λακωνίαν, εἰς Μεσσηνίαν, Ἀμφισσαν¹¹».

Ἡ πολιτικὴ ὀλιγαρχία που κατεῖχε τὴν ἐξουσία στὴν περίοδο αὐτὴ ἀσκήσῃ τὴν πολιτικὴν αὐτόνομα χωρὶς καμιά σχεδὸν ἐκσυγχρονιστικὴ διάθεσις. Οἱ μέθοδοι που ἀκολούθησε γιὰ να διατηρήσῃ τὴν ἐξουσία δεν διέφεραν ουσιαστικὰ ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες τοῦ Ὁθωνά, ἐνῶ τὰ πολιτικὰ κόμματα τῆς ἐποχῆς εἶχαν μεταβληθῆ ἢ ἐν ὀλίγοις ἐπὶ πολιτικὰ «καπετανάτα». Κάτω ἀπὸ τὶς συνθήκες αὐτῆς, «το περιζήτητον Σύνταγμα κατέστη ὄργανον κυβερνητικῆς ἐπικρατήσεως ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς πολιτικῆς ομαδος, ἥτις ἐπιτοφορεῖτο συνήθως με ξένον ὄνομα, γαλλικὸν κόμμα, ἀγγλικόν, ρωσικόν· οὐδέποτε ἐθνικόν. Οἱ ἄνδρες τῆς Ἐπανάστασεως, οἱ ὑπηρετήσαντες τὴν πατρίδα μετὰ τοσαύτης ἀφοσιώσεως καὶ πίστεως κατὰ τὸν μέγαν ἀγῶνα, μετεβλήθησαν εἰς χυδαίους πολιτικοὺς κομματάρχας καὶ ἐκμεταλλευτὰς κατὰ τὴν συνταγματικὴν αὐτὴν περίοδον τῆς βασιλείας τοῦ Ὁθωνος. Το ἐνδιαφέρον αὐτῶν περιορίζετο ἤδη εἰς τὴν ἐπικράτησιν κομματικῶν καὶ ἐπαρχιακῶν ἢ προσωπικῶν συμφερόντων¹²» ...

Παρά τὴν ὑποτελειακὴν πολιτικὴν τοῦ Ὀκτώβριου εἶχε τὸ θάρρος να καταγγείλῃ στὴν Βουλὴ τὴν ἀντιδραστικὴν πολιτικὴν τῶν Βρεταννῶν ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα: «Ὁ εὐγενὴς λόρδος Πάλμερστον, ἐξιστορῶν εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἀγγλικῶν κοινοτητων τὰ ἀνήκουσα δεινά, ὅσα δῆθεν ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς πάσχει παρά τῆς καθεστῶσεως ἐν ἡμῖν Κυβερνήσεως, προσεκάλεσε τὸ Ἀγγλικὸν Ὑπουργεῖον να συνεννοηθῆ μετὰ τοῦ Γαλλικοῦ καὶ να συμφωνήσῃ μετ' αὐτοῦ, ὥστε δια κοινῆς ἀμφοτέρων εἰς τὰ ἐσωτερικὰ πράγματά μας ἐπεμβάσεως να συστήσωσιν ὑπουργεῖον ἀξίον τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν Ἑλλήνων καὶ να ἐλευθερώσωσιν δια τοῦ μέσου αὐτοῦ τὴν πατρίδα μας ἐφ' ὅλων τῶν καταμαστιζόντων αὐτὴν κακῶν. Τῆς τοιαύτης δε ἐπεμβάσεως τὸ δικαίωμα στηρίζει ὁ εὐγενὴς λόρδος εἰς τοὺς ἀκολουθούτους λόγους ...

Ὡς πρῶτον τῆς ἐπεμβάσεως δικαιολόγημα ἀνέφερον ὁ εὐγενὴς λόρδος τὸ τῆς Ἑλλάδος συμφέρον· ἡ Ἑλλάς, εἶπε, πάσχει κακὰ πολλὰ δεινά, ἡ ἐπέμβασις δε σκοπὸν ἔχουσα τὴν κατάπαυσιν αὐτῶν, δεν δύναται να εἶναι ἐμὴ ὠφέλιμος δια τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ δύναται ποτε, ἐρωτῶ, να θεωρηθῆ ὠφέλιμος ἡ κατάπαυσις κακοῦ μικροτέρου δια τῆς χρήσεως καὶ τῆς ἀντικαταστάσεως δεινοτέρου κακοῦ; Δύναται ποτε να ἐκληφθῆ ὡς συμφέρουσα ἡ ξένη ἐπέμβασις, ἢ ὄχι μόνον τὰ δικαιώματα καὶ τὰ συμφέροντα ὀλίγων Ἑλλήνων ζημιούσα, ἀλλ' ὅλου τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὀλοκλήρου τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τὴν δια τοσοῦτων

¹⁰ Πρβλ. Ἀρ. Μάνεση, *Συνταγματικὸν Δίκαιον*, τομ. Α' (1967) σσ. 189-191 καὶ Ἀλ. Σβώλου, *Ἡ Συνταγματικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, Ἐλληνικὰ Συντάγματα (1972)*, σσ. 35-37.

¹¹ Δ. Πετρακάκου, *Κοινοβουλευτικὴ Ἱστορία*, σ. 134.

¹² Ν. Καζάζη, *Ὁ Κοινοβουλευτισμὸς*, κλπ. σ. 17.

θυσιών και αιμάτων κεκτημένην αυτονομίαν καταλύουσα; Δύνатаι ερωτώ, η κατά του ιερωτέρου και τιμιωτέρου εθνικού ημών κτήματος προσβολή, καλών να γίνη αιτία και να αποβή ωφέλιμος εις ημάς;

Η ξένη επέμβασις, Κύριοι, είναι το μέγιστον των κακών η φοβερωτέρα πληγή εκ των εις έθνος ελεύθερον επιτεθεισών ποτέ!

Αλλά σήμερον ότι το έθνος ως ουδείς άλλος και την αληθή των πραγμάτων του κατάστασιν γνωρίζει και των προς θεραπείαν του κακού αρμοδίων μέσων κύριον είναι, σήμερον, ότε δια των αντιπροσώπων του ο Ελληνικός λαός συμβουλευέται και νομοθετεί περί των ιδίων αυτού συμφερόντων, πάσα ξένη επέμβασις είναι και επιβλαβής και ολεθρία κα ως τοιαύτην πας γνήσιος Έλληνας και την αποστρέφεται και την απωθεί ...

Κατά της ξένης δε επεμβάσεως λαλών και διαμαρτυρόμενος δεν περιορίζομαι εις μόνην την Αγγλικήν, αλλ' εις την αυτήν υπάγω κατηγορίαν και την Γαλλικήν και την Ρωσικήν και πάσαν · διότι και προς τας συμμάχους και προς τας λοιπάς Δυνάμεις και ιδίως προς μίαν εκάστην αυτών της Ελλάδος τα δίκαια, τα αυτά και ίσα είναι· οποιονδήποτε δε αλλόφυλον έθνος εις άλλου πράγματα επέμβη, την ιδίαν πάντοτε συνεπιφέρει μετ' αυτού καταστροφήν και βλάβην».

Ωστόσο, το πλέγμα της εξάρτησης (από «οιανδήποτε κραταιάν Δύναμιν»), που διείπτε τις κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις και το στέμμα, θα σφραγίσει ολόκληρη την οθωνική περίοδο.

Π. Πετρίδη, ό.π., σσ. 25-29

ΠΗΓΗ 2

Η παραχώρηση Συντάγματος δε μετέβαλε την πολιτική ζωή. Η συνεργασία των τριών κομμάτων εν όψει της αλλαγής του 1843 διαλύθηκε αμέσως μετά την επιτυχία. Οι πρώτες εκλογές που ακολούθησαν κράτησαν τρεις μήνες κατά τους οποίους η Ελλάδα έγινε λεία των οπλισμένων συμμοριών του Κωλέττη, που έβαλε σ' ενέργεια όλα τα μέσα για να συντρίψει τον αντίπαλο και να εξασφαλίσει την πλειοψηφία στη Βουλή. Συνταγματικός, όταν ήταν στην αντιπολίτευση, ο Κωλέττης δείχτηκε υπερβολικά συγκεντρωτικός όταν πήρε την εξουσία κι ενθάρρυνε τις επεμβάσεις του στέμματος στην πολιτική ζωή. Η πραγματική εσωτερική πολιτική του συνίστατο στη «διάθεση των κρατικών εσόδων για λογαριασμό των φίλων του», χωρίς κανένα σοβαρό μέτρο για τη διοργάνωση και οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Η «Μεγάλη Ιδέα» του έδινε το πρόσχημα. Η μόνη θεραπεία στις δυστυχίες της Ελλάδας, έλεγε, ήταν η εδαφική εξάπλωση του βασιλείου, ο δρόμος προς την Κωνσταντινούπολη και η κυριαρχία στην Ανατολή. Με τέτοια πολιτική ο Κωλέττης εμφανίζεται στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας ως το τύπος του τυχοδιώκτη πολιτικού, που εισήγαγε όσο κανείς άλλος τη διαφθορά στην άσκηση της εξουσίας. Στην πραγματικότητα το Σύνταγμα καταργήθηκε. ...

Η δράση των οπλισμένων συμμοριών στα ελληνοτουρκικά σύνορα και η δραστηριότητα των «μυστικών εταιρειών» συνιστούν την «εθνική» πολιτική της Ελλάδας του Κωλέττη. Τα μόνα αποτελέσματα στάθηκαν τ' αντίποινα της

τουρκικής κυβέρνησης κατά των Ελλήνων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κι η επαύξηση της αγγλικής οργής εναντίον του Όθωνα. Στην πραγματικότητα, ως το 1848, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στην Αγγλία και στη Γαλλία, προστάτιδα του Κωλέττη, έπαιξε τον πρώτο ρόλο στην ελληνική πολιτική.

Γ. Σβορώνου, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, σσ. 81-84

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο και το παράθεμα στη σ. 77 του σχολικού σας εγχειριδίου, καθώς και το περιεχόμενο των παραθεμάτων:

- α) Να χαρακτηρίσετε την κυβερνητική πολιτική του Κωλέττη.
- β) Να συσχετίσετε τις καταγγελίες του Κωλέττη για τις επεμβάσεις των Μ. Δυνάμεων (Αγγλίας, Γαλλίας) με τον αποκλεισμό της χώρας εξαιτίας της υπόθεσης Πατσίφικο.

23.

ΠΗΓΗ

Κουμουνδούρος ως ο πρώτος πολιτικός με συνείδηση κοινοβουλευτική

Ο Κουμουνδούρος μπορεί να θεωρηθεί ως ο πρώτος Έλληνας πολιτικός με συνείδηση κοινοβουλευτική. Ήθελε η κυβέρνησή του να στηρίζεται στην πλειοψηφία των βουλευτών και γι' αυτό, μιλώντας στην βουλή, προσπαθούσε να πείσει και όχι να δελεάσει όπως επιδίωκε ο Δεληγιώργης. Εκτιμούσε την αγχίνοια του Βούλγαρη και σεβόταν την πατριαρχική νοοτροπία του, αλλά αρνιόταν να υποταχθεί στον αυταρχισμό του. Συμπαθούσε το Δεληγιώργη, αλλά δεν τον εμπιστευόταν, γι' αυτό και δε συνεργάστηκε μαζί του. Εκτιμούσε τον Τρικούπη, αλλά και τον αντιπαθούσε βαθύτατα, γι' αυτό και τον χρησιμοποίησε μια και μόνη φορά. Ο Κουμουνδούρος είχε όλες τις αρετές που πρέπει να στολίζουν ένα κοινοβουλευτικό άνδρα. Ψυχραιμία, ανεξικακία, ελαστικότητα, προσαρμοστικότητα, καλή διάθεση, ευγένεια στους τρόπους, επιμέλεια, εργατικότητα, επιμονή, όσο και υπομονή, πραότητα. Δεν θύμωνε και δεν λύπησε σχεδόν, κανένα, γι' αυτό και τον χαρακτήριζαν «γλυκύτατο». Με απόλυτη ευλάβεια τηρούσε όλους τους κανόνες στο κοινοβουλευτικό παιχνίδι και δεν προσπάθησε ποτέ να βγει έξω από τα συνταγματικά πλαίσια. Αυτό που δεν του πήγαινε ήταν να βρεθεί στην ίδια κυβέρνηση με το Βούλγαρη ...

Ι.Ε.Ε., τόμος ΙΓ', σ. 248

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο του παραθέματος:

- α) Να παρουσιάσετε τα αιτήματα των οποίων εκφραστής υπήρξε ο Α. Κουμουνδούρος.
- β) Να τεκμηριώσετε το περιεχόμενο της φράσης «ο Κουμουνδούρος είχε όλες τις αρετές που πρέπει να στολίζουν έναν κοινοβουλευτικό άνδρα».
- γ) Να αντιπαραθέσετε την κοινοβουλευτική συμπεριφορά του Κουμουνδούρου μ' εκείνη του Κωλέττη.

24.

ΠΗΓΗ

Ο Όθων, δεχθείς άκων την εγκαθίδρυσιν συνταγματικού πολιτεύματος, δεν είχε την διάθεσιν της πιστής εφαρμογής αυτού. Ευθώς εξ' αρχής, παραβιάζων το πνεύμα του Συντάγματος, ανεμίχθη εις έργα διοικητικά, επεμβαίνων εις τας βουλευτικές εκλογάς και προσπαθών εκδήλως να συγκεντρώση εις χείρας του περισσότεραν εξουσίαν. Προ δε της αντιστάσεως, την οποίαν εύρισκε δεν εδίσταζεν, ως είναι ευνόητον, να λάβη μέτρα πειστικά κατά της ελευθερίας του τύπου και της ανεξαρτησίας των συνειδήσεων, τούθ' όπερ εξήπτεν ακόμη περισσότερον την κατ' αυτού αντιπολίτευσιν και προητοίμαζε την πτώσιν του.

Ο βασιλεύς –όπως γράφει ο Ν. Δραγούμης (Αναμνήσεις, τομ. Β' σ. 122 επ.)- έρρεπε φύσει «προς το σύστημα της συγκεντρώσεως», πολιτικοί δε, όπως ο Κωλέττης, «τελειοποιήσαντες αυτό, και τον Όθωνα ενεθάρρουναν εις αυστηροτέραν εφαρμογήν και αυτοί εφήρμοσαν απηνέστερον... Η καταστολή της ελευθερίας των δημοκρατικών Αρχών, η καταδίωξις του τύπου, η επέμβασις εις τας εκλογάς τας τε βουλευτικές και τας των δήμων, η αποβολή πάντων των οπωσούν ανεξάρτητον εχόντων το φρόνημα δημοσίων λειτουργών, και ιδίως των της Θέμιδος ... η δια παντός τρόπου πίεσις της συνειδήσεως των δικαστών, η διαστροφή των νόμων, ταύτα, και άλλα εις έν μόνον απέβλεπον, εις την σύμπτυσιν πάσης δυνάμεως εις χείρας της εξουσίας και την δι' αυτής παγίωσιν κυβερνήσεως πανισχύρου και διαρκούς. ...

Η προϊούσα κοινωνική εξέλιξις ενίσχυε το φιλελεύθερον και δημοκρατικόν πνεύμα, ούτως ώστε αι απολυταρχικάί τάσεις να μη είναι ανεκταί και να υπονομεύεται τουναντίον δια συνεχούς δράσεως η βασιλεία του Όθωνος. Βοηθούσης δε και της αναμίξεως των αντιπροσώπων των Προστατίδων Δυνάμεων εις την πολιτικήν ζωήν της χώρας, η οποία δεν έπαυε κατά τα έτη της απολυταρχίας και της συνταγματικής μοναρχίας, η θέσις του Όθωνος κατέστη τόσον επισφαλής, ώστε ευκόλως ανετράπη δι' επαναστάσεως, μολονότι όπως φαίνεται, δεν ημφεσβητούντο ωρισμέναι αρεταί του κα ανεγνωρίζετο η ταύτισις της ηγεμονικής του φιλοδοξίας προς τα εθνικά ιδανικά της εποχής εκείνης (ίδε και Ζ. Παπαντωνίου, Ο Όθων, 1934).

Α. Σβώλου, Τα Ελληνικά Συντάγματα, σσ. 79-80

ΠΗΓΗ 2

Για ολόκληρη την περίοδο της βασιλείας του Όθωνος ο ιστορικός Τρ. Ευαγγελίδης συνοψίζοντας γράφει: «...»η μακρά βασιλεία αυτού αποτελεί την ιστορίαν της πάλης.. του έθνους προς τον ηγεμόνα αυτού· του έθνους, ζητούντος να κυβερνηθή συμφώνως προς τα ήθη, τας παραδόσεις, τα ένστικτα και δια των εγκριτοτέρων αυτού τέκνων, και του ηγεμόνος, επιδιώκοντος μετά ζήλου την ιδέαν του να καταστήση την Ελλάδα τύπον ευρωπαϊκού κράτους, προς τούτο δε συγκετρούντος εν εαυτώ πάσαν εξουσία και μεταχειριζομένου όργανα ή ξένους, ή πρόσωπα μετρίας σημασίας και επιρροής».

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΓ', σ. 199

ΠΗΓΗ 3

Ψήφισμα του Έθνους

Τα δεινά της Πατρίδος έπαυσαν. Άπασαι αι επαρχίαι και η πρωτεύουσα συνενωθείσα μετά του στρατού έθεσαν τέρμα εις αυτά. Ως κοινή δε έκφρασις του Ελληνικού Έθνους ολοκλήρου κηρύττεται και ψηφίζεται:

Η βασιλεία του Όθωνος καταργείται. Προσωρινή κυβέρνησις συνιστάται όπως κυβερνήση το κράτος μέχρι συγκαλέσεως της Εθνικής συνελεύσεως, συγκειμένη εκ των εξής πολιτών: Δημητρίου Βούλγαρη Προέδρου, Κωνσταντίνου Κανάρη, Βενιζέλου Ρούφου. Εθνική συντακτική συνέλευσις καλείται αμέσως προς σύνταξιν της Πολιτείας και εκλογήν ηγεμόνος.

Ζήτω το Έθνος! ζήτω η Πατρίς!

Εγένετο εις Αθήνας εν έτει σωτηρίω 1862 και μηνί 8βρίου τη δεκάτη αυτού.

Ν. Μοσχονά, Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΓ', σ. 220

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των πηγών και τις πληροφορίες του βιβλίου σας, να προσδιορίσετε τους παράγοντες οι οποίοι οδήγησαν στην Επανάσταση του 1862.

25.

ΠΗΓΗ

Σ' ολόκληρη την περίοδο 1863-1875 είκοσι δύο κυβερνήσεις θα διαδεχτούν η μια την άλλη στην άσκηση της εξουσίας, μοιραίο επακόλουθο των παρεμβάσεων του θρόνου στην κοινοβουλευτική ζωή, με συνέπεια την απομάκρυνση κυβερνήσεων που διέθεταν την εμπιστοσύνη της Βουλής και τον διορισμό κυβερνήσεων από την κοινοβουλευτική μειοψηφία, παράλληλα προς την καταχρηστική διάλυση της Βουλής. ...

Στη νόθευση του πολιτεύματος, παράλληλα με το στέμμα, συντελούσαν και οι κομματάρχες της εποχής με την μικροπολιτική τους. Τα κόμματα που είχαν συμπήξει δεν εκπροσωπούσαν, όπως και στο παρελθόν, ούτε υπηρετούσαν ταξικά συμφέροντα, έχοντας σαν αποκλειστική μέθοδο διασύνδεσης τους με το εκλογικό σώμα την προώθηση ατομικών συμφερόντων συγκεκριμένων γεωγραφικών περιοχών. Τα κοινωνικά συμφέροντα της κυρίαρχης πολιτικής ολιγαρχίας ταυτίζονταν, άλλωστε, με τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης από την οποία και προέρχονταν κατά βάση οι πολιτευόμενοι. Ήταν επόμενο οι ηγετικές κοινωνικές ομάδες να μεταχειριστούν τον κοινοβουλευτισμό έτσι ώστε, διατηρώντας την κοινωνικοπολιτική τους υπόσταση, να έχουν τη δυνατότητα του ελέγχου των εκλογικών διαδικασιών.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η συμμετοχή των πολιτών (φαινομενικά πλατιά) στη συγκρότηση της κρατικής εξουσίας, στην ουσία παρέμεινε περιορισμένη, αφού εξαρτιόταν από την πολιτική επιρροή, την κοινωνική επιβολή και την ιδεολογική ηγεμονία της άρχουσας τάξης, που εξασφάλιζε κατά κανόνα την ποθητή αντιπροσώπευση της στο κοινοβούλιο. Έτσι ο λαός, αποκλεισμένος απ' τα πρώτα κιόλας χρόνια της επανάστασης από τις πολιτικές διαδικασίες,

ήταν αναγκασμένοι να ακολουθεί ή να ταυτίζεται με τον εκάστοτε αρχηγό του ισχυρότερου κατά περίπτωση, κόμματος που κι αυτό ήταν εξαρτημένο από τοπικούς κομματικούς παράγοντες¹³.

Ως το 1875, οι ξενοκίνητοι, λόγω της κοινωνικοοικονομικής εξάρτησης του ελλαδικού χώρου, πολιτικοί μηχανισμοί θα ακολουθήσουν και στον εξωτερικό τομέα αντιφατική πολιτική, επηρεασμένοι από τη συναισθηματική πίεση του εθνικού φρονήματος στο εσωτερικό και του ψυχρού πραγματισμού των επιταγών των ξένων συμφερόντων. Οι πολιτικοί αρχηγοί της εποχής (Βούλγαρης, Κουμουνδούρος, Δεληγιώργης και Ζαΐμης) θα υποταχθούν κι αυτοί στην αναγκαστική πορεία μέσα στον δαιδαλώδη χώρο των πολιτικών εφαρμογών που οι «προστάτιδες» Δυνάμεις απαιτούσαν.

Π. Πετρίδη, ό.π., σσ. 59-60

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και του παραθέματος:

- α) Να αναφέρετε τους παράγοντες που «ενέχονται» (συνέβαλλαν) στην πολιτική αστάθεια της περιόδου 1863-1875 και να αξιολογήσετε το βαθμό «ευθύνης» τους.
- β) Να προσδιορίσετε τις παρατάξεις στις οποίες ανήκαν ο Βούλγαρης και ο Δεληγιώργης και να επισημάνετε τις διαφορές τους.

26.

ΠΗΓΗ

Τις ππαίει

Στο άρθρο «Τις ππαίει» που δημοσιεύτηκε στους «Καιρούς» γράφονται ανάμεσα στα άλλα και τα εξής:

«Ας αφεθή να λειτουργήση το πολίτευμα, εν τη βεβαιότητι, ότι εκ της πλειονοψηφίας της βουλής μορφώνεται η κυβέρνησις και ταχέως θα ίδωμεν την Βουλήν συντασσομένων εις δυο κόμματα. Ουδέν των θεμελιωδών ζητημάτων, άτινα εν Γαλλία ή Ιταλία διαιρούσι τους πολιτευομένους εις πολλά κόμματα, έχομεν εν Ελλάδι· τα πολλά κόμματα παρ' ημίν είναι αποτέλεσμα της προσκλήσεως των μειονοψηφιών εις την εξουσίαν» ...

Ο Τρικούπης δημοσίευσε και δεύτερο άρθρο στην ίδια εφημερίδα με τον τίτλο «Παρελθόν και ενεστώς». Σ' αυτό εξηγούσε ότι ο Όθων, παρόλο που ήταν ενάρετος, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την έξωσή του, παραβιάζοντας συνεχώς το Σύνταγμα. Με τη μεταπολίτευση, συνέχιζε, τα πράγματα δεν καλυτέρευαν. «Η δημοσία ηθική, ήτις είναι το θεμέλιον πάσης πολιτείας, δεινότερα ή εν τω παρελθόντι υπέστη και υφίσταται τραύματα· τον χρόνον της κακοηθείας σύρει εμμανώς η νόμιμος κυβέρνησις» Και για να αποδείξει τον ισχυρισμό του ανέφερε παραδείγματα νοθείας και βίας που έγιναν στην Αττική και στη Ζάκυνθο. Υποστήριζε ότι το κράτος ήταν ακυβέρνητο και αδιοίκητο και

¹³ Βλ. Κ. Τσουκαλά, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα (1981)*, σ. 315 κ.ε.

στην πολιτική διαφθορά είχε προστεθεί η κοινωνική εξαχρείωση. Την ώρα της θεραπείας την έβλεπε να πλησιάζει, γιατί το κακό είχε ξεπεράσει κάθε όριο. ... Η κρίση κορυφώθηκε ... Ο Γεώργιος κάλεσε τον Τρικούπη και του ανέθεσε να σχηματίσει κυβέρνηση και να διενεργήσει νέες εκλογές, δείχνοντας έτσι ότι είχε επηρεασθεί από την αρθρογραφία του Τρικούπη.

Η βασιλική ενέργεια όμως ερχόταν σε αντίθεση προς το πνεύμα του «Τις πταίει». Ο Τρικούπης δεν ήταν μέλος της βουλής, ούτε διέθετε σ' αυτή την υποστήριξη κάποιας ομάδας που θα του έδινε το δικαίωμα να διεκδικήσει τον τίτλο του αρχηγού της μειοψηφίας. Εξάλλου οι σχέσεις του με τους άλλους αρχηγούς δεν ήταν καλές. Κανονικά ο Γεώργιος, αν ήθελε να συμμορφωθεί με όσα δίδασκε ο Κουμουνδούρος και υιοθετούσε ο Τρικούπης, έπρεπε να καλέσει τους τρεις ηγέτες που αντιπολιτεύονταν το Βούλγαρη και να τους ζητήσει να σχηματίσουν συμμαχική κυβέρνηση ... Δεν είναι σαφές αν ο Γεώργιος συμμορφώθηκε με συμβουλή που του έδωσε ο Κουντουριώτης και που του επανέλαβε ο Άγγλος πρεσβευτής ή αν το ένστικτό του του υπαγόρευσε τη λύση, που τον βοηθούσε να ξεπεράσει την κρίση, με την προβολή νέου στόχου στις επιθέσεις της αντιπολιτεύσεως. ...

Όταν ο Γεώργιος τον κάλεσε και του ανέθεσε την κυβέρνηση, κανονικά δε θα έπρεπε να δεχθεί. Θα έχανε όμως την ευκαιρία να επιβληθεί ως ηγετική φυσιογνωμία. Γι' αυτό και δέχθηκε. Εξάλλου διέθετε αποφασιστικό επιχείρημα, για να αποκρούει κάθε κατηγορία ευνοίας. Θα ενεργούσε γνήσιες, ανόθευτες, ελεύθερες εκλογές. ...

Η καινούργια βουλή συνεδρίασε για πρώτη φορά στις 11 Αυγούστου και άκουσε το λόγο που διάβασε ο βασιλιάς και είχε γράψει το Τρικούπης. ...

Η δήλωση αυτή του βασιλιά, για την αρχή της δεδηλωμένης, που τον δέσμευε ηθικά, όχι συνταγματικά, αποτελούσε ουσιαστική κατάργηση του άρθρου 31 («Ο βασιλεύς διορίζει και παύει τους υπουργούς αυτού») και του άρθρου 37, σε ό,τι αφορούσε το δικαίωμά του να διαλύει τη βουλή. Γιατί, αφού δε θα είχε το δικαίωμα να διαλέγει τους υπουργούς του, αλλά θα ήταν υποχρεωμένος να διορίζει όποιους του υποδείκνυε η βουλή, η συμμετοχή του στο σχηματισμό της κυβερνήσεως θα ήταν τελείως τυπική. Θα περιοριζόταν να διαπιστώσει ποιος αρχηγός είχε την πλειοψηφία στη βουλή και σ' αυτόν θα ανέθετε το σχηματισμό κυβερνήσεως. Και αφού η κυβέρνηση θα έπρεπε να έχει τη δεδηλωμένη εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας των βουλευτών, δε διέθετε δυνατότητα διαλύσεως της βουλής χωρίς την συγκατάθεση της πλειοψηφίας. Ο Τρικούπης θέλησε να καθιερώσει στην Ελλάδα το κοινοβουλευτικό σύστημα στην πιο εξελιγμένη μορφή του. Η κυβέρνηση δε θα ήταν απλώς υπεύθυνη απέναντι στη βουλή αλλά και θα ασκούσε την εκτελεστική εξουσία. Έλεγε στη βουλή: «Νομίζω ότι η βουλή αντιπροσώπους αυτής έχει τους υπουργούς· ούτοι δεν είναι μόνον όργανα του στέμματος, αλλά και όργανα της βουλής. Η κυβέρνησις, εκλεγόμενη υπό του στέμματος καθ' υπόδειξιν της πλειοψηφίας της βουλής, είναι επιτροπή εργαζομένη υπό τον έλεγχον της βουλής». Ο Σ. Σβώλος χαρακτηρίζει το βασιλικό λόγο της 11ης Αυγούστου 1875 ως

«ιστορικό», γιατί με αυτόν ο Τρικούπης πρόβαλε το πρότυπο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας έτσι, που θα μπορούσε να αποτελέσει την εποχή εκείνη ιδανικό για τις κοινοβουλευτικές χώρες της Ευρώπης. Δεν αρκέστηκε να υποστηρίξει ότι ο «κοινοβουλευτισμός δεν ήταν μόνον σύστημα πολιτικής ευθύνης των υπουργών, αλλά σύστημα ουσιαστικής ασκήσεως της εκτελεστικής εξουσίας υπό της πλειονοψηφίας της βουλής, χρησιμοποιούσης την κυβέρνησιν ως επιτροπήν της», αλλά και εισηγήθηκε να καθιερώσει η ευρεία εκλογική περιφέρεια και η αναλογική αντιπροσωπεία, να ορισθεί η ποινική ευθύνη των υπουργών. Κατά τον Σβώλο, «αι ιδέαι αύται του μεγάλου πολιτικού ευρίσκοντο εις επαφήν και προς την κοινήν γνώμην του τότε πολιτικού κόσμου, ως αποδεικνύει και η συζήτησις επί της απαντήσεως εις τον λόγον του θρόνου, καθ' ην ετονίσθη ότι η «αναγνώρισις» των προνομίων της βουλής και η καθιέρωσις του κοινοβουλευτισμού απετέλουν εφαρμογήν του «πνεύματος του γράμματος του συντάγματος», ην είχε ενόρκως υποσχεθή ο βασιλεύς» ...

Οι μεταρρυθμίσεις που καθιέρωνε ο νέος νόμος, εκτός από τη σύντμηση του χρόνου ψηφοφορίας σε μια μέρα (που άρχιζε την ώρα της ανατολής και έληγε την ώρα της δύσεως του ηλίου) ήταν οι ακόλουθες: 1) Ο δημότης δε χρειαζόταν πια να έχει κάποια ιδιοκτησία ή να ασκεί κάποιο επάγγελμα ή επιτήδευμα για να έχει το δικαίωμα να ψηφίσει. Αρκούσε να έχει συμπληρώσει το 21ο έτος της ηλικίας του. 2) Ο εκλόγιμος δεν χρειαζόταν να έχει «εν τη επαρχία αφ' ης εκλέγεται ακίνητόν τινα ιδιοκτησίαν»· αρκούσε να είναι πολίτης Έλληνας, τριάντα χρόνων, που γεννήθηκε ή ήταν εγκαταστημένος επί δυο χρόνια στην επαρχία που εκλεγόταν. 3) Οι εκλογικοί κατάλογοι που χρησιμοποιούνταν ως τη μέρα που δημοσιεύθηκε ο νόμος ακυρώθηκαν. Νέοι κατάλογοι θα συντάσσονταν. Η δικαστική εξουσία θα παρακολουθούσε τη σύνταξη και την αναθεώρησή τους. 4) Αντιπρόσωποι της δικαστικής εξουσίας θα επόπτευαν τη διαδικασία της ψηφοφορίας και θα εξασφάλιζαν τη γνησιότητα του αποτελέσματος. 5) Βαριές ποινές ορίσθηκαν για τους εκλογικούς παραβάτες. 6) Απαραίτητη προϋπόθεση για την ανακήρυξη κάποιου ως υποψηφίου ήταν η πληρωμή των εξόδων της κάλπης.

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΓ', σσ. 293-4

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και του παραθέματος:

- α) Να παρουσιάσετε τις συνθήκες μεταβολής της λειτουργίας του κοινοβουλευτισμού και να κρίνετε τη συμβολή του Χ. Τρικούπη σ' αυτήν.
- β) Να τεκμηριώσετε το χαρακτηρισμό του βασιλικού λόγου της 11ης Αυγούστου 1875 από το Σβώλο ως «ιστορικού».

27.

ΠΗΓΗ 1

Έχοντας σχηματίσει συγκροτημένη πολιτική ομάδα από το 1873 (το λεγόμενο «Πέμπτο» κόμμα ή νεωτεριστικό κόμμα), ο Τρικούπης εμφανίστηκε σαν αυτοδύναμος πολιτικός αρχηγός μόνο μετά τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 1875, κατά τις οποίες συγκέντρωσε γύρω του πάνω από 30 βουλευτές. Η σύντομη πρωθυπουργία του του 1880 είχε ενισχύσει τη θέση του και ο θάνατος των αντιπάλων του του άφηνε πια το πεδίο ελεύθερο. Μέσα σε τρία χρόνια το «Πέμπτο» κόμμα έγινε αυτόματα το «Δεύτερο», κληρονομώντας αρκετούς ζαϊμικούς, δεληγεωργικούς αλλά και βουλγαρικούς πολιτευτές και κομματάρχες ...

Οι εκλογές του Δεκεμβρίου 1881 εγκαινίασαν την τέταρτη πρωθυπουργία του Χ. Τρικούπη που για πρώτη όμως φορά στηριζόταν σε συμπαγή κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Ανοίχθηκε έτσι μια νέα περίοδος στην οποία κυριάρχησε απόλυτα σχεδόν η προσωπικότητά του. Για 13 σχεδόν χρόνια -ως τον Ιανουάριο του 1895- ο Τρικούπης ήταν σχεδόν συνεχώς πρωθυπουργός: δεν παρέδωσε την εξουσία στους αντιπάλους του παρά τρεις μόνο φορές και για διάστημα που δεν ξεπερνούσε στο σύνολό του τα τρία χρόνια, σφραγίζοντας έτσι μια ολόκληρη εποχή.

Ο κύριος αντίπαλος του Αλέξανδρος Κουμουνδούρος εξαφανίστηκε γρήγορα από την πολιτική σκηνή. Απογοητευμένος από την ήττα του, αρρώστησε και πέθανε ένα χρόνο αργότερα.

Βαθμιαία η θέση του Τρικούπη ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο. Στους πρώτους μήνες της νέας κυβερνήσεως η τρικουπική πλειοψηφία αυξανόταν από μέρα σε μέρα, καθώς οι κουμουνδουρικοί βουλευτές προσέγγιζαν, διαδοχικά το νέο ανερχόμενο πολιτικό άστρο. Ακόμα και οι δύο μουσουλμάνοι βουλευτές της Θεσσαλίας έκλιναν προς την κυβέρνηση, ίσως όπως σημειώνει ειρωνικά ο Γάλλος πρεσβευτής De Mouy, γιατί πίστευαν πως η τρικουπική άνοδος ήταν «γραμμένη».

Από το τέλος της ανοίξεως του 1882 ο Τρικούπης είχε επιβάλει την αδιαμφισβήτητη πρωτοκαθεδρία του. Χρειάστηκε αρκετός καιρός για να επανασυμπυχθεί η αντιπολίτευση γύρω από το διάδοχο του Κουμουνδουρού, το Θ. Δηλιγιάννη.

Απερίσπαστος πια από οποιονδήποτε κίνδυνο ανατροπής του, ο Τρικούπης προχώρησε ακάθεκτος για να θέσει σε εφαρμογή τα μεταρρυθμιστικά του σχέδια. Είναι η πρώτη φορά στη νεώτερη ελληνική ιστορία που ένας κοινοβουλευτικός πρωθυπουργός, έχοντας ταυτόχρονα την κοινοβουλευτική πλειοψηφία και διατηρώντας τα νώτα του καλυμμένα στο μέτρο που δε φοβόταν βασιλικές παρεμβολές, μπορεί να εφαρμόσει ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα. Ως τότε, η μακρότερη κοινοβουλευτική πρωθυπουργία ήταν η πολιτεία του Δεληγεώργη το 1872-1874, που μόλις ξεπέρασε τον ενάμιση χρόνο. Ο Τρικούπης θα ξεπεράσει τα 3 χρόνια εγκαινιάζοντας μια νέα περίοδο στην ελληνική κοινοβουλευτική ιστορία.

Το μεταρρυθμιστικό νομοθετικό του έργο, είναι εντυπωσιακό. Ήδη από τους πρώτους μήνες της πρωθυπουργίας του συγκέντρωσε γύρω του ένα εκλεκτό επιτελείο (το νομοδιδάσκαλο Π. Καλλιγά, τους οικονομολόγους Κεχαγιά και Δεμάθα κ.α.), που εργάστηκε με ταχύτατους ρυθμούς για τη συστηματοποίηση και τη νομοθετική έκφραση των θεσμικών μεταβολών που κρίνονταν αναγκαίες. Η πολιτική ατμόσφαιρα που επικράτησε κατά τα πρώτα δύο χρόνια της κυβερνήσεως Τρικούπη, διευκόλυνε την εκπόνηση του μεγαλόπνοου μεταρρυθμιστικού της έργου, στο μέτρο που η αντιπολίτευση δεν εμφανιζόταν ικανή ούτε να αμφισβητήσει τις πολιτικές και οικονομικές επιλογές, ούτε να διεκδικήσει την εξουσία.

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΔ', σσ. 14-16

ΠΗΓΗ 2

ΕΙΚΟΝΑ

Ο Αρχάγγελος Χαριήλ

Με την προσχώρηση στις αρχές του 1882 των Θεσσαλών βουλευτών στο κόμμα του Χ. Τρικούπη παγιώθηκε η κοινοβουλευτική του πλειοψηφία, πράγμα που του επέτρεψε να κυβερνήσει την Ελλάδα για μια τριετία.

Επάνω: ο Τρικούπης σε γελοιογραφία της εποχής, όπου εμφανίζεται σαν αρχάγγελος που ετοιμάζεται να «σκοτώσει» πολιτικά τον κύριο αντίπαλό του Αλέξ. Κουμουνδούρο (Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο της πηγής και της γελοιογραφίας:

- α) Να περιγράψετε την πολιτική ατμόσφαιρα που επικράτησε κατά τα πρώτα χρόνια άσκησης της πολιτικής από τον Χ. Τρικούπη και να αιτιολογήσετε τις «μεταπηδήσεις» των βουλευτών.
- β) Να σχολιάσετε το κλίμα «μανιχαϊσμού¹⁴» που χαρακτηρίζει την πολιτική ζωή της Ελλάδος, διχάζοντας τον ελληνικό λαό σε αντίπαλα αλληλομισούμενα «θανασίμως» στρατόπεδα.

28.

ΠΗΓΗ

Τα δυο κόμματα

Χαρακτηριστική είναι η ονομασία των δύο κομμάτων: ο Τρικούπης είχε το «Νεωτερικό» κόμμα, ενώ ο Δηλιγιάννης το «Εθνικό». Για τον Τρικούπη, νεωτερισμός ήταν η διάκριση των εξουσιών και η ανάπτυξη της ιδιωτικής κοινωνίας μέχρι την αυτονόμησή της. Για τους αντιπάλους του, «εθνική» ήταν αυτή καθαυτή η ανάπτυξη του ανάμικτου «κρατικό-κοινωνικού» συγκροτήματος, μέσα στο οποίο έδρευαν αναπόσπαστα και τα ιδιωτικά συμφέροντα. Έτσι ο αγώνας μεταξύ των δυο παρατάξεων αναφερόταν πρώτιστα στη χρήση της κρατικής μηχανής, και γι' αυτό ήταν κατευθείαν πολιτικός. Από τα δύο πολιτικά προγράμματα, του Τρικούπη ήταν περισσότερο εντοπισμένο κοινωνικά: εξυπηρέτηση του μεγάλου ιδιωτικού κεφαλαίου στην πορεία για την αστικοποίηση και τον εξευρωπαϊσμό των κοινωνικών σχέσεων. Οι επιδιώξεις του Δηλιγιάννη ήταν λιγότερο χρωματισμένες ταξικά, πράγμα που επέτρεπε τη συνύπαρξη στον ίδιο χώρο «όλων των δυσσαρεστημένων, από την άκρα δεξιά ως την άκρα αριστερά». Κοινός παρανομαστής μέσα στο δηλιγιαννικό συνονθύλευμα ήταν η άρνηση του χωρισμού των εξουσιών. Κεντρικός στόχος του αντιτρικουπισμού ήταν όχι ο μερισμός, αλλά η συγκέντρωση των εξουσιών και η διεύθυνσή τους από την πολιτική. Χαρακτηριστικό του Τρικούπη ήταν το πάθος για την οικονομική ανάπτυξη, ενώ των αντιπάλων του το πάθος για την αναρρίχηση στα δημόσια αξιώματα και για την κυριαρχία της πολιτικής εξουσίας πάνω στην οικονομική. Έτσι, ο Τρικούπης κατηγορήθηκε σαν «πλουτοκράτης», ενώ οι αντίπαλοί του σαν «αρχομανείς». Στην ολιγαρχία του πλούτου αντιτάχθηκε η ολιγαρχία της πολιτικής ζωής. Η πρώτη χειραγωγήθηκε από τους κεφαλαιούχους, ενώ η δεύτερη από το πνεύμα του μικροαστισμού και του λαϊκισμού. Μέσα στο δηλιγιαννικό στρατόπεδο βρέθηκαν επίσης και οι προερχόμενοι από τα παλαιά «τζάκια» και τον κοτζαμπασισμό. Όμως, τα παλιά αυτά στρώματα είχαν ξεπέσει οριστικά. Τους ήταν αδύνατο πια να λειτουργήσουν «οπισθοδρομικά» σαν μια «φεουδαρχική αντίδραση». Αντίθετα, η πολιτική τους παρουσία πήρε αναπότρεπτα τη μορφή

¹⁴ Δυναρχική θρησκεία (ιδρύθηκε τον 3^ο μ.Χ. αιώνα από τον Πέρση Μάνη ή Μάνευτα) σύμφωνα με την οποία υπάρχουν δύο αρχές: του καλού και του κακού σε αδιάκοπη πάλη μεταξύ τους.

της «αρχομανίας», της «θεσιθηρίας», της δημοσιοϋπαλληλίας (μιας «φατριαστικής υπαλληλίας», όπως την χαρακτήρισε ο ίδιος ο Τρικούπης). Έτσι, ο παλιός κοτζαμπασισμός εμφανίστηκε με τη μορφή του εκσυγχρονισμένου μικροαστισμού και λαϊκισμού. Οι μεταβολές της ελληνικής κοινωνίας μετά το 1860 ήταν μεγάλες και οριστικές: στο εξής το βασικό δίλημμα δεν ήταν πια αν η Ελλάδα θα πήγαινε προς τα εμπρός ή προς τα πίσω, αλλά αν θα ακολουθούσε το δρόμο της αναπτύξεως του κεφαλαίου ή την προοπτική του μικροαστισμού. Το κράτος, για τον Τρικούπη, ήταν ένα εργαλείο για την οικονομική ανάπτυξη, ενώ για το Δηλιγιάννη ήταν ένας αντικειμενικός στόχος. Ο Τρικούπης απέβλεπε στο να χρησιμοποιήσει το κράτος, ενώ ο Δηλιγιάννης στο να το κατακτήσει. Έτσι, ο κρατικός παρεμβατισμός στην οικονομική και κοινωνική ζωή ήταν επιδίωξη παροδική για τον ένα, μονιμότερη για τον άλλο.

I.E.E., τόμ. ΙΔ', σ. 22

Λαμβάνοντας υπόψη το παραπάνω κείμενο και τις γνώσεις σας από το σχολικό βιβλίο να αναφέρετε τα στοιχεία της πολιτικής του Χ. Τρικούπη και των αντιπάλων του που αιτιολογούν το χαρακτηρισμό του μεν Χ. Τρικούπη ως «πλουτοκράτη», των δε αντιπάλων του ως «αρχομανών».

29.

ΠΗΓΗ 1

Στην ουσία, ο Τρικούπης εκπροσωπούσε τον εξευρωπαϊσμό της πολιτικής ζωής, ενώ ο Δηλιγιάννης την παραδοσιακή λειτουργία της. Ο Τρικούπης πίστευε ότι το κράτος χρειαζόταν πολιτική και οικονομική ανόρθωση, πριν γίνει λόγος για εμπλοκή σε αλυτρωτικές περιπέτειες. Γι' αυτό και επεδίωξε να καταστήσει τη χώρα διεθνώς αξιόπιστη, να ενθαρρύνει την έναρξη της εκβιομηχάνισης, να βελτιώσει τις επικοινωνίες με την κατασκευή σιδηροδρόμων και την διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου, και να εκσυγχρονίσει το στρατό και το ναυτικό. Ωστόσο, ένα τέτοιο πρόγραμμα ήταν δαπανηρό και συνεπαγόταν αυξημένη φορολογία. Αυτό πρόσφερε εύκολο στόχο στο δημοφιλή και δημαγωγό Δηλιγιάννη, ο οποίος δεν είχε πρόβλημα να δηλώνει ότι ήταν αντίθετος προς οτιδήποτε υποστήριζε ο Τρικούπης. Η επιδεικτική λαϊκιστική ρητορεία του Δηλιγιάννη και η φλογερή προώθηση μιας «Μεγαλύτερης Ελλάδας», χωρίς αμφιβολία εξέφραζε πιο πιστά τους ενθουσιασμούς και τους μύχιους πόθους του απλού πολίτη από τα αυστηρά μεταρρυθμιστικά προγράμματα του Τρικούπη. Οι παράτολμες όμως πολιτικές επιλογές του Δηλιγιάννη, στις περιόδους που ήταν στην εξουσία, δεν μπορούσαν παρά να θέσουν σε δοκιμασία την ήδη εξασθενημένη οικονομία, όπως συνέβη με τη θνησιγενή κινητοποίηση στη διάρκεια της βουλγαρικής κρίσης του 1885, η οποία κατέληξε στον αποκλεισμό της Ελλάδας από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Επιπλέον, η φιλοπολεμική του πολιτική έμελλε να καταλήξει σε ήττα το 1897, στη διάρκεια του καταστροφικού πολέμου των τριάντα ημερών με την Τουρκία.

R. Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, εκδ. Ιστορητής, Αθήνα 1995, σσ. 71-72

ΠΗΓΗ 2

Οι φόροι που είχε αναγκασθεί να επιβάλει ο Τρικούπης, καθώς και τα δάνεια που είχε συνάψει για να φέρει σε πέρας το μεγαλόπνοο έργο του, είχαν προκαλέσει τη δυσφορία ενός μεγάλου μέρους του λαού. Τη δυσφορία αυτή τη καλλιέργησε με δημαγωγικό τρόπο η αντιπολίτευση που του κόλλησε και το επίθετο «φορομπήχτης». Έτσι ο αρχηγός της Θεόδωρος Δηλιγιάννης, ανταποκρινόμενος στις επιθυμίες του λαού και υποσχόμενος να κυβερνήσει χωρίς την επιβολή νέων φόρων και χωρίς τη σύναψη νέων δανείων, κατορθώνει να τον ανατρέψει στις 7 Απριλίου 1885.

Απ. Βακαλόπουλου, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη ⁵1991, σ. 310

Απέναντι στο εκσυγχρονιστικό κράτος του Χ. Τρικούπη αντιπαρατίθεται το κράτος κοινωνικής αλληλεγγύης του Θ. Δηλιγιάννη.

Να σχολιάσετε την παραπάνω άποψη λαμβάνοντας υπόψη σας τις πηγές και το κείμενο του βιβλίου σας.

30.

ΠΗΓΗ

Τότε ακριβώς ο Τρικούπης σκέφθηκε ότι ήταν ευκαιρία να εξυγιάνει, όπως νόμιζε, τον πολιτικό κόσμο από τα μιάσματα του και να εξευγενίσει το ιδεολογικό περιεχόμενο των κομμάτων. Με το κύρος του κατόρθωσε, ώστε να επιβληθεί σε μια βουλή που αποτελούνταν από πρώην οπαδούς του Δηλιγιάννη, και να εγκριθεί με καταπληκτική πλειοψηφία ο νέος εκλογικός νόμος, που περιόριζε τον αριθμό των βουλευτών από 240 –245 σε 150 μόνο και ο οποίος καθιέρωνε την ευρεία περιφέρεια αντί της στενής, με βάση της οποίας γίνονταν ως τότε οι εκλογές στην Ελλάδα. Με την μεταρρύθμιση αυτή ο Τρικούπης ήλπιζε δύο πράγματα· 1) ότι μέσα από μια μεγάλη περιφέρεια θα υπήρχαν μεγαλύτερες πιθανότητες να βελτιωθεί το ποιόν των βουλευτών· και 2) ότι θα συντριβόταν η δύναμη των τοπικών κομματάρχισκων, και έτσι θ' αποδεσμευόταν ο λαός απ' αυτούς και θα διευκολυνόταν ν' αποκτήσει μια υπεύθυνη προσωρινή γνώμη για τα πολιτικά πρόσωπα. Σκοπός του Τρικούπη ήταν να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις εκείνες που θα ευνοούσαν την ανάδυση νέων πολιτικών κομμάτων, κομμάτων όμως αρχών και όχι προσώπων, όπως ήταν τα κόμματα τότε, αν εξαιρούσε κανείς εν μέρει το φιλελευθέρων – ριζοσπαστικών αρχών κόμμα του Τρικούπη.

Η προσπάθεια όμως αυτή απέτυχε. Η δύναμη των επαρχιακών παραγόντων έμεινε σταθερή, γιατί αυτοί κατευθύνονταν τώρα από το κέντρο, η συναλλαγή των κομματάρχων-βουλευτών-κυβερνήσεως εξακολουθούσε, οι κομματικοί αγώνες έφθαναν ως τον εκτραχηλισμό και τα πολιτικά κόμματα έμειναν προσωποπαγή.

Απ. Βακαλόπουλου, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 313-314

Αφού λάβετε υπόψη το παραπάνω κείμενο να επισημάνετε:

- α) Τις μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε ο Χ. Τρικούπης για να επιτύχει την εξουγίανση των πολιτικών κομμάτων.
- β) Τα αποτελέσματα των προσπαθειών του.

31.

ΠΗΓΗ

Επανελημμένες προσπάθειες εκρίζωσης της «συναλλαγής» και των σχέσεων πελατείας από τα πολιτικά ήθη από τον Χ. Τρικούπη

Τη σχετική ανεξαρτητοποίηση του βουλευτή από τα προσωποποιημένα του ερείσματα αποσκοπούν οι επαγγελομένες μεταρρυθμίσεις του εκλογικού συστήματος. Δύο είναι οι σημαντικότερες Τρικούπικές τροποποιήσεις, που ψηφίστηκαν το 1886. Από τη μια μεριά η υποκατάσταση της νομαρχιακής στην επαρχιακή βάση, που τετραπλασίαζε ή πενταπλασίαζε τις εκλογικές περιφέρειες. Η λογική της διεύρυνσης είναι φανερή: ελπίζονταν ότι η αύξηση του αριθμού των ψηφοφόρων θα καθιστούσε πολύ λιγώτερο εγχειρηματικές στην εκλογή των βουλευτών τις οποιεσδήποτε πιέσεις, δωροδοκίες, εξαγορές ή προσωπικές απειλές, με μακροπρόθεσμο αποτέλεσμα την αποδυνάμωση της τυραννίας του τοπικού κομματάρχη και των υπαλλήλων που λειτουργούσαν σαν όργανά του, και την απαρχή μιας εκλογικής πρακτικής βασισμένης σε γενικώτερα ιδεολογικά κριτήρια.

Τον ίδιο ακριβώς σκοπό εξυπηρετούσε η μείωση του αριθμού των βουλευτών από 245 στο ελάχιστο συνταγματικό όριο των 150. Αλλά οι μεταρρυθμίσεις αυτές ανετράπησαν, μόλις ο Δεληγιάννης επανήλθε στην εξουσία. ...

Στο πλαίσιο αυτό πρέπει να εντάσσεται και το ευρύτερης σημασίας σχέδιο εκλογικής μεταρρύθμισης του Τρικούπη, που μνημονεύει ο Γ. Ασπρέας: (26) το σχέδιο του να ανατρέψει την καθολική ψηφοφορία θέτοντας σαν προϋπόθεση την ακίνητη ιδιοκτησία ή ένα στοιχειώδες μορφωτικό επίπεδο για την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος. Μια τέτοια μεταρρύθμιση δεν αντιτίθετο ρητά στο Σύνταγμα του 1864 και συζητούνταν σοβαρά από τους συνταγματολόγους της εποχής, όπως π.χ., από το Ν. Σαρίπολο. Αν και η ψήφιση μιας τέτοιας θεμελιακής τροποποίησης του πολιτεύματος ήταν ίσως πολιτικά αδύνατη, λόγω της τεράστιας συμβολικής σημασίας της καθολικής ψηφοφορίας το γεγονός ότι ο Τρικούπης ανέθεσε στο συνεργάτη του Βουλπιώτη την εκπόνηση ενός συγκεκριμένου σχεδίου, μαρτυρεί για τις συνολικές πολιτειακές αντιλήψεις του πρωθυπουργού. Η καθολική ψηφοφορία δεν εμφανίζονταν μόνο σαν εμπόδιο για την προώθηση των αντιδημοτικών μέτρων ριζικής μεταρρύθμισης που επαγγέλονταν ο Τρικούπης. Ήταν, επίσης παράγοντας που ενίσχυε τη συναλλαγή και τις σχέσεις εκλογικής πελατείας. Είναι φανερό ότι οι τρέχουσες αντιλήψεις περί «ανωριμότητας» του λαού στην άσκηση των πολιτικών του δικαιωμάτων βρίσκουν τη ρίζα τους στους ζηλωτές του περιορισμού του εκλογικού δικαιώματος. Η τεκμαιρόμενη πρόθεση του Τρικούπη να περιστείλει το εκλογικό σώμα δείχνει περισσότερο ίσως από

οποιοδήποτε άλλο μέτρο, την άμεση συνάρτηση των μεταρρυθμιστικών οραμάτων από τους κοινούς τόπους του δυτικοευρωπαϊκού συντηρητικού φιλελευθερισμού ...

Δύο ήταν οι βασικοί σκοποί που επιδιώκονταν: η αποκατάσταση μιας στοιχειώδους ανεξαρτησίας των δημοσίων υπαλλήλων, προϋπόθεση της σύννομης άσκησης των αρμοδιοτήτων τους και η καταπολέμηση των έκνομων πιέσεων που εκφύλιζαν την κρατική δραστηριότητα.

Ο βολонταριστικός νομικισμός που χαρακτηρίζει τον Τρικούπη ήταν καταδικασμένος σε αποτυχία. Όταν λέγει ο ίδιος ότι η «συναλλαγή» είναι παράσιτον του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και το παράσιτον τούτο δια νομοθετικών μέτρων θα προσπαθήσωμεν να εκριζώσωμεν», εκφράζει απλώς την αισιόδοξη (και ανεδαφική) αντίληψη του θετικιστή αστού νομικού που δεν υποψιάζεται ότι η αντίσταση της οικονομικής και ιδεολογικής βάσης μπορεί να αλλοιώσει ανεπίτρεπτα οποιοδήποτε νομικό πλαίσιο. Έτσι η αποτυχία των τρικουπικών σχεδίων δεν οφείλεται κατά κύριο λόγο στο γεγονός ότι οι περισσότερες θεσμικές του μεταρρυθμίσεις καταργήθηκαν στη συνέχεια από το Δεληγιάννη, αλλά στην ίδια την υπολειπτικότητα της «κοινωνίας πολιτών». Διότι ακόμα και τα μέτρα που διατηρήθηκαν εκφυλίστηκαν αμέσως από τους πανίσχυρους πλοκάμους των πελατειακών πλεγμάτων. ...

Έτσι αν οι τρικουπικές επαγγελίες συνέβαλαν αποφασιστικά στο να τεθεί το ιδεολογικό και πολιτικό πρόβλημα του πολιτικού και δημοσιοϋπαλληλικού «ήθους» σε πανελλήνια κλίμακα, οι πραγματικές πολιτικές πρακτικές ελάχιστα επηρεάστηκαν. Για να συντηρήσει το κόμμα του, που δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι είχε συμπληχθεί, σε μεγάλο βαθμό, από τα υπολείμματα παλαιότερων πολιτικών φατριών και μάλιστα του Βούλγαρη του κατ' εξοχήν εκπροσώπου της κοινοβουλευτικής φαυλοκρατίας, και για να εξασφαλίσει την επανεκλογή του ο μεταρρυθμιστής πρωθυπουργός εξωθήθηκε στο να ανεχθεί την επιβίωση των πλεγμάτων που ήθελε να καταστρέψει. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πλειοψηφία των Τρικουπικών βουλευτών ποτέ δεν ευαισθητοποιήθηκε από τα σφαιρικά μεταρρυθμιστικά οράματα του αρχηγού τους. Μοιραίο ήταν ίσως ότι και ο ίδιος ο Τρικούπης κατάλαβε βαθμιαία ότι η θεσμολογικές μεταρρυθμίσεις που προωθούσε ήταν καταδικασμένες στο μέτρο που δεν μετασχηματίζονταν οι κυρίαρχες μορφές συγκρότησης της άρχουσας τάξης. ...

Στα τελευταία χρόνια της πολιτείας του η πολιτική πρακτική του Τρικούπη δε θα διαφέρει πια κατά τίποτα από την πρακτική των αντιπάλων του. Η περιθωριακότητα της «κοινωνίας πολιτών» και η εμπεδωμένη δύναμη της «κρατικής αστικής τάξεως» κατέστησαν το σφαιρικό σχέδιο του Τρικούπη θνησιγενές. Όπως είχε γράψει πολλά χρόνια πριν ο Thouvenel, «μια διοίκηση κανονική, χρηστή και συνετή δεν μπορεί να γίνει από μόνη της. Θα προέλθει από την ίδια τη χώρα, όταν αυτή θα περιλάβει πλήθος από ισχυρά συμφέροντα που θα καταστήσουν γενικά καταληπτή την ανάγκη προστασίας των κανόνων».

Κ. Τσουκαλά, Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας, σσ. 106-111

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου και του παραθέματος:

- α) Αφού παρουσιάσετε τα στοιχεία εκείνα που συνιστούν την «παντοδυναμία» των βουλευτών, να αξιολογήσετε τη σημασία των μέτρων που έλαβε ο Χ. Τρικούπης για τον περιορισμό της.
- β) Να αναλύσετε την άποψη του συγγραφέα του παραθέματος ότι «τα μέτρα του Τρικούπη απέτυχαν λόγω της αδράνειας της κοινωνίας των πολιτών» και να εκθέσετε τις σκέψεις σας.

32.

ΠΗΓΗ 1

Στο πλαίσιο των γενικών πολιτειακών συντεταγμένων που συγκροτούσαν την οργάνωση της πολιτείας, τις οποίες προσπάθησε να αναδιοργανώσει ο Τρικούπης πρέπει να ερμηνευθούν οι προσπάθειες του Χ. Τρικούπης για την αναδιάρθρωση της κρατικής μηχανής και για τη δημιουργία ενός σύγχρονου δημοσιοϋπαλληλικού σώματος που να λειτουργεί άρτια. Πραγματικά, σε όλο το διάστημα του 19ου αιώνα η κρατική μηχανή, υπερτροφικά στελεχωμένη, δεν μπορούσε να είναι μηχανισμός ασκήσεως κρατικής πολιτικής. Οι δημόσιοι υπάλληλοι, σε όλα τα επίπεδα, εξαρτιόταν άμεσα από την πολιτική εξουσία, όντας ταυτόχρονα και οι αναγκαίοι παράγοντες των πολιτικών κυκλωμάτων και φατριών: η έλλειψη μονιμότητας και η συνακόλουθη επαγγελματική και οικονομική τους ανασφάλεια τους καθιστούσε όργανα των πολιτικών τους προστατών. Έτσι, οι κρατικές αρμοδιότητες που ασκούσαν, και που μόνο τυπικά οροθετούνταν από τη σύννομη λειτουργικότητά τους, χρησιμοποιούνταν κατά κύριο λόγο για την προώθηση των πολιτικών και κυρίως των εκλογικών συμφερόντων των προστατών τους, εμπεδώνοντας τις συγκροτημένες πολιτικο-κομματικές φατρίες.

Έτσι ένα από τα πρώτιστα μελήματα του Χαρ. Τρικούπης ήταν η σχετική τουλάχιστον αποσύνδεση του δημοσίου υπαλλήλου από τους πολιτικούς του προστάτες, με σκοπό την αποδιάρθρωση των μόνιμων φατριών που δομούσαν ανάμεσα στους φορείς του κρατικού μηχανισμού και στους βουλευτές, με άλλα λόγια το σπάσιμο του πλέγματος «πατρώνων – πελατών». Και για να επιτευχθεί αυτό έπρεπε να κτυπηθεί η βουλευτοκρατία στο πιο καίριο σημείο της, να σπάσει το λειτουργικό πλέγμα που ένωνε τους βουλευτές με τους εν ενεργεία ή επίδοξους πελάτες τους. Το πλέγμα αυτό έπρεπε να κτυπηθεί και από τις δύο πλευρές, να σπάσουν και οι δύο συνιστώσες του. Δηλαδή, από τη μια να μειωθεί η εξάρτηση του βουλευτή από τον ψηφοφόρο, εξάρτηση που οδηγούσε στη μόνιμη εκ των άνω δόμηση των κομματικών πλεγμάτων που επανδρώνονταν με τους υπαλλήλους, και από την άλλη να σπάσει η εξάρτηση του υπαλλήλου από το βουλευτή, εξάρτηση που εξανάγκαζε τους υπαλλήλους να συρρέουν στα κομματικά πλέγματα για να επιβιώσουν.

Στο πλαίσιο του πολυπλοκώμου μηχανισμού, οι δημόσιοι υπάλληλοι εκβιάζονταν να εκβιάζουν, πιέζονταν να πιέζουν, εξαναγκάζονταν να

εξαναγκάζουν. Ολόκληρο το πελατειακό σύστημα στηριζόταν στην πλήρη αδυναμία των φορέων του κρατικού μηχανισμού να αντιπάζει την παραμικρή αντίσταση στις επιταγές των προστατών και πατρώνων του.

Η έλλειψη μονιμότητας των υπαλλήλων –με την εξαίρεση των δικαστών και των στρατιωτικών- δεν είναι παρά το θεσμολογικό πλαίσιο της ολοκληρωματικής εξαρτήσεως όλων των δημόσιων φορέων από την κυβέρνηση και τους βουλευτές που διαμοιράζονταν την εξουσία. Οποιοσδήποτε δημόσιος υπάλληλος ήταν δυνατό να απολυθεί οποτεδήποτε χωρίς καμιά δικαιολογία, με απλή απόφαση του υπουργού, πράγμα που ισοδυναμούσε με καταδίκη σε σίγουρη ανεργία δεδομένης της ανυπαρξίας άλλων συγκροτημένων εργοδοτικών μηχανισμών. Παράλληλα, οι μεταθέσεις ήταν καθημερινές, κυρίως προκειμένου για τους στρατιωτικούς και τους δικαστικούς που ήταν οι μόνοι που δεν μπορούσαν να απολυθούν. Και όπως τα έξοδα δεν πληρώνονταν προκαταβολικά, οι μετατιθέμενοι υπάλληλοι εξαναγκάζονταν να προσφύγουν στους τοκογλύφους υποθηκεύοντας τους μέλλοντες μισθούς τους.

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΔ', σσ. 42-46

ΠΗΓΗ 2

Η μονιμότητα των υπαλλήλων δε θεσπίστηκε παρά το 1911, έτσι ώστε όλοι εκείνοι που επάνδρωναν το μηχανισμό να μην είναι εκτεθειμένοι στον κίνδυνο όχι μόνο αδικαιολόγητης μετάθεσης αλλά και της οριστικής απόλυσης. Έρμαιοι της οποιαδήποτε βουλευτικής δυσαρέσκειας, οι μισθωτοί υπάλληλοι εκβιάζονταν επί πλέον από τους ταμίες που, συχνά σε συνεννόηση με τους ληστές που «κατακρατούσαν» τις χρηματοαποστολές, προφασίζονταν έλλειψη ρευστού και αρνούσαν να τους καταβάλουν τους μισθούς, αναγκάζοντάς τους έτσι να δανειστούν με ψηλούς τόκους από τους οργανωμένους τοκογλύφους, και να υποθηκεύσουν τους μελλοντικούς τους μισθούς, που υπόκεινταν σε κατάσχεση για οποιοδήποτε χρέος. Έτσι το σύνολο των εκπροσώπων της εξουσίας, συμπεριλαμβανομένων και των δικαστών και χωροφυλάκων εκβιάζονταν μόνιμα να εξυπηρετούν τα συμφέροντα των κατά τόπους βουλευτών. Η παράταξη των πολιτικών αντιπάλων συμπληρώνονταν από την αδιάκοπη επέκταση του «κύκλου των ημετέρων» που αντλούσαν από το κρατικό «κοχλιάριον» που όπως σημείωνε ο Εμμανουήλ Ροΐδης -που η κοινωνιολογική του οξυδέρκεια δεν έχει τονισθεί αρκετά- εμφανίζονταν σαν ανεξάντλητο ...

Κ. Τσουκαλά, Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας, σσ. 99-100

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του σχολικού σας βιβλίου και το περιεχόμενο των παραθεμάτων:

- α) Να αιτιολογήσετε τη συνέργεια ενός μεγάλου μέρους δημοσιοϋπαλλήλων στη συνέχιση της φαυλοκρατίας κατά τον 19ο αιώνα.
- β) Να αποτιμήσετε τη συμβολή των μέτρων Χ. Τρικούπη και του Ε. Βενιζέλου, στο «σπάσιμο» των πελατειακών σχέσεων.

33.

ΠΗΓΗ 1

Οι εκλογές του Δεκεμβρίου 1881

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Αρτας και η άμεση ανάγκη νομικής ρυθμίσεως του καθεστώτος των νέων επαρχιών, που έπρεπε να εκπροσωπηθούν στο κοινοβούλιο, οδήγησαν στη διάλυση της βουλής και στην προκήρυξη νέων εκλογών, που διεξήχθησαν από τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο στις 20 Δεκεμβρίου 1881. Κύριος αντίπαλός του ήταν ο Χαρίλαος Τρικούπης γύρω από τον οποίο είχε συσπειρωθεί το μεγαλύτερο μέρος της αντιπολιτεύσεως καθώς, μετά το θάνατο του Βούλγαρη και του Κανάρη το 1877, του Επαμεινώνδα Δεληγεώργη το 1879 και του Θρασύβουλου Ζαίμη το 1880, είχε απορφανισθεί από τους σημαντικότερους παλιούς ηγέτες της.

Έχοντας σχηματίσει συγκροτημένη πολιτική ομάδα από το 1873 (το λεγόμενο «Πέμπτο» κόμμα ή νεωτεριστικό κόμμα), ο Τρικούπης εμφανίσθηκε σαν αυτοδύναμος πολιτικός αρχηγός μόνο μετά τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 1875, κατά τις οποίες συγκέντρωσε γύρω του πάνω από 30 βουλευτές. Η σύντομη πρωθυπουργία του του 1880 είχε ενισχύσει τη θέση του και ο θάνατος των αντιπάλων του του άφηνε πια το πεδίο ελεύθερο. Μέσα σε τρία χρόνια το «Πέμπτο» κόμμα έγινε αυτόματα το «Δεύτερο», κληρονομώντας αρκετούς ζαϊμικούς, δεληγεωργικούς αλλά και βουλγαρικούς πολιτευτές και κομματάρχες.

I.E.E., τόμ. ΙΔ', σ. 14

ΠΗΓΗ 2

Από το τέλος της ανοίξεως του 1882 ο Τρικούπης είχε επιβάλει την αδιαμφισβήτητη πρωτοκαθεδρία του. Χρειάστηκε αρκετός καιρός για να επανασυμπυχθεί η αντιπολίτευση γύρω από το διάδοχο του Κουμουνδούρου, το Θ. Δηλιγιάννη.

Απερίσπαστος πια από οποιοδήποτε κίνδυνο ανατροπής του, ο Τρικούπης προχώρησε ακάθεκτος για να θέσει σε εφαρμογή τα μεταρρυθμιστικά του σχέδια. Είναι η πρώτη φορά στη νεώτερη ελληνική ιστορία που ένας κοινοβουλευτικός πρωθυπουργός, έχοντας ταυτόχρονα την κοινοβουλευτική πλειοψηφία και διατηρώντας τα νώτα του καλυμμένα στο μέτρο που δε φοβόταν βασιλικές παρεμβολές, μπορεί να εφαρμόσει ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα. Ως τότε, η μακρότερη κοινοβουλευτική πρωθυπουργία ήταν η πολιτεία του Δεληγεώργη το 1872-1874, που μόλις ξεπέρασε τον ενάμιση χρόνο. Ο Τρικούπης θα ξεπεράσει τα 3 χρόνια εγκαινιάζοντας μια νέα περίοδο στην ελληνική κοινοβουλευτική ιστορία.

I.E.E., τόμ. ΙΔ', σ. 16

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω πηγές να επισημάνετε τους παράγοντες που επέτρεψαν στον Τρικούπη να προχωρήσει στο μεταρρυθμιστικό του έργο από την άνοιξη του 1882 (μετά τις εκλογές του Δεκεμβρίου 1881).

ΠΗΓΗ

Ο Δηλιγιαννισμός

Από την άλλη πλευρά, ο δηλιγιαννισμός, ή μάλλον ο αντι-τρικουπισμός, αποτελούσε ένα κίνημα όχι λιγότερο νέο από το προηγούμενο. Προερχόταν ασφαλώς από την παράδοση του Ι. Κωλέττη και του Αλ. Κουμουνδούρου. Στις γραμμές του βρίσκουμε τους οπαδούς των παλιών κομμάτων με το γαλλικό και ρωσικό προσανατολισμό. Φαίνεται ότι το κοινό στοιχείο και των δυο αυτών τάσεων ήταν ο αντι-αγγλισμός, ο οποίος τις οδήγησε ως τη συγχώνευση σε ένα ενιαίο κόμμα. Ο αντι-αγγλισμός του κόμματος αυτού έγινε ακόμα πιο έκδηλος όταν αργότερα άρχισε να εγκαταλείπει και τη Ρωσία και τη Γαλλία, προκειμένου να βρεθεί στην ίδια πλευρά με το ανερχόμενο στρατόπεδο της κεντρικής Ευρώπης και ειδικότερα με τη Γερμανία.

Στο αντι-τρικουπικό στρατόπεδο συσπειρώθηκαν τα στοιχεία του εγχώριου (μικρο) αστισμού. Ολόκληρο το απρόσωπο πλέγμα σχέσεων γύρω από το κράτος και την πολιτική εξουσία προσπάθησε να αποτρέψει τον επιδιωκόμενο (από τον Τρικούπη) έλεγχο του μεγάλου ιδιωτικού κεφαλαίου. Οι αντιτρικουπικοί δεν ήταν εναντίον του κεφαλαίου, αλλά ήθελαν να το θέσουν υπό τον έλεγχο της κρατικής μηχανής. Στιγμάτιζαν με υστερικό πάθος την κερδοσκοπία, το χρηματιστήριο, το χρηματικό κεφάλαιο, το χρηματικό πλούτο, την τοκογλυφία, την τραπεζική παντοδυναμία. Κήρυσσαν τον πόλεμο στους ξένους, στην Ευρώπη, στους πλούσιους Έλληνες της διασποράς. Παρόλα αυτά, ήταν υπέρ των παραγωγικών επενδύσεων, μέσα από έναν κατάλληλο κυβερνητικό προσανατολισμό. Ακόμα και παλιές οικογένειες κοτζαμπάσηδων και «τζακιών» που ξέπεσαν, έρχονταν να συμπαραταχθούν στα πλαίσια της αντι-τρικουπικής παρατάξεως. Παρά την παραδοσιακή μορφή πολλών από αυτούς που μετείχαν στη δηλιγιαννική παράταξη, ωστόσο έχουμε να κάνουμε με ένα φαινόμενο εξίσου νέο με τον τρικουπισμό. Το φαινόμενο αυτό είναι νέο όχι με βάση την προέλευση των στρωμάτων που το συγκροτούσαν, αλλά με βάση τις επιδιώξεις τους. Δεν είναι τυχαίο ότι οι επιδιώξεις αυτές, ξεκινώντας από ένα δημαγωγικό αντι-τρικουπισμό, κατέληξαν να αναφέρονται όλο και περισσότερο στο γερμανικό αναπτυξιακό υπόδειγμα. Στο φιλελευθερισμό του αγγλικού κόμματος του Τρικούπη, αντέτασαν εθνικιστικά πρότυπα εμπνευσμένα από τον Κρόμγουελ, τον Καποδίστρια, το Βίσμαρκ. Έτσι, ο δηλιγιαννισμός, στην προσπάθειά του να εμποδίσει το τρικουπικό έργο, κατέληξε να διαμορφώσει στην πράξη ένα πρόγραμμα με αναφορές όχι στο παρελθόν, αλλά στο παρόν και στο μέλλον. Το πρόγραμμα αυτό αντιτιθέταν στο τρικουπικό, αλλά αυτό δε σημαίνει και ότι επιδίωκε το γύρισμα της ιστορίας προς τα πίσω. Αντίθετα, επιδίωκε έναν ορισμένο κοινωνικό εκσυγχρονισμό με άξονα της όλης προσπάθειας το κράτος. Ενώ ο Τρικούπης προσέβλεπε στην αγγλική κοινωνία και γι' αυτό επιδίωκε να ενισχύσει την οικονομία και να αποδυναμώσει την πολιτική εξουσία, ο Δηλιγιάννης επιδίωκε ακριβώς το αντίθετο: ισχυρή πολιτική εξουσία που να ελέγχει και την οικονομία. Ο Θ. Δηλιγιάννης ξιφουλκούσε κατά της πλουτοκρατίας, κατά του χρηματικού και

χρηματιστικού κεφαλαίου, υποσχόταν ένα συνδυασμό της οικονομικής προόδου με την κοινωνική δικαιοσύνη και κυρίως επιζητούσε να ενισχύσει τη δύναμη του κράτους. Είχε ως κανόνα της διεθνούς πολιτικής του την υποστήριξη της Γαλλίας, όμως ερωτοτροπούσε ακόμα και με τη Ρωσία και θαύμαζε βαθύτατα τη Γερμανία. Έτσι, κατόρθωσε να συσπειρώσει γύρω του ολόκληρη την αντιτρικουπική πανσπερμία.

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΔ', σσ. 23-24

Αφού μελετήσετε το παραπάνω κείμενο και με βάση τις γνώσεις σας από το σχολικό βιβλίο να προσδιορίσετε τις επιδιώξεις του δηλιγιαννικού κόμματος και να αιτιολογήσετε την άποψη ότι ήταν ένα φαινόμενο εξίσου νέο με τον τρικουπισμό.

35.

ΠΗΓΗ 1

Μπορούμε να πούμε ότι στη δεκαετία 1880 εκδηλώθηκαν οι πρώτες σοβαρές προσπάθειες για τον αποχωρισμό και τη συγκρότηση μιας ιδιωτικής κοινωνίας έξω από το κράτος. Το ακαθόριστο κοινωνικό συνοθύλευμα (δηλαδή ο νεοελληνικός «κοινωνικός ολοκληρωτισμός») που είχε σχηματισθεί γύρω από το κράτος έπρεπε από τη στιγμή αυτή να συμμορφωθεί με το ευρωπαϊκό υπόδειγμα του χωρισμού της κοινωνίας από το κράτος. Αυτό επιδιωκόταν σε δύο κατευθύνσεις: α) ανάδειξη του πεδίου των ιδιωτικών σχέσεων ως του κατεξοχίην επιχειρηματικού και διαφοροποιητικού κοινωνικού χώρου, β) βαθμιαία αποδυνάμωση του κράτους και υπαγωγή του στις ανάγκες της κοινωνίας των πολιτών.

Ο τρικουπισμός αυτό το διπλό στόχο επιδίωξε. Κεντρική ιδέα του Τρικούπη ήταν η λεγόμενη «διάκριση των εξουσιών», δηλαδή η αποσυμφόρηση της εξουσίας από το χώρο της πολιτικής και του κράτους. Επιδίωκε την αποδυνάμωση του πολιτικού ελέγχου, με μετάθεση ενός μέρους της εξουσίας προς τον αναπτυσσόμενο χώρο της ιδιωτικής οικονομίας. Όμως οι αδυναμίες και τα όρια αυτής της πολιτικής είναι ασαφείς. Ο Τρικούπης επιδίωξε την ανεξαρτητοποίηση της κρατικής μηχανής, δηλαδή τον αποχωρισμό της από την ιδιωτική κοινωνία και τη σχετική αποδυνάμωσή της. Όμως πως ήταν δυνατό να φθάσει στο αποτέλεσμα αυτό, όταν από μίαν άλλη πλευρά ήταν υποχρεωμένος να το επιδιώκει διαμέσου ενός εντεινόμενου κρατικού παρεμβατισμού; Η εισροή των κεφαλαίων έφερνε ορισμένα αποτελέσματα στο ζήτημα της εγχώριας αστικοποίησης, όμως τα αποτελέσματα αυτά δεν ήταν δυνατό να ολοκληρωθούν χωρίς την κρατική συμπαράσταση και πρωτοβουλία. Έτσι, η ελληνική επιχειρηματική τάξη μετά το 1880 βρέθηκε σε μια περίεργη αντίφαση: επιδίωκε δια του κράτους να ξεφύγει από τον κρατικό εναγκαλισμό. Υπό τους όρους αυτούς, κάθε ανάπτυξη της κοινωνίας συνεπέφερε αναπόφευκτα και μια νέα ανάπτυξη του ρόλου του κράτους.

Έτσι, η διαδικασία του εγχειρήματος ήταν ταυτόχρονα και η διαδικασία της αποτυχίας του. Ο τρικουπισμός στοιχημάτισε υπέρ του εγχειρήματος, επιδιώκοντας τον εξευρωπαϊσμό. Ο δηλιγιαννισμός, υποστηρίζοντας τον ιδιότυπο «κοινωνικό ολοκληρωτισμό», στοιχημάτισε εναντίον του εγχειρήματος.

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΔ', σ. 63

ΠΗΓΗ 2

ΕΙΚΟΝΑ

Βλ. σ. 84 του σχολικού εγχειριδίου, η οποία συνοδεύεται από το σχόλιο:

ΟΙ ΑΙΤΙΟΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΜΑΣ

Οι εξωτερικές και οικονομικές περιπέτειες, που προκλήθηκαν από την εναλλαγή στην εξουσία των δύο κομμάτων, τρικουπικού και δηλιγιαννικού, οδήγησαν τμήμα της κοινής γνώμης σε απογοήτευση προς την κυβερνητική πολιτική και των δύο. Απεικονίζεται η Ελλάδα, προσωποποιημένη σε γελοιογραφία που δημοσιεύτηκε στο «Νέο Αριστοφάνη». Επιπλήττει τους αρχηγούς και των δύο κομμάτων για την πολιτική τους (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του σχολικού σας εγχειριδίου και το περιεχόμενο της πηγής και της γελοιογραφίας:

- α) Να παρουσιάσετε τις πολιτικές απόψεις που στοιχειοθετούν τον τρικουπισμό και δηλιγιαννισμό αντίστοιχα.
- β) Να αναλύσετε την πολιτική του Χ. Τρικούπη και του Θ. Δηλιγιάννη σε σχέση με τα αστικοποιημένα και λαϊκά στρώματα.

36.

ΠΗΓΗ

Το δημοσιονομικό πρόγραμμα του Δηλιγιάννη με βάση τον λόγο της 14^{ης} Μαρτίου μπορεί να συνοψισθεί σε δύο βασικές κατευθυντήριες ιδέες: Η πρώτη είναι και αυτή παραδοσιακή και επαναλαμβάνεται σε όλα τα προεκλογικά και μετεκλογικά προγράμματα του δηλιγιαννισμού της εικοσαετίας 1885-1905: οικονομία στις δημόσιες δαπάνες, που θα προκαλέσει ελάττωση της φορολογικής επιβαρύνσεως και θα αποτελέσει κίνητρο για τη σταδιακή, φυσική, αύξηση της εγχώριας παραγωγής από όλους τους παράγοντες του ενεργού οικονομικού πληθυσμού. Η δεύτερη, ή έννοια της εθνικής εργασίας, που αναπτύσσει τις δυνατότητες της κάτω από τη σκέπη της κρατικής πολιτικής λιτότητας και στον τομέα των κρατικών δαπανών, αλλά και στο φορολογικό τομέα, σε τρόπο ώστε το κοινωνικό σώμα, χωρίς ταξικές διακρίσεις, να βρίσκεται σε στενή συνεργασία με το κράτος, είναι μια καινούργια ιδέα δανεισμένη από τα διδάγματα του από καθέδρας σοσιαλισμού και τη θεωρία της «κοινωνικής αλληλεγγύης» του L. Duguit και αποτελεί μια προσπάθεια προσαρμογής του ελληνικού λαϊκιστικού συντηρητισμού προς την ιδέα του «κράτους-πρόνοια», σε αντίθεση με τις κλασικές φιλελεύθερες θεωρίες

για το σκοπό της υπάρξεως του κράτους. Έτσι ο δηλιγιαννισμός έμπαινε στον 20ο αιώνα με ταχύτερα βήματα από τους αντιπάλους του, χωρίς να δείχνει καμιά ιδεολογική ασυνέπεια προς τις παραδοσιακές του καταβολές, που ξεκινούν από τον Καποδίστρια, για να κληροδοτηθούν από τον Κουμουνδούρο στο Δηλιγιάννη. Ανάλογα φαινόμενα παρατήρήθηκαν και σε άλλες χώρες της Ευρώπης πολύ πιο ανεπτυγμένες οικονομικά και κοινωνικά από την Ελλάδα. Συγκεκριμένα, όπως η μετέπειτα εξέλιξη απέδειξε, τα προκαπιταλιστικά και πατερναλιστικά πολιτικά σχήματα, όπως το συντηρητικό κόμμα της Αγγλίας ή το καθολικό του Βελγίου, εφόσον λόγω ειδικών περιστάσεων μπόρεσαν να επιζήσουν, ήταν πιο προσαρμόσιμα στις απαιτήσεις του 20^{ου} αιώνα από τα κλασικά φιλελεύθερα κόμματα. Σ' αυτή τη φάση προσαρμογής βρέθηκε το δηλιγιαννικό κόμμα λίγους μήνες πριν από τη δολοφονία του αρχηγού του. Η κύρια κατηγορία που προσάπτεται στο δηλιγιαννισμό είναι ο δημαγωγικός του χαρακτήρας ...

Οι εξωτερικές περιπλοκές, φυσική συνέπεια της περιστασιακής ανεπιτυχούς εφαρμογής του μεγαλοϊδεατισμού του, διαφωνίες με το στέμμα και στο τέλος το σπιλέτο του δολοφόνου, τον ανέτρεπαν λίγο καιρό μετά από εντυπωσιακές εκλογικές του νίκες. Έτσι ο Δηλιγιάννης έμεινε στην ιστορία σαν ο άνθρωπος των λόγων και όχι των πράξεων. Αλλά η αλήθεια είναι ότι δεν του επέτρεψαν οι συνθήκες αλλά ούτε του δόθηκε ο απαραίτητος χρόνος για να δράσει εποικοδομητικά.

Η δράση του κυρίου αντιπάλου του Χαρ. Τρικούπη και δευτερευόντως του διαδόχου του Θεοτόκη προσέκρουσε, ξεκινώντας από διαφορετική θεώρηση της πραγματικότητας, στις ίδιες δομικές δυσχέρειες. Προσπάθησε, ο πρώτος, να πετύχει την οικονομική «απογείωση» και ο δεύτερος τη μεταπτωχευτική ανασυγκρότηση μιας κοινωνίας που βρισκόταν κατά μέγα μέρος στο προκαπιταλιστικό στάδιο ανάπτυξεως και δεν μπορούσε να χρηματοδοτήσει από μόνη τις προσπάθειές της. Το τρικουπικό πείραμα είχε περισσότερο χρόνο στη διάθεσή τους από το δηλιγιαννικό πρόγραμμα για να επιχειρηθεί. Άφησε αναμφισβήτητα πίσω του σημαντικά έργα υποδομής, αλλά και κληροδότησε στην ελληνική οικονομία το βάρος μιας πτωχεύσεως και δημιούργησε με τη σπασμωδική εκβιομηχάνιση και την τσιφλικοποίηση της Θεσσαλίας νέες δυσσαρεστημένες και ανικανοποίητες κοινωνικές τάξεις. Τελικά το όλο οικοδόμημα του ελληνικού «παλαιοκομματισμού» κατέρρευσε κάτω από το βάρος των προβλημάτων που δημιούργησε η έλλειψη ρεαλιστικής αντιμετώπισεως της πραγματικότητας, και από τις δύο πλευρές. Ο Δηλιγιάννης και οι αντίπαλοι του υπήρξαν παραπληρωματικά φαινόμενα και μόνο μια καλά ισοζυγισμένη σύνθεση των θετικών σημείων των προγραμμάτων τους μπορούσε πια να δώσει λύσεις. Τη σύνθεση αυτή την πρόσφερε μόνο ο Ελ. Βενιζέλος.

Ο Δηλιγιάννης θεωρούσε τη λαϊκή κυριαρχία σαν μόνη νόμιμη πηγή εξουσίας. Το κοινοβούλιο ήταν μέσο ασκήσεώς της και όχι αυτόνομη από το λαό βάση της νομιμότητας και ο Δηλιγιάννης βρισκόταν έτσι πολύ πιο κοντά στις συνταγματικές θεωρίες του 20ου αιώνα από τους αντιπάλους του. Ήταν υπέρ

της άμεσης δημοψηφισματικής δημοκρατίας και της κομματικής πειθαρχίας των κοινοβουλευτικών ομάδων, σε αντίθεση με τον τρικουπικό άκρατο κοινοβουλευτισμό. Ο Τρικούπης ήταν ο εισηγητής της «δεδηλωμένης», αλλά αυτή η αρχή δεν απέκλεισε ότι για το σχηματισμό της δεδηλωμένης πλειοψηφίας στη βουλή μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν συναλλαγές, αποστασίες ή ηθικές πιέσεις του ανώτατου άρχοντα ... Συμπερασματικά μπορούμε να καταλήξουμε στη διαπίστωση ότι αν ο Τρικούπης είναι ο εισηγητής του κοινοβουλευτισμού και ο υπέρμαχος του φιλελευθερισμού στην Ελλάδα, ο Δηλιγιάννης και ο Κουμουνδούρος είναι αναμφισβήτητα οι δύο μεγαλύτεροι Έλληνες δημοκρατικοί πολιτικοί του 19ου αιώνα ...

Τα σχετικά αποσπάσματα του λόγου του θρόνου που εκφωνήθηκε στις 14 Μαρτίου 1905 αξίζει να αναφερθούν, γιατί αποτελούν ένα είδος πολιτικής διαθήκης του Θ. Δηλιγιάννη ...

Η πρώτη εντύπωση που δημιουργείται στον αναγνώστη των αποσπασμάτων αυτών είναι ότι πρόκειται για εκδηλώσεις μιας γεμάτης από καλλιέργεια αλλά και αοριστολογία δημαγωγίας. Αυτή ήταν και η εντύπωση των περισσοτέρων συγχρόνων του Δηλιγιάννη πολιτικών αντιπάλων, στους οποίους ανήκε και η πλειοψηφία των παραδοσιακών ιστοριογράφων της περιόδου που την κληροδότησαν και στους νεώτερους, που συχνά ανήκαν στο εκ διαμέτρου αντίθετο ιδεολογικό στρατόπεδο, όπως ο Κορδάτος. Αντίθετα η ιστοριογραφία επιφύλαξε καλύτερη μεταχείριση στο Χαρ. Τρικούπη και στον επίγονό του Γ. Θεοτόκη. Μετά τη γενική απόρριψη της πριν από το 1909 περιόδου σαν «φαιλοκρατικής» και «κομματαρχικής», άρχισε μια διεργασία αποκατάστασης της μνήμης των δύο διαδοχικών αρχηγών του τρικουπικού κόμματος: ο πρώτος χαρακτηρίστηκε φορέας της αστικής αλλαγής, εισηγητής του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και εκτελεστής μακρόπνοου προγράμματος δημόσιων έργων υποδομής και ο δεύτερος σαν ένας ρεαλιστής μικρότερης ακτινοβολίας από τον Τρικούπη, συντηρητικός πολιτικός ευρωπαϊκού επιπέδου, εχθρός κάθε δημαγωγίας και αμετροέπειας, που στα πλαίσια του δυνατού εργάστηκε για την ανασυγκρότηση της χώρας μετά από την περιπέτεια του 1897, αλλά τελικά ήταν κατώτερος των απαιτήσεων της εποχής του. Και οι δύο υπήρξαν θύματα των δυσμενών περιστάσεων, στις οποίες σημαντικό ρόλο έπαιξε και η δηλιγιαννική δημαγωγία και οι εξωτερικές περιπέτειες που προκάλεσε. Η μονομερής αυτή αποκατάσταση, αν και ανταποκρίνεται σε γενικές γραμμές στην ιστορική αλήθεια, οφείλεται βασικά σε μια όχι τυχαία μεταγενέστερη εξέλιξη της κατανομής των πολιτικών δυνάμεων της χώρας: Μια απλή σύγκριση των τελευταίων βουλών του παλαιοκομματισμού (1899-1910) με τις βουλές της περιόδου 1912 με 1936, όταν ο νέος δικομματισμός, βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός, έχει παγιωθεί, αποδεικνύει ότι το θεοτοκικό κόμμα αποτελεί τη σπονδυλική στήλη του αντιβενιζελισμού, ενώ οι δηλιγιαννικοί έχουν κατά πλειοψηφία στεγαστεί μαζί με ένα μεγάλο αριθμό «νέων πολιτικών ανδρών» στο κόμμα των φιλελευθέρων. Οι πρώτοι αναμφισβήτητα ήθελαν να αποδείξουν ότι είναι φυσικοί και πνευματικοί κληρονόμοι μιας εξίσου σοβαρής ανορθωτικής προσπάθειας με αυτή που

επιχειρήθηκε με ουσιαστικότερα αποτελέσματα από τον Ελ. Βενιζέλο, ενώ οι δευτεροί ήθελαν να ξεχαστεί το παλαιοκομματικό παρελθόν τους. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί στη βάσιμη υποψία, ότι αν πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο Χ. Τρικούπης και ο Γ. Θεοτόκης αδικήθηκαν από τις ιστορικές συγκυρίες, όσο ζούσαν και κυβερνούσαν τη χώρα, ο Θ. Δηλιγιάννης αδικήθηκε από τις ίδιες αιτίες όχι μόνο όσο ζούσε αλλά και για πολλά χρόνια μετά το θάνατο του ...

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΔ', σσ. 180-182

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο της πηγής:

- α) Να παρουσιάσετε τα θετικά σημεία του προγράμματος και των πεποιθήσεων του Δηλιγιάννη.
- β) Να συσχετίσετε τον τρικουπισμό με τον δηλιγιαννισμό και να εκθέσετε τα συμπεράσματα σας.
- γ) Πολλές φορές η ιστοριογραφία αδικεί πολιτικές προσωπικότητες. Θεωρείτε πιθανό ο Δηλιγιάννης να υπήρξε «θύμα» ιστοριογραφικής προκατάληψης; Να εκθέσετε τις σκέψεις σας.

37.

ΠΗΓΗ

Ο πολιτικός αυτός αποδοκιμάζει τις κακές συνήθειες του παρελθόντος, κυρίως τις πολλές και ποικίλες κομματικές αυθαιρεσίες του Δημ. Βούλγαρη, έστω και αν είχε την ανοχή της Αυλής, την οποία επίσης ψέγει για την ανάμειξή της στα πολιτικά. Απέκρουε κάθε ευθυγράμμιση των Ελλήνων ψηφοφόρων με τα ατομικά τους συμφέροντα και είχε το θάρρος να λέγει σ' αυτούς, καθώς και στους ίδιους τους συνεργάτες του το ναι και το όχι. Ο Τρικούπης έδωσε πνοή στην εξέλιξη του τόπου με την οργάνωση των οικονομικών, των δημόσιων υπηρεσιών, με την ανάληψη δημοσίων έργων, με την κατασκευή δρόμων, λιμενικών έργων, σιδηροδρομικού δικτύου και με άλλα ακόμη έργα. Αντικατέστησε τη δεκάτη για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα με το φόρο των «αροτριώντων κτηνών». Ο τελευταίος όμως αυτός φόρος ζημίωσε το δημόσιο, γιατί μειώθηκαν οι εισπράξεις του, ενώ ωφέλησε τους νέους τσιφλικούχους της Θεσσαλίας, γιατί ήταν εύκολο σ' αυτούς να ρίχνουν το φόρο στους ώμους των καλλιεργητών, εφόσον συνδεόταν με τον αριθμό των ζώων και όχι με την ιδιόκτητη έκταση της γης.

Ο Τρικούπης απέβλεπε ακόμη, όπως και ο Καποδίστριας, στην ανακούφιση της τάξης των γεωργών, η οποία υπέφερε διπλά, από την τοκογλυφία και από τη ληστεία, πληγές που είχαν καταντήσει ενδημικές αρρώστιες της υπαίθρου. Οι τοκογλύφοι βρίσκονταν σε αγαθές σχέσεις με ταμίες του κράτους και με δικαστικούς ακόμη και κατέτρωγαν τις σάρκες του λαού, ενώ οι φυγόδικοι και οι ληστές συνεργαζόμενοι με τους πολιτευομένους και κομματάρχες δημιουργούσαν την αναρχία και εξέθεταν αδιάντροπα τη χώρα στα μάτια του πολιτισμένου κόσμου.

.....

Ως προς τη δημοσιονομική του πολιτική, ο Τρικούπης ευνόησε την ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής και τον επαναπατρισμό των πλούσιων ομογενών του εξωτερικού και των κεφαλαίων τους, γιατί πίστευε ότι με τον τρόπο αυτόν θα αναζωογονούσε και θα ανόρθωνε την οικονομία της χώρας, ενώ από το άλλο μέρος θα έδινε τις δυνατότητες για την πραγματοποίηση του εθνικού προγράμματος. Γι' αυτό και φάνηκε υποχωρητικός στο ζήτημα των εγγυήσεων και προνομίων που ζητούσαν οι κεφαλαιούχοι για την εξασφάλιση των τοποθετήσεών τους. Γι' αυτό και θεωρήθηκε ο άνθρωπος του μεγάλου κεφαλαίου ο πολιτικός αυτός, που είχε ζήσει πολλά χρόνια στο Λονδίνο και είχε γνωρίσει καλά τη δύναμη του χρήματος μέσα στην πυρετώδη κίνηση για ευκαιριακές επιχειρήσεις και υπερκέρδη στην κεφαλαιαγορά του City. Η εισβολή όμως αυτή των κεφαλαίων φοβίζει και προκαλεί τις αντιδράσεις των εντόπιων αστών και μικροαστών. Ο πυρετός των επενδύσεων και της κερδοσκοπίας ανεβαίνει ιδίως με την αγορά εκτάσεων των τουρκικών τσιφλικιών στη Θεσσαλία.

Απ. Βακαλόπουλου, ό.π., σσ 307-310

Αφού μελετήσετε το παραπάνω κείμενο και με βάση τις γνώσεις σας να αναφέρετε τα κοινωνικά στρώματα που ευνοήθηκαν περισσότερο και λιγότερο από την πολιτική του Χ. Τρικούπη και με ποιες ενέργειες.

38.

ΠΗΓΗ

Τόσο στην επανάσταση του έθνους όσο και στους εμφύλιους σπαραγμούς, μπόρεσαν να παίξουν καίριο ρόλο όχι μόνο οι ταξικές παρατάξεις, αλλά και μεμονωμένα άτομα, ομάδες, ή φατρίες, των οποίων ο λόγος ύπαρξης δεν ήταν οι ταξικές επιδιώξεις, αλλά η απόκτηση πολιτικής δύναμης. Και δεν είναι περίεργο που από τις ποικίλες αυτές πολιτικές δυνάμεις σχηματίσθηκε τελικά η ηγεσία της χώρας μετά την απελευθέρωση, και όχι αποκλειστικά από τους πραγματικούς νικητές του ταξικού πολέμου, τους γαιοκτήμονες.

Ο πόλεμος της ανεξαρτησίας γέννησε ένα αστικό Σύνταγμα. Αλλά το καθεστώς αυτό δεν ήταν γέννημα ενός αγώνα καθαρά ταξικού, δεν επιβλήθηκε από την επικράτηση των αστών σ' έναν αγώνα ενάντια στους γαιοκτήμονες, ή των ανωτέρων τάξεων σε μια διαμάχη τους με τις κατώτερες. Το αστικό καθεστώς ήταν ένα σημείο συμβιβασμού ανάμεσα στις κοινωνικές δυνάμεις, των οποίων οι αντιθετικές βλέψεις και ιδεολογίες είχαν φτάσει, παράλληλα με τον εθνικό αγώνα, σε μία ρήξη τότε ανοιχτή και τότε λανθάνουσα. Έτσι στο νέο Κράτος την εξουσία δεν κατείχε μια κοινωνική, αλλά μια πολιτική ολιγαρχία. Η ηγεσία αυτή δεν ήταν ένα σύνολο από ταξικά προσδιορισμένες παρατάξεις αλλά ένα σύμφυρμα από τις ίδιες περίπου φατρίες που είχαν ηγηθεί της Επανάστασης και που καθεμιά τους περιλάμβανε συλλήβδην τσιφλικάδες και πλούσιους αγρότες, οπλαρχηγούς και Φαναριώτες, εγχώριους αστούς, ετερόχθονες και στοιχεία της διασποράς – σύνολα ατόμων από όλες τις τάξεις, που απευθύνονταν προς όλες τις τάξεις ...

Η σχετική αυτοτέλεια της πολιτικής ηγεσίας από τις ταξικές δομές είχε λοιπόν τις ρίζες της στον ίδιο τον τρόπο με τον οποίο η ηγεσία αυτή αναδύθηκε μέσα από τη δουλεία και τον απελευθερωτικό αγώνα· ήταν όμως γόνιμο και το έδαφος όπου απλώθηκαν αυτές οι ρίζες, το θεσμικό σύστημα της ανεξάρτητης Ελλάδας. Ο χωρισμός της πολιτικής από τις κοινωνικές και οικονομικές δομές είναι τυπικό χαρακτηριστικό των αστικών καθεστώτων· η ελληνική περίπτωση ήταν απλώς μια έντονη υπερβολή των τυπικών αυτών συνθηκών. Από την ίδια τη φύση της, η αστική δημοκρατία είναι το καθεστώς που αρνείται και την ύπαρξη ακόμη των τάξεων και που, με τους μηχανισμούς του οικονομικού φιλελευθερισμού, της καθολικής ψηφοφορίας και του πολυκομματισμού, θεσμοποιεί τον ατομισμό, συγκαλύπτει ή και θεραπεύει προσωρινά τις ταξικές διχόνοιες κι επιβάλλει την αυτονομία της πολιτικής. Με αυτόν τον τρόπο οι αντίπαλες συμμαχίες φατριών, που είχαν πρωτοστατήσει στην ελληνική επανάσταση μπορούσαν τώρα, χωρίς να υποχρεωθούν να στηριχτούν σε ταξικές βάσεις, να διαιωνίσουν την ύπαρξη τους προσελκύοντας ψηφοφόρους απ' όλες τις τάξεις και εναλλασσόμενες στην εξουσία σύμφωνα με τους κανόνες της συνταγματικής μοναρχίας ή της δημοκρατίας.

Γ. Δερτιλή, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, σσ. 114-117

Λαμβάνοντας υπόψη σας το περιεχόμενο του παραθέματος, να τεκμηριώσετε τη φράση ότι «για την αναπαραγωγή της αυτονομίας της πολιτικής συνετέλεσαν η παράδοση, η ιδεολογική σύγχυση και το γόνιμο έδαφος του αστικού δημοκρατικού καθεστώτος».

39.

ΠΗΓΗ 1

Πολιτική και ιδεολογική αποτυχία του Χ. Τρικούπη

Στην «αριστοκρατία του χρήματος» ορθώθηκε αντιμέτωπη η μικρο-αστική «ψευδαριστοκρασία των υπαλλήλων του δηmosίου» (οι χαρακτηρισμοί είναι του Δ. Βερναρδάκη). Έτσι, όπως και ο Δημ. Πουρνάρας δέχεται, η καταψήφιση του Χ. Τρικούπη δεν ήταν μόνο προϊόν της δημαγωγίας και του φανατισμού, αλλά «είχε επίσης και χαρακτήρα κοινωνικο-οικονομικών: εμήφιζον κατά της πλουτοκρατικής κυβερνήσεως».

Ο ίδιος ο Τρικούπης είχε έγκαιρα αντιληφθεί ότι στην Ελλάδα η πολιτική ήταν ο χώρος που συμπύκνωνε και διέυθνε όλες τις άλλες εξουσίες. Ο ίδιος είχε εξομολογηθεί στον Ανδρέα Συγγρό ότι «εν Ελλάδι, εάν δεν πολιτεύεται τις, ουδέν δύναται να πράξη». Γι' αυτό και ο Τρικούπης ανέλαβε μίαν αντιφατική προσπάθεια: να πολιτευθεί, ώστε μέσω της πολιτικής εξουσίας να αποδυναμώσει την πολιτική και να ενισχύσει την οικονομία, και ιδίως την ιδιωτική οικονομία. Το αποτέλεσμα ήταν ότι το σύνολο σχεδόν των κοινωνικών στρωμάτων ξεσηκώθηκε εναντίον του. Η αποτυχία αυτή οφειλόταν σε δύο λόγους: α) ο Τρικούπης δεν έλαβε υπόψη του το χάσμα και την αντίφαση ανάμεσα στις μεγάλες επιδιώξεις του και στα περιορισμένα και τελείως απρόσφορα μέσα που είχε στη διάθεσή του, και β) στάθηκε υπερβολικά

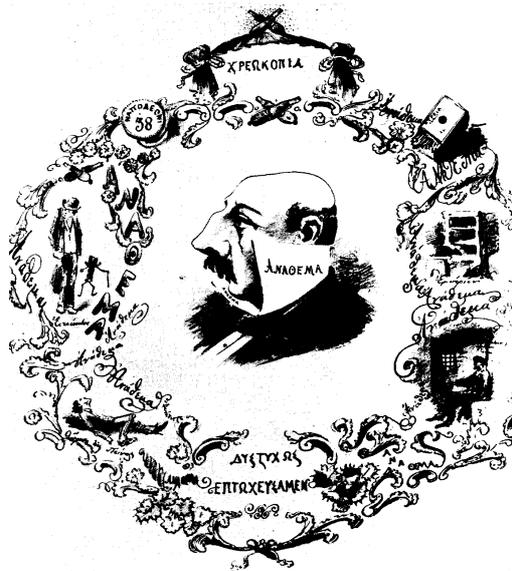
μονοσήμαντος και ασυμβίβαστος στις επιδιώξεις τους και έτσι έγινε θύμα της καθαρότητας του οράματός του. Ο ίδιος, με φιλαρέσκεια οραματιστή, επαναλάμβανε στις ομιλίες του ότι «τον ενδιέφεραν οι ιδέες και όχι τα πρόσωπα». Έτσι, το όραμα του κινήθηκε σε μεγάλο βαθμό στο χώρο των ιδεών. Τα «πρόσωπα» δεν μπόρεσαν να τον ακολουθήσουν στο εγχείρημά του και τον απομόνωσαν. (Οι φίλοι του Τρικούπη Αν. Βυζάντιος και Π. Καρολίδης φθάνουν μάλιστα στο σημείο να διακηρύξουν ότι οι Έλληνες αποδείχθηκαν «άωρος λαός» απέναντι στο υψηλό έργο του). ...

Πάντως, παρά την προσωπική και ιδεολογική αποτυχία του Χ. Τρικούπη, πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την περίοδο αυτή (1880-1895) σημειώθηκε η πρώτη σημαντική φάση της εκβιομηχανίσεως στη νεοελληνική κοινωνία. Το όνομα του Τρικούπη συνδέθηκε με τη φάση αυτή, γιατί εκτός από την ευμενή διεθνή και εσωτερική συγκυρία, ο ίδιος διαμόρφωσε ένα κατάλληλο πλαίσιο οικονομικής πολιτικής που προώθησε τη βιομηχανική και γενικότερα την οικονομική ανάπτυξη της χώρας.

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΔ΄, σ. 39

ΠΗΓΗ 2

ΕΙΚΟΝΑ

ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ

Στις 10 Δεκεμβρίου 1893 ο Χ. Τρικούπης σε ιστορική αγόρευσή του προς τη Βουλή αναγνώρισε ότι: «δυστυχώς επτωχεύσαμεν». Λίγες μέρες αργότερα, ο νόμος ΒΡ ΣΤ΄ του 1893 κήρυξε επίσημα το ελληνικό δημόσιο σε κατάσταση πτωχεύσεως, ως προς τις πληρωμές του στο εξωτερικό. Επάνω: γελοιογραφία του «Νέου Αριστοφάνη», που απεικονίζει το λαϊκό «ανάθεμα» για την εξέλιξη των δημοσίων οικονομικών και όπου αναγράφονται και οι λέξεις «χρεωκοπία» και «δυστυχώς επτωχεύσαμεν» (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΔ΄, σ. 39

ΠΗΓΗ 3

ΕΙΚΟΝΑ

Βλ. σ. 87 του σχολικού εγχειριδίου με το εξής σχόλιο:

Η κήρυξη της Ελλάδος σε πτώχευση το 1893 αποδόθηκε από την αντιπολίτευση αποκλειστικά στην πολιτική δανείων και σημαντικών έργων υποδομής μακροχρόνιας αποδόσεως του Χ. Τρικούπη, πράγμα που δεν ανταποκρινόταν απόλυτα στην αλήθεια. Επάνω: γελοιογραφία από το «Νέο Αριστοφάνη», στην οποία εμφανίζεται ο Τρικούπης να πνίγεται μέσα στη θάλασσα της λαϊκής οργής, την τρικυμισμένη από την κυβερνητική πολιτική δανείων και φόρων (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

Ι.Ε.Ε., τομ. ΙΔ', σ. 40

ΠΗΓΗ 4

ΕΙΚΟΝΑ

ΚΑΤΩ Ο ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ ΚΑΒΑΛΑ Ο ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ.

Στις εκλογές της 16^{ης} Απριλίου 1895 ο Χ. Τρικούπης υπέστη συντριπτική ήττα. Το κόμμα του εξέλεξε μόνο 15 βουλευτές σε σύνολο 207 εδρών της βουλής· ο ίδιος δεν κατόρθωσε να εκλεγεί βουλευτής και αποχώρησε οριστικά από την πολιτική. Επάνω: γελοιογραφία από το «Νέο Αριστοφάνη», όπου συμβολίζονται η πτώση του Τρικούπη και η νέα άνοδος στην εξουσία του Θ. Δηλιγιάννη με πρόγραμμα λιτότητας και φορολογικής ανακουφίσεως του λαού. (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

Ι.Ε.Ε., τομ. ΙΔ', σ. 41

Αφού παρατηρήσετε τις γελοιογραφίες και λάβετε υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και το παράθεμα:

- α) Να παρουσιάσετε τους λόγους για τους οποίους ο Χ. Τρικούπης υπέστη ήττα το 1895.
- β) Να διερευνήσετε τη σχέση του Δεληγιαννισμού με τις ασθενέστερες κοινωνικές ομάδες.
- γ) Να αιτιολογήσετε την επιλογή του γαιδάρου ως συμβόλου (γελοιογραφία 3).
- δ) Να συσχετίσετε τη φράση της πηγής ότι οι Έλληνες αποδείχθηκαν «άωρος λαός» απέναντι στο υψηλό έργο του Τρικούπη με την πολλές φορές αναγραφόμενη λέξη «ανάθεμα» της πρώτης γελοιογραφίας και την έκφραση πάνω σε κύματα «λαϊκή οργή» της δεύτερης γελοιογραφίας και να εκθέσετε τις σκέψεις σας.

40. Αφού παρατηρήσετε την εικόνα του βιβλίου σας (σ. 84) και λαμβάνοντας υπόψη τις ιστορικές σας γνώσεις να εξηγήσετε τους λόγους απογοήτευσης των πολιτών από την πολιτική των δυο κομμάτων.
41. Ποιες ενέργειες των ψηφοφόρων πιστοποιούν ότι ο ρόλος των κομμάτων ενισχύθηκε κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα;

42.

ΠΗΓΗ

Η επαναστατικότητα των κατώτερων τάξεων

Στον αγροτικό τομέα η δυσαρέσκεια των κατωτέρων τάξεων ήταν έκδηλη ήδη από την δεκαετία του 1890. Οι φόροι, το σταφιδικό πρόβλημα και τα άλλα προαιώνια προβλήματα των αγροτών είχαν ξεσηκώσει μόνιμη αναταραχή στην ύπαιθρο. Γύρω στα 1900 αναρχο-σοσιαλιστικές κινήσεις είχαν μια κάποια επιτυχία ανάμεσα στον αγροτικό πληθυσμό της Πελοποννήσου. Ένοπλες διαδηλώσεις οργανώθηκαν από σταφιδοπαράγωγους σε όλη τη διάρκεια πριν από το κίνημα και οι περισσότερες διαλύθηκαν βίαια από την αστυνομία και το στρατό. Ένα δικαιότερο φορολογικό σύστημα ήταν το πρώτο και βασικό αίτημα μιας κάπως οπερετικής εξέγερσης στη Σπάρτη το 1909, υπό την αρχηγία του πρώην ταγματάρχη Φικιώρη.

Η αναταραχή στην ύπαιθρο δημιούργησε έτσι ένα ενθαρρυντικό περιβάλλον για τις επαναστατικές τάσεις των αστικών κατωτέρων τάξεων. Την κοινωνική αναταραχή στην Αθήνα τροφοδοτούσαν η δραστηριοποίηση των μικροαστικών σωματείων, οι αυξημένες πιέσεις από τα προβλήματα της μετανάστευσης, οι κινητοποιήσεις των φοιτητών, η αρθρογραφία του Τύπου.

Η μετανάστευση υπήρξε σημαντικός κοινωνικός καταλύτης. Η συρροή αγροτικών πληθυσμών στην πρωτεύουσα δημιουργούσε προβλήματα απασχόλησης, ακρίβειας, χαμηλού επιπέδου διαβίωσης. Απότοκος του σταφιδικού, η αυξημένη εσωτερική μετανάστευση δεν έβρισκε πάντοτε διεξόδους στην εξωτερική. Οι πύλες της Νέας Υόρκης ήταν κλειστές για όσα χρόνια κρατούσε η μεγάλη παγκόσμια κρίση. Οι μετανάστες που έφευγαν από την Ελλάδα κάθε χρόνο ήταν λιγότεροι από χίλιοι πριν από το τέλος του αιώνα, δέκα χιλιάδες ως το 1905 και περισσότεροι από τριάντα μεταξύ 1905 και 1910.

Το Πανεπιστήμιο, με τις εκατοντάδες των αγροτοπαίδων φοιτητών, ήταν ένα εν δυνάμει φυτώριο αναταραχής. Βέβαια οι φοιτητές ήταν τότε στην πλειοψηφία τους μάλλον συντηρητικοί, όπως τουλάχιστον φαίνεται από τη στάση τους στα Ευαγγελικά. Αλλ' αυτό δεν απέκλειε τις ανησυχίες, έστω και αν εκφράζονταν μάλλον προς τη διεκδίκηση δυνατοτήτων κοινωνικής ανόδου παρά προς την κατεύθυνση της καθολικής ανατροπής. Οι εσωτερικές αυτές αντιφάσεις εκδηλώθηκαν και στη στάση των φοιτητών στην εξέγερση του 1909. Μια εβδομάδα πριν από το κίνημα υπέβαλαν στα ανάκτορα μια δήλωση που ζητούσε βασιλική επέμβαση ώστε να παταχθούν η ανικανότητα και η διαφθορά των κομμάτων. Το πομπώδες αυτό κείμενο, με όλες τις αντιφάσεις του,

παρουσιάζει αρκετά ριζοσπαστικά και λαϊκιστικά χαρακτηριστικά. Ζητώντας από τον βασιλιά, σε εξεζητημένη αρχαιζουσα, να χρησιμοποιήσει τον γρόνθον του εναντίον των πολιτικών, μιλάει για μετανάστευση και φυματίωση, πείνα και φόρους, πουθενά, όμως, για φιλελεύθερες αστικές ιδέες.

Η αρθρογραφία των εφημερίδων αυτή την περίοδο είναι επίσης διαφωτιστική. Ο «Χρόνος» και η «Ακρόπολις» ήταν οι πιο κραυγαλέες -και οι δύο με καθαρά λαϊκιστική και συχνά αντι-αστική στάση. Ο «Χρόνος» έγινε ένα είδος ημιεπίσημης εφημερίδας του Στρατού και πολλά από τα κείμενά του ήταν γραμμένα από τον ίδιο τον γενικό γραμματέα του Συνδέσμου, τον Λοιδωρίκη. Στην «Ακρόπολη» ο Γαβριηλίδης δημοσίευσε τακτικά τα εμπρηστικά άρθρα του, με τα οποία ζητούσε μια «ειρηνική επανάσταση». Στις προτάσεις του περιλαμβάνονταν η επιβολή φόρου εισοδήματος και η μείωση δασμών. Οι δύο εφημερίδες οργάνωσαν τον Ιούνιο και Ιούλιο 1909 «δημοψηφίσματα» μεταξύ των αναγνωστών τους, τα οποία φαίνεται ότι είχαν καλή ανταπόκριση.

Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα δεν είναι λοιπόν περίεργο που η συνωμοτική ομάδα των υπαξιωματικών είχε αποφασίσει, πριν από το κίνημα, να δημιουργήσει πολιτικές οργανώσεις βάσης στις λαϊκές συνοικίες της Αθήνας. Η προσπάθεια ξεκίνησε καθυστερημένα και δεν οργανώθηκε καλά, αλλιώς τα γεγονότα του 1909 ίσως να προσανατολίζονταν προς ριζοσπαστικότερες εξελίξεις.

Αυτά ήταν, συμπερασματικά, τα κοινωνικο-οικονομικά αίτια της λαϊκής κατακραυγής κι έτσι εκδηλώνονταν. Τον σκληρό πυρήνα των επιδόξεων επαναστατών σχημάτιζαν οι μικροαστοί, κυνηγημένοι από τους φόβους και την ανασφάλεια, και οι εργάτες, θύματα της πιο ανεξέλεγκτης εκμετάλλευσης. Στον περίγυρό του σάλευαν οι εξαθλιωμένες μάζες των μεταναστών που περίμεναν στην Αθήνα την ημέρα της αναχώρησής τους. Στους μήνες ή στα χρόνια που περνούσαν ανάμεσα στον ερχομό τους στην Αθήνα και το ξενιτεμό τους, οι επίδοχοι μετανάστες έχυναν το φαρμάκι τους στο ήδη δηλητηριασμένο κοινωνικό κλίμα της πρωτεύουσας και ήταν οι εύκολοι σύμμαχοι των μικροαστών και των εργατών. Τα οικονομικά αίτια της αγανάκτησης και της επιθετικότητας όλων αυτών των ανθρώπων δημιούργησαν έτσι την κοινωνική βάση για τον διστακτικό λαϊκισμό των στρατιωτικών.

Γ. Δερτιλή, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική εισβολή (1880-1909), σσ. 200-202

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο της πηγής:

- α) Να παρουσιάσετε τα αίτια της κατακραυγής που αποτέλεσε τη βάση του κινήματος των στρατιωτικών στο Γουδί.
- β) Να αναφερθείτε στις μορφές έκφρασης της δυσαρέσκειας του ελληνικού λαού για την οικονομική δυσπραγία και πολιτική δυσλειτουργία μετά το 1893 (συλλαλητήρια, αρθρογραφίες, κ.λπ.) και να αποτιμήσετε τον ρόλο τους.

43.

ΠΗΓΗ 1

Οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας, είχαν, παρ' όλα αυτά, επηρεάσει άμεσα τις σχέσεις των διαφόρων κοινωνικών ομάδων και προκαλώντας τη γένεση νέων υποδήλωναν εντονότερα, στις αρχές του εικοστού αιώνα, τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Οι αντιθέσεις ανάμεσα στα νέα στοιχεία (που προέρχονταν από την αύξηση του αστικού πληθυσμού, το σχηματισμό των μικρομεσαίων γαιοκτημόνων και το σχετικό δυνάμωμα της εργατικής τάξης) και τις παλιές κάστες (που όφειλαν την ισχύ τους στην εύνοια του βασιλιά), εκδηλώνονταν όλο και σαφέστερα. Η ανερχόμενη αστική τάξη αισθανόταν ότι επήλθε ο χρόνος να παίξει τον προοδευτικό ιστορικά πολιτικό ρόλο της.

Οι αλληπάλληλες χρεωκοπίες της χώρας, ο παλαιοκομματισμός και οι αποτυχίες στο χειρισμό των εθνικών θεμάτων είχαν καταστήσει έκδηλη την ανάγκη ουσιαστικών μεταρρυθμίσεων στην πολιτική ζωή, με αυτονόητη την αποδυνάμωση του πολιτικού ρόλου που διαδραμάτιζε το στέμμα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η βαθμιαία εξασθένηση της ισχύος της πολιτικής ολιγαρχίας θα δημιουργήσει πρόσφορο έδαφος για το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί, που θα εκδηλωθεί στην Αθήνα τον Αύγουστο του 1909 και θα σημαδέψει την μετάβαση από την ολιγαρχική φάση της πολιτικής στη φάση όπου πρωταγωνιστικό ρόλο θα είχαν οι μεσαίες τάξεις.

Ο στρατιωτικός σύνδεσμος, φορέας του κινήματος του 1909, δεν διακατεχόταν από προθέσεις ριζικών μεταρρυθμίσεων στο ζήτημα ειδικότερα της μορφής του πολιτεύματος, καθώς είχε συμβεί, άλλωστε, με τους επαναστάτες του 1843 και του 1862. Στη διακήρυξη των στρατιωτικών «προς τον βασιλέα, την κυβέρνηση και τον λαόν», αποσαφηνιζόταν ότι: «Ο στρατιωτικός Σύνδεσμος δεν επιδιώκει την κατάργησιν της Δυναστείας ή την αντικατάστασιν του Βασιλέως, ούτινος το πρόσωπον είναι ιερόν δια τους αποτελούντας αυτόν, ουδ' επιθυμεί να εγκαθιδρύση την απολυταρχίαν, ή την στρατοκρατίαν, ή να θίξη καθ' οιονδήποτε τρόπον το Συνταγματικόν Πολίτευμα, διότι οι αποτελούντες αυτόν αξιωματικοί εισί και αυτοί πολίται Έλληνες και έχουσιν ορκισθή εις την τήρησιν του Συντάγματος», ενώ η κυβέρνηση Δ.Ράλλη καλούνταν επιτακτικά να σπεύσει: «εις σύγκλησιν της Βουλής προς ψήφισιν των προς επίτευξιν του Εθνοσωτηρίου τούτου έργου αναγκαίωντων έργων. Η ανάγκη δε της αμέσου συγκλήσεως της Βουλής είναι αναπόδραστος, διότι η διάλυσις αυτής καί η διεξαγωγή εκλογών απαιτούσι χρόνον πολύν, η δε απώλεια και του ελαχίστου χρόνου μάτην κατά τας παρούσας πειρστάσεις είναι αδίκημα προς την Πατρίδα».

Χωρίς να αιφνιδιαστεί ο Γεώργιος αντιμετώπισε με ψυχραιμία τους επαναστάτες και ενεργώντας με πολιτικότητα (όπως και παλιότερα με την «ευμενή» αντιμετώπιση του «αντιπάλου» του Χ. Τρικούπη), διόρισε πρωθυπουργό, μετά την παραίτηση του Δ. Ράλλη, τον Κυρ. Μαυρομιχάλη διάδοχο του Θ. Δηλιγιάννη, πολιτικό με προσβάσεις στους κύκλους του στρατιωτικού συνδέσμου, που αποδέχτηκε «πρόθυμα» το πρόγραμμα των στρατιωτικών υποσχόμενος να τους αμνηστεύσει.

Π. Πετρίδη, Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα, σσ. 79-81

ΠΗΓΗ 2

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, στην πρώτη του επαφή με τα μέλη του Στρατιωτικού Συνδέσμου, κατακρίνει την τακτική που ακολούθησαν και υποστηρίζει το στέμμα Εβεβαίωσε (ο Βενιζέλος) το συμβούλιο, ότι η επανάσταση έσφαλεν εις τα πρώτα αυτής βήματα, διότι ενώ επήγασεν εκ της εναντιότητος προς τα κόμματα και εκ φιλυποπιών προς το Στέμμα και εγένετο κυρία της καταστάσεως, όχι μόνον δεν συνεκέντρωσε την δύναμιν, ης εγένετο κυρίαρχος εις τας χείρας της, αλλά τουναντίον ενεπιστεύθη τα πάντα εκ νέου εις τας δυνάμεις εκείνας καθ' ων εστράφη και των οποίων επεθύμει να καταλύση ή να εξυγιάνη την πλημμελή λειτουργίαν. Κακίζων δε την επανάστασιν δια την εσφαλμένην πολιτικήν της και ερωτηθείς υπό του Επ. Ζυμβρακάκη πως ηννόει την δράσιν αυτής, απήντησεν: «Αι επαναστάσεις κρημνίζουσιν και ανοικοδομούν, τότε δε και μόνον είνε επαναστάσεις» ...

Εγένετο ... απροκάλυπτος συζήτησις περί του Στέμματος, και κατά πόσον τούτο ώφειλε να εξωσθή ή περιορισθή, ιδίως εν τη απόψει της ανευθύνου διαχειρίσεως της εξωτερικής πολιτικής, ην ανεύθυνον διαχείρισιν ηνείχοντο παθητικώς οι εν τη κυβερνήσει πολιτικοί αρχηγοί. Επειδή δε οι εν των συμβουλίω αντιδυναστικοί υπερέβαλλον εις ανατρεπτικάς γνώμας, ο Ελ. Βενιζέλος υψώθη υπερασπιστής του Στέμματος, δηλώσας ότι συμφέρον της Ελλάδος και του Ελληνισμού ήτο όπως το Στέμμα παραμείνη άθικτον, διότι αποτελεί δένδρον εγκλιματισθέν, του οποίου αι πολυσχιδαί ρίζαι προς πάσας τας διευθύνσεις παρείχον πολυτίμους δεσμούς και εθνικάς εγγυήσεις, και κατέληγεν εις το συμπέρασμα ότι το εθνικόν συμφέρον επιβάλλει την ενίσχυσιν του Στέμματος.

Οι εν τω συμβουλίω αντιδυναστικοί έμειναν έκπληκτοι, ενεθαρρύνθησαν δε οι φιλοδυναστικοί και οι φίλοι της τάξεως.

Γ. Ασπρέα, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, τόμ. Β', σσ.133-134 (1930)

ΠΗΓΗ 3

... ο Βενιζέλος ουδέποτε ελησμόνησεν ότι η πολιτική είναι η τέχνη του δυνατού. Αι ιδέαι του ανήκαν, η εφαρμογή των όμως εξηρτάτο κυρίως από το περιβάλλον. Η Ελλάς του 1910 δεν ήτο ακόμη δημοκρατική αστική κοινωνία. Αι μάζαι του λαού εμάνθανον επί ογδοήκοντα έτη ότι η δημοκρατία είναι «κακοποιόν τέρας». Το σπουδαιότερον όλων: το εθνικόν ζήτημα, κρητικόν και μακεδονικόν, δεν συνεχώρει ριζικάς εσωτερικάς κρίσεις.

Επί τη βάσει των δεδομένων αυτών και της σχετικής αδυναμίας του Στρατιωτικού Συνδέσμου, δεν επετρέπετο αλλαξοβασλεία η ανατροπή της δυναστείας. Ωφειλεν όμως το στέμμα να αναγνωρίση την τάξιν των πραγμάτων, ήτις προέκυπτεν από την επανάστασιν και να χωρισθή από την ολιγαρχίαν. Το παρελθόν εμαρτύρει ότι αι μοναρχίαι ερρίζωσαν όταν μετεβάλλοντο εις εθνικές λαϊκάς, εγκαταλείπουσαι τις προνομιούχους τάξεις.

Γ. Βεντήρη, Η Ελλάς του 1910-1920, εκδ. Ίκαρος, τόμ. Α', σ. 62

ΠΗΓΗ 4

Αν αφίνετο το κίνημα του 1909 άνευ της ρυθμιστικής επηρείας του προγράμματος του Ε. Βενιζέλου, ίσως κατέληγεν έκτοτε εις την κατάλυσιν της βασιλείας, η οποία ήτο γυμνή κοινωνικών ερεισμάτων και έρημος πιστών οπαδών. Αλλ' η αστική τάξις και εις το σημείον αυτό ευκόλως ηκολούθησε τον Βενιζέλον, διότι εις την επιδίωξιν της εθνικής πολιτικής, εις την οποίαν μετ' ολίγον εντόνως απεδύθη, η βασιλεία ήτο χρήσιμος ως σύμβολον.

Αλ. Σβώλου, *Τα ελληνικά συντάγματα*, εκδ. 1972, σ. 46

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των πηγών:

- α) Να ανασυνθέσετε τις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές συνθήκες γένεσης του κινήματος του 1909.
 - β) Να επισημάνετε και να σχολιάσετε τη θέση του στρατιωτικού συνδέσμου στο πολιτειακό ζήτημα, να τη συσχετίσετε με τη θέση του Βενιζέλου σχετικά με το βασιλικό θεσμό και να εκθέσετε τα συμπεράσματά σας.
44. «Το 1909 είναι ένα έτος τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας εν γένει και των πολιτικών κομμάτων ειδικότερα». Να σχολιάσετε την άποψη του βιβλίου σας.
45. Να εντοπίσετε τους τομείς που αφορούσαν οι μεταρρυθμίσεις του Ελ. Βενιζέλου κατά το 1911-12 και να αναφερθείτε στη σημασία αυτών για τον «εκσυγχρονισμό» της ελληνικής κοινωνίας.
- 46.

ΠΗΓΗ 1

Απόσπασμα από τον πρώτο λόγο του Ε. Βενιζέλου που εκφώνησε στις 5.9.1910 στο Σύνταγμα

... Ισχυρότατον παράγοντα, όπως συνέχη την Πολιτείαν από πάσης παρεκτροπής, το Συνταγματικόν Πολίτευμα τάσσει τον Βασιλέα. Ιστάμενος ούτος επί της κορυφής της πολιτικής και κοινωνικής πυραμίδος, ανώτερος των μεταβαλλομένων συμφερόντων της εκάστοτε στιγμής, έχων τα συμφέροντα τα καλώς εννοούμενα του Βασιλικού Οίκου εντελώς αλληλένδετα προς τα υψηλότερα και γενικώτερα συμφέροντα του Έθνους, περιβαλλόμενος δια του πολιτεύματος με τόσα προνόμια έχει μεν εις χείρας αυτού μεγάλην πάντοτε δύναμιν, όπως πράττει το αγαθόν, αλλά έχει κολοσσιαίαν αυτόχρημα δύναμιν, όπως επιτρέπη το κακόν, συνέχων τας Κυβερνήσεις αυτού από των παρεκτροπών, εις τας οποίας οδηγεί η παραβίασις των Νόμων.

Ατυχώς το Στέμμα δεν έσχε τοιαύτην την αντίληψιν της θέσεως αυτού εν των Συνταγματικώ Πολιτεύματι... (Μπράβο, Μπράβο). Και δια τούτο έκριναν ότι η Βασιλική Αρχή εν τω παρελθόντι δεν ησκήθη κατά τον συμφωνότερον προς τα αληθή συμφέροντα και του Βασιλικού Οίκου και του Έθνους τρόπον, και την

γνώμην ταύτην δεν εδίστασα να εκδηλώσω, διότι οι πολιτικοί άνδρες πρέπει να έχωσι πάντοτε το θάρρος της γνώμης αυτών, εκ τούτου δε προεκλήθη η κατ' εμού κατηγορία, ότι είμαι Αντιδυναστικός. Αλλ' η κατηγορία αυτή είναι ασύστατος. Καίπερ βαθέως εμφορουμένος από τας δημοκρατικές αρχάς της φυλής μας έχω ακράδαντον την πεποίθησιν, ότι η Βασιλευομένη Δημοκρατία, οποίον είναι κατ' ουσίαν το πολίτευμα ημών, είναι ο τύπος του πολιτεύματος, όστις προσαρμόζεται άριστα προς την πολιτικήν μόρφωσιν του Ελληνικού Λαού και εξυπηρετεί προσφορότερον.

ΠΗΓΗ 2

Η θέση του αρχηγού του Στρατιωτικού Συνδέσμου Ν. Ζορμπά, του Αλ. Παπαναστασίου και του Ελ. Βενιζέλου στο πρόβλημα της επαναφοράς των μελών της βασιλικής οικογένειας στη διοίκηση του στρατεύματος

... Σας εξορκίζω, κύριε Πρόεδρε, (απευθύνεται στον Ελ. Βενιζέλο) να μη επιμένετε εις το ζήτημα των πριγκήπων καί του Επιτελείου. Εάν τους επαναφέρετε θερμαίνετε εις τους κόλπους σας εχίδνας· μόλις αναζωογονηθούν θα δαγκάσουν πρώτον υμάς, τον ζωοδότην και ευεργέτην των. Εύχομαι να διαψευσθώ ίνα μη ευρίσκωμαι εν ζωή δια να ίδω τα θλιβερά αποτελέσματα, τα οποία η μακρά πείρα μου με κάμνει να προβλέπω: Μη παραγνωρίζετε, κύριε Πρόεδρε, την μακράν πείραν 50 ετών την οποιαν απεκτήσαμεν, συζώντες με τους ανθρώπους αυτούς εν Ελλάδι. Φοβούμαι μήπως μίαν ημέραν δαγκάσουν όχι μόνον υμάς, αλλά και τα ζωτικότερα συμφέροντα της χώρας αυτής. Εύχομαι ο Θεός να σας οδηγήση εις την λύσιν προς το συμφέρον της Ελλάδος.

Αναφέρεται από τον Θ. Πάγκαλο, Απομνημονεύματα (1897-1947), τόμ. Α', σσ. 139-140, (1950)

ΠΗΓΗ 3

Η στάση του Βενιζέλου απέναντι στο πολιτειακό το 1917

Παρά την επιφυλακτικότητα του Βενιζέλου να τηρήσει θαρραλέα στάση για μια ριζοσπαστική αντιμετώπιση του πολιτειακού ζητήματος –που de facto είχε τεθεί από το 1915- οι εκδηλώσεις υπέρ της Δημοκρατίας φούντωναν τώρα στη Θεσσαλονίκη. Στα συλλαλητήρια που πραγματοποιήθηκαν εκεί τον Απρίλιο του 1917, θα συνταχθούν ψηφίσματα που κήρυσσαν έκπτωτο τον Κωνσταντίνο, ζητώντας την επίσημη ανακήρυξη της Δημοκρατίας. Ο Βενιζέλος όμως, δέσμιος των βρετανικών υποδείξεων (για την παγίωση της συνταγματικής βασιλείας και του βασιλικού θεσμού στην Ελλάδα) εξακολουθούσε να τηρεί στάση αναμονής.

Οι θέσεις του αρχηγού των Φιλελευθέρων στο πολιτειακό ζήτημα, εκείνες τις κρίσιμες στιγμές, προκύπτουν από μια απόρρητη έκθεση του υπουργού των Εξωτερικών της προσωρινής κυβέρνησης Ν. Πολίτη προς τον Άθω Ρωμάνο στο Παρίσι (τον Απρίλιο του 1917), που περιείχε εκμυστηρεύσεις του Βενιζέλου προς τον Πολίτη: «... ως εκ των δηλώσεων ας εκάμαμεν εν αρχή του κινήματος ότι τούτο δεν έχει χαρακτήρα αντιδυναστικόν, δεν δυνάμεθα σήμερον να δηλώσωμεν επισήμως εις τας φίλας κυβερνήσεις ότι απο-

κρούομεν πάσαν λύσιν εντός της σημερινής δυναστείας. Βέβαιον εν τούτοις είναι ότι πάσα ρύθμιση των καθ' ημάς πραγμάτων, ήτις δεν θ' απεμάκρυνεν οριστικώς την σημερινήν δυναστείαν, θα ήτο λύσις νόθος ήτις δυσκόλως θα επέτρεπεν εις το Έθνος να επιτύχη την ψυχολογικήν εκείνην κάθαρσιν, άνευ της οποίας δύσκολον θα είνε να ορμήση η Ελλάς μετά την παρούσαν δοκιμασίαν εις νέον πολιτικόν βίον ικανόν να επιτύχη την ανάπτυξιν της. Δυστυχώς... εν Αγγλία φαίνονται δυσφόρως έχοντες προς την ιδέαν ριζικής μεταβολής εν Ελλάδι. Εάν δε σήμερον ο βασιλεύς απεφάσιζε να παραιτηθή του θρόνου, εγκαταλείπων διαρκώς την Ελλάδα και αφήνων τον υιόν του να εφαρμόση την εθνικήν πολιτικήν, φοβούμαι ότι τοιαύτη λύσις θα εθεωρείτο παραδεκτή εν Αγγλία και δυσκόλως θα ηδυνάμεθα να την αποκρουσωμεν ημείς. Ελπίζω μόνον ότι ο βασιλεύς δεν θα κάμη εγκαίρως τοιοούτο διάβημα και όταν τυχόν αποφασίση να το κάμη θα είναι πλέον αργά και θα έχη ήδη ωριμάσει η ιδέα της καταλύσεως της όλης δυναστείας. Καίτοι δε η εν Ρωσία επανάστασις με κάμνει να αποκρούω ολιγώτερον παρά πριν την ιδέαν της δημοκρατίας και φρονώ μάλιστα ότι αν η Ρωσία αποδεχθή το δημοκρατικόν πολίτευμα ουδένα θα παρουσιάζη δι' ημάς κίνδυνον η αποδοχή της δημοκρατικής μορφής του πολιτεύματος, εξακολουθώ ούχ ήττον φρονών ότι αρίστη δια τα συμφέροντα μας λύσις θα ήτο η διατήρησις του σημερινού πολιτεύματος με βασιλέα λαμβανόμενον εκ του βασιλικού οίκου της Αγγλίας. Αλλ' εάν τούτο δεν είναι δυνατόν, τότε δεν νομίζω ότι υπολείπεται άλλη λύσις παρά την δημοκρατίαν, δια την οποίαν θεωρώ ώριμον τον Ελληνικόν λαόν και την οποίαν εκ διεθνών μόνον λόγων απέστεργα εφ' όσον πάσαι αι Μεγάλαι Δυνάμεις πλην μιας είχαν μοναρχικήν μορφήν πολιτεύματος».

Π. Πετρίδη, ό.π., σσ. 114-115

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο, το παράθεμα αρ. 22 του βιβλίου σας, και το περιεχόμενο των πηγών:

- α) Να τεκμηριώσετε, με συγκεκριμένα στοιχεία, την άποψη ότι ο Βενιζέλος δεν ήταν αντιδυναστικός.
- β) Να εξηγήσετε τους λόγους οι οποίοι συντέλεσαν στη διαφορετική στάση του Ελ. Βενιζέλου απέναντι στο θεσμό της μοναρχίας από το 1915. (συνδυαστική).

47.

ΠΗΓΗ 1

Το κίνημα αυξάνει τα πολιτικά πάθη

Η έκρηξις του κινήματος και η ουσιαστική εγκατάστασις του κόμματος των Φιλελευθέρων εν Θεσσαλονίκη εδημιούργησαν την ελπίδα εις πολλούς ησυχούς και καλούς Έλληνας, ότι η οξύτης των παθών τουλάχιστον θα εμετριάζετο. Απησχολημένοι αι δύο παρατάξεις εις τα ίδια αυτών έργα και κινούμεναι εντός διαφόρων γεωγραφικών ορίων, έλεγον οι καλοί αυτοί πολίται θα ελησμόνουν τας μεταξύ των αντιθέσεις.

Δυστυχώς δεν είχαν ούτως το πράγμα. Τα πάθη διαρκώς ηύξανον και το χάσμα μεταξύ αυτών εγένετο πάντοτε βαθύτερον.

Η μία παράταξις, η βασιλική, τόσον δια του φιλικού της τύπου, όσον και δια των εκπροσώπων της επιτίθετο βαναύσως όχι μόνον κατά του κινήματος, το οποίον απεκάλει άθλιον και προδοτικόν, αλλά και κατά των συμμετασχόντων ή και προσωρούντων εις αυτό. Όλοι αυτοί οι Κοινοτουριώτηδες, οι Δαγκλήδες, οι Βενιζέλοι και τόσοι άλλοι πολίται πρώτης τάξεως ήσαν πουλημένοι στους Γάλλους και στους Άγγλους. Ανέφερον μάλιστα και τον αριθμόν των εκατομμυρίων με τα οποία εξηγοράσθησαν οι οργανώσαντες και οι ηγούμενοι οπωσδήποτε του κινήματος.

Αλλ' όλοι αυτοί δεν ήσαν μόνον πουλημένοι, ήσαν και λωποδύται, και καταχρασταί και κλέπται. Όποιος έφευγε για τη Θεσσαλονίκη έπαιρνε μαζί του και τα χρήματα του Δημοσίου. Δεν υπήρχεν ύβρις, δεν υπήρχε συκοφαντία που να μη εκσφενδονίζεται καθ' όλων αυτών των Ελλήνων, οι οποίοι όμως εις το κάτω της γραφής και τα γαλόνια των και την ζωήν των είχαν θέσει εις κίνδυνον.

Αλλά και η άλλη παράταξις, η βενιζελική δεν εσταύρωσε τα χέρια της. Ούτε ήκουεν αγωγύστως τας ύβρεις και τας συκοφαντίας. Εγνώριζε να τας ανταποδίδη. Είχε και αυτή οπαδούς πολλούς, είχε τύπον ιδικόν της. Αλλ' η παράταξις αύτη, και μόνη αύτη, είχεν επί πλέον και την προστασίαν των ξένων, της οποίας μάλιστα έκανε μεγαλυτέραν χρήσιν της πρεπούσης με ζημίαν σοβαράν της δημοτικότηός της.

Κ. Ζαβιτζιάνου, Αναμνήσεις..., Α', σσ. 201-202

[Ο Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, παρότι αποχωρήσας Βενιζελικός, θεωρείται ο περισσότερο αντικειμενικός απομνημονευματογράφος της εποχής 1915-1922]

ΠΗΓΗ 2

Τα Νοεμβριανά του 1916, υπήρξαν για τους Βενιζελικούς συγκλονιστικό, συλλογικό, ψυχικό τραύμα και σημάδεψαν ανεξίτηλα τις συνειδήσεις. Ακολούθησαν θηριωδίες και από τις δύο πλευρές, με αποτέλεσμα συνεχώς να μακραίνει ο κατάλογος των «ανοιχτών λογαριασμών», μέχρι και τη μοιραία εκτέλεση των «Έξη», που έρριξε τη σκιά της σ' ολόκληρο το Μεσοπόλεμο. Κατά το τέλος του, το 1933, η δολοφονική απόπειρα κατά του Βενιζέλου εγκαινίασε νέο φαύλο κύκλο πολιτικής βίας, που κορυφώθηκε μετά την αποτυχία του κινήματος του 1935.

Δημιουργήθηκε, αποκρυσταλλώθηκε και διατηρήθηκε έτσι μια παραταξιακή συνείδηση κι αλληλεγγύη καθενός από τους δυο αντίπαλους «πολιτικούς κόσμους», όπως χαρακτηριστικά ονομάστηκαν. ...

Μία από τις συνέπειες ήταν η συστηματική αδυναμία της ηγεσίας κάθε παράταξης ν' αποκηρύξει, να καταστείλει αποτελεσματικά ή και να τιμωρήσει ακραίες ή πάντως ανεπιθύμητες πρωτοβουλίες «ομοϊδεατών». Το πρόβλημα αυτό χαρακτήρισε ιδίως τη στάση του Βενιζελισμού απέναντι στην εκτέλεση των «Έξη» και γενικότερα απέναντι στην ποικίλη δράση των Βενιζελικών ή «Βενιζελογενών» στρατιωτικών. Έτσι μπορεί π.χ. να κατανοηθεί η απραξία του Βενιζέλου απέναντι στο μετεκλογικό πραξικόπημα Πλαστήρα το 1933, καθώς και η σχετική (και τελευταία) αγόρευσή του στη Βουλή, όπου θεώρησε αναγκαίο να θυμίσει τις «υπηρεσίες» του Πλαστήρα, εξαγριώνοντας την Αντιβενιζελική πλειοψηφία. Ανάλογα μπορεί να εξηγηθεί το ότι η Κυβέρνηση

Τσαλδάρη ήταν αδύνατο να επιτρέψει την πλήρη δικαστική εκκαθάριση της δολοφονικής απόπειρας κατά του Βενιζέλου.

Η αδυναμία αυτή, που εσήμαινε, ουσιαστικά την ανάληψη συλλογικής παραταξιακής ευθύνης για κάθε λογής σφάλματα ή και εγκλήματα, δεν μπορεί ν' αποδοθεί μόνο σε προσωπικούς παράγοντες. Ήταν το αναγκαίο αντίτιμο για τη διαφύλαξη της συνοχής κάθε παράταξης, τη στιγμή που η συνοχή αυτή στηριζόταν προπαντός, αν όχι αποκλειστικά στη μνήμη κοινών αγώνων και στην αλληλεγγύη των «συναγωνιστών».

Για τον τελευταίο αυτό λόγο, η διαφύλαξη της συνοχής και η κινητοποίηση των δυνάμεων μιας παράταξης απαιτούσε σ' άλλες περιστάσεις τη συστηματική παρελθοντολογία και τη μεθοδευμένη αναζωπύρωση των πολιτικών παθών του Διχασμού, σε βάρος της πολιτικής ομαλότητας. Ο Βενιζέλος χρησιμοποίησε επανειλημμένα τη μέθοδο αυτή από το 1932, με αποκορύφωμα την αρθρογραφία του το φθινόπωρο του 1934 για την ιστορία της περιόδου 1915-1922.

Άλλη, τέλος, σειρά συνεπειών, που κι αυτή αναφέρεται εντελώς ενδεικτικά εδώ, είχε ο κύκλος των εκδικήσεων και των αντεκδικήσεων και ιδίως η διάχυτη και μόνιμη προσδοκία ότι θα συνεχιζόταν και στο μέλλον. Έτσι, ο φόβος αιματηρών εκδικήσεων υπήρξε μια από τις πιο σημαντικές αιτίες της απροθυμίας ή άρνησης, κατά περίπτωση, των Βενιζελικών, στρατιωτικών ιδίως, να μοιραστούν ή και να παραδώσουν την εξουσία στο αντίπαλο στρατόπεδο. Οι Αντιβενιζελικές αγριότητες που ακολούθησαν την καταστολή του κινήματος του 1935 φάνηκαν να δικαιώνουν εκ των υστέρων το φόβο αυτό. Ιδίως η εκτέλεση των Παπούλα και Κοιμήση, ουσιαστικά άσχετη με το κίνημα και στο βάθος ωμή εκδίκηση (ή «τιμωρία») για τη στάση τους το 1922.

Στο Μεσοπόλεμο, τέτοια ήταν προπαντός η οξύτατη αντίθεση, το αγεφύρωτο χάσμα ανάμεσα στους γηγενείς και τους πρόσφυγες. Είναι γνωστή η φανατική Βενιζελική τοποθέτηση της συντριπτικής πλειοψηφίας των προσφύγων, που συνήθως αποδίδεται σε συγκυριακούς ιστορικούς λόγους στο ότι δηλ. ο Κωνσταντινισμός βρέθηκε υπεύθυνος για τη Μικρασιατική Καταστροφή. Όμως ο Βενιζελισμός των προσφύγων είχε τις ρίζες του και πριν και πέρα από τις ευθυνες της Καταστροφής. Καθοριστική υπήρξε ιδίως η εχθρότητα των γηγενών και των Αντιβενιζελικών, που πήρε τις διαστάσεις αληθινού ρατσισμού. Ήδη στα Νοεμβριανά του 1916 ο Αντιβενιζελικός όχλος στράφηκε ιδιαίτερα εναντίον προσφύγων, από τους οποίους άγνωστος αριθμός οδηγήθηκε κοντά στη «Σωτηρία» και δολοφονήθηκε [Γ. Βεντήρη, Η Ελλάς του 1910-1920, Αθήναι, εκδ. Πυρσός, 1931, τόμ. 2ος, σ. 272].

Είκοσι χρόνια αργότερα, κατά τα οποία ποτέ δεν έλειψαν αιματηρές συγκρούσεις γηγενών και προσφύγων σε διάφορες περιοχές συνεχιζόταν το ίδιο αντιπροσφυγικό μένος, στο οποίο αποδίδεται και εμπρησμός σε προσφυγικές παράγκες του Βόλου.

Γ. Μαυρογορδάτου, Οι διαστάσεις του «κομματικού» φαινομένου στην Ελλάδα: παραδείγματα από το μεσοπόλεμο, σσ. 161-162

ΠΗΓΗ 3

Χάρισμα και παραταξιακή συνείδηση λειτουργούν συνήθως ομόρροπα. Η εμφάνιση χαρισματικού ηγέτη, με τις ριζικές επιλογές που απαιτεί και τον εντελώς ιδιαίτερο φανατισμό που προκαλεί σε οπαδούς κι αντιπάλους, οδηγεί

σε μεγαλύτερη αποκρυστάλλωση κι οξύτητα των παραταξιακών φαινομένων και συγκρούσεων. «Αρχηγός, σωτήρας, σύμβολο της μισής Ελλάδας, Σατανάς για την άλλη μισή» ο Βενιζέλος ξεσήκωσε πολιτικά πάθη που θα ήταν αδιανόητα χωρίς αυτόν – ή κάποιον άλλον, σαν αυτόν. Αντίρροπα, η παραταξιακή αποκρυστάλλωση τείνει να μειώσει την απόλυτη ελευθερία της χαρισματικής ηγεσίας. Το σημείο σύγκρουσης φθάνει όταν ο ηγέτης αποφασίσει να πάει αντίθετα στο παραταξιακό ρεύμα, όπως π.χ. ο Βενιζέλος το 1935, όταν βιάστηκε ν' αναγνωρίσει το πραξικόπημα της Παλινόρθωσης. Μπορεί και τότε να επιβάλλεται ο χαρισματικός ηγέτης στην παράταξή του, όχι όμως χωρίς ρήγματα, διαρροές κι ανακατατάξεις.

Χάρισμα και παραταξιακή συνείδηση, χωρίς να καταργούν το σύστημα της πελατείας, παραμερίζουν ή περιορίζουν σημαντικά τη δύναμη του, τη λειτουργία του και ιδίως την ελαστικότητά του. Βασικά, ο συσχετισμός δυνάμεων ανάμεσα στην εθνική κομματική ηγεσία και τα τοπικά «κόμματα» ανατρέπεται ριζικά σε όφελος της πρώτης.

Γ. Μαυρογορδάτου, ό.π., σ. 171

Με βάση τις γνώσεις που αποκομίσατε από το σχολικό σας εγχειρίδιο, την εικόνα στη σελίδα 110 του βιβλίου σας και τα παραθέματα:

- α) Να παρουσιάσετε και να σχολιάσετε τις εκδηλώσεις βίας και φανατισμού που δημιούργησαν χάσμα ανάμεσα στις δύο παρατάξεις κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού.
- β) Να παρουσιάσετε τις συνέπειες τους στην πολιτική ζωή μέχρι το 1935 και να εκθέσετε τις σκέψεις σας γι' αυτές. (συνδυαστική).

48.

ΠΗΓΗ 1

Εμφανίζεται το Σ.Ε.Κ.Ε. (Κ.Κ.Ε.) στην πολιτική ζωή του τόπου σαν καταλύτης, στο παραδοσιακό διχασμό Βενιζελικών – Αντιβενιζελικών και τις παραφυάδες του, έρχεται να προβάλλει μια άλλη προοπτική στην κατεστραμμένη Ελλάδα με τους χρεωκοπημένους μύθους του μεγαλοϊδεαστισμού, τις τεράστιες μάζες προσφύγων και των άλλων εξαθλιωμένων λαϊκών στρωμάτων. Θα ταραξεί τα νερά της απελπισίας και θα μιλήσει για Επανάσταση που θα φέρει το σταμάτημα της εκμετάλλευσης άνθρωπου από άνθρωπο, που θα γεννήσει ένα νέο κόσμο χωρίς βαρβαρότητες, πολέμους και πείνα. Δεν αμφισβητεί απλά το κοινωνικό σύστημα, αλλά δίνει τη «Μεγάλη Υπόσχεση». Οι επαγγελίες του όσο κι αν δεν προβάλλονται στον αστικό τύπο, φτάνουν στους τόπους δουλειάς, στους προσφυγικούς συνοικισμούς, στο χωριό¹⁵.

¹⁵ Χρήσιμα θεωρούμε για την μελέτη αυτών που αναφέρουμε εδώ και: Γ. Πετσόπουλου, *Τα Εθνικά ζητήματα και οι Έλληνες κομμουνιστές*, Αθήνα 1946. Του ίδιου, *Τα πραγματικά αίτια της διαγραφής μου από το ΚΚΕ*, Αθήνα, 1946. Δήμου Μέξη, *Ο ιστορικός Γ. Κορδάτος και το έργο του*, Αθήνα 1975. Παντ. Πουλιόπουλου, *Πόλεμος κατά Πολέμου, (αποφάσεις Α΄ Πανελ. Συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών*, Αθήνα 1924, (επανέκδοση 1975), Π. Πουλιόπουλου – Π. Γιατσόπουλου, *Γράμμα στα μέλη του ΚΚΕ*, Αθήνα 1927, Σ. Μάξιμου, «Η κρίσις του Κόμματος», άρθρο σε ΚΟΜΕΠ, Μάιος 1924. Π. Πουλιόπουλου, *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα*, Αθήνα 1934 (επανέκδοση Αθήνα 1972).

Η γρήγορη άνοδος μιας νέας συνείδησης -της προλεταριακής-, έχει αναγκαστικά πολιτικό αντίκτυπο σ' όλη την πολιτική δομή του κυριάρχου συστήματος. Κι όμως παρά την οικονομική αθλιότητα, παρά τα συσσωρευμένα προβλήματα που φάνηκαν ξεκάθαρα μέσα από τα ερείπια της Μικρασίας, οι κομμουνιστές σ' όλη αυτή την περίοδο δεν κατόρθωσαν να ξεφύγουν οριστικά από τη γωνιά που η αστική τάξη τους είχε τοποθετήσει. Πολιτικές αιτίες που συνείργησαν σ' αυτό:

Η απομάκρυνση όλης σχεδόν της ιδρυτικής γενιάς του Σ.Ε.Κ.Ε., δηλαδή των στοιχείων εκείνων που ζυμωμένα μέσα στον αγώνα των δυο πρώτων δεκαετιών του αιώνα, είχαν άμεση σχέση με τα προβλήματα του λαού έστω και με συγκεχυμένα ιδεολογικά κριτήρια, αλλά με γερές λαϊκές ρίζες. Η αντικατάστασή τους από ριζοσπαστικά στοιχεία «επαναστατικού εγκεφαλισμού», ασύνδετα με τους λαϊκούς αγώνες, η εσωκομματική διαπάλη, που συγκλονίζει το κόμμα όλη τη δεκαετία του 1920, οι διαγραφές, οι δυσφημιστικές επιθέσεις, οι αποχωρήσεις, οι επεμβάσεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς, οι επιθέσεις ενάντια σ' όλες τις αποχρώσεις του αστικού χώρου, ακόμη και ενάντια των αγροτικών κινημάτων, η θέση για τη Μακεδονία και Θράκη, στέκουν καίρια προβλήματα που κάνουν τα λαϊκά στρώματα δύσπιστα απέναντι σ' αυτό το καινούργιο κόμμα. Δυσπιστία που εκμεταλλεύτηκε περίτεχνα το κόμμα των Φιλελευθέρων και τα άλλα βενιζελικά πολιτικά μορφώματα.

Α. Ρήγου, Πολιτικές εκφράσεις στη Β' Ελληνική Δημοκρατία, σσ. 209-210

ΠΗΓΗ 2

Η άποψη του νεοϊδρυμένου Κομμουνιστικού Κόμματος

... Η κυβέρνηση η οποία εσχηματίσθη μετά την ανατροπή του βενιζελικού κάθεστώς... εδήλωσεν ότι αναλαμβάνει να συνεχίση την πολιτική της ανατραπέισης προκατόχου κυβερνήσεως και μάλιστα ότι θα υπερθεματίση εκείνους εις επίδειξιν πολεμικού μένους. Η πολιτική αυτή ανταποκρίνεται προς τα συμφέροντα ωρισμένων κύκλων πολιτικών και άλλων επιχειρηματιών της πολιτικής και κεφαλαιοκρατικών κύκλων, οι οποίοι επείγονται να συναγωνισθούν το βενιζελικόν κόμμα εις την πολεμικήν και τυχοδιωκτικήν του πολιτικήν και να αναγνωρισθούν αυτοί ως οι εγκυρότεροι πράκτορες εν Ελλάδι.

Ανακοίνωση της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. (14 Νοεμβρίου 1920)

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο, τον πίνακα του Αξελού στη σελίδα 100 του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των πηγών:

Να παρουσιάσετε τα αιτήματα του «καιρού και του τόπου» που εκφράστηκαν πολιτικά από το Κ.Κ.Ε. κατά την δεύτερη δεκαετία του 20ου αιώνα.

49.

ΠΗΓΗ 1

Η Πηνελόπη Δέλτα, στο προσωπικό της ημερολόγιο,

δίνει στιγμιότυπα από τα γεγονότα της επανάστασης του 1922

Κ' εκείνο το μεσημέρι μπήκε ο Πλαστήρας στην Αθήνα, μαύρος, σκονισμένος, σκοτεινός, παλιοντυμένος, αδύνατος, άγριος, με σφιγμένα δόντια και μάτια όπου έβλεπες την απελπισία. Σε κείνους που έκαναν να τον ζητωκραυγάσουν φώναξε θυμωμένος:

«Τι ζητωκραυγάζετε; Επιστρέφομε νικημένοι, κατεστραμμένοι».

Τον είδα που πέρασε τη λεωφόρο Κηφισιάς, μπαρουτοκαπνισμένο, τα μαύρα του φρύδια άσπρα από τη σκόνη, το πρόσωπό του αδύνατο, σα ρέγγα καπνισμένη, αγέλαστο, αυστηρό. Πλάγι μου μια μητέρα γύρευε ν' αναγνωρίσει το γιο της μέσα στους κουρελιασμένους στρατιώτες και αξιωματικούς που περνούσαν.

Δεν έριξαν μπόμπες στο Τατόι. Απεναντίας έδωσαν του Κωνσταντίνου, που παζάρευε χρηματικές αποζημιώσεις, 10.000 λίρες κ' έφυγε με όλο το σόι των Glucksburg.

Όταν, μερικοί, προσήψαν του Πλαστήρα την άκαιρη γενναιοδωρία του, αποκρίθηκε:

«Δεν ήλθα να εκδικηθώ, αλλά για να σώσω την Ελλάδα. Δεν είμαι πολιτικός, είμαι μονάχα στρατιώτης. Και όταν κουβαλήθηκαν όλοι οι ξένοι πρέσβεις στο καράβι μου, να μου πουν πως δε θα επιτρέψουν να κακοποιήσω συγγενή των δικών τους βασιλιάδων, δεν τόλμησα να το βάλω με όλες τις Δυνάμεις! Κοίταζα μονάχα την Ελλάδα, και πως να εμποδίσουμε τον Κεμάλ να μπει στη Θεσσαλονίκη»...

Το πως συνέλαβαν, δίκασαν και καταδίκασαν και εξετέλεσαν τους έξι υπευθύνους, το πως έδιωξαν Κωνσταντίνο, Σοφία και όλο το σόι των Glucksburg ανήκει στην ιστορία. Πονόψυχος σαν όλα τ' αληθινά παλικάρια, ο Πλαστήρας δεν ήθελε τουφεκισμούς. Μα σηκώθηκε ο στρατός: ή θα εκτελούσαν τους υπευθύνους, ή θάσφαζε αυτός χιλιάδες. Και ο στρατός δεν ανασυντάσσονταν αν δεν τουφεκίζονταν ο υπεύθυνος στρατάρχης. Κ' έτσι τουφεκίστηκε ο δυστυχής μισοτρελλός Χατζανέστης, κ' έτσι ανασυγκροτήθηκε κι' έγινε ο λαμπρός στρατός του Έβρου, που επέτρεψε του συντριμμένου από την καταστροφή του έργου του Βενιζέλου, να σώσει όσα έσωσε, στη συνθήκη της Λωζάνης.

Π. Δέλτα, Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος..., σ. 129-130

ΠΗΓΗ 2

Ο Θεόδωρος Πάγκαλος, με τελεσίγραφο, αναγγέλλει στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Παύλο Κουντουριώτη την κατάργηση της κυβέρνησης

Τη 25 Ιουνίου 1925

Κύριε Πρόεδρε,

Ο στρατός και ο στόλος εξηγέρθησαν δια λόγους τους οποίους γνωρίζετε ασφαλώς και υμείς, όπως και σύμπας ο ελληνικός λαός. Η κυβέρνηση αποτυχούσα εσωτερικώς τε και εξωτερικώς δεν αντιπροσώπευε πλέον την κοινήν γνώμην. Την δυσαρμονίαν ταύτην δεν διεσκέδασεν ατυχώς η εθνοσυνέλευσις.

Η κυβέρνηση, απολέσασα την εμπιστοσύνην ολοκλήρου του στρατού και του στόλου, κρατεί μέχρι της στιγμής, δι ολίγων αφωσιωμένων αυτή αξιωματικών, υπό τας διαταγάς της τμήματα της φρουράς Αθηνών.

Θεωρών μέγιστον έγκλημα την χύσιν και ρανίδος, έστω, διπλώς αδελφικού δημοκρατικού αίματος, καθιστώ υπεύθυνον επί τούτου ολόκληρον την κυβέρνησιν και τους ενισχύοντας αυτήν εις την ματαίαν αντίστασιν και παρακαλώ

όπως μέχρι τη 4 μ.μ. προκαλέσητε την παραίτησιν της κυβερνήσεως και την διαρρύθμισιν της καταστάσεως συμφώνως προς την έκδηλον θέλησιν της μεγίστης πλειοψηφίας του λαού, στρατού και του στόλου.

Αρχηγός Θ. Πάγκαλος

Ηλ. Μπρεδήμα, *Η πρώτη Δημοκρατία*, σ. 408 (1960)

ΠΗΓΗ 3

Ο Γεώργιος Καφαντάρης, σε δηλώσεις του στις εφημερίδες, στηλιτεύει τη δικτατορία του Παγκάλου.

Όσοι επίστευαν μέχρι τώρα ότι αρμόζει περισσότερο εις την Ελλάδα αντί του κοινοβουλευτισμού εν σύστημα ισχυρότερον, είναι εις θέσιν σήμερον να κρίνουν ποία διαφορά υπάρχει μεταξύ μιας κοινοβουλευτικής Κυβερνήσεως και μιας ορδής (8 Δεκεμβρίου 1925).

Μια δικτατορία όσον και εάν μοιραίως καταλήγει επί ζημία του λαού, δύναται να παρουσιάση, όταν καθοδηγήται από μια ειλικρινή πλάνην, από μίαν γενναίαν πνοήν, από μίαν ισχυράν διάνοιαν και θέλησιν, παρηγόρους εκλάψεις. Εις ημάς η πεντάμηνος δικταρία κατώρθωσε να εμπνεύση την κοινήν αηδίαν. Τούτο κατ' ανάγκην συμβαίνει όταν οι κόθορνοι προχειρίζονται σε δικτάτορες (11 Δεκεμβρίου 1925).

Δ. Αγραφιώτη, *Γεώργιος Καφαντάρης*, σ. 138 (1983)

ΠΗΓΗ 4

Οι ξένοι γελοιογράφοι εμπνέονται από τα συχνά στρατιωτικά κινήματα στην Ελλάδα. Ο γελοιογράφος του *World* (Κόσμος) σατιρίζει τη δικτατορία του Πάγκαλου.

Θ. Βερέμη, *Οικονομία και Δικτατορία*, 1982

Μετά την ήττα στη μικρασιατική εκστρατεία έγινε πιο συχνό το φαινόμενο επέμβασης στρατιωτικών (πραξικοπήματα) στην πολιτική ζωή της χώρας. Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο, το παράθεμα αριθμ. 23 του σχολικού σας εγχειριδίου και το περιεχόμενο των πηγών:

- α) Να αναφέρετε τέτοιες περιπτώσεις μέχρι το 1935.
- β) Να παρουσιάσετε τις διεκδικήσεις τους και
- γ) Να σχολιάσετε τη στάση των κομμάτων απέναντι στα στρατιωτικά κινήματα.

50. Ποια επιχειρήματα χρησιμοποιούσαν οι κινηματίες την περίοδο 1922-1936 για να αιτιολογήσουν τις πράξεις τους;

51.

ΠΗΓΗ

Η αξία της Δημοκρατίας

Η Δημοκρατία είναι το φυσικόν και ευτυχές τέρμα ενός μακρού εσωτερικού αγώνος τον οποίον κατέστησεν αναπότρεπτον η καταπάτησις των λαϊκών ελευθεριών, η αθέτησις των διεθνών μας υποχρεώσεων, η περιφρόνησις των εθνικών δικαίων. Κύρια πηγή των κακών τούτων, τα οποία απέληξαν εις την εθνικήν συμφοράν, υπήρξαν η αθέμιτος εκμετάλλεσις του βασιλικού θεσμού, θεσμού απηρχαιωμένου, εις τον οποίον επί πλέον εδόθη μεσαιωνικόν περιεχόμενον.

Με την Δημοκρατίαν αποδίδεται η Ελλάς εις τους Έλληνας, ασφαλίζονται αι ελευθερίαι των, ικανοποιείται η τιμή του περιφρονηθέντος Έθνους και επιβάλλεται εις όλους ως υπέρτατος νόμος η υποταγή ενός εκάστου εις την σωτηρίαν, εις το συμφέρον του συνόλου. Τοιουτοτρόπως θέλει επέλθει ο ηθικός εξαγνισμός και η αναπτέρωσις του ηθικού φρονήματος του λαού.

Αλ. Παπαναστασίου, *Μελέτες, λόγοι, άρθρα*, σ. 381

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο, το περιεχόμενο του παραθέματος 26 του βιβλίου σας και το περιεχόμενο του παραθέματος:

- α) Να τεκμηριώσετε το περιεχόμενο της φράσης του βιβλίου σας «σημαντική πολιτική τομή της περιόδου είναι η ψήφιση νέου συντάγματος... με το οποίο εγκαθιδρύεται το πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας».
- β) Να παρουσιάσετε κάτω από ποιες συνθήκες παλινорθώθηκε η Μοναρχία και εκθέσετε τις σκέψεις σας σχετικά με αυτό.

52.

ΠΗΓΗ

Το πρόγραμμα της Κυβέρνησης Βενιζέλου στην τετραετία 1928 –32 μπορεί να ερμηνευθεί σαν συστηματική προσπάθεια να ανανεωθεί ριζικά το περιεχόμενο του Βενιζελισμού σαν διαταξικής συμμαχίας και ν' αντικατασταθεί η παραταξια-

κή συνείδηση του Διχασμού από νέους συνεκτικούς δεσμούς. Το κυβερνητικό εκείνο πρόγραμμα απευθυνόταν προπαντός στα Βενιζελικά κοινωνικά στρώματα ... Παραμερίζοντας τις παραδοσιακές εξαγωγικές καλλιέργειες, είχε σαν βασικούς στόχους την ταχύτατη ανάπτυξη της παραγωγής δημητριακών, την αντίστοιχη αύξηση του εισοδήματος των χωρικών και μ' αυτόν τον τρόπο τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς για το εμπόριο και ιδίως τη βιομηχανία. Η προσπάθεια απέτυχε, όχι μόνο εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, αλλά και μια σειρά από λόγους περισσότερο πολιτικούς, παρά οικονομικούς. Πρωταρχικής σημασίας ρόλο έπαιξε η έλλειψη κατάλληλης κομματικής οργάνωσης των Φιλελευθέρων. Οι πρωτοβουλίες του Βενιζέλου προς την κατεύθυνση αυτή συνάντησαν την απόλυτη αντίδραση ιδίως των Βενιζελικών πολιτευτών της Παλαιάς Ελλάδας, που δεν μπορούσε ν' αγνοηθεί χωρίς τον κίνδυνο μεγαλύτερης συρρίκνωσης του Βενιζελισμού στις περιοχές αυτές και μεγαλύτερης έτσι διεύρυνσης του χάσματος ανάμεσα στην Παλαιά Ελλάδα και τις Νέες Χώρες. Εξάλλου, η μαζική κομματική οργάνωση θα απειλούσε όχι μόνο τα τοπικά «κόμματα» των Παλαιοελλαδίων ιδίως πολιτευτών, αλλά και την ίδια τη συνοχή του Βενιζελισμού σαν ευρύτερης συμμαχίας κοινωνικών στρωμάτων και ομάδων. Τη στιγμή, μάλιστα, που τη συνοχή αυτή ήδη, απειλούσε, άμεσα, η ανάπτυξη ταξικών κομμάτων και η διαρροή χωρικών και προσφύγων προς αυτά. Έγινε έτσι αναπόφευκτη η προσφυγή και πάλι στην παραταξιακή συνείδηση και στο χαρισματικό «προσκλητήριο», σαν αναντικατάστατα συνεκτικά στοιχεία του Βενιζελισμού. Η διαφύλαξη της συνοχής του και η κινητοποίηση των δυνάμεών του πάνω σ' αυτή τη βάση απαιτούσε πια μια στρατηγική πόλωσης κι αναμέτρησης των «δύο πολιτικών κόσμων», που οδήγησε τελικά, μέσα από σειρά λαθών στο μοιραίο Κίνημα του 1935.

Γ. Μαυρογορδάτου, *Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου*, σ.173

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο της πηγής:

- α) Να διερευνήσετε τους λόγους για τους οποίους η «διαταξική συμμαχία» που επιχείρησε ο Βενιζέλος στην αρχή της τετραετίας 1928-1932 αντικαταστάθηκε σύντομα από την παραταξιακή συνείδηση και από μια στρατηγική πόλωσης των «δύο πολιτικών κόσμων».
 - β) Να παρουσιάσετε τις συνέπειες αυτής της αναμέτρησης μέχρι το 1935 (συνδυαστική).
53. Να προσδιορίσετε τους στόχους του στρατιωτικού κινήματος του 1933 και να επισημάνετε τη συμβολή του στην αναζωπύρωση των πολιτικών παθών.

54.

ΠΗΓΗ

Πραξικόπημα Πλαστήρα 1933

Στις εκλογές του Μαρτίου, που πραγματοποιήθηκαν με πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα, οι αντιβενιζελικοί, μετά την προσχώρηση των Κονδύλη και Χατζηκυριάκου, κέρδισαν τις περισσότερες έδρες. Τα βενιζελικά κόμματα,

αναλυτικότερα, υπό την επωνυμία «Εθνικός Συναπισμός» είχαν συγκεντρώσει ποσοστό 46,3% έναντι του 46,1% της αντιβενιζελικής «Ηνωμένης αντιπολίτευσης». Την ίδια νύχτα, ο στρατηγός Πλαστήρας για να προλάβει, καθώς ισχυρίστηκε, την επιβολή δικτατορίας από τους «Λαϊκούς», ηγήθηκε πραξικοπήματος. Την επομένη δε απευθύνθηκε με το ακόλουθο διάγγελμα στον ελληνικό λαό: «Δύο εν συνεχεία εντός πέντε μηνών εκλογαί απέδειξαν εκείνο το οποίον παρ' όλων επιστεύετο, ότι το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα εκτός των άλλων του βαθέων ελαττωμάτων δια τα οποία υποκύπτει ολοέν εις περισσοτέρας χώρας, έχει παρ' ημίν επί πλέον το θανάσιμον δια την χώραν μειονέκτημα να μη δύναται με κανέν εκλογικόν σύστημα ν' αποδώση Κυβέρνησιν βιώσιμον. Αιχμάλωτον της δημαγωγίας από φύσεως το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα επέφερεν εδώ όχι μόνον κυβερνητικήν αδυναμίαν, αλλά και ενίσχυσιν του κομμουνισμού τόσο μάλλον επίφοβον καθ' όσον συμπίπτει ακριβώς με την αδυναμίαν αλλά και ενίσχυσιν του κομμουνισμού τόσο μάλλον επίφοβον καθ' όσον συμπίπτει ακριβώς με την αδυναμίαν αναδείξεως ισχυράς κυβερνήσεως. Παρά πάσαν προσπάθειάν μου το ολέθριον τούτο αποτέλεσμα εγκολπούν βεβαίους κινδύνους ακυβερνησίας και οικονομικής συμφοράς δια την χώραν δεν έγινε δυνατόν να αποτραπή και την νύκτα σήμερον η απειλή της διασαλεύσεως της τάξεως και της αδελφοκτόνου αναρχίας εξεδηλώθη ωμή. Κατόπιν τούτου ηναγκάσθην να παρέμβω. Εμελέτησα την κατάστασιν με πολυτίμους συνεργάτες και ανεμέτρητα πάσας τας ευθύνας. Εν πλήρει μετά πολυτίμων συνεργατών συμφωνία με πίστιν βαθείαν εις τον Θεόν και τας δυνάμεις της Φυλής, δυνατός εκ της ενισχύσεως του Λαού και της υποστηρίξεως της αμερίστου των ενόπλων δυνάμεων του Έθνους, αναλαμβάνω την Εξουσίαν. Εντός της σήμερον Κυβέρνησις εγκυομένη την γαλήνην, την ησυχίαν, την οικονομικήν περισυλλογήν, την κοινωνικήν κατωχύρωσιν, θα δώση τον όρκον. Παρέχω περί των άνω την υπόσχεσιν μου. Αι διατάξεις του Συντάγματος αναστέλλονται. Οι χρηστοί και τίμιοι πολίται εις το μέτρον τούτο οφείλουν να ίδουν μονον την απόφασιν μου ν' ασφαλίσω την γαλήνην και μιαν κυβέρνησιν στερεάν δι' όλων των μέσων. Με τον Θεόν, με τον Λαόν, και την ένοπλον εκδήλωσίν του, τας αμυντικές δυνάμεις της Χώρας, εμπρός δια την Πατρίδα και τα ανώτερα της συμφέροντα».

Είναι περιττό βέβαια να υπογραμμιστεί ότι και στην κρίσιμη αυτή φάση της όξυνσης των πολιτικών παθών ο ξένος παράγοντας ήταν φυσικά παρών: Όσο η Μεγάλη Βρετανία (η κύρια πιστώτρια του ελληνικού δημοσίου με άμεσο έλεγχο πάνω στις κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις) προωθούσε βαθμιαία την επαναφορά της βασιλείας και την παλινόρθωση του Γεωργίου, τόσο οι δημοκρατικές πεποιθήσεις πολλών κορυφαίων παραγόντων του βενιζελισμού υποχωρούσαν¹⁶.

Π. Πετρίδη, ό.π., σσ. 176-178

¹⁶ Βλ. Άγγ. Ελεφάντη, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης, ΚΚΕ και αστισμός στον μεσοπόλεμο (1979)*, σ. 154.

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο της πηγής:

- α) Να παρουσιάσετε τους λόγους, τους οποίους επικαλείται ο Πλαστήρας στο διάγγελμα του, προκειμένου να ανασταλούν οι διατάξεις του Συντάγματος.
- β) Να επισημάνετε τις συνέπειες που είχε το πραξικόπημα του Πλαστήρα στη πολιτική ζωή, παρότι κατεστάλη αμέσως.

55.

ΠΗΓΗ 1

Το κίνημα του Μαρτίου 1935

Σε λόγο του στα Χανιά (20 Ιανουαρίου του 1935), ο Βενιζέλος διατύπωσε την ακόλουθη προειδοποίηση: «Εάν οι κυβερνώντες την Ελλάδα εξακολουθούν να πιστεύουν όπως κηρύττουν ότι είναι καθεστώς, το οποίο δεν επιτρέπεται ν' ανατραπή δια συνταγματικών μέσων, η βιαία ανατροπή των θ' αποβή μοιραία ανάγκη και τότε ο στρατηγός Πλαστήρας θ' αναγνωρισθή από όλους ως μοιραίος εκδικητής. Γνωρίζω ότι πλείστοι εκ των ανηκόντων εις τα κόμματα του εθνικού συνασπισμού (βενιζελικά κόμματα) πιστεύουν ότι η μέχρι τούδε πορεία των κυβερνώντων κατέστησε μοιραία ήδη ανάγκην την παρέμβασιν του στρατηγού Πλαστήρα. Αλλ' εγώ εξακολουθώ να ελπίζω, μολονότι η ελπίς μου αποβαίνει καθημέραν ισχνότερα, ότι η ανάγκη εκδικητού ημπορεί ακόμη ν' αποφευχθή». Η «Καθημερινή» απάντησε και πάλι (31 Ιανουαρίου) με προσωπική επίθεση κατά του Βενιζέλου. Η προκλητικότητα του Τύπου ασφαλώς δε συνέβαλε στην αποφυγή του κινήματος.

Την ίδια εποχή (13 Ιανουαρίου) πραγματοποιήθηκε μνημόσυνο για το βασιλιά Κωνσταντίνο και φιλομοναρχική διαδήλωση υπέρ του Γεωργίου Β' στην Αθήνα, ενώ ανάλογη φιλομοναρχική εκδήλωση πραγματοποιήθηκε και στη Θεσσαλονίκη τον επόμενο μήνα (24 Φεβρουαρίου). Οι δημοκρατικοί απάντησαν με την αναγγελία δικού τους συλλαλητηρίου, αλλά η κυβέρνηση απαγόρευσε παρόμοιες εκδηλώσεις και ο πρωθυπουργός Τσαλδάρης έκανε την ακόλουθη δήλωση: «Παρ' ότι είμαι βέβαιος ότι τους περί των κινδύνων της Δημοκρατίας θρύλους δεν πιστεύουν ουδ' αυτοί οι οποίοι τους διασπείρουν, νομίζω ότι η περί τας οργανώσεις των Βασιλοφρόνων κινήσις δεν είναι φρόνιμον να συναντά την αδιαφορίαν των Αρχών, αν όχι δι' άλλο τι δια να μη δίδεται λαβή εις παρεξηγήσεις επιζημίας δια την Κυβέρνησιν και την ησυχίαν της χώρας. Τηλεγραφικώς διέταξα ν' απαγορευθή το αναγγελθέν συλλαλητήριον των Δημοκρατικών της Θεσσαλονίκης: Του πολιτεύματος φύλακες δεν είναι δυνατόν να είναι οι δρόμοι εφ' όσον υπάρχουν προς τούτο η Κυβέρνησις και αι αρχαί. Διέταξα όμως να μη επιτραπούν εις το μέλλον και των Βασιλοφρόνων αι εκδηλώσεις, είτε υπό τύπον εορτασμού, είτε υπό τύπον Μνημοσύνων γίνονται. Είναι καιρός νομίζω να ησυχάσωμεν. Και προς τούτο πάσα αυστηρότης είναι συγχωρητή και επιβεβλημένη (αΚαθημερινή», 1 Μαρτίου 1935).

Οι φιλομοναρχικές εκδηλώσεις αποτελούσαν πρόκληση όχι όμως και απειλή κατά του πολιτεύματος, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα. Δεν ήταν όμως τυχαίες αλλά σύμπτωμα μιας καταστάσεως που ευνοούσε την αναζωπύρωση των παλαιών παθών και την οποία η κυβέρνηση, μολονότι δεν ενθάρρυνε, δεν ήταν σε θέση να ελέγξει για λόγους εγγενείς. Το Λαϊκό κόμμα που κυβερνούσε τη χώρα είχε, βέβαια, αναγνωρίσει το υπάρχον πολίτευμα, κάνοντας την ανάγκη φιλοτιμία, παρέμεινε όμως ο φυσικός διάδοχος των παλαιών βασιλικών, στις ψήφους των οποίων κυρίως βασιζόταν. ...

Ένα από τα έμμεσα αίτια του κινήματος ήταν ασφαλώς ο αντίκτυπος που είχε στο Βενιζέλο η απόπειρα κατά της ζωής του τον Ιούνιο του 1933. Πέρα από την εύλογη αγανάκτησή του για την ίδια την απόπειρα, στην οποία ενέχονταν στελέχη της κυβερνήσεως και των σωμάτων ασφαλείας, ο Βενιζέλος φάνηκε να χάνει την αυτοκυριαρχία του και να παρασύρεται σε ατυχείς αποφάσεις. Θα πρέπει επίσης να προστεθεί ότι πέρα από την απόπειρα και τον αντίκτυπό της, το πρόβλημα του Βενιζέλου ήταν ουσιαστικά η νοοτροπία ενός μεγάλου άνδρα ο οποίος θεωρεί τον εαυτόν του απαραίτητο και αναντικατάστατο. Είχε προσφέρει τόσα πολλά στη χώρα και είχε συνδέσει τόσο στενά το όνομά του με τις τύχες της για τόσο μεγάλο διάστημα, ώστε να θεωρεί ότι η χώρα είχε απόλυτη ανάγκη από τις υπηρεσίες του, πράγμα το οποίο μπορούσε να τον οδηγήσει σε αντιδημοκρατικές και αντισυνταγματικές ενέργειες ακόμη και στην εγκαθίδρυση δικτατορίας.

Το βασικότερο αίτιο της οργανώσεως του κινήματος υπήρξε η σταδιακή αποστέρηση των ερεισμάτων της βενιζελικής παρατάξεως στις ένοπλες δυνάμεις. Μια από τις πρώτες ενέργειες της κυβερνήσεως, μετά την καταστολή του κινήματος της 6^{ης} Μαρτίου 1933, ήταν η απόταξη μεγάλου αριθμού ανώτατων αξιωματικών συνεργατών του Πλαστήρα. ...

I.E.E., τόμ. ΙΕ', σσ. 358-360

ΠΗΓΗ 2

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος από την Κρήτη, διεκτραγωδεί την πορεία της Ελλάδας προς την παλινόρθωση και προτρέπει τους φίλους του αξιωματικούς να οργανώσουν κίνημα.

Χαλέπα τη 19^η Φεβρουαρίου 1935.

Στρατηγέ μου

Από ότι γίνεται εις τον Στρατόν, δεν ημπορείτε να αμφιβάλλετε ότι η Μεγάλη Ελλάς, εκείνη που εδημιουργήσαμεν δια των αγώνων των ετών 1910-1920 και η οποία περιεσώθη μετά την Μικρασιατικήν καταστροφήν, θα διαλυθή προ της παρελεύσεως όχι πολλών ετών. Αρκεί να σκεφθήτε εις ποίαν θέσιν εφθάσαμεν εντός μιας διετίας, ώστε να δεχώμεθα σήμερον ραπίσματα απο τήν Αλβανίαν και να μη τολμώνεν να ζητήσωμεν ικανοποίησιν ή τουλάχιστον να διαμαρτυρηθώμεν διότι Βούλγαροι στρατιώται εισήλθον εις το έδαφος μας εις βάθος 5 χιλιομέτρων και ήσκησαν εντός αυτού πράξεις κυριαρχίας.

.....

Γνωρίζετε ότι από έτους περίπου είχα συστήσει την οργάνωσιν των δημοκρατιών αξιωματικών εις τρόπον ώστε, όταν θα ευρισκόμεθα ενώπιον αποπείρας παλινρθώσεως ή επιβολής δικτατορίας, Κονδύλη ή Μεταξά, να είμεθα εις θέσιν να αμυνθώμεν. Αλλ' έκτοτε η κατάσταση μετεβλήθη ουσιωδώς. Η ανοσία αλλοίωσις της Επετηρίδος κινδυνεύει να συντρίψη οριστικώς την ψυχήν του Στρατού. Μανθάνω δε συγχρόνως ότι μετά την απομάκρυσιν του Θ.Μανέττα απο το Β' Σώμα Στρατού, η πλειοψηφία του Ανωτάτου Στρατιωτικού Συμβουλίου ευρίσκει εις την διάθεσιν της κυβερνήσεως. Επομένως καμμία δεν υπάρχει πλέον εγγύησις κατά της περαιτέρω αποδημοκρατικοποιήσεως του Στρατού. Ενώ, εξ' άλλου η κίνησις δια την παλινρθωσιν δεν αποκρύπτεται, κηρύττει ο κυβερνητικός Τύπος ότι η σημερινή κυβέρνησις είναι καθεστώς, το οποίον δεν ημπορεί να ανατραπή δια συνταγματικών μεθόδων. Υπό τοιούτους όρους θα διέπραττεν έγκλημα κατά της χώρας ο δημοκρατικός κόσμος, εάν ανέμενε μακαρίως να εκλέξη την ώραν της επιθέσεως ο μοναρχισμός δια να αποφασίση να αμυνθή. Θα ήτο τότε πιθανώς πολύ αργά.

Επιστολή του Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον αντιστράτηγο Αλ. Οθωναίο.
Αναφέρεται στο βιβλίο του Κ. Καλλιγά, 1^η Μαρτίου 1935, σ. 134-136.

ΠΗΓΗ 3

Βενιζελικοί αξιωματικοί διοργάνωσαν, υπό την ενθάρρυνση του Βενιζέλου, κίνημα που εκδηλώθηκε την 1η Μαρτίου 1935. Ουσιαστικό κίνητρο των κινηματιών υπήρξε η «αποτελεσματική» προστασία του δημοκρατικού πολιτεύματος, που απειλούνταν, κατά τις εκτιμήσεις τους, από την κυβέρνηση Τσαλδάρη και τους εν γένει αντιβενιζελικούς. Στο μεταξύ όμως είχαν συσσωρευτεί και νέοι λόγοι έντασης ανάμεσα στους κυρίαρχους διεκδικητές της εξουσίας (πέραν του πραξικοπήματος Πλαστήρα το 1933 και της απόπειρας κατά του Βενιζέλου), φορτίζοντας έντονα πάλι το πολιτικό κλίμα, όπως η διάσταση στο Βαλκανικό σύμφωνο, η ανακίνηση του θέματος της στρατιωτικής επετηρίδας και ο εκλογικός νόμος.

Το κίνημα της 1ης Μαρτίου, με ιδεολογικό προπέτασμα, είχε αποφασιστεί από τον Βενιζέλο και τους συνεργάτες του με προσωπικά κατά βάση ελατήρια. Η έλλειψη αρχηγού όμως και προπαγανδιστικής προπαρασκευής, εφόσον δεν είχε μεσολαβήσει καμία προεργασία να πειστεί η κοινή γνώμη για το μέγεθος της απειλής του δημοκρατικού πολιτεύματος, συντέλεσαν τελικά στην αποτυχία του κινήματος, παρά την ανάληψη την ύστατη στιγμή της αρχηγίας από τον ίδιο τον Βενιζέλο¹⁷.

Παύλος Πετριδής, Το «βενιζελικό» κίνημα, της 1^{ης} Μαρτίου 1935 και η ανακίνηση του καθεστωτική, σσ.181-182.

¹⁷ Βλ. εκτενέστερα Γρ. Δαφνή, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, τόμ. Β', σ. 281 κ.ε., Θ. Βερέμη, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική*, σ. 253 κ.ε., Γ. Κολιόπουλου, *Ο Βενιζέλος και η παλινρθωση της μοναρχίας (1935)*, *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του (1980)*, σ. 551 κ.ε.

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραθεμάτων:

- α) Να περιγράψετε την πολιτική ατμόσφαιρα που εξέθρεψε το αποτυχόν κίνημα του 1935.
- β) Να παρουσιάσετε τους λόγους, τους οποίους ο ίδιος ο Βενιζέλος επικαλείτο και που καθιστούσαν αναγκαίο το κίνημα και να αποτιμήσετε, όσον είναι δυνατόν, την ισχύ τους.
- γ) Να προσθέσετε στους λόγους, που ο Βενιζέλος επικαλείται, κι άλλους πιθανούς με βάση τα παραθέματα.

56.

ΠΗΓΗ 1

Κίνημα του 1935

Το κίνημα αυτό ξεσπάζει μέσα σε μια τεταμένη διεθνή ατμόσφαιρα και βρίσκει τον ελληνικό λαό, στην πλειονότητά του τουλάχιστο, κουρασμένο και αηδιασμένο από τα αλλεπάλληλα στρατιωτικά κινήματα των «εθνοσωτήρων» των τελευταίων ετών. Το κίνημα αυτό, που ζημιώνει τα κόμματα που προήλθαν από τους κόλπους των φιλελευθέρων, ήταν θανάσιμο πλήγμα εναντίον της δημοκρατίας και πιο γενικά εναντίον της λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Ήταν το μεγαλύτερο σφάλμα του Βενιζέλου, γιατί με αυτό έκλεινε όχι μόνον με άδοξο τρόπο τη λαμπρή σταδιοδρομία του, αλλά και έριχνε τη χώρα σε αναταραχή. Σε διάφορες πόλεις συνεχίζονται οι δίκες των σασιαστών αξιωματικών και υπαξιωματικών του στρατού της ξηράς και του στόλου· με συντακτική πράξη αίρεται για ένα διάστημα ή μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων, και αυτών ακόμη των δικαστικών· παύονται κατόπιν καθηγητές του πανεπιστημίου και του πολυτεχνείου, δικαστικοί και άλλοι υπάλληλοι. Παράλληλα γίνονται διορισμοί εμπίστων στις κενούμενες θέσεις. Συγκροτούνται συμβούλια για να εκκαθαρίσουν τους αξιωματικούς που πήραν μέρος στο κίνημα ή καλύτερα αυτών που θεωρούνταν βενιζελικοί. Έτσι αποστρατεύονται 1.000 περίπου αξιωματικοί, οι περισσότεροι σχεδόν δημοκρατικοί. Με τον τρόπο αυτό προστέθηκαν και νέα μεγάλα προβλήματα κοντά στα τόσα άλλα εσωτερικά και εξωτερικά, που περίμεναν τη λύση τους από τους πολιτικούς, τους διαιρεμένους πάντα μεταξύ τους με μεγάλες αντιζηλίες, κυρίως για την προσωπική τους προβολή και τα κομματικά τους συμφέροντα.

Απ. Βακαλόπουλου, ό.π., σσ. 398-399

ΠΗΓΗ 2

Κίνημα του 1935

Η απόπειρα της 6^{ης} Ιουνίου 1933 και οι περιπέτειες της ανακρίσεως, που επακολούθησαν, επέφεραν σοβαρότατο κλονισμό στις σχέσεις κυβερνήσεως και βενιζελικής αντιπολιτεύσεως. Μακροπρόθεσμα, η όλη υπόθεση δημιούργησε σε πολλούς Βενιζελικούς πολιτικούς, στρατιωτικούς, απλούς πολίτες και στο Βενιζέλο τον ίδιο, την πεποίθηση ότι η ακραία τουλάχιστον

πτέρυγα του αντιβενιζελισμού, ενισχυμένη από τις προσχωρήσεις των Κονδύλη και Χατζηκυριάκου, ήταν «ικανή για όλα», ακόμα και για πραξικοπηματική παλινόρθωση της μοναρχίας· η πεποίθηση αυτή οδήγησε πολλούς δημοκρατικούς αξιωματικούς στην απόφαση να ανατρέψουν με κίνημα την κυβέρνηση Τσαλδάρη και πολλούς Βενιζελικούς πολιτικούς να ενισχύσουν την κίνηση των αξιωματικών. Βραχυπρόθεσμα, πάλι, η υπόθεση της απόπειρας προσέδωσε στις σχέσεις κυβερνήσεως-αντιπολιτεύσεως έναν τόνο μεγάλης οξύτητας, που παρεμπόδισε την εύρυθμη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού κατά την περίοδο που μεσολάβησε ανάμεσα στην απόπειρα και στο κίνημα του 1935.

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΕ', σ. 324

ΠΗΓΗ 3

Κίνημα του 1935

Δύο νέα ζητήματα που δημιουργήθηκαν στις αρχές του 1934 όξυναν περισσότερο τις σχέσεις μεταξύ κυβερνήσεως και αντιπολιτεύσεως. Το πρώτο ζήτημα προέκυψε από νομοσχέδιο που κατέθεσε ο υπουργός Στρατιωτικών Κονδύλης, σύμφωνα με το οποίο τροποποιούνταν ριζικά η επετηρίδα του Στρατού σε βάρος των δημοκρατικών αξιωματικών. Συγκεκριμένα το νομοσχέδιο προέβλεπε την κατάργηση της πρόσθετης δεκάμηνης υπηρεσίας και των προαγωγών «επ' ανδραγαθία» των «Αμυνιτών» της περιόδου 1917-1919 και τη βαθμιαία απομάκρυνση από το στράτευμα των μονιμοποιηθέντων. Το δεύτερο ζήτημα προέκυψε από την κατάθεση νέου εκλογικού νόμου το Μάρτιο του 1934.

Σύμφωνα με τις διατάξεις του νομοσχεδίου αυτού επαναφερόταν η «ευρεία» νομαρχιακή περιφέρεια, που όπως προαναφέρθηκε δεν ήταν ευνοϊκή για τους Βενιζελικούς, με μερικές, ακόμη πιο δυσμενείς για την αντιπολίτευση, τροποποιήσεις. Συγκεκριμένα το νομοσχέδιο διατηρούσε τους δήμους Αθηνών και Πειραιώς ως ξεχωριστές εκλογικές περιφέρειες, αλλά χωρίς τους προσφυγικούς συνοικισμούς, που από τον Ιανουάριο του 1934 είχαν γίνει ξεχωριστοί δήμοι και κοινότητες και που τους συνένωνε με το, κατά συντηρητική πλειοψηφία αντιβενιζελικό, «υπόλοιπο» του νόμου Αττικοβοιωτίας.

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΕ', σ. 325

ΠΗΓΗ 4

Τα αίτια της αποτυχίας

Η Επανάσταση ωργανώθη από τον Ελ. Βενιζέλον, ο οποίος όμως δεν ήθελε, δια λόγους βιολογικούς, να τεθή επι κεφαλής του επαναστατικού αγώνος. Ήτο γέρων. Δεν απέκρυψε την βιολογικήν του ταύτην αδυναμίαν, αλλά, συγχρόνως, δεν έλαβε υπ' όψιν του ότι άνευ αυτού Επανάστασις δεν ημπορούσε να γίνη. Διότι τα μυηθέντα εις την Επανάστασιν στοιχεία εστερούντο ομοιογενείας. Οι σκοποί των ήσαν διάφοροι, η νοοτροπία των όχι κοινή, η διανοητικότητα των όχι ανωτέρα του μέσου όρου. Κανείς δεν ανεγνώριζε τον άλλον ως αρχηγόν. Όλοι έκλινον την κεφαλήν προ του Βενιζέλου. Όχι όλοι προ του Πλαστήρα. Η

Επανάστασις, κατά συνέπειαν, εστερείτο αρχηγού. Η τριμελής Επιτροπή ήτο ένα εκτελεστικόν όργανον, το οποίον απέτυχε και κατά την εκτέλεσιν.

Η Επανάστασις, εξ' άλλου, εστερείτο ιδεολογικού αντικρύσματος και δεν είχε προπαρασκευάσει ψυχολογικώς τας δημοκρατικάς μάζας η ηγεσία της. Η έλλειψις προπαρασκευής ήτο ευνόητος. Δεν υπήρχε πρόγραμμα δεν υπήρχε σκοπός. Άλλοι επίστευον, οι ολιγώτεροι, ότι εκινδύνευεν η Δημοκρατία, ή μάλλον η μορφή της αβασιλεύτου δημοκρατίας, άλλοι υπερήσπιζον τα ίδια συμφέροντα, άλλοι απέβλεπον εις κοινωνικάς μεταρρυθμίσεις, ενώ άλλοι, τέλος, επεδίδικον την εγκαθίδρυσιν μιας αγνής δικτατορίας, η οποία θα απήλλασσε την Ελλάδα από το μίasma του πολιτικού κόσμου. Ο δε Βενιζέλος, ο οποίος, υπετίθετο, ότι ενέπνεεν όλους αυτούς, ενώ εις την πραγματικότητα απλώς επειθάρχουν χωρίς και να πιστεύουν εις αυτόν, εζήτηι την δημιουργίαν ενός μονοκομματικού κράτους, το οποίον θα του εξησφάλιζε την ισόβιον διακυβέρνησιν της χώρας. Ο κίνδυνος της Δημοκρατίας ήτο ένα απλούν πυροτέχνημα.

Γ. Δαφνή, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1997, τόμος Β', σ. 339

ΠΗΓΗ 5

Είναι φανερόν ότι η Επανάστασις εστερείτο και αρχηγών και ιδεολογικού προσανατολισμού καθαρού. Τα διαπραχθέντα σφάλματα κατά την εκτέλεσιν ήσαν μοιραία επακόλουθα της ελλείψεως αρχηγών και πίστεως.

Αλλ' η Επανάστασις εστερείτο και ευρυτέρου λαϊκού υποβάθρου. Μόνον μερίς των βενιζελικών ετάχθη υπέρ αυτής. Ο υπόλοιπος λαός εξεδηλώθη σαφώς αντίθετος. Η κυβέρνησις Τσαλδάρη, κλονιζομένη την παραμονήν της 1^{ης} Μαρτίου, ευρέθη την επομένην της Επαναστάσεως με λαϊκόν έρεισμα, το οποίον ουδέποτε διέθετεν, ούτε επρόκειτο να αποκτήση. Ήτο η φυσική αντίδρασις των συντηρητικών μαζών, των μαζών εκείνων που είχαν δώσει την πλειοψηφίαν εις τον Ελ. Βενιζέλον το 1928 και είχαν αποσύρει την εμπιστοσύνην των από αυτόν, όταν διεπίστωσαν ότι αντί νοικοκυρεμένης διοικήσεως τους είχε προσφέρει την υποτίμησιν της δραχμής. Η συντηρητική πτέρυξ του αστικού κόσμου είχε παύσει να βλέπη τον βενιζελισμόν ως ηγεσίαν της.

Γ. Δαφνή, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 341

Αφού μελετήσετε τις παραπάνω πηγές και με βάση τις γνώσεις από το σχολικό βιβλίο να προσδιορίσετε και να αναλύσετε τους παράγοντες που οδήγησαν στο στρατιωτικό κίνημα του 1935 και να επισημάνετε τις συνέπειές του στις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις.

57.

ΠΗΓΗ 1

Η κυβέρνηση δεν αιφνιδιάστηκε από το στρατιωτικό κίνημα στο οποίοι προχώρησε ο Βενιζέλος του Μαρτίου του 1935. Είχαν κυκλοφορήσει ήδη φήμες ότι επρόκειτο να εκραγεί κίνημα και την 1η Μαρτίου μάλιστα ο «Ριζοσπάστης» δημοσίευσε επιστολή, η οποία κατήγγελλε ότι οι Βενιζελικοί θα επιχειρούσαν να

ανατρέψουν την κυβέρνηση με κίνημα. Επίσης, πολιτικοί και στρατιωτικοί παράγοντες της κυβερνήσεως δεν αγνοούσαν το ενδεχόμενο κινήματος από μέρους των βενιζελικών. Το γεγονός, όμως ότι η κυβέρνηση δεν πήρε μέτρα να αποτρέψει το κίνημα, ενισχύει την άποψη, ότι επιζητούσε την αναμέτρηση με τους βενιζελικούς και περίμενε την αφορμή για να εξαπολύσει αντεπανάσταση. Αν αυτό δεν ήταν πρόθεση του Τσαλδάρη και άλλων μετριοπαθών στοιχείων της κυβερνητικής παρατάξεως ήταν ασφαλώς σκοπός άλλων παραγόντων, που είχαν κάθε συμφέρον να επιδιώκουν την αναμέτρηση με τους βενιζελικούς. Οι μετέπειτα εξελίξεις ενισχύουν την άποψη αυτή.

Τις διαθέσεις της κυβερνήσεως μαρτυρούσε και ο φιλοκυβερνητικός Τύπος που στις ταραγμένες μέρες που ακολούθησαν εξήψε τα πνεύματα με εμπρηστικά και απρεπή άρθρα. Ο αντιβενιζελικός κόσμος έπαιρνε την εκδίκησή του για τις ταπεινώσεις που είχε στο παρελθόν, αλλά ο τρόπος που είχε διαλέξει υποβίβαζε τα πολιτικά ήθη της χώρας: η αρθρογραφία του αντιβενιζελικού Τύπου των ημερών αυτών αποτελεί μια από τις μελανότερες σελίδες στην ιστορία του ελληνικού Τύπου. Θα σταθούμε όμως στην αρθρογραφία της «Καθημερινής», γιατί απηχούσε κυβερνητικές απόψεις και γενικά απόψεις και γενικά απόψεις αντιβενιζελικών παραγόντων. Στόχος στην αρχή ήταν ο Βενιζέλος. «... Ο Βενιζέλος ανάγκη είναι να τεθή εκτός νόμου», έγραφε στις 3 Μαρτίου, για να επαναλάβει λίγες μέρες αργότερα (7 Μαρτίου): «Διατί ο άνθρωπος αυτός δεν επικηρύσσεται; Διατί το κράτος... δεν διαλαλεί ότι η ζωή του ανθρώπου αυτού αποτελεί δημόσιον κίνδυνον, ότι πας άνθρωπον ο οποίος τον συναντήσει έχει δικαίωμα να τον φονεύσει;»

Το κίνημα κατέρρευσε εξαιτίας εγγενών κυρίως αδυναμιών. Στερούνταν επίσης ιδεολογικού αντικρίσματος και οι διακηρύξεις των κινηματιών ότι επαναστάτησαν για να προλάβουν μοναρχική παλινόρθωση δεν έπεισαν παρά τους φανατικούς της βενιζελικής παρατάξεως. Οι μεγάλες μάζες παρέμειναν απαθείς στα επαναστατικά κηρύγματα και πολλοί συντηρητικοί εγκατέλειψαν το Βενιζέλο.

Ο Γεώργιος Βλάχος της «Καθημερινής», στο μεταξύ, είχε αρχίσει να προβάλλει την ανάγκη επιβολής δικτατορίας, «Διευθυντηρίου», όπως έγραφε στις 15 Μαρτίου. Σε άρθρο του, στις 23 Μαρτίου, αφού αναφερόταν στην πλημμελή λειτουργία του κοινοβουλευτισμού μετά το 1924, έγραφε: «Αυτό καθ' ημάς το μέλλον προετοιμάζουν οι κοινοβουλευτικότητες και αι εκλογαί δια την Ελλάδα. Αλλά τι θα ήθέλαμεν; Ό,τι θα ηθέλαμεν το εγράψαμεν. Το εγράψαμεν προ δυο ετών, μετά τας εκλογάς και μετά την 6^{ην} Μαρτίου. Το εγράψαμεν μετά την 6^{ην} Ιουνίου και την απόπειραν. Το εγράψαμεν μετά το κίνημα και μετά την καταστολήν του: Δικτατορίαν. Δικτατορίαν ή Διευθυντήριον. Επί δύο, τρία, τέσσαρα έτη. Με πρόγραμμα: Την τιμίαν και επιμονον προσπάθειαν προς ανάπλασιν της Ελλάδος, την δια της βίας υποταγήν αλλά και συμφιλίωσιν του Λαού, το κτύπημα των παντός τύπου στασιαστών, αγυρτών και δημοκόπων της χώρας. Με σκοπόν: Την οριστικήν είσοδον της Ελλάδος εις νέαν ζωήν, ξένην προς ό,τι το ελεεινόν παρελθόν μας επροικοδότησε, απηλλαγμένην του φάσματος νέων εμφυλίων αγώνων, βασιζούσαν σταθερώς προς την πρόδοον

και την ευτυχίαν, μόνα αδιάσειστα τείχη, μόνον αδιάβατον περιχαράκωμα κατά παντός της Ελλάδος εχθρού». Επανήλθε την επομένη (27 Μαρτίου), με το ερώτημα αν οι δικτατορίες και τα διευθυντήρια ήταν «σοφά πολιτεύματα» για να δώσει την απάντηση: «Περί του αν είναι καλά ή κακά συζητήσεις δεν χωρεί, όπως δεν χωρεί συζητήσεις περί που αν είναι καλόν ή κακόν να κόψη κανείς τον πόδα. Τον κόπτει άμα είναι ανάγκη, άμα έχει γάγγραιναν, άμα κινδυνεύει ως εξ' αυτού η ζωή του. Ο Λαός λοιπόν ασθενεί. Έχει Βενιζελισμόν, έχει γάγγραιναν. Πρέπει να εισαχθή εις Νοσοκομείο, το οποίον θα λέγεται Δικτατορία, ή Διευθυντήριον και εκεί να υποστή εγχείρησιν σοβαράν: Ακρωτηριασμόν των Ελευθεριών του».

Η παραδοσιακή ηγεσία ομολογούσε με την προβολή της χρεωκοπίας των δημοκρατικών θεσμών, τη δική της πολιτική χρεωκοπία.

I.E.E., τόμ. ΙΕ', σσ. 361, 363-364

ΠΗΓΗ 2

Αμέσως μετά την εκδήλωση του κινήματος, η κυβέρνηση Τσαλδάρη κήρυξε τη χώρα σε κατάσταση πολιορκίας, χωρίς να ζητήσει την άδεια της Βουλής, χαρακτηρίζοντας την όλη κίνηση σαν αντεθνική απόπειρα. Ταυτόχρονα γνωστοποιούσε στο λαό ότι ήταν αποφασισμένη να επιβάλει αμείλικτα το κράτος του νόμου, ενεργοποιώντας έγκαιρα εναντίον του βενιζελισμού τους δυο μεταγενέστερους δικτάτορες Κονδύλη και Μεταξά.

Πρώτος ο Ι. Μεταξάς θα θέσει επίσημα ζήτημα πολιτειακής μεταβολής, ζητώντας από τη Βουλή την προκήρυξη εκλογών για συγκρότηση συντακτικής Συνέλευσης. Κοντά στον Μεταξά, που από καιρό κινούνταν δραστήρια για την παλινόρθωση του Γεωργίου και την εγκαθίδρυση βασιλικής δικτατορίας, ο στρατηγός Κονδύλης, παλιός Βενιζελικός, απέβλεπε κι αυτός στην διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την επαναφορά της βασιλείας, την οποία, άλλωστε, ευνοούσαν και οι Βρετανοί, χαρακτηρίζοντας την σαν την ασφαλέστερη εγγύηση για την οριστική εδραίωση της τάξης.

Π. Πετρίδη, ό.π., σ. 184

ΠΗΓΗ 3

Ο Γεώργιος Βλάχος, διευθυντής της εφημερίδας Καθημερινή και εξέχων αντιβενιζελικός, στηλιτεύει το όργιο που έγινε κατά την περίοδο πριν από τις εκλογές από τους κυβερνητικούς

«Μετά την καταστολήν του κινήματος το κράτος εκτύπησε με οργήν δεξιά και αριστερά. Συνέλαβε όσους ηδυνήθη εκ των πρωταιτίων της στάσεως, εθανάτωσε ένα, κατέλυσε την υπαλληλική μονιμότητα, απέλυσε όχι μόνο τους φανατικούς του εχθρούς, αλλά και τους συμπαθούντας κάπως την ανταρσίαν και φθάνον μέχρι της κατωτάτης βαθμίδος των υπαιτίων κατέβη, έφθασε εις τους οικίσκους των δεκανέων και των ναυτών και κατέσχε έπιπλα –τι έπιπλα; δυο καρέκλες, ένα τραπέζι- εσώρουχα ίσως και τα ενδύματα των παιδιών».

Γ. Α. Β., Καθημερινή, 18 Απριλίου 1935

Λαμβάνοντας υπόψη σας το περιεχόμενο των πηγών, το κείμενο και την εικόνα στη σελίδα 110 του βιβλίου σας:

- α) Να συσχετίσετε την αρθρογραφία, που καταφερόταν εναντίον του Βενιζέλου με τις αντιβενιζελικές διαδηλώσεις, στις οποίες περιεφέρετο το απαγχονισμένο ομοίωμα του Βενιζέλου και να εκθέσετε τις σκέψεις και τα συμπεράσματα σας για το ρόλο του Τύπου.
- β) Να παρουσιάσετε τις ενέργειες της κυβέρνησης μετά την καταστολή του κινήματος του Βενιζέλου και να τις αιτιολογήσετε.

58. Να συγκρίνετε την αντίδραση των αντιβενιζελικών μετά τα στρατιωτικά κινήματα του 1933 και του 1935 και να προσδιορίσετε τις διαφοροποιήσεις τους.

59.

ΠΗΓΗ

Εις την επιστολήν την οποίαν έγγραψε προς τον Πλαστήραν, την 27^η Φεβρουαρίου, και η οποία λόγω της εκρήξεως της Επαναστάσεως ουδέποτε έφθασεν εις τον προορισμόν της, ο Βενιζέλος καθώριζε τα κύρια σημεία του προγράμματος της στρατιωτικής κυβερνήσεως, η οποία θα εσχηματιζέτο, ως εξής: 1) Εκκαθάρισις των ενόπλων δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας από κάθε αντιβενιζελικόν 2) Καθιέρωσις της αρχής ότι εις τας ενόπλους δυνάμεις και τα Σώματα Ασφαλείας δεν θα εγίνοντο δεκτοί εις το μέλλον ως αξιωματικοί ή υπαξιωματικοί παρά άτομα απολύτως αφωσιωμένα εις την νέαν κατάστασιν. 3) Μεταρρύθμισις του πολιτεύματος. 4) Εκλογή του προέδρου της Δημοκρατίας υπό του λαού.

Γ. Δαφνή, ό.π., σ. 339

Λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω πηγή και τις γνώσεις του σχολικού βιβλίου να συγκρίνετε τους λόγους που οδήγησαν στα στρατιωτικά κινήματα του 1933 και του 1935 και να αναφερθείτε στους τρόπους αντίδρασης των αντιβενιζελικών.

60.

ΠΗΓΗ 1

Στις 23 Οκτωβρίου, ο Κονδύλης εξέδωσε τον αναγκαστικό νόμο «Περί εκτοπίσεως ατόμων αποπειρωμένων να προκαλέσωσι διατάραξη της δημοσίας τάξεως και ασφαλείας και ησυχίας της χώρας», που θα συμπληρωθεί πολύ σύντομα από τη συντακτική πράξη «Περί προσβολών του Πολιτεύματος και του Κοινωνικού Καθεστώτος και άλλων τινών πράξεων τεινουσών εις την διατάραξιν της δημοσίας τάξεως». Κάτω από καθεστώς πρωτοφανούς τρομοκρατίας ο Κονδύλης μετέτρεψε το δημοψήφισμα της 3^{ης} Νοεμβρίου σε αληθινή παρωδία, αφού τα αποτελέσματα που ανακοινώθηκαν

έδιναν ποσοστό 97,88% υπέρ της βασιλείας και ένα 2,12% μόνο υπέρ της Δημοκρατίας¹⁸.

Παρ' όλα αυτά, ο αρχηγός των Φιλελευθέρων Σοφούλης, παρά την καταδίκη κατ' αρχή του δημοψηφίσματος ως «προϊόντος ανηκούστου νοθείας και πρωτοφανούς βίας», προέβαινε, στη συνέχεια, στις ακόλουθες μετριοπαθείς εκτιμήσεις: «Μιαν μεγάλην ανωμαλία παρουσιάζει βέβαια ο τρόπος της παλινορθώσεως. Το δημοψήφισμα, προϊόν ανηκούστου νοθείας και πρωτοφανούς βίας, θα χρησιμεύσει μόνον προς αιώνιον αίσχος των διαπραξάντων το ανοσιούργημα τούτο. Αλλ' εδημιουργήθη οπωσδήποτε μία νεά κατάσταση, την οποίαν δεν δυνάμεθα να αγνοήσωμεν. Η διανόσις ημών είναι βεβαίως δημοκρατική, αλλά δεν δυνάμεθα να θυσιάσωμεν εις την θεωρίαν και τον δογματισμόν την ρεαλιστικήν άποψιν. Όταν λέγωμεν ότι είμεθα δημοκρατικοί, δεν εννοούμεν αποκλειστικώς και μόνον τον τύπον του πολιτεύματος, διότι ο τύπος υπήρξε και τον υπέστημεν επί των κυβερνήσεων Τσαλδάρη – Κονδύλη, αλλά εννοούμεν κυρίως την ουσίαν, το περιεχόμενον της δημοκρατίας. Και το περιεχόμενον της δημοκρατίας συνοψίζεται εις την έννοιαν της λαϊκής κυριαρχίας. Αλλ' εφ' όσον ο Βασιλεύς ευλαβείται άθικτον και αμείωτον την λαϊκήν κυριαρχίαν, εφ' όσον ο Βασιλεύς, Βασιλεύς όλων των Ελλήνων, προασπίζει τας συνταγματικάς και ατομικάς ελευθερίας του Ελληνικού λαού, εφ' όσον δηλαδή ο Βασιλεύς ενστερνίζεται τα δημοκρατικά ιδεώδη, είναι αυτονόητον ότι σμικρύνεται η απόστασις η χωρίζουσα την αβασίλευτον από την βασιλευομένην δημοκρατίαν. Δεν είναι δε δυνατόν παρά με ακεραίαν την συμπάθειαν ν' αποβλέψωμεν και προς την ειρηνευτικήν, την συμφιλιοτικήν προσπάθειαν του Βασιλέως. Και αν επιτευχθή αληθώς το θαύμα υπό το καθεστώς της βασιλευομένης δημοκρατίας, εάν επιτευχθή η οριστική κατάπαυσις του ολεθρίου σπαραγμου και η αποκατάστασις της ψυχικής ενότητος του έθνους, οφείλομεν να θεωρήσωμεν τούτο μέγιστον εθνικόν απόκτημα, θείον δώρημα, άξιον καταβολής μεγαλυτέρου τιμήματος και του τιμήματος ακόμη ώστε να λησμονηθή η ανώματος προέλευσις της παλινορθώσεως και να θεωρηθή οριστικώς τερματισθέν το καθεστωτικόν ζήτημα».

Έτσι, ο δρόμος για την παλινόρθωση ανοιγόταν και πάλι χάρη στην ανοχή των Φιλελευθέρων. Φθάνοντας, τον Νοέμβριο του 1935, στην Ελλάδα ο Γεώργιος απηύθυνε το κατωτέρω διάγγελμα προς τους Έλληνες: «Υπείκων εις την πάνδημον πρόσκλησιν Υμών υπανέρχομαι και πάλιν εις την προσφιλή μας Πατρίδα αφού επί δώδεκα έτη έμεινα μακράν αυτής. Η συγκίνησις Μου είναι βαθυτάτη και η ευγνωμοσύνη Μου προς τον Λαόν Μου απέραντος. Επί τόσα

¹⁸ Όπως το 1924, έτσι και το 1935, το δημοψήφισμα χρησιμοποιήθηκε για να επικυρώσει τετελεσμένα γεγονότα και για να νομιμοποιήσει τις αντισυνταγματικές ενέργειες των εκπροσώπων του λαού. Το ΚΚΕ, αφομοιώνοντας και συνειδητοποιώντας πολιτικά τις αποφάσεις της 6^{ης} Ολομέλειας και του 7ου Συνεδρίου της Διεθνούς είχε αναλάβει την πρωτοβουλία για την οργάνωση του αντιμοναρχικού - αντιδικτατορικού αγώνα, καλώντας όλα τα στελέχη των δημοκρατικών κομμάτων στη δημιουργία επιτροπής «Δημοκρατικού Αντιφασιστικού Συνασπισμού», χωρίς όμως ανταπόκριση, βλ. Γ. Κατσούλη, *Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας*, τομ. Δ' σ. 129.

έτη έκρυπτον εις την καρδίαν Μου τον πόνον Μου δια τον χωρισμόν μας και την νοσταλγίαν Μου δια την Ελλάδα. ...

«Σήμερον ότε καλούμαι και πάλιν εις τα υψηλά Μου καθήκοντα, είμαι εξ' ολοκλήρου έτοιμος να διαθέσω όλας τας δυνάμεις Μου, όλην Μου την πείραν, όλην την εργατικότητά Μου δια την ηθικήν και υλικήν προαγωγήν του Λαού Μου, ολοκλήρου του Λαού Μου άνευ ουδεμιάς εξαίρέσεως. Παραδίδω εις την λήθην το παρελθόν και έχω την απόφασιν να εξασφαλίσω ισότητα και δικαιοσύνην απόλυτον δι' όλους. Η αποκατάστασις ηθικής ενότητος και αλληλεγγύης και η ειλικρινής συνεργασία όλων των Ελλήνων υπό τας οδηγίας και την διεύθυνσιν των Κυβερνήσεών Μου θα φέρη και πάλιν την Ελλάδα μας εις ημέρας ευτυχίας και δόξης ομοίας προς εκείνας τας οποίας είδεν υπό τον Αείμνηστον Πάππον Μου και τον ένδοξον Πατέρα Μου».

Όπως αποδείχτηκε, παραπάνω, η όλη στάση του Βενιζέλου απέναντι στο καθεστωτικό δεν ήταν για μια ακόμη φορά ξεκάθαρη. Πράγματι, πολύ σύντομα η «κεφαλή» της βενιζελικής παράταξης θα υπαινιχτεί δημόσια ότι ο δημοκρατικός πολιτικός κόσμος όφειλε να δείξει την ανοχή του στο στέμμα για μια δοκιμαστική περίοδο. Ωστόσο, στη φάση αυτή, η αριστερά πτέρυγα του κόμματος των Φιλελευθέρων και οι αρχηγοί των δημοκρατικών κομμάτων θα διαφοροποιηθούν τηρώντας αδιάλλακτη και συνεπή στάση. Πρώτος ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου θα καταγγείλει, τον Ιανουάριο του 1936, τη συμπαιγνία του Βενιζέλου στο καθεστωτικό: «Η αγανάκτησις δια τα πιεστικά μέτρα της Κυβερνήσεως και την κωμωδίαν του δημοψηφίσματος ήτο εδώ τοιαύτη, ώστε ενομίζαμεν ότι ο βασιλεύς θα εδυσκολεύετο να έλθη. Δυστυχώς δευεύσθημεν εις τας προσδοκίας μας και εις τούτο συνετέλεσεν όχι ολίγον ο κ. Βενιζέλος, ο οποίος, όπως κατόπιν εγνώσθη, είχεν έλθει εις συμφωνίαν εμμέσως με τον βασιλέα προ του δημοψηφίσματος. Δι' αυτό και εσιώπα καθ' όλον τον προ του δημοψηφίσματος χρόνον δηλ. επί ένα μήνα και πλέον και δι' αυτό παρήγγειλεν εις τον κ. Σοφούλην να παρουσιασθή εις τον βασιλέα παρ' όλην την κοινήν δήλωσιν ότι δεν θα τον ανεγνωρίζαμεν.

Π. Πετρίδη, ό.π., σσ.191-194

ΠΗΓΗ 2

Η αγγλική πολιτική προσανατολίζεται σταθερά προς την παλινόρθωση

Όπως αναφέρει ο στρατηγός Σαράφης στις «Ιστορικές Αναμνήσεις» του, στα 1933 ο στρατιωτικός ακόλουθος της Γιουγκοσλαβίας στο Παρίσι στρατηγός Νενάντοβιτς του είπε τα εξής χαρακτηριστικά:

«Ματαιοπονείς! Την Δημοκρατία δεν θα την σώσετε αυτή τη φορά. Οι Άγγλοι θα σας στείλουν τον Γεώργιο. Αυτές τις ημέρες ήταν εδώ ο βασιλιάς μας Αλέξανδρος και κάπι έμαθα, γιατί όπως ξέρεις συνδέομαι πολύ μαζί του».

Η στιχομυθία αυτή δείχνει ότι από τότε η Αγγλία, με τη συνεργασία της Γιουγκοσλαβίας, κινείται για την επαναφορά του Γεωργίου. Ύστερα από το σχηματισμό της κυβέρνησης Π. Τσαλδάρη (Σεπτέμβριος 1932) ο κρατικός μηχανισμός άρχισε να καταλαμβάνεται από τα βασιλόφρονα στοιχεία. Εκείνο τον καιρό, ολοκλήρη η αλληλογραφία του Γεωργίου και των πριγκίπων με τους

φίλους του στην Ελλάδα και με τη μουσική βασιλική οργάνωση (Γιπινέλης), διεξάγεται μέσω της ελληνικής πρεσβείας στο Παρίσι!

Μετά το κίνημα του Μαρτίου 1935, οι Άγγλοι δυναμώνουν την προπαγάνδα τους και τις παρασκηνακές τους ενέργειες για την επαναφορά της Βασιλείας. Ο αγγλικός Τύπος υποστηρίζει πια ανοιχτά την παλινόρθωση. Στα τέλη Απριλίου δημοσιεύονται σχεδόν ταυτόχρονα στο «Νταϊήλη Τέλεγκραφ» στην «Αγγλική Επιθεώρηση» και σε άλλες εφημερίδες και περιοδικά, άρθρα υπέρ της ελληνικής δυναστείας. Στο σχετικό της άρθρο η «Αγγλική Επιθεώρηση», αφού κατηγορούσε τον Βενιζέλο και επαινούσε τη συνταγματική μοναρχία, έγραφε:

«Επιπλέον ο βασιλεύς σήμεραν είναι ανήρ πείρας, οι συγγενικοί δεσμοί του οποίου και δη μετά της Μεγάλης Βρετανίας θα εξησφάλιζαν εις την Ελλάδα την εξωτερικήν εκείνην υποστήριξιν της οποίας τόσον έχει ανάγκην...»

Σπ. Λιναρδάτου, Πως εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου, σσ. 68-69

ΠΗΓΗ 3

Τα φιλοβασιλικά αισθήματα του Ιωάννη Μεταξά

«... Είμαι στρατιώτης και ευγενής και θέτω εις την υπηρεσίαν του Βασιλέως μου το ξίφος μου... Μου είναι αδιάφορον αν ο Βασιλεύς είναι καλός ή κακός, επιβλαβής ή ωφέλιμος· δεν εξετάζω αν αι πράξεις του προξενούν καλόν ή κακόν εις το έθνος τον ακολουθώ τυφλώς εις ό,τι θέλει· η θέλησίς του είναι δι' εμέ νόμος... Ανήκω εις την αριστοκρατίαν εκείνην ήτις επολέμησεν ήδη υπέρ του Βασιλέως της και υπέρ του Κράτους πολύ πριν ή γεννηθή η νεά Ελλάδα»

Ιωάννης Μεταξάς, Το προσωπικό του ημερολόγιο, τόμ. 2ος, σ. 461

ΠΗΓΗ 4

Ο Βενιζέλος, ήταν αντίθετος στην παλινόρθωση, κυρίως επειδή είχε σοβαρούς λόγους να φοβάται ότι, επανερχόμενος στην Ελλάδα ο πρώην βασιλιάς Γεώργιος Β', θα γινόταν αρχηγός των αδιάλλακτων στοιχείων της κυβερνητικής παρατάξεως και όχι συνταγματικός βασιλιάς όλων των Ελλήνων. Προβάλλει όμως το ερώτημα: θα είχε αντιρρήσεις ο Βενιζέλος, αν ο Γεώργιος διαβεβαίωνε ότι θα επιστρέψει ως συνταγματικός βασιλιάς, και όχι σαν κομματικός αρχηγός; Το σημείο αυτό της θέσεως του Βενιζέλου, το οποίο αποτέλεσε το επίκεντρο των παρασκηναικών ενεργειών για την εξασφάλιση της συγκαταθέσεώς του στην επάνοδο του πρώην βασιλιά, ήταν ήδη γνωστό σε φιλοβασιλικούς κύκλους από τον Ιανουάριο του 1935, αν όχι νωρίτερα, όταν ο Βενιζέλος είχε γράψει σε βασιλόφρονα φίλο του, ότι δεν ήταν ποτέ δυνατό να δώσει τη συγκατάθεσή του στην παλινόρθωση, επειδή οι βασιλικοί δεν ήθελαν «βασιλέα», αλλά «τον βασιλέα των αρχηγόν του κόμματός των».

Ι.Ε.Ε. , τόμ. ΙΕ', σ. 365

Λαμβάνοντας υπόψη σας το περιεχόμενο των πηγών και το κείμενο του βιβλίου σας:

- α) Να συσχετίσετε τις προσδοκίες και τις μετριοπαθείς εκτιμήσεις του Θ. Σοφούλη σχετικά με το ρόλο των ανακτόρων μετά το δημοψήφισμα της 3ης Νοεμβρίου με τη μετέπειτα πολιτική που ακολούθησε ο βασιλέας Γεώργιος Β'.

β) Να σχολιάσετε τον χαρακτηρισμό του δημοψηφίσματος «ως προϊόν νοθείας και πρωτοφανούς βίας» και να εκθέσετε τις σκέψεις σας για τους υπαίτιους στην παλινόρθωση της μοναρχίας που συνέβαλαν έμμεσα και άμεσα.

61. Ποιον κίνδυνο επισημαίνει στην αγόρευσή του ο Θ. Σοφούλης και ποιοι είναι εκείνοι οι παράγοντες οι οποίοι συνέβαλαν στη δημιουργία αυτής της πολιτικής κρίσης; (παράθεμα αρ. 28 του σχολ. βιβλίου, σ. 111).

62.

ΠΗΓΗ

Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ηρνήθησαν να το αναγνωρίσουν οι δημοκρατικοί αρχηγοί. Δι' ανοικτής επιστολής απευθυνομένης προς τον βασιλέα, η οποία εξετυπώθη και διενεμήθη κρυφίως, τον εκάλουν να μη αναγνώριση το αποτέλεσμα και να μη επανέλθη εις τον θρόνον, διότι άλλως, έγγραφον, «το καθεστώς που δια της βίας θα θελήσετε να εγκαθιδρύσετε, θα είναι δι' ολόκληρον τον ελληνικόν λαόν καθεστώς άνομον και στασιαστικόν και ως τοιούτον σύσσωμος θα το αντιμετωπίση». Άλλαις λέξεσι, ηρνούντο να δεχθούν ως νόμιμον την πολιτειακήν μεταβολήν.

Τελείως διάφορον στάσιν εχάραξεν ο Ελ. Βενιζέλος, ευρεθείς προ του τετελεσμένου γεγονότος. Εις επιστολήν του, της 31ης Οκτωβρίου, η οποία έφθασεν εις Αθήναις μετά τη 3ην Νοεμβρίου, προς τον Λουκάν Ρούφον έγραφεν ότι ο δημοκρατικός κόσμος θα μπορούσε να παράσχη την ανοχήν του, δια μίαν δοκιμαστικήν περίοδον, προς τον βασιλέα, εφ' όσον ο βασιλεύς, επανερχόμενος, θα απηύθυνε διάγγελμα προς τον ελληνικόν λαόν δια να τον βεβαιώση, πρώτον ότι επανέρχεται με σταθεράν απόφασιν να είναι βασιλεύς όλων των Ελλήνων και ουχί απλώς των κομμάτων, τα οποία εξεβίασαν την επάνοδόν του, και δεύτερον ότι όχι μόνον θα εσέβετο τας συνταγματικάς ελευθερίας, που ησφάλιζεν εις τον ελληνικόν λαόν το Σύνταγμα του 1911, αλλά και θα τας προήσπιζε κατά πάσης οθενδήποτε απόπειρας καταπατήσεως ή παραβάσεώς των. Ως φυσική συνέπεια τούτου θα ήτο ότι ο βασιλεύς θα ηρνείτο όχι μόνον να εγκρίνη, αλλά και να ανεχθή οιανδήποτε τροποποίησιν του Συντάγματος, εφ' όσον η τροποποίησίς αύτη δεν θα εγένετο καθ' όν τρόπον ώριζε το ίδιον το Σύνταγμα. Περαιτέρω, ο Ελ. Βενιζέλος εζήτη όπως ο βασιλεύς εμπνεύση εις όλους την πεποίθησιν ότι η Ελλάς θα ανέκτα τας συνταγματικάς της ελευθερίας και θα καθίστατο πάλιν κράτος δικαίου και όπως, άμα τη επανόδω του, δημοσιεύση διάταγμα γενικής αμνηστίας, δια του οποίου θα έρριπτεν εις την λήθην το παρελθόν. Ο Ελ. Βενιζέλος διηυκρίνιζεν ότι αι απόψεις αυταί ήσαν καθαρώς προσωπικαί του και δεν εδέσμευον το Κόμμα των Φιλελευθέρων του οποίου είχε παύσει να είναι αρχηγός. Επίσης έγραφεν ότι δεν εζήτη δι' εαυτόν αμνηστίαν, διότι εγνώριζεν ότι η προσωπική του αμνηστία θα προεκάλει μεγάλας αντιδράσεις.

Γρ. Δαφνή, ό.π., τ. Β', σσ. 378-379

Λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω πηγή να σχολιάσετε τον τρόπο αντίδρασης των κομμάτων της αντιπολίτευσης στο δημοψήφισμα του 1935.

63.

ΠΗΓΗ

Ήτο φανερόν ότι είχαν δημιουργηθεί αι προϋποθέσεις κυβερνήσεως συνασπισμού. Ο Σοφούλης δεν ηθέλησε να επωφεληθεί του ευνοϊκού τούτου κλίματος. Και έδωσε ψήφον εμπιστοσύνης εις τον Μεταξάν ...

Ο Τσαλδάρης εδήλωσεν ότι το Λαϊκόν Κόμμα θα παρείχε την ανοχην του μέχρις ότου η κυβέρνησις «φθάση εις το σημείον να μας είπη ότι εξήντησε το έργον της, όπερ είναι να μας επαναφέρη εις την πολιτικήν ομαλότητα, ώστε ο λαός να αποκτήση τους επιθυμητούς αυτού κυβερνήτας». Με άλλα λόγια, τα δύο μεγάλα κόμματα επαφίεντο εις τον Μεταξάν να ρυθμίση τας διαφοράς που τα εχώριζον και τον εκάλουν να τους παραδώση την αρχήν, απηλλαγμένην από ακάνθας.

Ψήφον ανοχής έδωσε και ο Ι. Θεοτόκης «δια να αποσοβηθή το ενδεχόμενον νέας ακυβερνησίας». Εμπιστοσύνης ο Γεωργ. Καφαντάρης. «Ιδεολογικά διαφοράι και βαθειαι προσωπικάι αντιθέσεις», ετόνιζεν εις την αγόρευσίν του, «δεν διαιρούν πλέον τον λαόν. Ας ελπίσωμεν ότι ο χρόνος και νηφαλιώτεραι σκέψεις θα πείσουν τα κόμματα να συγκροτήσουν ισχυράν κυβέρνησιν πολιτικήν, την μόνην ευκαίαν και την μόνην ανταποκρινομένην προς το πνεύμα του πολιτεύματος ημών, διότι ανωμαλία είναι η σημερινή κυβέρνησις. Μεχρις της στιγμής όμως εκείνης αισθανόμεθα την ανάγκην να την στηρίξωμεν και υπό την έννοιαν αυτήν θα της παράσχωμεν την ψήφον μας».

Οι Αλ. Παπαναστασίου και Αλ. Μυλωνάς ηρνήθησαν ψήφον, υπό την έννοιαν διαμαρτυρίας κατά των μεγάλων κομμάτων που ηρνούντο να συνεννοηθούν. Ψήφο εμπιστοσύνης έδωκε και η ομάς Γκοτζαμάνη.

Σαφώς εχθρικήν στάσιν ετήρησεν ο Παπανδρέου, ο οποίος, περαίων την αγόρευσίν του, ετόνισεν ότι τα κόμματα επέτυχον να στηρίξουν μια κυβέρνησιν, την οποίαν εχαρακτήριζον ως αντικονοβουλευτικήν και ανώμαλον, να εμφανίσουν εις κατάστασιν παρακμής τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς και να θερμάνουν προς ωρίμανσιν τους κινδύνους των λαϊκών ελευθεριών ...

Θα ήτο άδικον να καταλογισθή εξ' ολοκλήρου η ευθύνη δια την δοθείσαν εις τον Ι. Μεταξάν ψήφον εμπιστοσύνης εις τα βενιζελικά κόμματα και ιδιαιτέρως εις το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Τούτο είχεν εις βάρος του την κληρονομίαν της Επανάστασεως της 1ης Μαρτίου. 863 αξιωματικοί του στρατού, 84 του ναυτικού και 77 της αεροπορίας, ιδεολογικώς συνδεόμενοι προς αυτό, είχαν αποστρατευθή. Πολλοί υπάλληλοι είχαν απολυθή. Δήμαρχοι, πρόεδροι κοινοτήτων, δημοτικοί και κοινοτικοί σύμβουλοι, ανήκοντες εις αυτό, είχαν αντικατασταθή υπο αντιβενιζελικών. Εις διάστημα μόλις δέκα μηνών, το Κράτος, το οποίον ήτο βενιζελικόν, είχε μεταβληθή εις αντιβενιζελικόν. Και εάν εσχημάτιζον κυβέρνησιν τα βενιζελικά κόμματα, θα ευρίσκοντο εις αδυναμίαν να κυβερνήσουν. Όλαι αι υπηρεσίαι, και ειδικώς τα Σώματα Ασφαλείας, θα υπονόμειον το έργον της. Η βενιζελική παράταξις έπρεπε να εκβιάση ένα συμβιβασμόν με την αντιβενιζελικήν, δια να επιτύχη την ανάκτησιν μερικών θέσεων εις τον κρατικόν μηχανισμόν, ώστε να έχη πιθανότητα ότι θα μπορούσε να κυβερνήση. Εάν αι εκλογαί της είχαν δώσειν πλειοψηφίαν θα

επεβάλλετο. Εφ' όσον το αποτέλεσμα έδωσε ισοπαλίαν, οι βενιζελικοί έπρεπε να συνεργασθούν με ένα εκ των αντιβενιζελικών ηγετών. Ο Μεταξας εφάνη πρόθυμος. Ήδη, προ των εκλογών, ο Μεταξάς ήλθεν εις επαφήν με τον Σοφούλην και κατέληξαν εις μιαν, κατ' αρχήν, συμφωνίαν συνεργασίας. Αλλ' όταν ο Μεταξάς εκέρδισε μόνον 7 βουλευτάς, η συμφωνία δεν ήτο δυνατόν να εφαρμοσθή, διότι τα δύο κόμματα δεν συνεκέντρωσαν την πλειοψηφίαν.

Γ. Δαφνή, ό.π., τόμ. Β', σσ. 404-406

Λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω πηγή και το κείμενο του σχολικού σας βιβλίου να αναπτύξετε τους λόγους για τους οποίους τα δυο μεγάλα κόμματα έδωσαν ψήφο εμπιστοσύνης στον Ι. Μεταξά.

64.

ΠΗΓΗ 1

Αγόρευση Παπανδρέου αρνούμενου να παράσχει ψήφο στο Μεταξά

Μετά τον θάνατο δε του πρωθυπουργού Δεμερτζή, ο Γεώργιος, χωρίς να συμβουλευθεί τους αρχηγούς των κομμάτων ή τον Πρόεδρο της Βουλής, θα ορκίσει τον Μεταξά πρωθυπουργό στις 13 Απριλίου 1936. Ο Μεταξάς εμφανιζόμενος ενώπιον της Βουλής έλαβε πανηγυρικά ψήφο εμπιστοσύνης (241 υπέρ 16 κατά και 4 αποχές), ψηφιζόμενος και από τους Φιλελευθέρους και τους «Λαϊκούς». Οι Παπαναστασίου και Μυλωνάς αρνήθηκαν ψήφο, ενώ ο αρχηγός του Δημοκρατικού κόμματος Γ. Παπανδρέου τήρησε τη συνεπέστερη στάση, αρνούμενος χωρίς ενδοιασμό, να νομιμοποιήσει τον κοινοβουλευτικό μανδύα που επιζητούσε ο μελλοντικός δικτάτορας: «Η σημερινή Κυβέρνησις, λέγουν, είναι πράγματι αναντικατάστατος; Δια να παραμείνη εις την Αρχήν η σημερινή Κυβέρνησις, θα πρέπει βεβαίως να συγκεντρώση μιαν πλειοψηφίαν εις την Βουλήν. Και προς την ενδεχομένην αυτήν πλειοψηφίαν, η οποία θα παράσχη την εμπιστοσύνην της εις την Κυβέρνησιν, δια να εφαρμογή το πρόγραμμά της, απευθύνομεν την ερώτησιν. Διατί αρκείται να δίδη την ψήφον της προς εφαρμογήν του κυβερνητικού προγράμματος και δεν έχει την τόλμην να επιτελέση το καθήκον της και να απαρτίση αυτή την Κυβέρνησιν δια την εφαρμογήν του ιδίου προγράμματος; Αλλά ελέχθη από του βήματος υπό συναδέλφων, οι οποίοι προηγήθησαν: Και εάν όλα αυτά έχουν καλώς, εις τι πταίει η Κυβέρνησις; Η Κυβέρνησις, είπον, είναι ανεύθυνος. Εάν η Εθνική Αντιπροσωπεία αποφασίση να καταρτίση άλλην κοινοβουλευτικήν Κυβέρνησιν, η σημερινή Κυβέρνησις είναι έτοιμος να παραχωρήση την θέσιν της. Θα ησθανόμην ειλικρινή ικανοποίησιν, εάν ο ισχυρισμός ήτο ακριβής. Αλλ' ημείς θεωρούμεν, ότι η σημερινή Κυβέρνησις δεν αποτελεί μόνον τον καρπόν της αδυναμίας των κομμάτων της Συνελεύσεως όπως απαρτίση Κυβέρνησιν. Αποτελεί επίσης τον συντελεστήν της ανωμαλίας. Και αποτελεί συντελεστήν της ανωμαλίας, διότι ο κ. Πρόεδρος της Κυβερνήσεως επανειλημμένως και επιμόνως εδήλωσεν, ότι δεν είναι πρόθυμος να διευκολύνη με την συμμετοχήν του τον σχηματισμόν κοινοβουλευτικής Κυβερνήσεως. Προχθές ακόμη ο κ.

Πρόεδρος της Κυβερνήσεως εδήλωσεν (αναγιγνώσκει)! «Εάν τυχόν η Κυβέρνησις κατεψηφίζετο θα απετέλει καθήκον μου να μη μετάσχω του λοιπού εις Κυβέρνησιν».

Π. Πετρίδη, ό.π., σσ. 198-199

Λαμβάνοντας υπόψη σας το περιεχόμενο της πηγής και το παράθεμα 29 του βιβλίου σας:

Να σχολιάσετε τη στάση των μεγάλων κομμάτων, τα οποία έδωσαν ψήφο εμπιστοσύνης στον Ι. Μεταξά δεδηλωμένο εχθρό του κοινοβουλευτισμού.

65.

ΠΗΓΗ 1

Ο Θ. Σοφούλης καταγγέλλει τη δολοφονία των απεργών της Θεσσαλονίκης
«Τα αιματηρά γεγονότα της Θεσσαλονίκης του Μαΐου 1936 εξεπέρασαν κάθε προηγουμένη απάνθρωπον συμπεριφοράν του κράτους και των οργάνων του κατά της εργατικής τάξεως, της οποίας το μόνον αμάρτημα αφ' ότου υπάρχει είναι ότι ζητεί το ψωμί της και την στοιχειώδη καλύτερευσιν της ζωής της. Με την έκτασιν που πήραν, ενθυμίζουν τσαρικός φαγός και προσιωνίζονται την εξέγερσιν των ψυχών. Το αίμα των πεσόντων θα πέσει επί τας κεφαλάς των οργάνων του κράτους, τα οποία με τόσην αναληγσία εσκότωσαν τους απεργούς δια να μη διαταραχθεί η χώνευσις των στομάχων των ολίγων καπνεμπόρων και των καρχαριών του πλούτου».

Σπ. Λιναρδάτος, *Πως εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, σ. 216

ΠΗΓΗ 2

ΕΙΚΟΝΑ

Χαρακτηριστικό στιγμιότυπο από τα γεγονότα του Μαΐου στη Θεσσαλονίκη. Έφιπποι χωροφύλακες προσπαθούν να διαλύσουν τους διαδηλωτές σε κεντρική πλατεία της πόλης.

ΠΗΓΗ 3

Φαίνεται ότι στους περιφερειακούς καπιταλιστικούς σχηματισμούς το πρόβλημα της εισόδου των μαζών στην πολιτική –αναπόφευκτο αποτέλεσμα της καπιταλιστικής ανάπτυξης/υπανάπτυξης- επιδέχεται δύο χειρισμούς: Ο εργαζόμενος πληθυσμός της υπαίθρου και των πόλεων είτε ενσωματώνεται στις προϋπάρχουσες πολιτικές οργανώσεις των κυρίαρχων τάξεων, μέσω μιας εξαρτημένης διαδικασίας ενσωμάτωσης είτε όταν αποδεικνύεται ότι τέτοιες λύσεις δεν είναι πια αποτελεσματικές, γίνονται απόπειρες δικτατορικών λύσεων που έχουν σαν στόχο τον ολοκληρωτικό αποκλεισμό των μαζών από την πολιτική. Επιπλέον, μια και η εξαρτημένη ενσωμάτωση και ο δικτατορικός αποκλεισμός μακροπρόθεσμα δεν αποτελούν σταθερές πολιτικές λύσεις, αυτοί οι δύο βασικοί τρόποι για την αντιμετώπιση του προβλήματος της μαζικής πολιτικής κινητοποίησης τείνουν να εναλλάσσονται καθώς οι κυρίαρχες τάξεις προσπαθούν να ελέγξουν τις αποδιοργανωτικές συνέπειες και τις αντιφάσεις του δημιουργεί η συσσώρευση κεφαλαίου στην καπιταλιστική περιφέρεια¹⁹. Νομίζω ότι μέσα σ' αυτό το γενικό πλαίσιο των δύο αυτών εναλλακτικών λύσεων θα πρέπει να εξετάσει κανείς τη σχέση «οριζόντιων» και «κάθετων» μορφών πολιτικής οργάνωσης στις υπανάπτυκτες χώρες. Και στις δυο περιπτώσεις, όπως επανειλημμένα έχουν δείξει αυτοί που μελετούν την πολιτική στις μεσογειακές και λατινοαμερικανικές χώρες, το σύστημα της πολιτικής πελατείας και οι πρωσοποπαγείς μορφές πολιτικής οργάνωσης εξακολουθούν να παραμένουν²⁰ αν και φυσικά η δομή και η λειτουργία τους διαφέρουν σημαντικά, ανάλογα με τον αν λειτουργούν σε δικτατορικό ή «συσλειτουργικό» κοινοβουλευτικό περιβάλλον.

N. Μουζέλη, *Ταξική δομή και σύστημα πελατείας: Η περίπτωση της Ελλάδας*, σσ. 132-134

¹⁹ Ο ίδιος μηχανισμός της «εξαρτημένης ενσωμάτωσης» λειτούργησε μετά την ελληνική εκστρατεία στη Μικρά Ασία το 1923. Η παταγώδης αποτυχία αυτής της ανεδαφικής στρατιωτικής περιπέτειας, είχε σαν αποτέλεσμα να εγκατασταθούν στην Ελλάδα πάνω από ένα εκατομμύριο πρόσφυγες. Στην εκρηκτική κατάσταση που δημιουργήθηκε απ' αυτή τη μαζική εισροή ξεριζωμένων και άκληρων προσφύγων, η ενδοαστική σύγκρουση πάνω στο θέμα της μοναρχίας θαυματούργησε σαν μηχανισμός «εξαρτημένης ενσωμάτωσης». Γιατί, όλος αυτός ο κόσμος αντί να στρέψει τη δικαιολογημένη οργή και αγανάκτησή του ενάντια και στα δυο αστικά κόμματα, συνυπεύθυνα στην πραγματικότητα γι' αυτό το τεράστιο φιάσκο, σύρθηκε στις πολιτικές λειτουργίες της διαμάχης «φιλελεύθεροι εναντίον βασιλικών». Ο κόσμος αυτός των προσφύγων θεωρώντας ότι το Λαϊκό Κόμμα που την εποχή της ήττας βρισκόταν στην εξουσία, ήταν ολοκληρωτικά υπεύθυνο για την καταστροφή, έδωσε την πλήρη υποστήριξή του στον αρχηγό των Φιλελευθέρων Ελ. Βενιζέλο, ο οποίος στην πραγματικότητα ήταν ο βασικός αρχιτέκτονας της περιπέτειας στη Μικρά Ασία (βλ. M Lewellyn – Smith, *The Ionian Vision*, Λονδίνο, 1974 και N. Ψυρούκης, *Η Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα, 1964). Η «εξαρτημένη ενσωμάτωση» μπορεί φυσικά να πάρει διάφορες μορφές. Υπάρχουν π.χ. πολλές χώρες της Λατινικής Αμερικής όπου οι εργαζόμενες τάξεις δεν «συγκρατήθηκαν», όπως στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, μέσα στα πλαίσια των αστικών κομμάτων αλλά κι κατάφεραν, με την πατερναλιστική και ημι-κορπορατίστικη πολιτική τους να κρατήσουν τις οργανώσεις της εργατικής τάξης κάτω από την ισχυρή κηδεμονία του κράτους (π.χ. ο Περόν στην Αργεντινή, ο Βάργκας στη Βραζιλία – βλ. J. M. Malloy, ό.π.).

²⁰ Ο K. Legg, για παράδειγμα, υποστήριξε πως παρά τις καθεστωτικές αλλαγές το σύστημα της πολιτικής πελατείας αποτελεί σταθερό και θεμελιακό χαρακτηριστικό γνώρισμα και της Ελλάδας και της Ιταλίας. Βλ. την εργασία του *Regime Change and Public Policy in a Clientelistic Polity: The Cases of Greece and Italy*, ανακοίνωσε το 1972 στην ετήσια σύνοδο της Αμερικανικής Εταιρείας Πολιτικών Επιστημών (A.P.S.A.).

Λαμβάνοντας υπόψη το κείμενο του βιβλίου σας, το περιεχόμενο των πηγών και την εικόνα:

- α) Να περιγράψετε την πολιτική ατμόσφαιρα που λειτούργησε ως πρόσχημα για την επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος του Ι. Μεταξά.
- β) Να αναλύσετε τη φράση του παραθέματος «ο εργαζόμενος πληθυσμός... των πόλεων είτε ενσωματώνεται στις προϋπάρχουσες πολιτικές οργανώσεις των κυρίαρχων τάξεων... είτε, όταν αποδεικνύονται ότι τέτοιες λύσεις δεν είναι αποτελεσματικές γίνονται απόπειρες δικτατορικών λύσεων...».

66.

ΠΗΓΗ

Όλος ο κόσμος γνωρίζει ότι μετά την Μικρασιατική καταστροφήν έκαμα και τότε κάποιαν άλλην έκνομον πράξιν στην Χίον, μιαν επανάστασιν και τότε και ήλθον εις Αθήνας. Η επανάστασις εκείνη εκυβέρνησε την χώραν επί 15μηνον. Δεν θα ασχοληθώ με το έργον της, διότι είνε εις όλους γνωστόν, θα αρκεσθώ μόνον χρονογραφικώς να υπενθυμίσω ότι μετά την λήξιν της πολεμικής περιόδου και της συνάψεως της ειρήνης εν Λωζάνη, η επανάστασις εκείνη προέβη εις εκλογάς και οικειοθελώς –ενώ ήτο παντοδύναμος- παρέδωκε την εξουσίαν εις τους αντιπροσώπους του λαού.

Προσωπικώς εγώ ως Αρχηγός της επαναστάσεως εκείνης αποστρατευθείς απεσύρθην από πάσης αναμίξεως εις την πολιτικήν ζωήν του τόπου, φρονών τότε – εσφαλμένως ίσως- ότι ο τόπος είχε ανάγκην μιας κυβερνήσεως όχι επαναστατικής αλλά προερχομένης δια λαϊκής αντιπροσωπεύσεως. Επηκολούθησε η δικτατορία Παγκάλου, την οποίαν είνε γνωστον μετά πόσης σφοδρότητος απεδοκίμασα. Την πτώσιν ταύτης επηκολούθησεν η Οικουμενική Κυβέρνησις, την οποίαν είνε γνωστόν μετά πόσου φανατισμού υπεστήριξα, όταν επρόκειτο να ανατραπή πραξικοπηματικώς υπό μερίδος στρατιωτικών με επί κεφαλής τους στρατηγούς Οθωναίον και Κονδύλην. Σημειωτέον ότι τότε δεν εδίστασα, φρονών το εξυπηρετώ καλλίτερα, τον τόπον, να έλθω εις σύγκρουσιν και εις εχθρότητα μετά συναδέλφων και συμπολεμιστών, με τους οποίους κοινοί πολυχρόνιοι αγώνες με συνέδεσαν εις τα πεδία των μαχών, και δια τους οποίους ουδέποτε εμειώθη η αγάπη μου και η εκτίμησις δια τας πολυτίμους υπηρεσίας των προς την Πατρίδα.

Κατά την διάρκειαν των εργασιών της Οικουμενικής Κυβερνήσεως εδόθησαν σοβαρώταται αφορμαί, ώστε να κλονισθή οριστικώς πλέον η πεποίθησίς μου προς την χρησιμότητα του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος.

Καίτοι τότε οι σημαντικότεροι παράγοντες του Στρατού με προέτρεπον να αναλάβω δικτατορικώς να κυβερνήσω την χώραν, προσπαθώντες να με πείσουν ότι ο κοινοβουλευτισμός είνε αδύνατον να αντιμετωπίση αποτελεσματικώς τας δυσκολίας των περιστάσεων, εν τούτοις απέρριψα διαρρήδη τας προτάσεις αυτάς συστήσας φρόνησιν καί υπομονήν.

Ότε παρουσιάσθη εκ νέου επί της πολιτικής σκηνής ο κ. Βενιζέλος όστις δια των εκλογών του 1928 ανέλαβεν πανίσχυρος την κυβέρνησιν, ήλπισα και πάλιν ότι ο κοινοβουλευτισμός εις τας χείρας ενός Βενιζέλου θα απέκτα το καταπεσόν κύρος του και θα απέβαινεν όργανον κατάλληλον δια την

διατήρησιν ομαλού πολιτικού βίου. Αλλ' παρ' όλας τας ακαταβλήτους προσπάθειάς και την αξιοσημείωτον εν πολλοίς δράσιν του Βενιζέλου δεν κατωρθώθη κατά το διάστημα ολοκλήρου τετραετίας να λυθούν ουσιωδέστατα τινά προβλήματα, τα οποία από ετών επίεζον ηθικώς τον ελληνικόν λαόν.

Η διαίρεσις του ελληνικού λαού υφίστατο εν τη ακμή της. Η λειτουργία των υπηρεσιών του κράτους ουδεμίαν βελτίωσιν παρουσίασεν. Μερίς του ελληνικού Τύπου απέπτυσεν πάντα χαλινόν καί τα δημαγωγικά, τα συκοφαντικά και ανήθικα κηρύγματα του εξήγειραν την εύπιστον μάζαν του ελληνικού λαού. Ολόκληραι συνεδριάσεις της Βουλής κατηναλίσκοντο εις αγόνους και ανιαράς συζητήσεις περί χαλιναγωγίσεως του Τύπου, περί ερίδων κάποτε απρεπών, μεταξύ των αρχηγών των κομμάτων, αι οποίαι είχαν ως αποτέλεσμα την πλήρη κατάρρευσιν του γοήτρου του κοινοβουλευτισμού και την ανυποληψίαν της κοινής γνώμης προς τους πολιτικούς της.

Και υπό τοιαύτην βεβαρημένην ατμόσφαιραν εφθάσαμεν εις τας εκλογάς του 1932 ενεργηθείσας με το αναλογικόν σύστημα. Κατ'αυτάς ο λαός μαστιζόμενος και υπό της σοβούσης τότε οικονομικής κρίσεως και αμφιταλαντευόμενος μεταξύ του καθήκοντος της εκλογής και της ανυποληψίας προς τον κοινοβουλευτισμόν και τους πολιτικούς του άνδρας, κατήλθεν εις τας εκλογάς εκείνας με αναζωογονημένα τα παλαιά εθνοκτώνα συνθήματα του Βενιζελισμού και Αντιβενιζελισμού, της Δημοκρατίας και της Βασιλείας.

Και το αποτέλεσμα των εκλογών είνε γνωστόν. Κανέν των δυο ισχυρών κομμάτων δεν έφευρεν τόσην δύναμιν ώστε εν συνδυασμώ και με άλλα μικρότερα ομογενή να αποτελέσωσι κυβέρνησιν βιώσιμον.

Και κατέληξεν εις την περίεργον κυβέρνησιν του Λαϊκού κόμματος, αποτελούντος μειοψηφίαν, έναντι του των Φιλελευθέρων, στηριζομένην εις την ανοχήν των άλλων κομμάτων, τα οποία έλαβον ως αντάλλαγμα την μετά πολλάς περιπέτειάς τυπικήν επί τέλους αναγνώρισιν της Δημοκρατίας.

Αλλ' ενώ η κυβέρνησις εκείνη ευρίσκετο επί της αρχής τη ανοχή άλλων, δεν εδίστασεν κατά το δίμηνον και πλέον διάστημα της δοθείσης αυτή εξουσιοδοτήσεως να κάμη ό,τι ήτο δυνατόν να μεταβάλη την σύνθεσιν της Χωροφυλακής και της Φρουράς ιδία Αθηνών προετοιμάζουσα δια του υπουργού της των Στρατιωτικών το έδαφος δια πραξικοπηματικήν δράσιν και οριστικήν δια της βίας στερέωσίν της επί της εξουσίας.

Ο υπουργός των Στρατιωτικών εν συνεργασία μετά του διευθυντού της Γενικής Ασφαλείας παρεσκεύαζον τα ανατρεπτικά των σχέδια και κατήρτιζον τας δολοφονικάς ομάδας, αι οποίαι θα έδρων κατά ωρισμένην ημέραν εναντίον προγεγραμμένων προσώπων.

Η δολοφονική απόπειρα εστρέφετο ειδικώς εναντίον του προσώπου μου. Εγνώριζον καλά ότι εμού υπάρχοντος εν τη ζωή τα ανατρεπτικά των σχέδια θα εναυάγουν οικτρότατα.

Των ανατρεπτικών αυτών σχεδίων ήσαν εν γνώσει και οι αρχηγοί των εκτός της κυβερνήσεως κομμάτων, πιθανώτατα δε και ο Αρχηγός του Λαϊκού κόμματος.

Και όταν η αντιπολίτευσις, κατά τας αρχάς του 2ου 10ημέρου του Ιανουαρίου, κατόπιν των ανωτέρω λόγων επιβεβαιωθέντων και αλλαχόθεν, έκρινεν ως ανάγκην πλέον την άρσιν της ανοχής της προς την κυβέρνησιν, ο υπουργός των Στρατιωτικών εν συνεργασία μετά του διευθυντού της Γενικής Ασφαλείας

απεφάσισαν να προβούν εις το πραξικόπημά των πριν παραδοθή η εξουσία εις τα κόμματα της αντιπολιτεύσεως.

Ούτω παρεσκεύαζον τα πράγματα ώστε την εσπέραν της 12 Ιανουαρίου να προβούν εις την εξουδετέρωσιν των δυσμενώς προς αυτούς προσκειμένων συνταγμάτων και την ταυτόχρονον δολοφονίαν εμού. Τα σχέδιά των ταύτα μου εγένοντο εγκαίρως γνωστά και ελήφθησαν τα ανάλογα μέτρα και εις τα συντάγματα και εις την οικίαν μου, όπου επρόκειτο να γίνη η δολοφονική επίθεσις. Τα μέτρα ταύτα τους ηνάγκασαν να αναβάλουν το πραξικόπημα δια την 13 και έπειτα δια την 14 Ιανουαρίου.

Το εσπέρας της 14ης Ιανουαρίου δεκάς αυτοκινήτων κλειστών, πλήρων μετημφισμένων αστυνομικών και χωροφυλάκων των δυο Ασφαλειών, αναμειγμένων μετά διαφόρων κακοποιών στοιχείων, περιήρχοντο άλλα μεν τα πέριξ της οικίας μου, άλλα δε και κατελάμβανον επίκαιρα σημεία περί το Νοσοκομείον Συγγρού, ετοιμαζόμενα να προβούν εις εκτέλεσιν των καταχθονίων σχεδίων των. Αλλ' αντιμετώπισθησαν με αναλόγους περιπολίας εγκαίρως αφιχθείσας από τα συντάγματα.

Το υπουργείον των Εσωτερικών έλαβε γνώσιν των τεκταινομένων και έστειλεν δυο αξιωματικούς της Αστυνομίας Πόλεων (Εβερτ και Λαμπρινόπουλον) δια να εξακριβώση αν τα καταγγεληθέντα έχωσιν αληθείας.

Και πράγματι οι ανωτέρω αστυνομικοί επισκεφθέντες με κατ' οίκον περί το μεσονύκτιον επληροφορούντο περί των συμβαινόντων, αφού και οι ίδιοι συνελάμβανον όπισθεν του Νοσοκομείου Συγγρού σταθμεύον αυτοκίνητον πλήρες ενωμοταρχών και αστυνόμων μετημφισμένων.

Ούτω λοιπόν και η απόπειρα αύτη εματαιώθη οριστικώς πλέον, διότι την επομένην παρεδίδοτο η εξουσία εις την κυβέρνησιν Βενιζέλου. Δια την υπόθεσιν ταύτην διεξήχθη ανάκρισις, η οποία βραδύτερον απεισιωπήθη από την νέαν κυβέρνησιν Τσαλδάρη του Μαρτίου του 1933.

Όλα αυτά δεν είνε αρκετά αποδείξεις δια τας καταχθονίους προθέσεις της παρατάξεως η οποία συμπτωματικώς και δια 500 μόνον ψήφων των Αθηνών εξήρχετο εκ των εκλογών της 5 Μαρτίου νικήτρια; Και ήτο παραλογισμός δι' εμέ γνωρίζοντα όλα ταύτα και όντα βέβαιον δια τας εκγληματικές προθέσεις των ανθρώπων της παρατάξεως εκείνης, που την επομένην των εκλογών της 5 Μαρτίου επρόκειτο να αναλάβη εις χείρας την εξουσίαν δια να θέση ελευθέρα πλέον εις εφαρμογήν τα καταχθόνια σχέδια; Και δεν απεδείχθη βραδύτερον πόσον σαφώς προέβλεψα τα συμβησόμενα; Αλλά μήπως είνε αυτά μόνον που εχρειάζοντο δια κάθε λογκόν άνθρωπον να κρίνη πως θα επολιτεύοντο οι άνθρωποι αυτοί ερχόμενοι κάποτε εις την εξουσίαν;

Δεν εβροντοφώνει εις κάθε παρουσιαζομένην ευκαιρίαν ο υπ' αυτού εμπνεόμενος Τύπος, ότι ερχόμενος εις τα πράγματα κάποτε θα προέβαινον εις τας σκληροτέρας των αντεκδικήσεων;

Και μήπως δε ήτο η πρώτη πράξις της κυβερνήσεως αθετούσης συμφωνίας να με θέση εκποδών, επιστρατεύσασα κάθε κάθαρμα με επίκεφαλής πασίγνωστον τραμπούκον τον Αρχηγόν της Γενικής Ασφαλείας; Και δε ήτο ως δευτέρα πράξις εντός τριμήνου, η συγκερά κατά του Βενιζέλου απόπειρα τόσοσιν επισήμως οργανωθείσα υπό των υπηρεσιών της Ασφαλείας του Κράτους;

Και δεν απεδείχθη βραδύτερον η συνενοχή εις το έγκλημα και υπουργών και βουλευτών; Και δεν επιστοποιήθη η αλληλεγγυότης ολοκλήρου της κυβερνήσεως προς το έγκλημα δια της άνευ αιδούς αναμίξεως εις το έργον της δικαιοσύνης, μη διστάσασα να αντικαταστήση και τον ανακριτήν με την γελοίαν δικαιολογίαν της βραδύτητος προς διεκπεραίωσιν της υποθέσεως, ενώ δια της ενεργείας της αυτής ανέκοψε πάσαν πρόοδόν της;

Αλλά τι πρώτον τι δεύτερον και τι τελευταίον να είπω δια να αποδείξω οποίον κακόν θα επήρχετο εις την χώραν από μίαν τοιαύτην κυβέρνησιν με αρχηγόν νυσταλέον και κλασικής ανικανότητος να επιβληθή επί της σπείρας των μαινομένων αδιαλλάκτων συνεργατών της; Ο τρόπος των εργασιών της Βουλής, η οποία κατά επιτυχή χαρακτηρισμόν αυτού του ίδιου αρχηγού της μετεβλήθη εις στίβον ταυρομαχιών και η δι' αναισχύντων νομοθετικών μέτρων αναστάτωσις των πάντων και η παράλυσις των δημοσίων υπηρεσιών είνε κριτήριον σαφέστατον των απωτέρων σκοτίων προθέσεών των.

Ιδού λοιπόν διατί προέβην εις την έκνομον πράξιν της 6^{ης} Μαρτίου. Ήθελα να προλάβω αυτά τα κακά τα οποία ενέσκηψαν εις την χώραν και την οπισθοδρόμησαν κατά δεκάδας ετών.

Συνησθανόμην ότι ο ελληνικός λαός με τα 50% των απατηθέντων εκ δελεαστικών και κακοήθων υποσχέσεων δεν ήτο άξιος να υποστή τας συνεπείας μιας αναρχουμένης κυβερνήσεως. Και επί τέλους δεν είνε δυνατόν να χωρέση εις την λογικήν ότι αι ψήφοι 500 Αθηναίων ήσαν αρκετοί δια να προκαλέσουν σεβαστόν κριτήριον μιας πραγματικής ετυμηγορίας του ελληνικού λαού.

Και θα μου προβληθή: Με ποίον δικαίωμα ετόλμησα να προβώ εις ένα πραξικόπημα βίαιον και έκνομον χωρίς καν να έχω την στιγμήν εκείνην ούτε δημοσίαν τινά θέσιν; Έ, λοιπόν το δικαίωμα επίστευα και πιστεύω ότι το έχω περισσότερον από τον κατά συνθήκην αρχηγόν του Λαϊκού κόμματος, διότι όταν εκείνος ενύσταζε, ημείς επί σειράν ετών διεξηγάγομεν τους σκληροτέρους αγώνας δια να δημιουργήσωμεν μιαν μεγαλυτέραν Ελλάδα καί εντιμοτέραν, δια να χαρίσωμεν εις τον ασφυκτιώντα και παλαιόντα υπό σκληροτάτας συνθήκας ελληνικόν λαόν, ένα βίον ανενώτερον και ανθρωπινώτερον.

Έχομεν το δικαίωμα αυτό διότι όταν αυτοί εστασίαζον εις το εσωτερικόν δια να εμποδίσουν την χώραν να βαδίση προς τα πετρωμένα της, ημείς διεξηγάγομεν εις το μέτωπον τους αιματηροτέρους και ενδοξοτέρους αγώνας, τους αγώνας εκείνους οι οποίοι από την Μακεδονίαν και τας στέπας της Ουκρανίας μέχρι των εσχατιών της Μικράς Ασίας θα αποτελούν το κορύφωμα της ελληνικής αλκής, της ελληνικής ορμής, της ελληνικής αυτοθυσίας, του ελληνικού μεγαλείου ...

N. Πλαστήρα, Αρχείο Π. Σ. Δέλτα, εκδ. Ερμής, Αθήνα, 1989, σσ. 56-61

Αφού μελετήσετε το παραπάνω κείμενο του Πλαστήρα και του Θ. Σοφούλη της σελίδας 111 του σχολικού βιβλίου:

- α) Να αναφερθείτε στην κρίση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα κατά το μεσοπόλεμο και να επισημάνετε τις συνέπειές της στη πολιτική και κοινωνική ζωή.
- β) Να σκιαγραφήσετε την προσωπικότητα του Ν. Πλαστήρα έτσι όπως αναδύεται από τον λόγο του.

Ερωτήσεις σύντομης απάντησης

1. Να παρουσιάσετε συνοπτικά τους παράγοντες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση των πελατειακών σχέσεων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.
2. α) Να παρουσιάσετε συνοπτικά τις επιλογές των τριών ξενικών κομμάτων στα μείζονα πολιτικά ζητήματα της εποχής.
β) Να αιτιολογήσετε τις συγκεκριμένες επιλογές.
3. Να προσδιορίσετε τις συνέπειες της Επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 στην πολιτική ζωή της Ελλάδας.
4. Να αναφέρετε τα θεμελιώδη δικαιώματα τα οποία κατοχυρώθηκαν από το σύνταγμα του 1844 και να αναλύσετε την πολιτική τους σημασία.
5. Να αναλύσετε τη σημασία της καθιέρωσης ως συνταγματικής αρχής του δικαιώματος της καθολικής ψηφοφορίας για τους άνδρες στην πολιτική ζωή της Ελλάδας.
6. Να προσδιορίσετε τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες οι οποίες συνέβαλαν στην παρακμή των τριών ξενικών κομμάτων.
7. Ποιες πολιτικές μεθοδεύσεις μετέλαθε ο Ι. Κωλέττης, υπονομεύοντας τον κοινοβουλευτισμό, προκειμένου να εξασφαλίσει την παραμονή του στην εξουσία;
8. α) Να περιγράψετε το πολιτικό κλίμα το οποίο εξέθρεψε την επανάσταση του 1862.
β) Να προσδιορίσετε σε λίγες γραμμές τις συνέπειες της επανάστασης του 1862 στην πολιτική ζωή της Ελλάδας.
9. Να εντοπίσετε τη βασική διαφορά ανάμεσα στο σύνταγμα του 1844 και σε εκείνο του 1864.
10. Να αναλύσετε τη σημασία της ψήφισης της «αρχής της δεδηλωμένης» (1875) για την πολιτική ζωή της Ελλάδας.
11. Να αναφέρετε τα βασικά σημεία του εκσυγχρονιστικού προγράμματος του κόμματος του Χαριλάου Τρικούπη.

12. Να παρουσιάσετε τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την πραγματοποίηση του προγράμματος αυτού.
13. Πώς έβλεπε το ρόλο του κράτους ο Χ. Τρικούπης και πώς ο Θ. Δηλιγιάννης;
14. Να αναφέρετε τα κριτήρια με τα οποία οι εκλογείς επέλεγαν το κόμμα της αρεσκείας τους κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα.
15. Να αναφέρετε τα «προσόντα» που έπρεπε να διαθέτει ένας υποψήφιος βουλευτής.
16. Να περιγράψετε τον τρόπο εκλογής των βουλευτών και να προσδιορίσετε την κοινωνική τους προέλευση.
17. Να περιγράψετε με δικά σας λόγια τον τρόπο ψηφοφορίας, αφού παρατηρήσετε τη γελοιογραφία του βιβλίου σας (σ. 85) και μελετήσετε το παράθεμα της ίδιας σελίδας.
18. Αφού παρατηρήσετε τη γελοιογραφία του βιβλίου σας (σ. 84) να διατυπώσετε την άποψή σας για τις σκέψεις που ώθησαν τον γελοιογράφο να τη φιλοτεχνήσει.
19. Αφού μελετήσετε το παράθεμα αρ. 20 των σελίδων 89-90 του σχολικού σας βιβλίου και με βάση τις γνώσεις σας να αναφέρετε τα αιτήματα του Στρατιωτικού Συνδέσμου.
20. Να εντοπίσετε τα αιτήματα που διατυπώθηκαν από τα επαγγελματικά σωματεία Αθηνών-Πειραιώς κατά το συλλαλητήριο της 14ης Σεπτεμβρίου 1909, αφού λάβετε υπόψη το παράθεμα αρ. 21 της σελίδας 90 του σχολικού σας βιβλίου.
21. Να ορίσετε το περιεχόμενο της «ανόρθωσης» όπως το αντιλαμβάνονταν οι ανεξάρτητοι πολιτικοί μετά το 1910.
22. Να αναφέρετε τις κύριες θέσεις του προγράμματος του Ελ. Βενιζέλου κατά την ομιλία του στις 5 Σεπτεμβρίου 1910.

23. Να εντοπίσετε τις αιτίες επιτυχίας του Ελ. Βενιζέλου στις εκλογές του Μαρτίου 1912.
24. Να αναφέρετε τους στόχους της «Κοινωνιολογικής Εταιρείας» και τους τρόπους πραγματοποίησης αυτών.
25. Να εντοπίσετε τις βασικές διαφορές των αντιβενιζελικών κομμάτων από το κόμμα των Φιλελευθέρων.
26. Να παρουσιάσετε τις απόψεις του Ελ. Βενιζέλου και του βασιλιά Κων/νου για τη συμμετοχή της Ελλάδος στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.
27. Να αναφέρετε τις συνέπειες που είχε για την Ελλάδα η εμμονή του Κωνσταντίνου για ουδετερότητα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.
28. Πώς έβλεπαν οι Αντιβενιζελικοί τους Βενιζελικούς και το αντίθετο κατά την περίοδο του διχασμού;
29. Να αναφέρετε τις βασικές θέσεις του προγράμματος του Σ.Ε.Κ.Ε.

30. Η άποψη του ΚΚΕ για την Μικρασιατική Εκστρατεία

...Η κυβέρνηση, η οποία εσχηματίσθη μετά την ανατροπήν του βενιζελικού καθεστώτος... εδήλωσεν ότι αναλαμβάνει να συνεχίση την πολιτικήν της ανατραπέισης προκατόχου κυβερνήσεως και μάλιστα ότι θα υπερθεματίση εκείνους εις επίδειξιν πολεμικού μένους. Η πολιτική αύτη ανταποκρίνεται προς τα συμφέροντα ωρισμένων κύκλων πολιτικών και άλλων επιχειρηματιών της πολιτικής και κεφαλαιοκρατικών κύκλων, οι οποίοι επείγονται να συναγωνισθούν το βενιζελικόν κόμμα εις την πολεμικήν και τυχοδιωκτικήν του πολιτικήν και να αναγνωρισθούν αυτοί ως οι εγκυρότεροι πράκτορες των ατλαντικών συμφερόντων εν Ελλάδι.

*Ανακοίνωση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ (14 Νοεμβρίου 1920)
Β. Σκουλάτου – Ν. Δημακόπουλου – Σ. Κόνδη, Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη,
τεύχος Γ΄, Γ΄ Λυκείου, σ. 100*

Ποια ήταν η θέση του ΚΚΕ για την Μικρασιατική Εκστρατεία;

31. Να αναφέρετε τους προγραμματικούς στόχους των Φιλελευθέρων κατά την περίοδο 1923-1928.

32.

Το Πρόγραμμα του Κόμματος

Στο πρόγραμμα του Λαϊκού κόμματος οι ιδρυτές του ζητούν και επιδιώκουν να καθιερωθή το αναλογικό εκλογικό σύστημα.

Στο Καταστατικό των Δημοκρατικών Συλλόγων αναφέρονται οι παρακάτω 8 βασικές αρχές της Δημοκρατίας για την πολιτική διαφώτιση και διαπαιδαγώγηση του λαού.

1. Το κράτος είναι κατ' εξοχήν κοινωνικό όργανο για την ευημερία και προαγωγή της κοινωνίας. Για τούτο και οι σκοποί και τα μέσα του πρέπει να διέπνυνται εσωτερικώς μεν από το κοινωνικό συμφέρον και τον απόλυτο σεβασμό προς την ανωτάτην ηθικήν αξίαν, που είναι ο άνθρωπος, εξωτερικώς δε να αποβλέπουν στην αμοιβαίαν συνεννόησι και συνεργασία μεταξύ των κρατών, χάριν της γενικής ευημερίας και του πολιτισμού.
2. Το κράτος πρέπει να είναι πατήρ δι' όλους τους πολίτας ανεξαιρέτως, να εφαρμόζονται οι νόμοι προθύμως και αμερολήπτως απέναντι όλων άνευ ευνοιών και οι υπάλληλοι να αισθάνονται ότι είναι υπηρέται των νομίμων συμφερόντων όλων των πολιτών αδιακρίτως.
3. Πηγή όλων των εξουσιών είναι ο λαός, του οποίου η ελευθέρα θέλησις πρέπει να ορίζει κατά σύντομα χρονικά διαστήματα τους πολιτικούς παράγοντας και τον ανώτατον πολιτειακόν λειτουργόν.
4. Πλήρης εξασφάλισης της ελευθερίας της γνώμης, της πολιτικής δράσεως και αναλόγου εκπροσωπήσεως εις τας μειοψηφίας.
5. Σύστασις δευτέρου νομοθετικού σώματος (Γερουσία) αιρετού, προς επιμελεστέραν επεξεργασίαν των νόμων και εν περιπτώσει διαφωνίας να υπερισχύη η γνώμη της Βουλής.
6. Να θεσπισθή η διαχείρισις υπό του λαού των τοπικών ζητημάτων εμμέσως ή και αμέσως.
7. Διοικητική αποκέντρωσις δια την πλέον απρόσκοπτη λειτουργία των υπηρεσιών και ταχύτεραν ικανοποίησιν των δικαίων των πολιτών.
8. Εξύψωσις των εργαζομένων τάξεων, γεωργών, εργατών, υπαλλήλων και όλων των εκ της εργασίας των αποζώντων επαγγελματιών, δια βαθμιαίων μεταρρυθμίσεων προς αποκλεισμόν της εκμεταλλεύσεως μιας μερίδος της κοινωνίας από μίαν άλλην και δια την δημιουργίαν ευνοϊκών όρων προς ανάπτυξιν της προσωπικότητός των δια την προαγωγήν εν γένει του λαού.

Ν. Καστρινού, Αλ. Παπαναστασίου, Ο Αναμορφωτής και η Δημοκρατία, εκδ. Μπάυρον, σσ. 29-31

Λαμβάνοντας υπόψη το παραπάνω κείμενο να προσδιορίσετε το ρόλο του κράτους σύμφωνα με το πρόγραμμα του Αλ. Παπαναστασίου.

33. Να αναφέρετε τα χαρακτηριστικά της πολιτικής ζωής κατά την περίοδο 1923-1936.

- 34.** Να αναφέρετε τους λόγους για τους οποίους οι ηγεσίες των κομμάτων συχνά ευνοούσαν την καταστρατήγηση του συντάγματος και την ενίσχυση των μηχανισμών καταστολής.
- 35.** Να αναφέρετε τους λόγους για τους οποίους οι πρόσφυγες αρχικά τουλάχιστον ταυτίστηκαν πολιτικά με τον Ελ. Βενιζέλο.

Ερωτήσεις αντικειμενικού τύπου

Ερωτήσεις αντιστοίχησης

Να γράψετε, στο κενό αριστερά, το γράμμα του δεδομένου της στήλης Β που αντιστοιχεί στο δεδομένο της στήλης Α. (Σε κάθε δεδομένο της στήλης Α αντιστοιχούν τρία από τα δεδομένα της στήλης Β).

1.

A.	B.
1. ____ Το αγγλικό κόμμα	α. απελευθέρωση του αλύτρωτου ελληνισμού με πολεμικές ενέργειες το συντομότερο δυνατό
2. ____ Το γαλλικό κόμμα	β. θεμελιώδεις αρχές του πολιτικού συστήματος: το κοινοβουλευτικό αντιπροσωπευτικό σύστημα και η διάκριση των εξουσιών
3. ____ Το ρωσικό κόμμα	γ. συγκρότηση ισχυρού κρατικού οργανισμού - αναμονή εξελίξεων στην οθωμανική αυτοκρατορία
	δ. ξενοφοβία - άρνηση του διαφωτισμού και της δυτικής παιδείας
	ε. έντονη αντιπολίτευση στην απόφαση για το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας
	στ. περιορισμός της κρατικής εξουσίας - ατομικές ελευθερίες - αυτοκέφαλη Ελληνική Εκκλησία
	ζ. θεμέλιο της κοινωνικής τάξης: η θρησκεία
	η. ικανοποίηση των αιτημάτων των απομάχων του πολέμου
	θ. υπέρ ενός συγκεντρωτικού συστήματος διακυβέρνησης - κατά της πολυφωνίας

Να γράψετε, στο κενό αριστερά, το γράμμα του δεδομένου της στήλης Β που αντιστοιχεί στο δεδομένο της στήλης Α. (Κάποια δεδομένα της στήλης Β περισσεύουν).

2.

A.	B.
1. ___ Δηλιγιαννισμός	α. μείωση φόρων β. κατάληψη δημοσίων θέσεων γ. υποστήριξη μεγαλογαιοκτημόνων δ. συγκέντρωση και έλεγχος εξουσιών από το κόμμα ε. κράτος κοινωνικής αλληλεγγύης στ. το κράτος ως μοχλός οικονομικής ανάπτυξης ζ. εκσυγχρονισμό με κάθε κόστος
2. ___ Τρικουπισμός	η. κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής και διανομή των αγαθών ανάλογα με τις ανάγκες καθενός

Συνδυασμός ερωτήσεων πολλαπλής επιλογής και σύντομης απάντησης

1. **A.** Ηγέτης του αγγλικού κόμματος υπήρξε:
 - α) ο Ι. Κωλέττης
 - β) ο Δ. Υψηλάντης
 - γ) ο Α. Μαυροκορδάτος
 - δ) ο Ι. Καποδίστριας
- B.** Αφού επιλέξετε τη σωστή απάντηση, να παρουσιάσετε το πρόγραμμα του αγγλικού κόμματος όσον αφορά στην εσωτερική πολιτική.

2. **A.** Βασική πολιτική θέση του ρωσικού κόμματος ήταν:
 - α) η απελευθέρωση του αλύτρωτου ελληνισμού με πολεμικές ενέργειες το συντομότερο δυνατόν
 - β) μια αυτοκέφαλη Ελληνική Εκκλησία χωρίς δεσμεύσεις από το Πατριαρχείο
 - γ) η προστασία της πίστης και της Εκκλησίας από τους κινδύνους που αντιμετώπιζαν
 - δ) ο κοινοβουλευτικός έλεγχος των πράξεων της κυβέρνησης - διάκριση των εξουσιών
- B.** Αφού επιλέξετε τη σωστή απάντηση, να παρουσιάσετε συνοπτικά τις θέσεις του ρωσικού κόμματος στα πολιτικά ζητήματα της εποχής.

3. **A.** Το σύνταγμα του 1864 καθιέρωσε ως πολίτευμα της Ελλάδας:
- α) τη συνταγματική μοναρχία
 - β) την προεδρική δημοκρατία
 - γ) τη βασιλευόμενη δημοκρατία
 - δ) την προεδρευόμενη δημοκρατία
- B.** Αφού επιλέξετε τη σωστή απάντηση, να επισημάνετε τη βασική διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στο σύνταγμα του 1864 και σε εκείνο του 1844.
4. **A.** Ποιος πολιτικός εισηγήθηκε και επέβαλε την ψήφιση της αρχής της «δεδηλωμένης»:
- α) ο Αλεξ. Κουμουνδούρος
 - β) ο Δ. Βούλγαρης
 - γ) ο Χ. Τρικούπης
 - δ) ο Ε. Δεληγιώργης
- B.** Ποια είναι η σημασία της ψήφισης της αρχής της «δεδηλωμένης» για την πολιτική ζωή της Ελλάδας;
5. **A.** Η επανάσταση του Στρατιωτικού Συνδέσμου αποτελούσε:
- α) κίνημα με σαφές ιδεολογικό και πολιτικό πρόγραμμα
 - β) πολιτική έκφραση της ευνοημένης οικονομικής και πολιτικής ολιγαρχίας
 - γ) συνισταμένη της δυσaréσκειας απέναντι στην πολιτική των παλιών κομμάτων και των ανακτόρων
 - δ) κινητοποίηση των κομμάτων για ριζική μεταρρύθμιση της ελληνικής κοινωνίας
- B.** Να παρουσιάσετε σε δέκα γραμμές τα αιτήματα της επανάστασης του 1909.
6. **A.** Επίκεντρο της κριτικής του κόμματος των Ιαπώνων ήταν:
- α) ο παρεμβατικός ρόλος των ανακτόρων
 - β) η φορολογική επιβάρυνση των μικρομεσαίων
 - γ) η αδυναμία των πολιτικών να προσαρμοστούν στα κοινωνικά δεδομένα
 - δ) το πολυδαίδαλο και λαβυρινθώδες γραφειοκρατικό σύστημα
- B.** Ποιος ήταν ο ιδρυτής του και ποιες οι συνθήκες ίδρυσής του;
7. **A.** Με το σύνταγμα του 1924 εγκαθιδρύθηκε:
- α) πολίτευμα αβασίλευτης δημοκρατίας
 - β) πολίτευμα βασιλευσμένης δημοκρατίας
 - γ) πολίτευμα συνταγματικής μοναρχίας
 - δ) πολίτευμα προεδρικής δημοκρατίας
- B.** Από ποια όργανα ασκείτο η νομοθετική εξουσία σύμφωνα με το σύνταγμα του 1927;
8. **A.** Το καθεστώς του Ι. Μεταξά ήταν:
- α) στρατιωτική δικτατορία (χούντα)
 - β) οικονομική και πολιτική ολιγαρχία απαγορευμένη από το ξένο κεφάλαιο
 - γ) αστυνομικό με φασιστικές τάσεις
 - δ) μοναρχία
- B.** Ποια απαγορευτικά μέτρα πήρε ο Μεταξάς μετά την επιβολή του καθεστώτος του;

ΠΗΓΗ

Δίκτυο πατρωνείας, στην κορυφή των οποίων βρίσκονται οικογένειες

Ό,τι συνέβαινε με τη γη, που την καλλιεργούσαν από κοινού κάτω από την επίβλεψη και την οδηγία του αρχηγού της οικογένειας, συνέβαινε και με τις εμπορικές επιχειρήσεις των νησιών οι οποίες αποτελούσαν επίσης οικογενειακές υποθέσεις. Η διακυβέρνηση των караβιών γινόταν σε επίπεδο οικογενειακό: ο επικεφαλής της οικογένειας κυβερνούσε το μεγαλύτερο και καλύτερο σκάφος, ενώ τα υπόλοιπα καράβια τα εμπιστευόταν στους γιούς και σε στενούς συγγενείς. Άλλα μέλη, φτωχότερα ή με μακρινότερη συγγένεια, υπηρετούσαν ως πληρώματα. Ας σημειωθεί πως η νησιωτική αυτή αριστοκρατία ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητη στο θέμα της ανεξαρτησίας της. Σε περιοχές όπως το Σούλι και η Μάνη, η οικογενειακή ενότητα και αλληλεγγύη στάθηκαν παροιμιώδεις. Στη Μάνη, κάθε σημαντική οικογένεια κατείχε τον πύργο της και οι οικογενειακές ενώσεις αποτελούσαν αναμφισβήτητη πραγματικότητα.

Αν συγγενικοί δεσμοί και υλικά συμφέροντα συνέδεαν εκατό ή και περισσότερα άτομα σε μια ανεπτυγμένη ομάδα που θεωρούνταν ως μια οικογένεια, διαπιστώνεται επίσης η ύπαρξη καθιερωμένων ευρύτερων θεσμών χάρη στους οποίους οικογένειες ενώνονταν είτε οριζόντια σε μια «ένωση» ίσων ατόμων είτε σε μια ιεραρχημένη σχέση εξαρτήσεως ή και στα δυο. Βασικά, οι σχέσεις αυτές ήταν τέσσερις: επιγαμίες, υιοθεσία, κουμπυριά, «αδελφική φιλία» (αδελφοποίηση).

Κάνοντας τον απολογισμό πάνω στο θέμα της συγγένειας είναι δυνατόν να ερμηνεύσουμε απλά και μόνο το μηχανισμό με τον οποίο οι «προστασίες» και οι συμπράξεις είχαν διαμορφωθεί και σταθεροποιηθεί. Δεν εξηγείται όμως με τον τρόπο αυτό η δυναμική των πολιτικών διαδικασιών ή οι λειτουργίες τις οποίες επιτελούσαν αυτοί οι πολιτικοί σχηματισμοί. Είναι αλήθεια πως έντονες διαμάχες ανάμεσα σε ισχυρές οικογένειες βρίσκονται στη βάση αναμετρήσεων που σφράγισαν την ελληνική πολιτική πραγματικότητα. Εχθρότητες, δημιουργημένες στο μακρινό παρελθόν, ήταν πολύ πιθανό να οφείλονταν σε προσωπικές διαφορές και έριδες. Εντούτοις, ουσιαστικές αιτίες για τέτοια οικογενειακή μίσση στάθηκαν, πολύ περισσότερο, οι αγώνες για την οικονομική, πολιτική και στρατιωτική υπεροχή και επικράτηση.

Η πολιτική αποτελούσε, κοντά στα άλλα, και σημαντική οικονομική δραστηριότητα: ήταν δηλαδή τρόπος βιοπορισμού που τον επιδίωκαν και τον εξασφάλιζαν από ποικίλες, κάποτε και ανορθόδοξες πηγές. Η πεποίθηση ότι η κατάκτηση μιας θέσεως έδινε τη δυνατότητα στον κάτοχό της να προάγει, περισσότερο και από το γενικό καλό, τα προσωπικά του συμφέροντα μεταφέρθηκε και διατηρήθηκε στον κρατικό μηχανισμό, όταν με την επιτυχία της Επανάστασεως το ίδιο το κράτος έγινε αντικείμενο ανταγωνισμού μεταξύ των Ελλήνων. Η νομιμοφροσύνη απέναντι στην οικογένεια, που ως ομάδα

κοινωνική είχε αποκτήσει προτεραιότητα απέναντι στο έθνος, το προσωπικό συμφέρον, επίσης έκαναν το άτομο να αποβλέπει συχνά στην εκμετάλλευση της κρατικής μηχανής προς όφελος των συγγενών και των φίλων του, σε βάρος των αντιπάλων του.

Συνεπώς η πολιτική στην Ελλάδα δεν ήταν απλά και μόνο ενασχόληση των πλουσίων και δυνατών ή η ολοκληρωτική απασχόληση ειδικά προετοιμασμένων για το έργο ολίγων εκλεκτών, όπως γινόταν στα καλοδιοικούμενα, με δυναμική ανάπτυξη της οικονομίας τους, κράτη της Δύσεως. Οι περισσότεροι Έλληνες έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πολιτική. Γι' αυτούς δεν αποτελούσε πρόσκαιρη απασχόληση που τους πρόσφερε ευχαρίστηση σε ανταπόδοση του χρόνου ή και των χρημάτων τους. Ήταν μια διαρκής ασχολία για τους φιλόδοξους και γι' αυτούς που το επιθυμούσαν και το επιδίωκαν ακόμα περισσότερο όμως ήταν ένας σημαντικός τρόπος αυτοπροστασίας, μια αναγκαία δραστηριότητα για να διατηρήσει κάποιος τα κεκτημένα –όσο λίγα και αν ήταν αυτά ...

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΓ', σσ. 26-27

ΠΗΓΗ 2

Χρειάζεται μια αναδρομή και ανάλυση του συγκεκριμένου οικονομικού και κοινωνικού ρόλου που είχαν οι οικογένειες των προκρίτων πριν και κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού πολέμου, αφού αυτές άλλωστε εξακολούθησαν να συγκροτούν, μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα, το συμπαγή πυρήνα της αρχούσας τάξης ...

Πρέπει, όμως να σημειώσουμε, ότι οι κοινότητες αυτές δομήθηκαν στην Τουρκοκρατία σαν πραγματικές ελληνικές κοινοτικές διοικητικές ιεραρχίες, παράλληλες με τη διοίκηση των κατακτητών, πάνω στη βάση των ποικίλων προνομίων που παραχωρούσε κατ' επανάληψη η Πύλη. Συγκεντρωμένες κυρίως σε δυσπρόσιτες ορεινές περιοχές, οι κοινότητες δεχόντουσαν συνεχώς τον πληθυσμό που εγκατέλειπε τις πεδιάδες για να ξεφύγει από την τουρκική καταπίεση.

Οι μορφές εσωτερικής κοινοτικής οργάνωσης τους παρουσιάζουν πολλαπλότητα στο χώρο και στο χρόνο: συναντάμε τόσο άκαμπτα στρατοκρατικά ή «αριστοκρατικά» καθεστώτα (στο Σούλι, στη Μάνη), όσο και «ανοιχτά» δημοκρατικά συστήματα με πλήρη συμμετοχή του λαού (στα Ψαρά).

Οι κυρίαρχες οικονομικές σχέσεις, παρουσιάζουν κι αυτές μια αξιοσημείωτη πολυμορφία. Είναι όμως γεγονός, ότι πουθενά δεν επικρατεί η μεγάλη έγχειος ιδιοκτησία, ούτε και φεουδαρχικά συστήματα παραγωγής. Είναι, βέβαια, γενικός κανόνας, ότι οι ντόπιοι πρόκριτοι έγιναν βαθμιαία οι μεγαλύτεροι ιδιοκτήτες της κάθε περιοχής. Παρ' όλ' αυτά όμως, η ταξική τους κυριαρχία δε βασίζονταν παρά μόνο μερικά στην ιδιότητά τους σα μεγαλοκτηματιών. Η δύναμή τους διαιωνιζόταν βασικά μέσα από τις κατεστημένες πολιτικές τους λειτουργίες και από το κύρος που απόκτησαν με τη θεσμοποίησή τους σαν εκπροσώπων της κοινότητας στις οθωμανικές αρχές. Αυτή ακριβώς η

λειτουργία, τους επέτρεπε να οργανώνουν τη συλλογή των φόρων, πράγμα που τους εξασφάλιζε σημαντικά οφέλη.

Στα «τζάκια» των δημογερόντων είχαν προστεθεί και οι διευθυντικές κάστες των στρατιωτικών που διακρίθηκαν στον πόλεμο, καθώς και ορισμένοι Έλληνες του εξωτερικού που επειδή είχαν δραστηριοποιηθεί πολιτικά στην περίοδο 1821-1830, κατάφερναν να αναρρηθούν σε αξιώματα εθνικής ή τοπικής κλίμακας. Από την άλλη μεριά, χωρίς αμφιβολία, όλα τα άρχοντα στρώματα είχαν επωφεληθεί από τη θέση ισχύος όπου βρίσκονταν, ώστε να οικειοποιηθούν μεγάλες εκτάσεις γης.

Αλλά η διαδικασία συγκρότησης σχετικά μεγάλων γαιοκτησιών, δε μετέτρεψε τους πρόκριτους σε μεγαλοκτηματίες. Βέβαια, πολλοί από αυτούς πλούτισαν, όχι όμως όλοι. Τα εδάφη πάλι που ιδιοποιήθηκαν, δεν ήταν σε τελική ανάλυση αρκετά εκτεταμένα, ώστε οι πρόκριτοι να μπορέσουν να στηρίξουν την κυριαρχία τους σ' ένα ευρύ πλέγμα σχέσεων μετάλλευσης, που θα επέτρεπε τη διαιώνιση και την επέκταση των προνομίων τους. Χαρακτηριστικά, πριν και μετά την ανεξαρτησία, διεξάγεται άγριος ταξικός αγώνας ανάμεσα στους προκρίτους και στο «λαό», σε σχέση με την απροκάλυπτη πρόθεση των προκρίτων να μετατραπούν σε μεγαλοκτηματίες, ιδιοποιούμενοι τις εθνικές γαίες με κάθε δυνατό τρόπο. Αλλά οι πρόκριτοι ηττήθηκαν. Οι αστοί ιδεολόγοι, συμμαχώντας με τις ένοπλες ομάδες των άκληρων χωρικών, επέβαλαν τη θέλησή τους στους προεστούς, οι οποίοι αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Η συγκρότηση των «εθνικών γαιών» φράζει οριστικά το δρόμο στο ενδεχόμενο της δημιουργίας μιας κυρίαρχης τάξης γαιοκτημόνων.

Άμεσο αποτέλεσμα αυτής της ήττας των προκρίτων ήταν να προσανατολιστούν κατευθείαν στην κρατική μηχανή. Όντας ανίκανοι να σταθεροποιήσουν την κυρίαρχη θέση τους, μονοπωλώντας την ιδιοκτησία της γης –που ήταν το μόνο «διαθέσιμο» παραγωγικό μέσο– προσανατολίστηκαν μαζικά προς τη μόνη «δομή» που ήταν δυνατό να μονοπωλήσουν, βασιζόμενοι στη θέση ισχύος που κατείχαν και που ήταν ταυτόχρονα δυνατό να τους εξασφαλίσει τον έλεγχο δυνάμει προσοδοφόρων κοινωνικών μηχανισμών.

Πραγματικά, η έλλειψη κεφαλαίων, η στασιμότητα της παραγωγής, του εσωτερικού εμπορίου, και γενικότερα, ο αργός ρυθμός ανάπτυξης των μηχανισμών καπιταλιστικής συσσώρευσης, κατέστησε τον κρατικό μηχανισμό χώρο προνομιακό που οδηγούσε μακροπρόθεσμα όχι μόνο στην πολιτική εξουσία αλλά και στο κέρδος.

Μ' αυτόν, λοιπόν, τον τρόπο, οι καινούριοι εξουσιαστές της κρατικής μηχανής (που ήταν τυπικά οργανωμένη πάνω στη βάση των αστικών φιλελεύθερων και ισοπολιτειακών αντιλήψεων) συνέχιζαν να διαδραματίζουν πολιτικά τον ίδιο ρόλο μ' εκείνον που είχαν στο καθεστώς της Τουρκοκρατίας: υπήρξαν λειτουργικά οι διαμεσολαβητές ανάμεσα στην ύπαιθρο και στην αόρατη πολιτική εξουσία.

Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, σσ. 217-228

Με βάση το κείμενο του βιβλίου σας και των παραθεμάτων:

- α) Να παρουσιάσετε το ρόλο της συγγένειας ως παράγοντα διαμόρφωσης οικονομικών κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων.
- β) Να αναλύσετε τη φράση του βιβλίου σας: «η ζωή σε έναν κόσμο γεμάτο κινδύνους οδήγησε τους υπηκόους να καταφύγουν σε μη κρατικούς φορείς που θα τους παρείχαν την στοιχειώδη ασφάλεια».
- γ) Να διερευνήσετε τα αίτια που η ελληνική άρχουσα τάξη βρέθηκε αποσυνδεδεμένη από τις αγροτικές δραστηριότητες.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Παρ' ότι οι περισσότεροι Ιστορικοί του Αγώνα πειστικά υποστήριξαν, ότι οι πρώιμοι κομματικοί σχηματισμοί (τα ξενικά κόμματα) ήταν φατρίες εξαρτώμενες άμεσα από τους εκπροσώπους των μεγάλων Δυνάμεων, εμείς (ο Παύλος Β. Πετρίδης) εκτιμούμε με βάση πρόσφατα στοιχεία από τα Αρχεία της Βιέννης- ότι δύο κυρίως ήταν οι πρώιμοι οργανωμένοι κομματικοί πυρήνες που κυριάρχησαν στα 1824-26: το Δημοκρατικό και το Ολιγαρχικό κόμμα. Και οι δυο αυτοί κομματικοί σχηματισμοί απηχούσαν το γενικότερο αίσθημα του αγωνιζόμενου λαού για ίσες αποστάσεις έναντι των μεγάλων Δυνάμεων που είχαν παρέμβει στον Αγώνα ...

Οι αρχές που χαρακτήριζαν και διείπαν το Δημοκρατικό κόμμα ήταν οι ακόλουθες: Ισότητα στα δικαιώματα και στις κοινωνικές τάξεις. Λαϊκή κυριαρχία, γραπτά Συντάγματα, δημοκρατικές εκλογικές διαδικασίες, δημοσιότητα στις διαπραγματεύσεις, απεριόριστη ελευθερία στον Τύπο, φιλοσοφική παιδεία. Τους θεσμούς αυτούς, που είχαν εγκαθιδρυθεί μέσα από την αμερικανική και τη γαλλική επανάσταση και αποσκοπούσαν στην κατάλυση της παλαιάς τάξης πραγμάτων, φιλοδοξούσε να επιβάλει το Δημοκρατικό κόμμα στο καινούργιο κράτος που θα αναδεικνυόταν μετά από μακροχρόνια κατάσταση βαρβαρότητας. Το κόμμα αυτό φαινόταν να έχει τη μεγαλύτερη απήχηση στον αγωνιζόμενο λαό. Επικεφαλής της ηγεσίας του βρίσκονταν οι αδελφοί Κουντουριώτη, ο Ι. Κωλέττης, ο Αλ. Μαυροκορδάτος και ο Δημ. Υψηλάντης, οι οποίοι δεν είχαν ξεκάθαρο προσανατολισμό ως προς την ανώτατη πολιτειακή μορφή της νέας ελληνικής πολιτείας.

Το Ολιγαρχικό κόμμα περιλάμβανε στις τάξεις τους στοιχεία που είχαν διαδραματίσει κυρίαρχο ρόλο στο παρελθόν είτε μέσα από την άσκηση τοπικής εξουσίας, είτε μέσα από την εκκλησία και το στρατό. Τους παραδοσιακούς δηλαδή προύχοντες του τόπου, τους κοτζαμπάσηδες, τον ανώτερο κλήρο και τους αρχηγούς των κλεφτών ανάμεσα στους οποίους τον Κολοκοτρώνη, τον Πετμεζά, τον Δεληγιάννη, τον Μαυρομιχάλη, τον Σισσίνη, τον Ζαΐμη και τον Λόντο. Η ηγεσία του κόμματος αυτού είχε ταχθεί κατά της

ενιαίας κεντρικής εξουσίας και ως αποκλειστική επιδίωξή της πρόβαλε η διαίωνιση της εξουσίας του καθενός από τους ηγέτες του στην υπό έλεγχο περιφέρειά του. Οι ολιγαρχικοί, επομένως, δεν απέβλεπαν ούτε στην παγίωση της Δημοκρατίας μήτε της μοναρχίας, αλλά στην εγκαθίδρυση μιας ολιγαρχικής συνμοσπονδίας προσαρμοσμένης στα τοπικά έθιμα και στις παραδόσεις και ανταποκρινόμενης στο επίπεδο του λαού. Αντίθετα από τους Δημοκρατικούς, τα στοιχεία αυτά δρούσαν μεμονωμένα χωρίς ενότητα αναμεταξύ τους.

Έναντι του ξένου παράγοντα οι ηγέτες των Δημοκρατικών έκλιναν υπέρ της Μεγάλης Βρετανίας, ενώ οι ολιγαρχικοί υπέρ της Ρωσίας. Η σημαντικότερη, ωστόσο, διαπίστωση που μπορεί να προκύψει από τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας των δύο πρώιμων αυτών κομματικών σχηματισμών, συνίσταται στο μέγεθος της αυτονομίας των λαϊκών τάξεων γενικότερα από τα οράματα και τις επιδιώξεις της ηγεσίας. Σύμφωνα με τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε, ο αγωνιζόμενος λαός βουτηγμένος κυριολεκτικά στην άγνοια και στην αδυναμία αξιολόγησης των κομματικών επιλογών και προγραμμάτων παρέμεινε στο περιθώριο. Ανήμπορος να παρακολουθήσει τις θεωρίες και τα συνθήματα των κομματικών αρχηγών τους είχε αποδεχτεί ως ρυθμιστές των πραγμάτων, αρκούμενος σε μια έντονη δυσπιστία απέναντι στις κεφαλές των κομμάτων²¹.

Στη διαμόρφωση και διαφοροποίηση των πολιτειακών εφαρμογών εκείνης της περιόδου, ουσιαστικό ρόλο διαδραμάτισαν και οι δυτικοποιημένοι Έλληνες, που, έχοντας σπουδάσει στη Δύση, επέστρεφαν στην Ελλάδα ως φορείς φιλελεύθερων ιδεών και θεσμών που είχαν δοκιμαστεί εκεί εξέφραζαν τις μεσαίες κοινωνικές τάξεις. Οι εκσυγχρονιστές αυτοί απέβλεπαν στη δημιουργία ενός συγκεντρωτικού συνταγματικού κράτους υπό την προϋπόθεση της λειτουργίας εκλογικών μηχανισμών για την ανάδειξη της εθνικής αντιπροσωπείας. Οι συγκεκριμένες ιδέες για συγκρότηση συνταγματικού κράτους δεν ήταν αναγκαστικά αντίθετες προς το καθεστώς μέσω του οποίου οι ηγέτες των ιθυνουσών τάξεων είχαν καταφέρει να επικρατήσουν στον ελλαδικό χώρο, εφόσον δεν θα ετίθετο επιτακτικά και οριστική παγίωση του συγκεντρωτικού κράτους, που θα απειλούσε καταλυτικά την τοπική ισχύ των κοτζαμπάσηδων²².

Η ενδεχόμενη φιλελεύθερη διάρθρωση της νέας ελληνικής Πολιτείας εξυπηρετούσε το κατεστημένο για τους ακόλουθους λόγους: α) Καθησύχαζε τον ένοπλο λαό, β) δημιουργούσε ένα πολιτικό πόλο εξουσίας που λειτουργούσε ως αντίβαρο στις λαϊκές δυνάμεις, γ) απέκλειε από τον έλεγχο της εξουσίας την ενδεχόμενη συμμετοχή κάποιας λαϊκο-στρατιωτικής επαναστατικής επιτροπής, δ) έθετε τη νομιμότητα έξω από τον επαναστατημένο λαό, ε) υποβοηθούσε τη δυνατότητα άμεσης πρόσβασης στον ξένο παράγοντα και,

²¹ Ν. Διαμαντούρου, Προσπάθεια δημιουργίας δυτικού τύπου κράτους στην επανάσταση και κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις (Η επανάσταση του εικοσιένα) ό.π., σ. 153 κ.ε., Γ. Κοντογιώργη, Οι ελλαδικές, ό.π., σ. 37 κ.ε.

²² Β. Φίλια, Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα, Ι. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864, (1974) σ. 67 επ.

στ) μετέθεσε τις φιλοδοξίες των λαϊκών στρατιωτικών ηγετών στην πολιτική, διευκολύνοντας την διάσπαση των λαϊκών δυνάμεων. Επομένως πολύ ορθά οι ιθύνουσες τάξεις διέβλεπαν ότι ήταν εφικτή η παγίωση της κυριαρχίας τους μέσα από τα τυπικά δημοκρατικά Πολιτεύματα, η εσωτερική διάρθρωση των οποίων θα λειτουργούσε αυτονόητα πολιτικά και κοινωνικά εις βάρος των λαϊκών τάξεων. Την παγίωση αυτή υπέθαλπτε ανοιχτά η ξένη προστασία, κύρια αιτία της κοινωνικής στασιμότητας του ελλαδικού χώρου.

Παρ' όλα αυτά, τόσο ο Κ. Μέντελσον-Μπαρτόλντ όσο και άλλοι κορυφαίοι ιστορικοί ισχυρίστηκαν ότι τρεις αποκλειστικά κομματικοί σχηματισμοί λειτούργησαν στην επαναστατημένη Ελλάδα: τα ξενικά κόμματα (γαλλικό, αγγλικό και ρωσικό) άμεσα εξαρτώμενα από τους εκπροσώπους των Δυνάμεων. Υπό τη βρετανική επιρροή τελούσαν τα Νησιά, ο Μαυροκορδάτος, ο Μιαούλης και άλλα επιφανή στοιχεία. Η γαλλική επιρροή επικρατούσε στη Στερεά, ενώ η ρωσική στον Μοριά με επικεφαλής τους Κωλέττη και Κολοκοτρώνη. Ανεξάρτητα, πάντως, από τις διαφορετικές εκτιμήσεις γύρω από τη διάρθρωση και λειτουργία των πολιτικών δυνάμεων της εποχής, μπορούμε να συμπεράνουμε, ότι η ολέθρια εμφύλια διαμάχη για τη διεκδίκηση της πολιτικής εξουσίας, δεν επέστρεψε την ανάπτυξη πρώιμων κομμάτων με ξεκάθαρες πολιτικές θέσεις παρά τα εμφανή δείγματα προχωρημένης πολιτικής ωριμότητας και συνείδησης.

Π. Πετρίδη, *Πολιτικοί και συνταγματικοί θεσμοί στην νεότερη Ελλάδα (1821-1843)*, University Studio Press, σσ. 29-32

- α) Πέρα από τον καθιερωμένο, στην ιστορική έρευνα, διαχωρισμό των κομμάτων, να παρουσιάσετε την κατάταξη των κομμάτων από το παράθεμα και τα χαρακτηριστικά τους.
- β) Να σχολιάσετε την άποψη της πηγής ότι «οι ιθύνουσες τάξεις διέβλεπαν ότι είναι εφικτή η παγίωση της κυριαρχίας τους μέσα από τα τοπικά δημοκρατικά πολιτεύματα (βλ. παράθεμα 6 του βιβλίου σας - σύνταγμα Τροιζήνας), η εσωτερική διάρθρωση των οποίων θα λειτουργούσε ... σε βάρος των λαϊκών τάξεων».

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Ταυτόχρονα με την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους αποδυναμώθηκαν οι κύριες μορφές δόμησης των αρχόντων στρωμάτων που είχαν αρχίσει να κρυσταλλώνονται κατά τους τελευταίους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Με την καταστροφή των κοινοτήτων, την παρακμή των πρώτων οργανωμένων βιοτεχνιών και την έλλειψη ρευστού κεφαλαίου, τα παραδοσιακά άρχοντα στρώματα, που οι γαίες τους δεν επαρκούσαν για να τους εξασφαλίσουν την

οικονομική βάση μιας μόνιμης ταξικής κυριαρχίας, βρέθηκαν απεκδυμένα από τη δυνατότητα της αυτόματης αναπαραγωγής τους. Έτσι ο αναπροσανατολισμός τους προς άλλους κοινωνικούς χώρους εμφανίζονταν επιτακτικός τοσούτο μάλλον που πολλοί απ' αυτούς είχαν χάσει μεγάλο μέρος της περιουσίας τους στον αγώνα. Το κύριο τους «κεφάλαιο» ήταν το οικογενειακό και προσωπικό τους κύρος, χάρις στο οποίο άλλωστε είχαν κατορθώσει να διατηρήσουν τον μερικό τουλάχιστον έλεγχο των προσωρινών πολιτικών κέντρων απόφασής.

Μια δεύτερη πολιτική ήττα των τοπικών προυχόντων επισφράγισε και συμπλήρωσε την πρώτη. Μετά από μία λυσσαλέα πάλη που κράτησε 10 χρόνια, ο τοπικισμός αναγκάστηκε να υποχωρήσει μπροστά στις αντιλήψεις που απαιτούσαν την οικοδόμηση ενός ισχυρού συγκεντρωτικού κράτους. Αν ο Καποδίστριας, ο δημιουργός του, πλήρωσε την προσήλωσή του στην αρχή της κρατικής ενότητας με τη ζωή του, η έλευση του Όθωνα γκρέμισε τις τελευταίες αυταπάτες όλων εκείνων που ενδεχομένως έλπιζαν ότι θα μπορούσαν να οικοδομήσουν αυτόνομα ή ημιαυτόνομα οικογενειακά φέουδα στις ρημαγμένες επαρχίες. Ήδη από τη αρχή φάνηκε πως η παγίωση μιας οιασδήποτε τοπικής πολιτικής δύναμης περνούσε μέσα από τη διαμεσολάβηση της κεντρικής εξουσίας. Είναι έτσι αξιοσημείωτο το γεγονός της πλήρους υποχώρησης του «ανεξάρτητου» τοπικισμού των κοτζαμπάσηδων που, με εξαιρετικό ταξικό ρεαλισμό, αναπροσάρμοσαν τις βλέψεις τους και τις μεθόδους τους. ...

Οι κοτσαμπάσηδες στράφηκαν μαζικά προς την «κατάκτηση» του κρατικού μηχανισμού. Οι λόγοι του μαζικού αυτού αναπροσανατολισμού είναι πολλοί. Πράγματι υπό τις συνθήκες που επικρατούσαν μετά την απελευθέρωση, ο κρατικός μηχανισμός δεν ήταν μόνο ο φορέας της πολιτικής εξουσίας. Ήταν ταυτόχρονα και οι κυριώτεροι κοινωνικός μηχανισμός άντλησης και κατανομής του οικονομικού πλεονάσματος. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι μόνο ελληνικό: σε χώρες όπου κυριαρχούν προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής και όπου ταυτόχρονα η μεγάλη ιδιοκτησίας παίζει δευτερεύοντα ρόλο στο σύνολο του γαιοκτητικού συστήματος, η φορολογία είναι λογικό αν αποτελεί μια από τις βασικές, -και συχνά τη βασικότερη μορφή απόσπασης του γεωργικού υπερπροϊόντος, και επιμερισμού του στα μη παραγωγικά στρώματα. Συχνά άλλωστε, σε χώρες όπου επικρατούν συνθήκες εντελώς κλειστής οικονομίας, η επιβολή φορολογίας εις χρήμα χρησιμοποιήθηκε σαν μέσο αναγκαστικού εκχρηματισμού της οικονομίας, απαραίτητο για την οικοδόμηση πάγιων μηχανισμών για την απόσπαση του πλεονάσματος. ...

Έτσι η έλλειψη παγιωμένων μορφών ταξικής εκμετάλλευσης οδηγεί αυτόματα στην επέκταση των «κριτικών» μορφών απόσπασης του πλεονάσματος. Το φαινόμενο δεν είναι βέβαια νέο. Το συναντάμε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία καθώς και σ' όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς υπό καθεστώς «ασιατικού δεσποτισμού». Σε όλες αυτές τις χώρες, η άρχουσα τάξη είναι εξ' ορισμού συνδεδεμένη με τους φορείς της κρατικής εξουσίας που αντλούν τη δύναμή τους -και τη θέση τους- από τη βούληση του δεσπότη ή του μονάρχη ...

Πάνω σε αυτή τη βάση πρέπει νομίζω, να ερμηνευθεί η προσπάθεια των παραδοσιακών ηγετικών στρωμάτων να αποκτήσουν τον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού. Ο έλεγχος αυτός τους εξασφάλιζε την προνομιακή δυνατότητα πρόσβασης στα κέντρα λήψης αποφάσεων για τον επιμερισμό του υπερπροϊόντος. Πέρα από όλες τις άλλες δυνατότητες που ανοίγονταν, η ίδια η ιδιότητα του ανώτατου κρατικού λειτουργού ήταν και οικονομικά επίζηλη ...

Κ. Τσουκαλά, Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας, σσ. 82-84, 86, 89-91

ΠΗΓΗ 2

Το ανεπίσημο σύστημα των προκρίτων, μολονότι στερήθηκε εξαιτίας του επίσημου συστήματος τα θεσμικά στηρίγματα, όπως ήταν οι αυτόνομες κοινότητες, ο «άτακτος» στρατός και η αυτόνομη εκκλησία, αναζήτησε και βρήκε στις καινοτομίες του επίσημου συστήματος νέους τρόπους, που όχι μόνο του επέτρεψαν να επιβιώσει αλλά και να ενισχυθεί. Οι παραδοσιακές ηγετικές ομάδες μπόρεσαν να χρησιμοποιήσουν προς όφελός τους τη νέα γραφειοκρατική μηχανή και, μετά το 1843, τον κοινοβουλευτισμό ως πηγές «προστασίας». Για να το επιτύχουν στηρίχθηκαν και στα πολιτικά κόμματα που είχαν σχηματισθεί στη διάρκεια του Αγώνα. Οι παραδοσιακές, δηλαδή, ηγετικές ομάδες στάθηκαν ικανές να εκμεταλλευθούν τις καινούργιες επίσημες δομές του πολιτεύματος για να εξυπηρετήσουν το σύστημα της «πελατείας».

Προστάτες και κύκλοι με συμφέροντα ειδικότερα και συγκεκριμένα κατόρθωσαν να εκμεταλλευθούν και να ενισχύσουν το σύστημα της «πελατείας» για να εμποδίσουν να καθιερωθεί ένα πολιτικό σύστημα ευρωπαϊκού τύπου, που το θεωρούσαν εχθρικό προς τα συμφέροντά τους. Στον τομέα των διοικητικών καινοτομιών προσπάθησαν με αυστηρά περιοριστικά μέτρα να παρεμποδίσουν την αποτελεσματικότητα και την αποδοτικότητα ατόμων που είχαν έρθει στην Ελλάδα από το εξωτερικό με την προοπτική να αναλάβουν πολιτικά λειτουργήματα. Στην κατηγορία αυτή συγκαταλέγονταν Βαυαροί και άλλοι ξένοι καθώς και ετερόχθονες Έλληνες. Εντούτοις ορισμένοι από αυτούς τους οπαδούς των παλαιών σχημάτων αποδέχθηκαν, ως ένα βαθμό, τις θεσμικές δυτικότερες καινοτομίες αντιπροσωπευτικής διακυβερνήσεως και μάλιστα υποχρέωσαν το βασιλιά, στα 1843, να τις εφαρμόσει.

Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι παραδοσιακοί αντίπαλοι της απολυταρχικής συγκεντρωτικής διακυβερνήσεως προσεταιρίστηκαν το δυτικό κοινοβουλευτισμό για να μειώσουν την ισχύ της κεντρικής εξουσίας. Έτσι μια δυτική ιδεολογία επιστρατεύονταν για να μετριάσει η εφαρμογή ενός δυτικού επίσης συστήματος διακυβερνήσεως. Συμμετέχοντας στην όλη πολιτική διαδικασία το σύστημα της «προστασίας» κατόρθωσε να διεισδύσει και στον κοινοβουλευτισμό.

Ι.Ε.Ε, τομ. ΙΓ', σ. 14

Να διερευνήσετε τα αίτια της προσπάθειας των προκρίτων να συγκεντρώσουν στα χέρια τους την εξουσία καλύπτοντας κυβερνητικές θέσεις.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Κατά την τρίτη και τέταρτη κιάλας δεκαετία του προηγούμενου αιώνα οι ελληνικές εφημερίδες διέδιδαν την άποψη ότι τα κόμματα έβλαπταν το δημόσιο καλό και υπηρετούσαν μόνο τη θεσιθηρία. Η πολιτική διαμάχη, η αντιπαράθεση απόψεων μεταξύ πολιτικών ομάδων φαινόταν εδώ ως ένας απορριπτός νεωτερισμός, η κομματική ιδιότητα ήταν η ετικέτα στην οποία αναγνώριζαν, λέει, τους εθνικώς αφερέγγυους. [...] Αυτή η έλλειψη κατανόησης για το ιστορικό νέο φαινόμενο του πολιτικού κόμματος δε χρειάζεται ασφαλώς να μας προκαλέσει έκπληξη, καθώς τα κόμματα περιφρονούνταν και σε άλλες χώρες στο κατώφλι της σύγχρονης εποχής. Διότι ήταν αδιανόητο για την παρωχημένη αντίληψη περί δημοσίου καλού το ότι μια πολιτική αλήθεια μπορεί να είναι μόνο μερική.

Gunnar Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland 1821- 1836*
Μόναχο 1992, σ.12 [Παράθεμα σχολικού βιβλίου]

ΠΗΓΗ 2

Θετικές πλευρές του ρόλου των κομμάτων

Τι είδους σημασία μπορεί κανείς να αποδώσει στα κόμματα; Στο ερώτημα αυτό αξίζει να αφιερώσουμε μερικά σύντομα τελικά σχόλια. Θα ασχοληθώ με μεμονωμένα άτομα, ομάδες, ελίτ, ξένες δυνάμεις, το έθνος και το κράτος. Χωρίς να θέλω να αγνοήσω τις δυσάρεστες πλευρές της συμπεριφοράς των κομμάτων, που είναι τόσο έκδηλες ώστε δεν χρειάζονται περαιτέρω σχόλια, θα αποπειραθώ εδώ να παραθέσω ορισμένες θετικότερες πλευρές του ρόλου τους.

Σε σχέση με το μεμονωμένο άτομο, ο ρόλος του κόμματος ως προστατευτικού μηχανισμού είναι εξαιρετικά σημαντικός. Βέβαια, οι φατρίες ή τα κόμματα συχνά προσπαθούσαν με απατηλά μέσα να στερήσουν την κυβέρνηση από τις νόμιμες απαιτήσεις της και ενθάρρυναν το άτομο να αποσειεί τις ευθύνες του πολίτη. Χρησίμευαν όμως και ως ασπίδα απέναντι στις συχνότερες αυθαίρετες πράξεις των αξιωματούχων. Σε μια περίοδο ανίσχυρης, ανίκανης και άδικης διακυβέρνησης (παρά τις αγαθές προθέσεις του βασιλιά), η προστασία που παρείχε το κόμμα στο άτομο θεωρούνταν αναμφίβολα μια κοινωνικά απαραίτητη λειτουργία.

Τα κόμματα πρόσφεραν ακόμη τα πολιτικά μέσα με τα οποία ορισμένες μερίδες των κοινωνικών ελίτ (οπληρχηγοί, προεστοί, Φαναριώτες, Κλήρος) εξακολουθούσαν να συναγωνίζονται μεταξύ τους και προσπαθούσαν να διατηρήσουν τις προνομιακές τους θέσεις, που επιδίωκε να τις καταπατήσει η βασιλεία. Την περίοδο της Επανάστασης τα κόμματα εξέφραζαν την άνοδο νέων ανθρώπων -συνήθως οπληρχηγών και Φαναριωτών- σε επιφανείς θέσεις.

.....
Ο τρόπος με τον οποίο τα κόμματα και οι δυνάμεις εκμεταλλεύτηκαν το ένα το άλλο για εξυπηρέτηση αμοιβαίων συμφερόντων, που συχνά συγκρούονταν με το εθνικό συμφέρον, εξηγεί κατά μεγάλο μέρος την κακή φήμη των τριών κομμάτων

τότε και αργότερα. Δεν υπάρχει τίποτα πολύ εποικοδομητικό τον τρόπο με τον οποίο οι δυνάμεις προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν τις ελληνικές πολιτικές διαφορές για να ασκήσουν πιέσεις προς το Στέμμα και για να εξουδετερώσουν η μια την άλλη. Πρέπει όμως να λάβει κανείς υπόψη ότι, αν δεν υπήρχαν τα κόμματα, οι δυνάμεις θα είχαν ίσως αναμιχθεί νωρίτερα και με μεγαλύτερη βιαιότητα και αμεσότητα από όση έδειξαν ακόμη και το 1843-44.

Ίσως το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό των κομμάτων είναι ότι στη συγκρότησή τους αγνόησαν τους ταξικούς διαχωρισμούς, τους τοπικούς δεσμούς και τους διαφορετικούς τρόπους ζωής. Η επίγνωση δυο στοιχείων κάνει κατανοητό αυτό το χαρακτηριστικό. Καταρχήν, ως προστατευτικοί μηχανισμοί που ασκούσαν ορισμένες κυβερνητικές λειτουργίες, τα κόμματα εξαρτιόνταν από πολλές δεξιότητες προκειμένου να αποκτήσουν κάποια αυτάρκεια. Δεύτερον, ανταποκρινόμενα στο μετεπαναστατικό εθνικό πλαίσιο της πολιτικής ζωής, τα κόμματα απέκτησαν εθνικές διαστάσεις, εφόσον ένα κόμμα που αντιπροσώπευε όλες τις περιοχές της Ελλάδας ήταν πιο αποτελεσματικό από ένα περιφερειακό κόμμα.

Το χαρακτηριστικό αυτό αποκαλύπτει την ιδιάζουσα λειτουργία και σημασία των κομμάτων κατά τη διάρκεια των έντεκα αυτών χρόνων, όταν το μεγαλύτερο πρόβλημα της χώρας ήταν η εθνική ενότητα και η συγχώνευση διασταμένων στοιχείων σε ένα ενοποιημένο έθνος-κράτος. Αναμφίβολα, τα κόμματα συνέβαλαν στην κατάρρευση του τοπικισμού, στην κάμψη των ταξικών συγκρούσεων και στη δημιουργία κάποιας εθνικής συνοχής. Βέβαια, οι δυνάμεις αυτές ήταν αρκετές ισχυρές ώστε να εξασθενίσουν την εσωτερική δομή των κομμάτων, παραμένει όμως γεγονός ότι άνδρες από διαφορετικά στρατόπεδα συχνά συνεργάζονταν μεταξύ τους μέσα στο ίδιο κόμμα και αγνοούσαν τις διαφορές τους απέναντι στους εξωτερικούς εχθρούς. Τα κόμματα σίγουρα προσέδωσαν διάθρωση, έκφραση και ένταση στην αντιπολίτευση, αλλά το έκαναν με τρόπο που απαιτούσε τη συνεργασία ανάμεσα σε διαφορετικές περιοχές, τάξεις και νοοτροπίες. Και πιθανώς τα κόμματα έτειναν να καλύψουν το κενό και να μετριάσουν τη σύγχυση που είχε προκληθεί από την κατάρρευση προγενέστερων κοινοτικών οργανώσεων, όπως ήταν το χωριό, η περιφέρεια ή η εκκλησία.

Σε σχέση με το κράτος και τους θεσμούς του, τα κόμματα ήταν από πολλές απόψεις υπεύθυνα τόσο για την απολυταρχία όσο και για το συνταγματικό που ακολούθησε. Ενθάρρυναν έμμεσα την απολυταρχία, επειδή το Στέμμα τη θεωρούσε το μοναδικό σύστημα που μπορούσε αποτελεσματικά να αναχαιτίσει τα κόμματα και να διορθώνει την κατάσταση που πίστευε ότι αυτά είχαν δημιουργήσει. Ήταν υπεύθυνα με αμεσότερο τρόπο για το συνταγματισμό, γιατί ενώθηκαν και πραγματοποίησαν μια επανάσταση που επέβαλε το συνταγματισμό σε έναν απρόθυμο βασιλιά.

J. Petropoulos, Πολιτική και Συγκρότηση κράτους, σσ. 639-641

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των παραθεμάτων και τις πληροφορίες του σχολικού βιβλίου, να συζητήσετε στην τάξη για τις θετικές και αρνητικές πλευρές του ρόλου των κομμάτων στην πολιτική ζωή της χώρας.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Αντίθετα με άλλες χώρες της Δ. Ευρώπης στην Ελλάδα τα πολιτικά κόμματα δεν σχηματίστηκαν σαν επιστεγάσματα κινημάτων που άρχισαν από μικρές πρωτοβουλίες και στο επίπεδο της κοινωνίας πολιτών δηλαδή επαγγελματικές και συνδικαλιστικές οργανώσεις, συλλόγους κλπ., αλλά αντίθετα γίνανε οι φορείς του πολιτικού και πολιτιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας «από τα πάνω», η εισαγωγή ξένων ιδεολογικών προτύπων έγινε πάντοτε υπό το ένδυμα του «εκσυγχρονισμού» ...

Αυτό γίνεται διότι απλούστατα, το αρχικό ιδεολογικό περίβλημα των ελληνικών πολιτικών δυνάμεων σχηματίζεται έξω από την Ελλάδα, λόγω της αμορφίας της ελληνικής ιδιωτικής κοινωνίας, κι όταν εισάγεται απ' έξω εισάγεται πάντα, όπως όλα τα πράγματα που εισάγονται απ' έξω, με το ένδυμα του εκσυγχρονισμού.

Άλλο θέμα βέβαια, αν ο εκσυγχρονισμός είναι γνήσιος ή όχι, και άλλο θέμα επίσης ο τρόπος προσαρμογής του στην ελληνική πραγματικότητα.

Δ. Δημητράκου, *Η ιδεολογία των κομμάτων στη σύγχρονη Ελλάδα*, σ. 231

ΠΗΓΗ 2

Η έννοια του κόμματος όπως την συλλαμβάνουμε σήμερα διαμορφώθηκε ουσιαστικά από τα ανερχόμενα αστικά στρώματα, είναι με τη σημερινή έννοια του όρου αστική πολιτική σύλληψη κι αυτό είναι κάτι που συχνά ξεχνάμε.

Είναι επομένως πολύ σημαντικό να αναλύσει κανείς την έννοια του κόμματος όπως διαμορφώνεται από τα αστικά στρώματα, δεδομένου ότι οι αστοί αντιπαραθέτουν το κόμμα σ' όλες εκείνες τις οργανικές ενότητες, οι οποίες είχαν διαμορφωθεί στο Μεσαίωνα. Και την αντιπαραθέτουν, γιατί στην πορεία της αστικής καπιταλιστικής ανέλιξης και ολοκλήρωσης όλες οι προϋφιστάμενες οργανικές ενοποιήσεις, όλα τα οργανικά κοινωνικά μορφώματα (συντεχνίες κλπ.), που είχαν διαμορφωθεί σε διαδικασίες αιώνων αποτελούν εμπόδια, τα οποία πρέπει να παραμεριστούν και ουσιαστικά συντρίβονται από τις ανερχόμενες δυνάμεις του καπιταλισμού. Οι δυνάμεις αυτές δεν βλέπουν παρά τον πολίτη - άτομο απέναντι στη συνολική κοινωνία, που συλλαμβάνεται θεωρητικά και αφηρημένα. Η διάλυση όμως αυτή των προϋφιστάμενων οργανικών ενοτήτων δημιουργεί ένα τεράστιο πρόβλημα για τα αστικά στρώματα κι' αυτό διότι τα αστικά στρώματα συλλαμβάνουν την κοινωνία σαν μια πραγματικότητα διαμετρικά αντίθετη προς το Κράτος. Η αντίθεση κοινωνίας και κράτους είναι βασική θεωρητική σύλληψη των ανερχομένων αστικών στρωμάτων. Πώς όμως μια κοινωνία κονιορτοποιημένη και εξατομικευμένη, που συγκροτείται από πολίτες - μόρια μιας άμορφης μάζας μπορεί να αποκτήσει άρθρωση και λειτουργικότητα; Για να μπορέσει να

λειτουργήσει η κοινωνία πρέπει να υπάρξουν ορισμένες άλλου τύπου μορφοποιήσεις. Όχι βέβαια οι μεσαιωνικές οργανικές κοινότητες-ενότητες, όχι οι συντεχνίες, αλλά σχηματισμοί του τύπου των αστικών κομμάτων ...

Τα αστικά στρώματα όμως δεν παραμένουν πιστά μέχρι τέλους στο αίτημα της αυτοκυβέρνησης της κοινωνίας ούτε και στον αρχικό ανικρατισμό τους. Και δεν παραμένουν πιστά από τη στιγμή που διαπιστώνουν την ύπαρξη αντίπαλων κοινωνικών δυνάμεων από τα κάτω.

Τα αστικά κόμματα στην πρώτη φάση του 19ου αιώνα είναι κλειστά αριστοκρατικά κόμματα πατρικών, που ουσιαστικά όλα υπηρετούν συμφέροντα μερίδων της ίδιας τάξης, της αστικής τάξης. Γι' αυτό το λόγο και το κοινοβούλιο, στη φάση αυτή μπορεί να εμφανίζεται σαν μια ενότητα απέναντι στο Κράτος, το οποίο εξακολουθεί από πολλές απόψεις να αντιμετωπίζεται από τους αστούς με επιφύλαξη, όχι όμως πια σαν απλός «νυκτοφύλακας», αλλά και σαν υπηρέτης και προστάτης της αστικής κοινωνίας, «χωροφύλακας».

Β. Φίλια, Το πρόβλημα της οργάνωσης των κομμάτων στην Ελλάδα, σσ. 245-246

ΠΗΓΗ 3

Πριν εξηγήσουμε τι είναι ιδεολογία - και μάλιστα η κυρίαρχη ιδεολογία μέσα σ' ένα κοινωνικό σύνολο και πως συσχετίζεται με τα πολιτικά κόμματα σαν φορείς αυτής της ιδεολογίας ή άλλων ιδεολογιών πρέπει να εξετάσουμε τον ίδιο ρόλο των πολιτικών κομμάτων μέσα στην αστική, «πλουραλιστική» κοινωνία.

Τα πολιτικά κόμματα αντιπροσωπεύουν κοινωνικές δυνάμεις, τάξεις, στρώματα, συμφέροντα, κλπ. Οι κοινωνικές αυτές δυνάμεις στο σύνολό τους απαρτίζουν αυτό που ονομάζεται κοινωνία πολιτών ή ιδιωτική κοινωνία. Εκεί παίρνονται οι κύριες πολιτικές αποφάσεις, δηλαδή στο κρατικό επίπεδο, γι' αυτό και η εξουσία που τις παίρνει λέγεται και πολιτική κοινωνία σε αντιδιαστολή με την κοινωνία πολιτών, ή ιδιωτική κοινωνία. Στο βαθμό λοιπόν που οι κοινωνικές δυνάμεις αποβλέπουν όχι μόνο στο να επηρεάσουν την πολιτική κοινωνία αλλά και να αντιπροσωπευθούν απ' ευθείας στους κόλπους της, διοχετεύουν την πολιτική τους θέληση μέσα από τα κόμματα, δηλαδή τα κανάλια μέσ' από τα οποία οι κοινωνικές δυνάμεις μεταφράζονται σε πολιτικές. Τα κόμματα μ' άλλα λόγια είναι πολιτικές δυνάμεις, δηλαδή κοινωνικές δυνάμεις που εκφράζονται πολιτικά (δηλαδή αναγκαστικά με κέντρο αναφοράς την πολιτική κοινωνία ή κράτος). Σχετικά ομοιογενείς κοινωνικές δυνάμεις βρίσκουν την αντιστοιχία τους σε ωρισμένες πολιτικές δυνάμεις που τις εκφράζουν.

Αν δούμε την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα κάτω από αυτό το φως, θα παρατηρήσουμε ότι η ιδεολογία έχει σαν ρόλο να εκφράζει τον τρόπο με τον οποίον οι κοινωνικές δυνάμεις, μέσα από τις πολιτικές δυνάμεις που τις εκπροσωπούν, βιώνουν τη σχέση τους με την επικρατούσα τάξη πραγμάτων.

Δημ. Δημητράκος, Η ιδεολογία των κομμάτων στη σύγχρονη Ελλάδα, σ. 221

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας, το περιεχόμενο των πηγών και του παραθέματος 8 του βιβλίου σας:

- α) Να αναλύσετε το περιεχόμενο της φράσης της πηγής 1 «τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα δεν σχηματίστηκαν σαν επιστεγάσματα κινήματων ... η εισαγωγή ξένων ιδεολογικών προτύπων έγινε υπό το ένδυμα του εκσυγχρονισμού».
- β) Να αναφέρετε τους παράγοντες που επέδρασαν στη διαμόρφωση και στο περιεχόμενο των πολιτικών κομμάτων κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα.
- γ) Να διερευνήσετε τις σχέσεις των αστικών στρωμάτων και του κράτους (π.χ. όπως εκφράζεται από τον τρικουπισμό).
- δ) Να αιτιολογήσετε τη σχέση της ιδεολογίας με τα κόμματα αρχών και όχι τα προσωποπαγή.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

α) ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1844

Περί συντάξεως της Πολιτείας

- Άρθρον 15.** Η νομοθετική εξουσία ενεργείται συνάμα υπό του Βασιλέως, της Βουλής και της Γερουσίας.
- Άρθρον 16.** Το δικαίωμα της προτάσεως των Νόμων ανήκει εις τε τον Βασιλέα, την Βουλήν και την Γερουσίαν. Πας νόμος, αφορών τους ετησίους προϋπολογισμούς, τα έσοδα ή τα έξοδα του Κράτους, διάθεσιν εθνικής περιουσίας, τον ετήσιον προσδιορισμόν της Στρατιωτικής και Ναυτικής δυνάμεως και την στρατολογίαν και την Ναυτολογίαν, εισάγεται πρώτον εις την Βουλήν και ψηφίζεται παρ' αυτής.
- Άρθρον 17.** Ουδεμία πρότασις, αφορώσα αύξησιν των εξόδων του προϋπολογισμού δια μισθοδοσίαν ή σύνταξιν, ή εν γένει δι' όφελος προσώπου, πηγάζει εκ της Βουλής, ή της Γερουσίας.
- Άρθρον 18.** Εάν πρότασις Νόμου απορριφθή υπό μιας των τριών νομοθετικών δυνάμεων, δεν παρουσιάζεται εκ νέου εις την αυτήν βουλευτικήν σύνοδον.
- Άρθρον 19.** Η επίσημος ερμηνεία των Νόμων ανήκει εις την νομοθετικήν εξουσίαν.
- Άρθρον 20.** Η εκτελεστική εξουσία ανήκει εις τον Βασιλέα, ενεργείται δε δια των παρ' αυτού διοριζομένων υπευθύνων Υπουργών.
- Άρθρον 21.** Η δικαστική εξουσία ενεργείται δια των δικαστηρίων, αι δε δικαστικάι αποφάσεις εκτελούνται εν ονόματι του Βασιλέως.

Περί του Βασιλέως

- Άρθρον 22.** Το πρόσωπον του Βασιλέως είναι ιερόν και απαραβίαστον, οι δε Υπουργοί αυτού είναι υπεύθυνοι.

Περί της Γερουσίας

- Άρθρον 69.** Η Γερουσία είναι μέρος αναπόσπαστον της νομοθετικής εξουσίας.
- Άρθρον 70.** Ο Βασιλεύς διορίζει τους Γερουσιαστές ισοβίως.
Τα Διατάγματα του διορισμού των προσυπογράφονται παρά του Προέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου.
- Άρθρον 86.** Η δικαιοσύνη πηγάζει από του βασιλέως, ενεργείται δε δια δικαστικών, υπ' αυτού διοριζομένων.

β) ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1864

Περί του δημοσίου βίου των Ελλήνων

Άρθρον 10. Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα του συνέρχεσθαι ησυχώς και άοπλως: μόνον εις τας δημοσίας συναθροίσεις δύναται να παρίσταται η Αστυνομία. Αι εν υπαίθρω συναθροίσεις δύνανται να απαγορευθώσιν, αν ως εκ τούτων επίκηται κίνδυνος εις την δημοσίαν ασφάλειαν.

Περί συντάξεως της Πολιτείας

Άρθρον 21. Άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουσιν εκ του Έθνους, ενεργούνται δε καθ' ον τρόπον ορίζει το Σύνταγμα.

Άρθρον 22. Η νομοθετική εξουσία ενεργείται υπό του Βασιλέως και της Βουλής.

Άρθρον 23. Το δικαίωμα της προτάσεως των νόμων ανήκει εις την Βουλήν και τον Βασιλέα, όστις ενασκεί τούτο διά των υπουργών.

Άρθρον 24. Ουδεμία πρότασις, αφορώσα αύξησιν των εξόδων του προϋπολογισμού δια μισθοδοσίαν ή σύνταξιν, ή εν γένει δι' όφελος προσώπου, πηγάζει εκ της Βουλής.

Άρθρον 25. Εάν πρότασις νόμου απορριφθή υπό μιας των δύο νομοθετικών εξουσιών, δεν εισάγεται εκ νέου εις την αυτήν βουλευτικήν Σύνοδον.

Άρθρον 26. Η αυθεντική ερμηνεία των νόμων ανήκει εις την νομοθετικήν εξουσίαν.

Άρθρον 27. Η εκτελεστική εξουσία ανήκει εις τον Βασιλέα, ενεργείται δε δια των παρ' αυτού διοριζομένων υπευθύνων υπουργών.

Άρθρον 28. Η δικαστική εξουσία ενεργείται δια των δικαστηρίων, αι δε δικαστικά αποφάσεις εκτελούνται εν ονόματι του Βασιλέως.

Περί του Βασιλέως

Άρθρον 29. Το πρόσωπον του Βασιλέως είναι ανεύθυνον και απαραβίαστον, οι δε Υπουργοί αυτού είναι υπεύθυνοι.

Άρθρον 44. Ο Βασιλεύς δεν έχει άλλας εξουσίας, ειμή όσας τω απονέμουσι ρητώς το Σύνταγμα και οι συνάδοντες προς αυτό ιδιαίτεροι Νόμοι.

Περί δικαστικής εξουσίας

Άρθρον 87. Η δικαιοσύνη απονέμεται υπό δικαστών διοριζομένων υπό του Βασιλέως κατά τον Νόμον.

ΠΗΓΗ 2

α) Στην Ελλάδα, είναι αναμφισβήτητα δυσδιάκριτες οι δύο φάσεις που χαρακτηρίζουν τα περισσότερα ευρωπαϊκά Σύντάγματα: η φιλελεύθερη και η δημοκρατική. Ωστόσο, οι φάσεις αυτές είναι υπαρκτές, παρά τις διαφορετικές κοινωνικοπολιτικές αντιστοιχίσεις τους.

Στην πρώτη φάση, την φιλελεύθερη, αντιστοιχεί κατά βάση το Σύνταγμα του 1844, το οποίο, αντιγράφοντας τα ευρωπαϊκά Σύντάγματα της παλινόρθωσης και του «συντηρητικού φιλελευθερισμού», δίνει περισσότερη έμφαση σε εκείνα ακριβώς τα στοιχεία που συγκροτούσαν τον σκληρό πυρήνα του: εθνικό κράτος, μοναρχική αρχή, διάκριση λειτουργιών, προστασία των ατομικών μόνο δικαιωμάτων. Παράλληλα, είναι το Σύνταγμα προς το οποίο ταιριάζει πράγματι σε μεγάλο βαθμό η προβληματική των «επείσασκτων θεσμών». Η πολιτική ιδεολογία που το διαπνέει είναι φορτισμένη με τις συνταγματικές επιλογές της αστικής τάξης

των δυτικοευρωπαϊκών χωρών, που οργάνωνε την θεσμοποίηση της κοινωνικοοικονομικής της επιβολής. Ο στεγανός διαχωρισμός κράτους-κοινωνίας και η καθιέρωση ενός «κράτους νυκτοφύλακα», που θα απείχε από την ανάμιξη στην οικονομική ζωή (στα πλαίσια της αρχής *laissez faire laissez passer, le monde va de lui-même*) και παράλληλα θα διασφάλιζε πολιτικά την ταξική κυριαρχία των αστών, ήταν χωρίς αντικείμενο σε μία χώρα όπου οι κοινωνικές αντιθέσεις ήταν αμβλυμένες, η ιδιωτική κοινωνία εμβρυώδης και τα πάντα αναμένονταν από το κράτος. Με το Σύνταγμα λοιπόν του 1844 δεν οργανώθηκε ένα κράτος που να αποτελεί «μορφή» της συγκεκριμένης κοινωνίας, αλλά ένα κράτος που η διαμόρφωσή του απηχούσε τις κοινωνικοπολιτικές αντιθέσεις των προηγμένων ευρωπαϊκών χωρών ...

- β) Στη δεύτερη φάση, την δημοκρατική, αντιστοιχεί κατά βάση το Σύνταγμα του 1864. Το Σύνταγμα αυτό, παρ' όλο που εμφανίζεται ως συνέχεια του Συντάγματος του 1844, παρουσιάζει μία σημαντικότερη διαφορά, η οποία έγκειται κυρίως στην καθιέρωση της δημοκρατικής αρχής, δεν εξαντλείται όμως σε αυτήν. Η Β' Εθνική Συνέλευση, αντιπροσωπεύοντας τα δυναμικότερα στοιχεία της πολιτικής και κοινωνικής ζωής –τόσο του ελληνικού χώρου όσο και της διασποράς- και ηγεμονευόμενη από μία πολιτικοϊδεολογική τάση «προοδευτική» και «δημοκρατική», συνέταξε το πολίτευμα με βασικό κριτήριο της κοινωνικές και εθνικές ιδιαιτερότητες και προτεραιότητες. Το αν προέκυψαν δημοκρατικοί θεσμοί δεν ήταν, βέβαια, μηχανιστική αντανάκλαση αυτής της επιλογής. Μία τριακονταετία αυταρχικής ή ημιαυταρχικής διακυβέρνησης είχε δημιουργήσει ισχυρά δημοκρατικά ανακλαστικά, ενώ μία νέα γενιά πολιτικών, με ριζοσπαστικούς πολιτικούς στόχους, εισερχόταν ορμητικά στο προσκήνιο, εκφράζοντας και την δυναμική των κοινωνικών ανακατατάξεων που κυοφορούνταν στην αρχή της δεκαετίας του 1860. «Από των χειρών των κοτζαμπάσηδων, των φαναριωτών και των Βαυαρών η εξουσία σύμπασα περιήλθεν εις άνδρας εξερχόμενους εκ των σπλάχνων του κυριάρχου λαού και ο τόπος κυβερνάται πλέον δια του τόπου», έγραφε χαρακτηριστικά ο Ν. Δραγούμης, επισημαίνοντας επιγραμματικά την αλλαγή φρουράς που σηματοδότησε η επανάσταση του 1862.

Το Σύνταγμα λοιπόν του 1864 χαρακτηρίζεται όχι μόνον από τη δημοκρατική υφή του, αλλά, σε μεγάλο βαθμό, και από αυτόνομη ιδεολογικο-πολιτική θεμελίωση. Η λογική της άκριτης μεταφύτευσης ξένων θεσμών είχε πλέον παρέλθει. Δυο δεκαετίες λειτουργίας του πολιτεύματος, που εγκαθιδρύθηκε με το Σύνταγμα του 1844, ήταν αρκετές για να αναδειχθούν οι βασικές ασυμπτωτότητες «επίσακτων θεσμών» και εγχώριων δομών». Έτσι, οι δημοκρατικοί θεσμοί που στοιχειοθετούν την επικράτηση της δημοκρατικής αρχής συνιστούν παράλληλα και την αναπροσαρμογή της θεσμικής οργάνωσης του κράτους στα δεδομένα μιας κοινωνίας, της οποίας τον ορίζοντα δεν σκίαζαν ούτε έντονες και αξεδιάλυτες ταξικές αντιθέσεις ούτε οξείες πολιτικές και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις. Αλλά και η

συγκεντρωτική δομή του κράτους, καθώς και η διατήρηση της κληρονομικής βασιλείας, πέρα από τους αυτόνομους ιστορικούς και ιδεολογικούς καθορισμούς τους, εξυπηρετούσαν παρόμοιες κατά βάση επιδιώξεις: οι κοινωνικές ιδιαιτερότητες επέβαλλαν την θεσμική οργάνωση του κράτους κατά τρόπο ώστε αυτό να μπορεί να ανταποκριθεί στον ρόλο του μοχλού της οικονομικής ανάπτυξης. Οι εθνικές προτεραιότητες υπαγόρευαν προσεκτικούς και ρεαλιστικούς χειρισμούς ανάμεσα στις συμπληγάδες της ξένης διπλωματίας και των διεθνών συσχετισμών.

Γ. Χ. Σωτηρέλη, *Σύνταγμα και Εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, εκδ. Θεμέλιο, 1991, σσ. 430-432

Αφού μελετήσετε τις πηγές, να συζητήσετε την άποψη: «Το Σύνταγμα του 1864, παρ' όλο που εμφανίζεται ως συνέχεια του Συντάγματος του 1844, παρουσιάζει μια σημαντικότερη διαφορά, η οποία έγκειται κυρίως στην καθιέρωση της δημοκρατικής αρχής» (Γ. Χ. Σωτηρέλη, *Σύνταγμα και Εκλογές στην Ελλάδα ...*, σ. 431).

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Η διαφαινόμενη πρόθεση της Επιτροπής να παρακάμψει το θέμα της καθολικής ψηφοφορίας προκάλεσε αντιδράσεις στην Β' Εθνική Συνέλευση. (σημ: η Β' Εθνική Συνέλευση ήταν απόρροια της μεταπολίτευσης του 1862). Έτσι, και με αφορμή την διευκρίνιση που έκανε ο υπουργός των Εσωτερικών Αλ. Κουμουνδούρος ότι ο εκλογικός νόμος που θα ψήφιζε η Συνέλευση θα ήταν μεταβλητός, ο Α. Διαμαντόπουλος, πληρεξούσιος της ελληνικής παροικίας της Ιερουσαλήμ, κατέθεσε τροπολογία στο άρθρο του Σχεδίου, με την οποία καθιερωνόταν ρητά η καθολική ψηφοφορία: «Η Βουλή σύγκεται εκ βουλευτών εκλεγομένων αμέσως και δια μυστικής και καθολικής ψηφοφορίας». Η τροπολογία αυτή αποτέλεσε και το έναυσμα της συζήτησης.

Στην αγόρευσή του ο Α. Διαμαντόπουλος, αφού επέκρινε την διάταξη του «Σχεδίου Συντάγματος» ως «αόριστον», από την οποία «τεκμαίρεται ότι η Συνέλευσις δεν έχει πεποιθήσεις ή ότι δεν υπάρχουν αρχαί αι οποίαι να διέπουν την ύλην ταύτην», υπογράμμισε τα εξής:

«Το ζήτημα, κύριοι, το οποίον πρέπει να λύσωμεν, είναι το ακόλουθον· η άμεσος εκλογή και η καθολική ψηφοφορία είναι αρχή ή όχι; Εάν είναι αρχή πρέπει να εξασφαλισθή δια του Συντάγματος. Φρονώ ότι είναι η υπερτάτη πασών των αρχών, ότι είναι το μητρώον του συνταγματικού πολιτεύματος [...] Θέτοντες εις αμφιβολίαν το δικαίωμα της άμεσου εκλογής και της καθολικής ψηφοφορίας, θέτομεν εις αμφιβολίαν αυτήν την τάξιν, αφήνομεν ανοικτόν το στάδιον των επαναστάσεων...».

Ειδικότερα ο Σπ. Αντωνόπουλος στην Β΄ Εθνική Συνέλευση υποστήριξε ότι «η αρχή της καθολικής ψηφοφορίας είναι συνάδουσα με τα ήθη του έθνους μας», επισημαίνοντας τις θεσμικές και ιδεολογικές ρίζες της ισοπολιτείας:

«Η ελληνική κοινωνία ανεγνώρισε πάντοτε και αναγνωρίζει την ικανότητα εις πάντας τους πολίτας [...] απέκρουσε πάντοτε την αριστοκρατίαν, δεν εθεώρησε την ικανότητα, την νοημοσύνην εις μόνον τον πλούτον ή και εις πλεονεκτήματα της τύχης...».

Αποκάλυψε την ταξική υφή της περιορισμένης ψήφου, υπογραμμίζοντας με έμφαση:

«Πάντοτε οι πλουσιώτεροι συνήλθον και απεφάσισαν υπέρ εαυτών, αποκλείσαντες τους λοιπούς από την σύσκεψιν περι των κοινών πραγμάτων. Πάντοτε οι πλούσιοι, φροντίζοντες υπέρ εαυτών και θέλοντες να διατηρήσωσιν εις εαυτούς υπεροχήν τινά επί των λοιπών, απεστέρησαν το πλείστον μέρος των πολιτών από την ανάμειξιν των εις τα της πολιτείας δια της ψηφοφορίας επί της εκλογής των αντιπροσώπων των δήμων ή των επαρχιών».

Κατέδειξε παράλληλα τον ολιγαρχικό χαρακτήρα της περιορισμένης ψήφου, αλλά και της κρατικής εξουσίας που απορρέει από αυτήν:

«Η αρχή η εναντία, κύριοι, (της περιορισμένης ψήφου) είναι καταστρεπτική δια τας κοινωνίας, είναι οπισθοδρομική, τείνουσα εις την ευημερίαν μεν των ολίγων, των εχόντων ψήφον εις τας εκλογάς, τουτέστιν των προνομιούχων, εις την δυστυχίαν δε των πολλών, θεωρουμένων ως παριών [...] Αποκλείουσα από των εκλογών την πολυαριθμοτέραν τάξιν, αποκαθιστά την τάξιν αυτήν δούλην αιωνίως ταπεινήν, αναμένουσαν τα πάντα από της εξουσίας και μη φροντίζουσιν ποτέ περί των πραγμάτων της πολιτείας, υπέρ ης οφείλει τις κατά καθήκον και ως εκ του κοινού συμφέροντος να μεριμνά σπουδαίως· διότι η αδιαφορία και η ακηδία των πολιτών φέρει εις Συνταγματικήν κωμωδίαν, τουτέστιν εις Μοναρχίαν απόλυτον υπό την μορφήν συνταγματικής πολιτείας...».

Επέμεινε ιδιαίτερα στον εγγυητικό χαρακτήρα της συνταγματικής καθιέρωσης της καθολικής ψηφοφορίας, επισημαίνοντας με διορατικότητα όχι μόνο την ανάγκη της κατοχύρωσης του θεσμού απέναντι σε μελλοντικές επιβουλές, αλλά τον ρόλο του ως εγγύησης για την τήρηση του Συντάγματος.

«Αν, κύριοι, παραλείψητε να εγγράψητε εν των πολιτεύματι την αρχήν της καθολικής ψηφοφορίας, εάν αφήσητε αυτό το σημαντικώτερον δικαίωμα του πολίτου μετέωρον [...] τα πολιτικά δικαιώματά σας δεν υπάρχουν εις ασφαλισμένα, αλλ' εις διάκρισιν άλλων [...] αι ελευθερίαι σας δύνανται να καταστωθώσιν προβληματικά [...] δεν θέλετε έχει ελευθερίας εδραίας, δεν θέλετε ίδει ακριβώς εφηρμοσμένας τας ψηφισθείσας διατάξεις του Συντάγματος [...] Ένεκα τούτου οφείλετε να προνοήσητε περι του μέλλοντος [...] Ένεκα τούτου ζητώ τη υπέρ της καθολικής ψηφοφορίας εγγύησιν εν των πολιτεύματι...».

Ανέδειξε με αξιοπρόσεκτη δημοκρατική ευαισθησία τον νομιμοποιητικό ρόλο της καθολικής ψηφοφορίας:

«Αντιπροσωπεία καλή είναι αναντιρρήτως, κύριοι, εκείνη ήτις εκφράζει τας θελήσεις εκείνων οίτινες καλούνται υπό του Συντάγματος να λάβωσι μέρος εις την πολιτείαν [...] δεν δύνασθε να θεωρήτε αντιπροσώπους της εθνικής θελήσεως εκείνους οίτινες εξελέχθησαν υπό ολίγων πορνομιούχων, ούτε αι πράξεις των τοιούτων αντιπροσώπων δύνανται να έχωσιν επιρροήν επί της εθνικής ολομελείας. Είναι σεβασταί αι αποφάσεις ενός σώματος, όταν αντιπροσωπεύη δια της καθολικής εκλογής την γνώμην της πλειοψηφίας των

πολιτών του Κράτους. Υπό τοιαύτην έποψιν εθεώρησα και θεωρώ το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας...».

Συνέλαβε, τέλος, στις βαθύτερες διαστάσεις του, τον παιδαγωγικό ρόλο του θεσμού, αποβλέποντας στην ουσιαστική πολιτικοποίηση αλλά και στον εκδημοκρατισμό της ελληνικής κοινωνίας:

«Η καθολική ψηφοφορία ως αναλλοίωτος αρχή [...] θέλει διδάξει την κοινωνίαν περί των δικαιωμάτων και καθηκόντων της προς την πολιτείαν. Ο πολίτης, λαμβάνων μέρος εις την επιλογήν των αντιπροσώπων, εισέρχεται εις το σχολείον της πολιτικής, συσκέπτεται, συζητεί, διδάσκεται, βελτιούται εις τας ιδέας του και γίνεται των όντι χρηστός και άξιος πολίτης».

Γ. Χ. Σωτηρέλη, *Σύνταγμα και Εκλογές στην Ελλάδα...*, σσ. 46-51

Αφού μελετήσετε το παράθεμα, να συζητήσετε στην τάξη για τη σημασία της αρχής της καθολικής ψηφοφορίας ως μηχανισμού συμμετοχής στην πολιτική ζωή («το μητρώον του συνταγματικού πολιτεύματος»).

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Η αρχή της «δεδηλωμένης» θα κυριαρχήσει σαν πολιτικός θεσμός, σ' ολόκληρο τον πολιτικό βίο του Χαρίλαου Τρικούπη και θα συνδεθεί ιστορικά με τον δικομματισμό: την ύπαρξη, δηλαδή, δυο κυρίαρχων πολιτικών κομμάτων με εναλλαγές στην εξουσία. Στη φάση αυτή (1885-1895) ο «τρικουπισμός» θ' αποτελέσει τη συνέχεια της παράδοσης του κόμματος του Μαυροκορδάτου και του κόμματος του Μαυροκορδάτου και του Βούλγαρη (με φιλοβρετανικό προσανατολισμό) σε αντιπαράθεση με τον «δηλιγιαννισμό» που προερχόταν από την πολιτική παράδοση του Κωλέττη και του Κουμουνδούρου (με ρωσσογαλλικό, κατά κανόνα, προσανατολισμό)²³.

Αξίζει, ωστόσο, να επιμείνουμε στα πολιτικά οράματα του Τρικούπη, που πέρα από την πεποίθηση του ότι η λαϊκή αντιπροσωπεία όφειλε να διαδραματίζει το ρόλο του μετασχηματιστή των κομμάτων σε δύο κυρίαρχες παρατάξεις, απέβλεψε, παράλληλα, στην αποδυνάμωση του «πελατειακού συστήματος» που είχε παγιωθεί, ώστε ν' αποσυνδεθεί ο κρατικός μηχανισμός από τους πολιτικούς του προστάτες και ν' αποδιάρθρωθούν οι φατρίες που δομούσαν ανάμεσα στους υπάλληλους και τους βουλευτές²⁴.

Ο Τρικούπης, παρ' όλο αυτά, υπήρξε κι αυτός θιασώτης της ξένης προστασίας κι εξάρτησης, του υποτελειακού δηλαδή καθεστώτος που είχε επιβληθεί από τις «προστάτιδες» Δυνάμεις, ταυτιζόμενος συχνά με τις απόψεις και επιλογές του Γεωργίου Α΄. Οι απογοητεύσεις από τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και το Συνέδριο του Βερολίνου θα στρέψουν, με την ελπίδα μιας «καλύτερης

²³ Ο «τρικουπισμός», που εξέφραζε την οπτική του «ιδιωτικού αστισμού», θα βρεθεί αντιμέτωπος με τον «δηλιγιαννισμό», φορέα του «γραφειοκρατικού αστισμού», βλ. Κ. Βεργόπουλου, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, σ. 28 επ.

²⁴ Βλ. Κ. Τσουκαλά, *Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα (Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα)*, σ. 105.

αντιμετώπισης», το στέμμα προς την Αυστροουγγαρία. Οι «στενότερες σχέσεις» που επιδίωξε ο βασιλιάς δεν θ' αφήσουν ασυγκίνητο τον (αγγλόφιλο ωστόσο) Τρικούπη, που σε απόρρητη συνάντηση του με τους Αυστριακούς αξιωματούχους θα δηλώσει απροκάλυπτα ότι σαν μικρή χώρα η Ελλάδα δεν θα μπορούσε ποτέ να αξιώσει την άσκηση μιας ανεξάρτητης εθνικής πολιτικής. Οι πιο πάνω θέσεις του έντιμου πολιτικού άντρα δεν διέφεραν, στην ουσία, από την πάγια σχεδόν πολιτική των δυνάμεων της ολιγαρχίας στο ζήτημα της εξασφάλισης μόνιμης για τη χώρα «προστασίας»...

Σύμφωνα με τις απόψεις του Αρ. Μάνεση (Συνταγματικών Δίκαιον, τόμ. Α') η αρχή της δεδηλωμένης εφαρμόστηκε κατά το ένα μόνο σκέλος της: Η εμπιστοσύνη της Βουλής ήταν το αναγκαίο αλλά όχι και έπαρκές προσόν για την παραμονή μιας κυβέρνησης στην εξουσία, ενώ για το διορισμό της δεν ήταν καν το αναγκαίο προσόν πάντοτε. Η περιστολή της εφαρμογής της «δεδηλωμένης» είχε σα συνέπεια να επαναληφθούν οι επεμβάσεις του στέμματος στη διακυβέρνηση του τόπου, με επακόλουθο την παύση κυβερνήσεων μολοντί απολάμβαναν της εμπιστοσύνης της Βουλής²⁵.

Και στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, όπως προκύπτει, η διαχείριση της εξουσίας τελούσε υπό τον έλεγχο μιας αυτόνομης -όχι απαραίτητα αντίθετης στα κυρίαρχα οικονομικά συμφέροντα- πολιτικής ολιγαρχίας όπου ο θρόνος κατείχε δεσπόζουσα θέση (χωρίς να την αντλεί φυσικά από κοινωνικές δυνάμεις ή ιστορικές ρίζες), συνιστώντας θεσμό, που είχαν καλλιεργήσει οι πολιτικές ιδιαιτερότητες στο ελληνικό κράτος, προορισμένο να συνθέτει τον κρίκο των φυγόκεντρων τάσεων που ενυπήρχαν στο συνασπισμό της εξουσίας σε συνδυασμό προς το πλέγμα της ξένης εξάρτησης. Αναμφίβολα, οι πολιτικές πρωτοβουλίες του θρόνου στην Ελλάδα, στόχευαν (με την καλλιέργεια της διχόνοιας ανάμεσα στα κόμματα και τους εκβιασμούς της εντολής για την πρωθυπουργία) στη διατήρηση κι ενίσχυση της δύναμης του αλλά και στη διευκόλυνση, παράλληλα, της συμμετοχής δυνάμεων ξένων προς την ελληνική κοινωνία στο παιχνίδι της εξουσίας υπό την πατρωνεία του ίδιου του βασιλιά²⁶.

Σε μια συνέντευξη που δημοσιεύτηκε, τον Απρίλιο του 1896, στην εφημερίδα «Ακρόπολι», ο Γεώργιος Α' χαρακτηριζόταν ως «ο μέγιστος των ρουσφετολόγων», ενώ ο μεταγενέστερος πρωθυπουργός Δημ. Ράλλης δήλωνε, την ίδια περίπου εποχή, ότι η βασιλεία «είχε δράσει επιζημίως» κι ακόμη ότι «συναλλαγή μεταξύ λαού και πολιτευομένων δεν υπήρξε τσαούτη όση υπήρξε μεταξύ του στέμματος και των κυβερνήσεων αυτού· τέλος, ότι «η εξωτερική πολιτική εις τας χείρας της Αυλής απέτυχεν οικτρότατα»²⁷.

²⁵ Το κοινοβουλευτικό σύστημα, στο μέτρο που εφαρμόστηκε, θεωρήθηκε ως απλή «πρακτική» ή «συνθήκη του πολιτεύματος» χωρίς νομικό χαρακτήρα και νομικές κυρώσεις μέχρι τη ρητή καθιέρωσή του από τα Σύνταγμα του 1927. Δεν πρέπει πάντως να λησμονούμε πως το σύστημα αυτό (αντίθετα απ' ό τι στη Μεγάλη Βρετανία) είχε μεταφτευθεί στην Ελλάδα χωρίς να υπάρχουν οι απαραίτητες κοινωνικοπολιτικές προϋποθέσεις, βλ. και Γ. Αναστασιάδη στον συλλογικό τόμο *Ελλάδα, Ιστορία και πολιτισμός*, (1982) τόμ. 7, σ. 158 επ.

²⁶ Βλ. Γ. Δερτιλή, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, (1977), σ. 154. Κατά βάση η εξωτερική πολιτική, τα δημόσια οικονομικά και οι προμήθειες πολεμικού υλικού ήταν οι περιοχές όπου η ξένη «προστασία» εκμεταλλευόταν τις προνομιακές σχέσεις της με το στέμμα, ό.π., σ. 158.

²⁷ Γ. Φιλάρτου, *Ξενοκρατία και βασιλεία εν Ελλάδι*, σ. 200-291.

Παρ' όλα αυτά, θα πρέπει να δεχθούμε ότι η φάση αυτή της πολιτικής μας ζωής (1875-1895), αντιπροσώπευε πράγματι μια περίοδο, όπου η πρόσκαιρη έστω πολιτική ισχυροποίηση νέων δυνάμεων υπό την ηγεσία του Τρικούπη (βαθιά επηρεασμένου από τα πρότυπα της λειτουργίας του βρετανικού κοινοβουλευτισμού) χαρακτηριζόταν από την έντονη προσπάθεια εξυγίανσης του κοινοβουλευτισμού και περιορισμού της πολιτικής ισχύος των κομματάρχων - προσπάθειας που απέβλεπε στη δημιουργία κομμάτων με αρχές, πολιτικών, δηλαδή, σχηματισμών με συγκεκριμένο ιδεολογικό περιεχόμενο, προσανατολισμό και πρόγραμμα.

Π. Πετρίδη, ό.π., σσ. 72-76

ΠΗΓΗ 2

ΕΙΚΟΝΑ

Η ΕΛΛΑΣ ΕΝ ΤΗ ΑΚΜΗ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΙΟΝ ΤΗΣ

Η μακροχρόνια άσκηση της εξουσίας από τον Χ. Τρικούπη και το γεγονός ότι στην περίοδο 1882-1893, σε αντίθεση με τον αντίπαλο του Θ. Δηλιγιάννη, ... ήρθε σε σύγκρουση με το στέμμα, έδωσαν λαβή στην αντιπολίτευση να τον χαρακτηρίζει «ευνοούμενο της Αυλής». Επάνω: γελοιογραφία από το «Νέο Αριστοφάνη», όπου εμφανίζονται ο διάδοχος Κωνσταντίνος και τα άλλα μέλη της βασιλικής οικογένειας να κάνουν «καντάδα» στην ελιά, το σύμβολο του τρικουπικού κόμματος, ενώ ο ίδιος ο Γεώργιος Α΄ την στηρίζει με τις πλάτες του (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΔ΄, σ. 34

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας, το περιεχόμενο του παραθέματος και παρατηρώντας την γελοιογραφία:

- α) Να αιτιολογήσετε τη σχέση ανάμεσα στη δεδηλωμένη και στη δημιουργία σταθερών κυβερνήσεων.
- β) Να επισημάνετε τις σχέσεις του Χ. Τρικούπη με το στέμμα και τις «προστάτιδες» Δυνάμεις και να τις σχολιάσετε.
- γ) Συμμερίζετε την άποψη του συγγραφέα του παραθέματος ότι «η περίοδος 1875-1895 χαρακτηριζόταν από την έντονη προσπάθεια εξυγίανσης του κοινοβουλευτισμού...» ή όχι;

ΠΗΓΗ 1

Η «δεδηλωμένη» ως μέσο πθάσσευσης των βασιλικών «πρωτοβουλιών» και εμπέδωσης του καθαρού κοινοβουλευτισμού

Το όραμα πολιτικής αναμορφώσεως του Χαρ. Τρικούπη μπορεί να συνοψισθεί στην προσπάθεια του να οικοδομήσει ένα αστικό κράτος. Και πιο συγκεκριμένα, ονειρευόταν έναν κοινοβουλευτισμό ισχυρό, οργανωμένο σαν βάση ενός πάγιου δικομματισμού, που θα επέτρεπε την εναλλαγή στην εξουσία δύο διαρθρωμένων κομμάτων. Τα κόμματα αυτά, που θα συγκροτούσαν το κοινοβούλιο, θα αποδέχονταν τις βασικές πολιτειακές και πολιτικές διαδικασίες και τους κανόνες της πολιτικής εναλλαγής, και θα ήταν συμπηγμένα πάνω στη βάση «αρχών» πράγμα που θα οδηγούσε στη σταθερή συγκρότησή τους σαν μόνιμων πολιτικών μονάδων. Η κομματική πειθαρχία, συνέπεια της συμπήξεως των κομμάτων αρχών, θα ισχυροποιούσε τη συνοχή τους και την αντιπροσωπευτική τους εμβέλεια. Έχοντας προφανώς μπροστά του το πρότυπο του βρετανικού κοινοβουλευτισμού, όπου συντηρητικοί και φιλελεύθεροι εναλλάσσονταν στην εξουσία επί ένα σχεδόν αιώνα χωρίς βαθιές πολιτικές κρίσεις, πίστευε πως η συγκρότηση των κομμάτων θα έδινε νέα αποφασιστική ώθηση στην ελληνική πολιτική ζωή ...

Αναφερόταν πρώτα στην τυπική οροθέτηση της αμοιβαίας σχέσεως των βασικών πολιτειακών παραγόντων μεταξύ τους, και στον προσδιορισμό της δικαιοδοσίας του κάθε πολιτειακού φορέα, δηλαδή στη συνταγματική συγκρότηση της πολιτείας από τυπική άποψη, στην αποσαφήνιση των συνταγματικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των βασικών πολιτειακών παραγόντων (του στέμματος, της κυβερνήσεως και του κοινοβουλίου) ...

Η αξιοσημείωτη πολιτικότητα την οποία επέδειξε ο βασιλιάς Γεώργιος Α', αποδεχόμενος αμέσως τη «δεδηλωμένη», δεν αποκλείεται να οφείλεται στην υστερόβουλη βεβαιότητά του ότι ο κατακερματισμός του ελληνικού πολιτικού πρίσματος θα του επέτρεπε να εξακολουθήσει την παρεμβατική του πρακτική. Πραγματικά, για πέντε χρόνια, και ως τη στιγμή που επιτεύχθηκε ένας *de facto* δικομματισμός, 12 κυβερνητικά σχήματα είχαν διαδεχθεί το ένα το άλλο.

Είναι λοιπόν σαφές ότι ο αγγλικού τύπου κοινοβουλευτισμός που ονειρεύονταν οι αστοί ανανεωτές δεν εξασφαλιζόταν με την απλή πθάσσευση των βασιλικών «πρωτοβουλιών». Έπρεπε ταυτόχρονα να ολοκληρωθεί με την πόλωση των πολιτικών δυνάμεων σε δυο πάγια σχήματα. Στο σημείο αυτό οι απόψεις του Τρικούπη ήταν σαφείς: η πόλωση αυτή θα γίνει «αυτόματα» μέσα από τις αυτόματες εξισορροπητικές δυνάμεις του κοινοβουλίου ...

Πάνω σ' αυτή τη βάση πρέπει να ερμηνευθούν οι αντιλήψεις του Τρικούπη για την αναμόρφωση της πολιτικής ζωής. Η αποκατάσταση της παντοδυναμίας του κοινοβουλίου είναι μέσο και όχι σκοπός και δε συνδέεται κατά κανέναν τρόπο με μια βαθύτερη τυχόν πεποίθησή του για την εξασφάλιση της

εκφράσεως του λαϊκού φρονήματος ... Το βουλευτήριο, που θα έδινε τη λύση σαν ελεύθερη εξισοροποιητική κονίστρα, το αποτελούσαν οι πολιτευόμενοι, οι πρόκριτοι που, «λογικά» φερόμενοι, θα μπορούσαν να συνεννοηθούν μεταξύ τους, πολύ περισσότερο μάλιστα αφού «ουδέν των θεμελιωδών συστημάτων που διαιρούσιν τους πολιτευομένους εις πολλά κόμματα έχομεν εις την Ελλάδα» όπως αλλού, «όπου η πάλη μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, μεταξύ ιδιοκτητών και καλλιεργητών πλέον ή άπαξ ηπείλησε να ανατρέψη τα θεμέλια του κοινωνικού οικοδομήματος». Χαρακτηριστικά ο Τρικούπης μιλάει για πολιτευομένους και όχι για τον ίδιο το λαό, του οποίου οι «εντολές» δε φαίνεται πουθενά να είναι, όχι βέβαια τυπικά, αλλά ούτε και ηθικο-πολιτικά δεσμευτικές.

Η αποδοχή της «αποστασίας» σαν γενικά παραδεκτή διαδικασία σχηματισμού των πλειοψηφιών, σε συνδυασμό με την έλλειψη συμπηγμένων κομματικών φορέων, συναρτούσε τόσο την κομματική συνοχή, όσο και τις πολιτικές αποφάσεις από τη προσωπική ικανότητα και τους πολιτικούς προσανατολισμούς των ηγετών. Σε τελική ανάλυση το κοινοβούλιο λειτουργούσε σαν πεδίο ελεύθερου σχηματισμού πλειοψηφιών, σαν μια μικρογραφία εκκλησίας του δήμου, όπου, όπως και στην άμεση δημοκρατία, οι πλειοψηφίες δεν είναι δεδομένες αλλά κατακτώνται και χάνονται, όπου η μάχη δίνεται καθημερινά για την άσκηση της εξουσίας και όπου συνεπώς, στην προβολή τους τουλάχιστον, οι συζητήσεις είναι αποφασιστικές και όχι θεατρικές. Η πολιτική λειτουργικότητα της «κοινής γνώμης» εμφανίζεται με συνεχή ενάργεια στο κοινοβούλιο, και από το πλαίσιο του αναπηδά όχι θεσμολογικά μόνο αλλά και πραγματικά η δυνατότητα ασκήσεως της εξουσίας. Με την έννοια αυτή η έκφραση γνώμης ή ψήφου από μέρους του βουλευτή εμφανίζεται σχεδόν εξίσου «αδέσμευτη» ή «ελεύθερη» με την έκφραση γνώμης ή ψήφου του πολίτη ...

Η κομματική πειθαρχία, που πρώτη φορά μπαίνει σαν πρόβλημα, δεν είναι παρά η προσπάθεια της μειώσεως της δυνατότητας της βουλής να ελέγχει, να κωλυσιεργεί, να προτείνει, να μεταβάλλει την πολιτική επιλογή της κυβερνήσεως και γενικότερα τους περιορισμούς της βουλευτοκρατίας. Πραγματικά, στο πλαίσιο της μόνιμης εξαρτήσεως της επιβιώσεως της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας από ένα βουλευτικό σώμα χωρίς δεδομένη ιδεολογικο-πολιτική διάρθρωση φθάνουμε όπως παρατηρούσε ο Ν. Καζάζης, στο σημείο όπου «απέμεινεν η εξάσκησης πάσης πολιτικής εξουσίας εις τον εξ' επαγγέλματος βουλευτήν. Η εκτελεστική εξουσία συμμορφούται κατ' ανάγκην προς τας υπ' αυτού διδομένας διαταγάς περί του διορισμού, της απολύσεως, της μεταθέσεως τούτου ή εκείνου του δημοσίου λειτουργού... Υπήρχε εν υπό του πρωθυπουργού τηρούμενον βιβλίον, εν ω εσημειώνοντο τα παρ' εκάστου βουλευτού λαμβανόμενα ρουσφέτια. Έκαστος εδικαιούτο επί ωρισμένου αριθμού υπαλλήλων. Ο Κωνσταντόπουλος ομολογούσε επίσης το 1886: «άνευ υποστηρίξεως βουλευτικής αδύνατον είναι να επιτύχωσι οιαδήποτε παροχήν της Εκτελεστικής εξουσίας και ότι άνευ προστασίας αδύνατον ο πολίτης να κανονίση τας σχέσεις του προς την Πολιτείαν» και όπως

παρατηρούσε ο Γεώργιος Θεοτόκης, «παρ' ημίν, η μεν κυβέρνησις νομοθετεί η δε Βουλή διοικεί».

Ι.Ε.Ε., τόμ. ΙΔ', σσ. 40-42

ΠΗΓΗ 2

Ο Τρικούπης θ' αγωνιστεί, στο διάστημα των πολυάριθμων πρωθυπουργιών του, να κατοχυρώσει την εξουσία της εκάστοτε κυβέρνησης, με επακόλουθο περιορισμό των δικαιωμάτων της Βουλής. Οι προσπάθειες του για τη μείωση του αριθμού των βουλευτών και την υποκατάσταση του νομού σε επαρχία απέβλεπαν στο να καταστήσουν ισχυρότερη την εξάρτηση των βουλευτών από το κόμμα και συνεκτικότερους, επομένως τους κομματικούς δεσμούς και πιο άκαμπτη την κομματική πειθαρχία, με βασική πάντοτε επιδίωξη την προβολή της κυβέρνησης (κυρίως του πρωθυπουργού) ως μοναδικού φορέα της εκτελεστικής εξουσίας ...

Π. Πετρίδη, ό.π., σ. 73

Με βάση το κείμενο του βιβλίου σας και των παραθεμάτων:

- α) Να παρουσιάσετε εκείνες τις δομές της εξουσίας στις οποίες επιχείρησε να επέμβει ο Χ. Τρικούπης και να τις αιτιολογήσετε.
- β) Να περιγράψετε τις προϋποθέσεις που είναι η ικανή και αναγκαία συνθήκη για να μην παραμείνει η «δεδηλωμένη» απλώς ένα λογικό σχήμα.
- γ) Να παρουσιάσετε τα μέτρα που έλαβε ο Χ. Τρικούπης για την αποδυνάμωση της «βουλευτοκρατίας» και των συμπαραομαρτούντων της.
- δ) Να προσδιορίσετε το περιεχόμενο της «κομματικής πειθαρχίας» και της «αποστασίας» ως πρακτικών που σηματοδοτούν την κομματική συνοχή ή την έλλειψή της.

ΠΗΓΗ 1

Αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές διαμάχες

Στην ιστορία μιας κοινωνίας συμβαίνει συχνά ν' αυξάνεται η λεγόμενη αυτονομία της πολιτικής από την επίδραση των κοινωνικών δομών και των ταξικών αγώνων. Εύγλωττο παράδειγμα στην ελληνική ιστορία είναι ότι η διαμάχη μεταξύ αστών και γαιοκτημόνων, μια ταξική αντίθεση που επηρέασε βαθύτατα την εξέλιξη πολλών δυτικών κοινωνιών, ήταν στην Ελλάδα εξαιρετικά περιορισμένη και πάντως δεν έγινε ποτέ μια διαμάχη πολιτική και κομματική, ούτε εξελίχθηκε σε πολιτικές συμμαχίες των αστών με τους αγρότες

...

Η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν αγρότες. Η πλειοψηφία αυτή θα μπορούσε εύκολα να γίνει μια εξίσου συντριπτική εκλογική δύναμη ύστερα από τη θεσμοποίηση της καθολικής ψήφου το 1864. Κάτω από τις συνθήκες αυτές είναι όντως περίεργο ότι δεν αναπτύχθηκε ένα σημαντικό αγροτικό κίνημα, σε όλο το διάστημα που τα προβλήματα της οικονομικής εξαθλίωσης και της αποκατάστασης των ακτημόνων έμεναν στο περιθώριο, δηλαδή ως το 1924 ... Ένας από τους κυριότερους παράγοντες που προκάλεσαν την αυτονόμηση της πολιτικής ζωής ήταν η απουσία έμμονης και εκρηκτικής ταξικής πάλης στο απώτερο ιστορικό παρελθόν της ελληνικής κοινωνίας. Υπήρχαν βέβαια κοινωνικές εκρήξεις στη διάρκεια της τουρκοκρατίας, αλλά ήταν φαίνεται σποραδικές. Όχι ότι έλειπαν οι οικονομικές προϋποθέσεις που ευνοούν τους κοινωνικούς αγώνες: το αντίθετο μάλιστα συνέβαινε. Αλλά η μορφή και η διάρκεια της οθωμανικής επικυριαρχίας είχαν δημιουργήσει ορισμένες κοινωνικο-πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες, άγνωστες στις δυτικές κοινωνίες, που περιόρισαν την ανάπτυξη ταξικών αγώνων.

Η σπουδαιότερη από τις συνθήκες αυτές ήταν η επίδραση του οθωμανικού ζυγού στην μορφή της οικονομικής δραστηριότητας των ραγιάδων αστών. Σε μίαν επιτυχημένη προσπάθεια ν' αποφύγουν την αβεβαιότητα και την οικονομική αποτελμάτωση που προκαλούσε ο ισλαμικός απολυταρχισμός, οι Έλληνες αστοί οδηγήθηκαν σε εξωστρεφείς οικονομικές δραστηριότητες και κυρίως στο εμπόριο. Αυτός ο προσανατολισμός των επιχειρήσεών τους είχε και το κάπως αναπάντεχο αποτέλεσμα να καταστήσει μια διαμάχη με τους γαιοκτήμονες, σχεδόν, άσκοπη. Τα συμφέροντά τους δεν ήταν αντίθετα προς τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων, για δυο βασικούς λόγους: αφενός επειδή ήταν προσανατολισμένα έξω από τα οθωμανικά σύνορα και αφετέρου επειδή στηρίζονταν κυρίως στο εμπόριο και ελάχιστα στη βιομηχανία ...

Αλλωστε, η ίδια η διάκριση ανάμεσα στις δυο αυτές τάξεις δεν ήταν πάντοτε και παντού τόσο σαφής. Πολλοί γαιοκτήμονες, παράλληλα με τις συνήθεις δραστηριότητες του κτηματία, ασκούσαν επιπλέον φοροείσπραξη, εμπόριο και τοκογλυφία, δηλαδή οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες επιχειρηματία

αστού. Και όταν ακόμη οι δραστηριότητες αυτές διαχωρίζονταν, και σ' εκείνες ακόμη τις περιοχές όπου υπήρχαν πολλοί αστοί με αποκλειστικά αστικές δραστηριότητες, το κοινό ιστορικό παρελθόν των μεγάλων οικογενειών, τα κοινά συμφέροντα, η διαπλοκή των δραστηριοτήτων και των συμφερόντων, εμπόδιζαν και πάλι την ανάπτυξη μεγάλων κοινωνικών αντιθέσεων ανάμεσα στις δυο ανώτερες τάξεις.

Αυτοί ήταν οι οικονομικοί φραγμοί της ταξικής διαμάχης - αλλά υπήρχε κι ένας πολιτικός, εξίσου ισχυρός. Η νομική θέση των χριστιανών γαιοκτημόνων ήταν παρόμοια με τη θέση των μουσουλμάνων· και η πολιτική δύναμη των Τούρκων έκανε απόρρητο αυτό το νομικό-οικονομικό καθεστώς: οι χριστιανοί κάτοχοι μεγάλης γαιοκτησίας ήταν καλά προστατευμένοι κάτω από τη σκιά των μεγάλων αφεντικών. Έτσι, η κοινότητα οικονομικών συμφερόντων ανάμεσα στις δυο ομάδες της τάξης των γαιοκτημόνων, τη μουσουλμανική και τη χριστιανική, είχε δημιουργήσει ένα πλέγμα ισχύος που η μεταπρατική αστική τάξη ήταν αδύνατο να καταπολεμήσει - εφόσον μάλιστα η επιχειρηματική αστική τάξη της αυτοκρατορίας περιλάμβανε ελάχιστους μουσουλμάνους, ενώ η τουρκική γαιοκτητική ολιγαρχία, ακόμη και στην εποχή της παρακμής της, ήταν αναπόσπαστο και ζωτικό μέρος του ισλαμικού διοικητικού και στρατιωτικού συστήματος ...

Ένας άλλος παράγοντας που εμπόδισε την ανάπτυξη έντονης ταξικής διαμάχης ήταν ιδεολογικός, κι επηρέασε την κοινωνική συμπεριφορά όχι μόνο της μεσαίας αγροτικής τάξης. Ήταν η σύγχυση που προκαλούσε στους Έλληνες η αποπνικτική δύναμη του ξένου κατακτητή και η μακράιωνη κυριαρχία του, μια δύναμη που έκανε την οθωμανική κοινωνική ιεραρχία να φαίνεται σαν αναπόφευκτη μοίρα ...

Υπό τις συνθήκες αυτές δεν ήταν δυνατό ν' αναπτυχθεί μια βαθιά ταξική διαμάχη, που θα μπορούσε να μεταφερθεί στην πολιτική μ' έναν πόλεμο είτε ανάμεσα στους αγρότες και τις ανώτερες τάξεις, είτε των αστών ενάντια στους γαιοκτήμονες. Οι ίδιες αυτές συνθήκες συνετέλεσαν και στην εξαιρετικά αργή εξέλιξη της ιδεολογίας των αγροτών, που επέτρεψε στην πολιτική ολιγαρχία να διατηρήσει την ιδεολογική σύγχυση της αγροτικής τάξης και, μέσω αυτής, την ανοχή της. Αυτές εμπόδισαν την ανάπτυξη ενός αγροτικού κινήματος και τη δημιουργία ενός αγροτικού κόμματος. Υπό αυτές επίσης τις συνθήκες η αστική τάξη, που εξακολουθούσε να ενδιαφέρεται πολύ για το εμπόριο και καθόλου για τη βιομηχανία, αδιαφόρησε για την αγροτική μεταρρύθμιση κι επομένως δεν επεδίωξε την πολιτική υποστήριξη των ακτημόνων. Τέλος, οι ίδιες συνθήκες κατέστησαν και των μικροκτηματιών τη συμμαχία σχεδόν αδιάφορη για τους μεταπράτες αστούς - και χρήσιμη κυρίως για το στέμμα. Συνέπεια ακόμη αυτών των συνθηκών ήταν η στάση των οικονομικά κυριάρχων τάξεων, που δεν μπορούσαν και δεν ήθελαν να περιορίσουν την αυτονομία των πολιτικών και να επιβάλουν άμεσα την ταξική τους εξουσία. Δεν το ήθελαν, γιατί απλούστατα οι αστικοί θεσμοί, και ειδικά το Σύνταγμα, ήταν οι καλύτερες εγγυήσεις των συμφερόντων τους: οι γαιοκτήμονες είχαν το απαραβίαστο της ατομικής ιδιοκτησίας, και οι αστοί είχαν αποκτήσει το αστικό τους καθεστώς

πριν ακόμη δημιουργηθούν οι καπιταλιστικές συνθήκες που το έκαναν απαραίτητο. Και δεν το μπορούσαν, γιατί η οικονομική τους δύναμη ήταν τόσο μετρημένη και περιχαρακωμένη από εξωτερικούς οικονομικο-πολιτικούς περιορισμούς που δεν τους έφτανε για να κυριαρχήσουν στην πολιτική όπως κυριαρχούσαν στην οικονομία. Η σχετική οικονομική δύναμη των γαιοκτημόνων έβαινε σε συνεχή παρακμή: ενώ συγκέντρωναν το 10% του εθνικού προϊόντος το 1825, είχαν μόλις ένα 4% το 1910. Όσο για την αστική τάξη, μολονότι σταδιακά αύξανε αισθητά την δύναμή της, ήταν ακόμα καχεκτική μέχρι και την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα ...

Συμπερασματικά, μια παραδοσιακή πολιτική ολιγαρχία είχε κληθεί να διοικήσει, με ένα σύγχρονο, αστικό θεσμικό σύστημα, μια κοινωνία ουσιαστικά προ-καπιταλιστική.

Γ. Δερτιλή, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση (1880-1909)*, σσ. 110-113, 118-119.

ΠΗΓΗ 2

Η μεγάλη αυτονομία των πολιτικών πρακτικών από τις ταξικές οροθετήσεις, άρχισε να μειώνεται στη μακρόχρονη περίοδο μετάβασης από τον προκαπιταλισμό στον καπιταλισμό (1880-1920). Σ' αυτή την περίοδο ... η πολιτική ζωή έπαψε να περιστρέφεται, αποκλειστικά γύρω από προσωπικές διαμάχες και απόκτησε ένα πιο έντονο χρώμα ταξικής πολιτικής. Παρόλο που το σύστημα της πολιτικής πελατείας δεν έπαψε να λειτουργεί, και παρόλο που σ' αυτή την προκαπιταλιστική φάση δεν ήταν δυνατό να υπάρχουν πλήρως θεσμοποιημένες ταξικές διαμάχες, δεν υπάρχει αμφιβολία πως η πολιτική του Τρικούπη κι αργότερα του Βενιζέλου εμπνέονταν από ένα πρόγραμμα που ξεπερνούσε τους αποκλειστικά βραχυπρόθεσμους προσανατολισμούς του συστήματος της πολιτικής πελατείας. Κίνητρο των δυο αυτών πολιτικών ανδρών ήταν η σφοδρή επιθυμία τους να «δυτικοποιήσουν» την Ελλάδα και πραγματικά κατέβαλαν σοβαρές προσπάθειες για να δώσουν στο όραμά τους σάρκα και οστά. ...

Γιατί παρόλο ότι ακόμα δεν έχουμε δυνατές ταξικές οργανώσεις, ο κρατικός επεκτατισμός, το μέγιστο της αγοράς και άλλες συναφείς εξελίξεις δημιούργησαν σιγά σιγά, στο επίπεδο του κοινωνικού συνόλου, μια «κοινή γνώμη»²⁸ που, έξω από τα δίκτυα της πατρωνείας, όλο και περισσότερο επηρέαζε την πολιτική διαμάχη. Και παρ' όλο που αυτή η διαμάχη δεν είχε ακόμη έναν καθαρά ταξικό χαρακτήρα, ο τρόπος με τον οποίο οι ψηφοφόροι παίρναν θέση στους διάφορους πολιτικούς ανταγωνισμούς επηρεαζόταν σ' ένα μεγάλο βαθμό από τη θέση τους στη ταξική δομή. Για να πάρουμε ένα πολύ χτυπητό παράδειγμα: υπάρχουν αρκετά στοιχεία που δείχνουν καθαρά πως οι υποστηρικτές και οι αντίπαλοι του Βενιζέλου ανήκαν σε συγκεκριμένες

²⁸ Νομίζω μια καλή ένδειξη αυτού του φαινομένου είναι ότι αμέσως μετά το πραξικόπημα του 1909 έχουμε στην Αθήνα την πρώτη οργανωμένη από οργανώσεις μαζική πολιτική διαδήλωση υπέρ των πραξικοπηματιών. Παρόμοιες διαδηλώσεις έγιναν και σε διάφορα άλλα αστικά κέντρα. Για την έννοια του «κοινού» ή της «κοινής γνώμης» και τη σχέση της με το αδυνάτισμα της πατρωνείας βλ. Cl. Henry Moore, *Clientelistic Ideology and Political Change: Fictitious Networks In Egypt and Tunisia*, στο E. Gellner και J. Waterbury, ό.π.

κοινωνικο-οικονομικές κατηγορίες. Έτσι η πρωτοφανής νίκη του Βενιζέλου στις εκλογές του 1910 (νίκη που άλλαξε ριζικά και μόνιμα την ταξική προέλευση των βουλευτών) δεν μπορεί να εξηγηθεί ούτε από το πρίσμα της πολιτικής πελατείας ούτε από απλώς συγκυριακούς παράγοντες. Αυτή η βασική αλλαγή στην πολιτική δομή της χώρας δεν είναι νοητή έξω από το πλαίσιο της ανόδου των «νέων μεσαίων τάξεων» που δημιουργήθηκαν μέσα από τις Τρικουπικές μεταρρυθμίσεις.

Όσον αφορά τις αγροτικές τάξεις, και εδώ επίσης μπορεί να δείξει κανείς πως ο τρόπος με τον οποίο ψηφίζουν στην μεσοπολεμική περίοδο (ιδίως στις δεκαετίες του '20 και '30) είχε σχέση με την κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση. Π.χ. οι μικροί σιτοπαραγωγοί που καλλιεργούσαν την γη τους με την βοήθεια της οικογενειακής εργασίας και που λειτουργούσαν σ' ένα λιγότερο ιεραρχημένο, πιο «ισοπεδωμένο» κοινωνικό πλαίσιο ήταν κατά κανόνα εκλογικοί υποστηρικτές του Βενιζέλου. Ενώ οι παραγωγοί της ελιάς και της σταφίδας που είχαν μπει στους μηχανισμούς της αγοράς πολύ πιο νωρίς και που καλλιεργούσαν τα χωράφια τους μόνο με ατομική τους εργασία σ' ένα πιο άνισο κοινωνικό χώρο ήταν στην πλειοψηφία τους αντι-Βενιζελικοί. Έτσι παρ' όλο που οι αγρότες δεν κατόρθωσαν να οργανωθούν κατά πολιτικά αυτόνομο τρόπο στο μεσοπόλεμο, ο τρόπος με τον οποίο διάλεγαν σε ποιο από τα δύο αστικά κόμματα θάδιναν την ψήφο τους δεν ήταν απλό αποτέλεσμα πελατειακών σχέσεων, αλλά είχε να κάνει με την κοινωνικο-οικονομική τους κατάσταση.

Μόνο όμως με την κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στη δεκαετία του 1920 και την εμφάνιση στο προσκήνιο ενός απειλητικού προλεταριάτου στις πόλεις, η ελληνική πολιτική προσέλαβε τελικά ένα πιο καταφανή ταξικό χαρακτήρα.

Με την άνοδο των μεσαίων τάξεων και τη σχετική παρακμή των τζακιών - ιδίως από το Βενιζέλο και μετά, η κεντρική κομματική οργάνωση άρχισε να δυναμώνει σε βάρος των τοπικών ολιγαρχικών. Έτσι όπως η αυτονομία της τοπικής ολιγαρχίας μειώθηκε και από την επέκταση της κρατικής γραφειοκρατίας και από τον κομματικό συγκεντρωτισμό, η πατρωνεία στο επίπεδο του χωριού εντάχθηκε πιο έντονα και συστηματικά στους κρατικούς και κομματικούς μηχανισμούς.

Η παραπάνω αλλαγή από την παραδοσιακή ολιγαρχική στη «γραφειοκρατική κομματική» πατρωνεία σημαίνει πως ταξικές διαφορές, μη τοπικιστικά θέματα και γενικές οικονομικές εξελίξεις μπορούν πιο εύκολα να διασπάσουν και να αποδιοργανώσουν «πελατειακά» δίκτυα· σημαίνει πως η σχέση μεταξύ ταξικής δομής και πολιτικής γίνεται πιο άμεση. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο πρέπει να δει κανείς και την εμφάνιση και εξέλιξη του ελληνικού αριστερού κινήματος γενικά και του κομμουνιστικού κόμματος πιο ειδικά που έπαιξε τόσο αποφασιστικό ρόλο στην ελληνική πολιτική από το 1930 και μετά.

N. Μουζέλη, Ταξική δομή και σύστημα πελατείας: Η περίπτωση της Ελλάδας, σσ. 134, 138-139

Με βάση το κείμενο του βιβλίου σας και των παραθεμάτων:

- α) Να προσδιορίσετε το σημασιολογικό περιεχόμενο του όρου «αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές διαμάχες» επισημαίνοντας τους παράγοντες που την προκάλεσαν.
- β) Να παρουσιάσετε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες η ελληνική πολιτική πραγματικότητα προσέλαβε ταξικό χαρακτήρα (δηλαδή όταν οι ψηφοφόροι ψηφίζουν ανάλογα με την κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση).

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Πάλη ανάμεσα στις παλιές ολιγαρχικές κάστες και στην αστική τάξη

Οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας ανάμεσα στα χρόνια 1875 και 1909 τροποποίησαν βαθιά τις σχέσεις των κοινωνικών ομάδων, και, προκαλώντας τη γένεση άλλων, τόνισαν τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Η ελληνική αστική τάξη ξεπερνά για πρώτη φορά το εμπορευματικό στάδιο. Η δημιουργία της βιομηχανίας, η γρήγορη ανάπτυξη της ναυτιλίας και των Τραπεζών μας επιτρέπουν να μιλήσουμε, κυρίως για την περίοδο απ' το 1900, για ελληνική αστική τάξη, που, ως ένα βαθμό, μπαίνει στο καπιταλιστικό σύστημα της Ευρώπης. Οι ελληνικές ναυτικές εταιρείες εμφανίζονται στην υπερωκεάνεια ναυσιπλοία και το 1914 η Ελλάδα κατέχει τη δέκατη σειρά (την έκτη σε σχέση με τον πληθυσμό της) ανάμεσα στις ναυτικές δυνάμεις. Παράλληλα, ο αριθμός των μικροαστών αυξάνει κι η επίδρασή τους σημαδεύει όλο και περισσότερο την πολιτική ζωή της χώρας. Ο αστικός πληθυσμός περνά από 8% περίπου το 1853 σε 28% το 1879 (σε σύνολο 1.679. 470) και σε 33% το 1907 (σε σύνολο 2.631.952). Η διανομή 265.000 εκταρίων εθνικών γαιών μεταξύ 1871 και 1911 συμβάλλει στο σχηματισμό μιας κατηγορίας μικρών και μεσαίων γαιοκτημόνων, που ο καθένας τους κατέχει 2-8 εκτάρια. Η ανάλογη αύξηση της βιομηχανίας δυναμώνει την εργατική τάξη (οι βιομηχανικοί εργάτες υπολογίζονται το 1870 σε 7.300 περίπου και το 1917 σε 35.000), που οι πρώτες της εκδηλώσεις σημειώνονται στην ελληνική κοινωνική και πολιτική ζωή. Η αντίθεση ανάμεσα σ' αυτά τα νέα στοιχεία και τις παλιές κάστες, τις προσκολλημένες με πείσμα στο παρελθόν που η υποστήριξη του Στέμματος τις έκανε ισχυρό πολιτικό παράγοντα, εκδηλώνει στο εξής όλο και σαφέστερα. Πρώτο σημείο του γεγονότος αυτού στάθηκε η πόλωση των πολιτικών δυνάμεων. Την πληθώρα των κομμάτων, που είχαν κέντρο ένα ισχυρό αρχηγό χωρίς συγκεκριμένο πρόγραμμα, διαδέχονται, απ' το 1880 περίπου, δυο πολιτικοί σχηματισμοί με σαφέστερες τάσεις: τα προοδευτικά στοιχεία της αστικής τάξης, οι διανοούμενοι και μεγάλο μέρος του λαού συγκεντρώνονται γύρω απ' το Χαρίλαο Τρικούπη· οι συντηρητικοί κι οι δυνάμεις του παλιού πολιτικού κόσμου συγκεντρώνονται γύρω απ' τον Κουμουνδούρο, που το

κόμμα του, απορραφισμένο από τ' αστικά του στοιχεία, εγκαταλείπει το προοδευτικό πνεύμα που είχε δείξει ως τότε. Το κόμμα αυτό, που η ηγεσία του περνά μετά το θάνατο του Κουμουνδούρου (1883) στο Θ. Δεληγιάννη, αντιπροσωπεύει την αντίσταση του παρελθόντος και την κωλυσιεργία στις προσπάθειες του Τρικούπη.

Ενώ ανάμεσα στα 1875 και στα 1881 οι συνεχείς αποτυχίες στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική φανερώνουν τη χρεωκοπία του παλιού πολιτικού κόσμου, ο Τρικούπης απ' τις πρώτες του κιόλας κυβερνήσεις (1875 και 1880) παρουσιάζοταν ως η μόνη ικανή προσωπικότητα ν' αναδιοργανώσει το κράτος ...

Ν. Γ. Σβορώνου, *Επισκόπηση της νεοελληνικής Ιστορίας*, σσ. 102-103

ΠΗΓΗ 2

Ντόπια και ξένη ολιγαρχία

Οι κοινωνικο-οικονομικές αυτές αλλαγές, πιο πολύ ποσοτικές παρά ποιοτικές και διαρθρωτικές, δεν αρκούσαν για να προκαλέσουν βαθιές ανακατατάξεις στο συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων. Τον μετέβαλαν όμως αισθητά, εισάγοντας ορισμένα νέα στοιχεία. Τα τρία κόμματα (αγγλικό, γαλλικό, ρωσικό) του παλιού πολιτικού κόσμου παρακμάζουν και αντικαθίστανται μετά το 1880 από δυο πολιτικούς σχηματισμούς με σαφέστερη οπτική: ο ένας που αντιπροσωπεύει τα παραδοσιακά στρώματα της ολιγαρχίας, με συντηρητικές και αντιδραστικές τάσεις, και ο άλλος που διευθύνεται από τα πιο ισχυρά στοιχεία της αστικής τάξης, με τάση λίγο πολύ ανανεωτική και μεταρρυθμιστική.

Μετά την απομάκρυνση του Όθωνα, στη Συντακτική Εθνοσυνέλευση που επεξεργάστηκε το νέο φιλελεύθερο σύνταγμα, η πιο μεγάλη μερίδα της αστικής εκπροσώπησης δε δίστασε να συμβιβαστεί με την ολιγαρχία, που δεν έχασε τίποτα από τα προνόμιά της, για να αντιμετωπίσει τον προοδευτισμό του πιο ριζοσπαστικοποιημένου τμήματός της.

Εξάλλου, η απουσία κάθε κοινωνικής προβληματικής στην ελληνική μεγάλη αστική τάξη, η εγωϊστική και βραχυχρόνια οικονομική και δημοσιονομική της πολιτική, που δεν αποσκοπούσε παρά μόνο στον εύκολο και άμεσο πλουτισμό μιας μικρής ομάδας κεφαλαιοκρατών, αφαιρούσε πολύ από το νόημα της πρώτης αυτής φιλελεύθερης νίκης και καθιστούσε μάταιη κάθε προσπάθεια για την αναδιοργάνωση του κράτους.

Ο Χαρίλαος Τρικούπης, η πιο ισχυρή προσωπικότητα της εποχής και ο πιο φωτισμένος εκπρόσωπος των μεταρρυθμιστών, αναζήτησε τους αναγκαίους πόρους για να πραγματοποιήσει τα πρώτα έργα υποδομής σε μια υπερβολική δημοσιονομική επιβάρυνση, βασισμένη κυρίως στην αύξηση των εμμέσων φόρων. Το κράτος από την άλλη μεριά, δεν ήταν σε θέση να καλύψει το έλλειμμα του προϋπολογισμού παρά μόνο με συνεχή προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό.

Η πολιτική αυτή κατέληγε στην άμεση και συνεχώς καταφανέστερη εξάρτηση των διαδοχικών κυβερνήσεων από τους ντόπιους και αλλοδαπούς δανειστές, οι οποίοι -σε απόλυτη σύμπνοια μεταξύ τους- απαιτούσαν την ίδρυση μιας

κρατικής τράπεζας που θα συγκέντρωνε όλους τους δανειστές του ελληνικού κράτους και θα αναλάμβανε τη διαχείριση του δημόσιου χρέους υπό έναν διεθνή έλεγχο, πράγμα το οποίο και τελικά πέτυχαν.

Μπορούμε να πούμε ότι στις βίαιες μορφές επέμβασης των Βρετανών της προηγούμενης περιόδου υποκαθίστανται πιο εκλεπτυσμένα και πιο αποτελεσματικά μέσα πίεσης, γιατί ασκούνται με τη στενή συνεργασία των ενδιαφερομένων κύκλων του εσωτερικού της χώρας, στους οποίους αφήνεται πλέον ένα μεγαλύτερο περιθώριο πρωτοβουλίας.

Ν. Γ. Σβορώνου, *Ανάλεκτα της νεοελληνικής Ιστορίας*, σσ. 244-6

Με βάση το παράθεμα, τις γνώσεις που αποκομίσατε από το σχετικό κεφάλαιο του Α΄ θέματος του βιβλίου σας και τις πληροφορίες από το αντίστοιχο κεφάλαιο του Β΄ θέματος να κατονομάσετε:

- α) την κοινωνική δύναμη, η οποία αναδύθηκε στα χρόνια 1875 έως 1909, τροποποίησε τις σχέσεις των κοινωνικών ομάδων, προκάλεσε τη γένεση άλλων και τόνισε κοινωνικές διαφοροποιήσεις;
- β) τις κοινωνικές δυνάμεις που αντιτίθετο σ' αυτήν και τα αποτελέσματα αυτής της «αναμέτρησης» ανάμεσά τους.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Στα αμφισβητούμενα έργα της τετραετίας του Βενιζέλου συγκαταλέγεται η ψήφιση «του νόμου περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών» (1929). Ο νόμος αυτός, που είναι περισσότερο γνωστός ως «ιδιώνυμο», είχε ως στόχο τη κομμουνιστική προπαγάνδα και δράση. Πρόβλεπε ποινή φυλάκισης τουλάχιστον έξι μηνών για όποιον «επιδιώκει την εφαρμογήν ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού συστήματος.

Β. Σκουλάτου - Ν. Δημακοπούλου - Σ. Κόνδη, *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, Γ΄ τεύχος, Γ΄ Λυκείου, σ. 207

ΠΗΓΗ 2

Η ψήφιση του Ιδιώνυμου προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στους κύκλους των προοδευτικών πολιτικών.

Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και ο Γεώργιος Καφαντάρης στρέφονται εναντίον του στις αγορεύσεις τους στη Βουλή

Κανείς κίνδυνος επικρατήσεως του κομμουνισμού δεν υφίσταται. Η αγανάκτησις κατά των κομμουνιστών δεν έχει στόχον τους απαρτίζοντας το Κομμουνιστικόν Κόμμα, αλλά τας κοινωνικάς μεταρρυθμίσεις. Οι ομιλούντες περί των κινδύνων του κομμουνισμού στρέφονται πράγματι εναντίον πάσης νεωτέρας ροπής, κατά πάσης ανακαινίσεως. Στρέφονται εναντίον εκείνων, οι

οποίοι αισθάνονται συμπάθειαν και αγάπην προς τας μεγάλας του λαού μάζας... Εάν τους ερωτήσητε θα σας απαντήσουν: Χειρότερος κομμουνιστής από εκείνους, οι οποίοι κάμνουν αυτές τας μεταρρυθμίσεις εις την γεωργίαν, εις την εργατικήν πολιτικήν εις την εκπαιδευτικήν πολιτικήν δεν υπάρχει. Και αυτός ακριβώς είναι ο εκ του νομοσχεδίου κίνδυνος... να πλήξη τον απτόν, τον αληθή κίνδυνον. Δίδετε τα όπλα εις τας μελλούσας Κυβερνήσεις να πνίξουν κάθε ροπήν εις τον τόπον αυτόν, η οποία θα παράσχη ανακούφισιν εις τους πτωχούς και εργαζομένους... Δια την αποκατάστασιν της τάξεως δεν υπάρχει τίποτε το καλύτερον από του να αφήσωμεν πλήρη ελευθερίαν εις τα όργανα της Διοικήσεως, εις την εκτελεστικήν εξουσίαν και τας τοπικάς αρχάς, να προβαίνουν δια πυρός και σιδήρου εις την εξόντωσιν και των ατάκτων στοιχείων και των νομοταγών, τα οποία θα είναι δυνατόν να ευρίσκωνται εν επαφή μετά των ατάκτων. Τι τούτου καλύτερον; Το έργον της Κυβερνήσεως θα ήτο απλούν, μηδαμινόν ανάξιον προσοχής, τέχνης και εργασίας υπό την έννοιαν αυτήν. Δύνασθε να μεταβάλητε ένα τόπον εις νεκροταφείον, αρκεί να εξοντώσητε πάσαν ζωήν. Θα εξοντώσητε βεβαίως και όλην την ζωτικότητα της χώρας....

Από την αγόρευση του Γεωργίου Καφαντάρη στη Βουλή στις 30 Μαΐου 1929.
Αναφέρεται στο βιβλίο του Δ. Αγραφιώτη, *Γεώργιος Καφαντάρης*, σ. 243

Λαμβάνοντας υπόψη σας το κείμενο του βιβλίου σας (σ. 105) και το περιεχόμενο του παραθέματος:
Να διερευνήσετε τους λόγους που οδήγησαν στη θέσπιση του «ιδιώνυμου» και να το κρίνετε.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Τι έγραφε ο τύπος για την επανάσταση στο Γουδί

Σε ένα κύριο άρθρο του γραμμένο πριν από το κίνημα, ο Γαβριηλίδης γράφει τα εξής: «Αλλά τώρα εντός του Κράτους υπάρχουν άλλες τάξεις, άλλα στρώματα κοινωνικά, άλλα συμφέροντα, άλλα ιδεώδη, αν θέλετε άλλα ήθη, άλλη ηθική (...) τα οποία θέλουν να εκτοπίσουν την ολιγαρχία (...) δια να σχηματίσουν άλλο κράτος (...) άλλας οικονομικές σχέσεις, άλλας δυνάμεις (...). Η Ειρηνική Επανάστασις πρόκειται λοιπόν να εκτοπίση την κρατούσαν διεφθαρμένην ολιγαρχίαν, δια την οποίαν δεν υπάρχουν συμφέροντα αγροτικά, ούτε συμφέροντα εμπορικά, ούτε συμφέροντα βιομηχανικά, ούτε συμφέροντα κτηματικά, ούτε συμφέροντα εξυγιάνσεως και ρωμαλεώσεως της φυλής, ούτε συμφέροντα εθνικά, ούτε ανάγκαι στρατού και στόλου πραγματικού (...) Δεν υπάρχει λοιπόν παρά ο αγών των τάξεων και εν ονόματι του αγώνος αυτού ζητούμεν την Ειρηνικήν Επανάστασιν. Όταν λέγωμεν ότι το Κράτος είναι εχθρός, ταυτίζομεν το Κράτος με την κρατούσαν τάξιν, η οποία

είναι τάξις της ολιγαρχίας της ελκούσης μεν το γένος από τους πολεμιστάς του Εικοσιένα, περιλαμβανούσης δε εντός αυτής όλα τα στοιχεία εκείνα, τα οποία κατ' αρχήν, σύμφωνα με τους νόμους της εξελίξεως των αποτελούντων τα Κράτη, έπρεπε να υπεισέλθουν εις αυτήν την κρατούσαν τάξιν και υπεισήλθον».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το κύριο άρθρο που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Πατρίς» την επομένη των εκλογών που έγιναν μετά το κίνημα. Πολύ χαρακτηριστικά, το άρθρο αυτό τονίζει ότι το 1909 δεν έγινε στην πραγματικότητα ένα κίνημα του στρατού αλλά μια λαϊκή επανάσταση. Με το ίδιο πνεύμα, ο Βενιζελικός «Κήρυξ» έγραφε στις 13 Σεπτεμβρίου 1910 ότι το «ξύπνημα του λαού» είχε φέρει την επανάσταση του Αυγούστου 1909.

Γ. Δερτιλή, Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση 1880-1909, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 176

ΠΗΓΗ 2

Διαφωτιστικές είναι και οι γνώμες τεσσάρων συγχρόνων πολιτικών, των Βενιζέλου, Παπαναστασίου, Καφαντάρη και Μιχαλακόπουλου, όπως τις μεταφέρει ο Γ. Βεντήρης:

«Ο Ελευθέριος Βενιζέλος φρονεί ότι πράγματι εξέπεσαν η ολιγαρχία, ανήλθον δε εις την κυβέρνησιν νέα κοινωνικά και πολιτικά στοιχεία. Δεν προσδιορίζει όμως αν η αρχή κατελήφθη υπό τάξεως ολοκλήρου, ήτοι των αστών.

Ο Αλ. Παπαναστασίου πιστεύει ότι, κατά το 1909, η κίνησις των σωματείων, τα λαϊκά συλλαλητήρια και η εμφάνισις του Βενιζέλου σημαίνουν ανατροπήν της πλουτοκρατικής ολιγαρχίας και αντικατάστασιν αυτής παρά των λαϊκών τάξεων.

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος νομίζει ότι από του 1864 αι αστικά τάξεις μετείχαν εις την διοίκησιν του τόπου. Προσέχει ιδιαίτερος την εκάστοτε στάσιν των αγροτών. (Εκ των συνομιλιών με το γράφοντα – Βεντήρη – θέρος του 1928).

Ο Γεώργιος Καφαντάρης είναι της γνώμης ότι επεκράτει γενική δυσφορία εναντίον της ανικανότητος των πολιτικών αρχηγών, της ανεπαρκείας του κοινοβουλίου και των εθνικών ατυχιών. Μία μορφή αυτής ήτο το στρατιωτικόν πραξικόπημα του Γουδί. Δεν θεωρεί καιρίαν την κοινωνικήν σημασίαν της επαναστάσεως. (Εκ συνομιλίας με τον γράφοντα, 29 Δεκεμβρίου 1930)».

Ο Σ. Στεφάνου μεταδίδει ως εξής τις απαντήσεις του Βενιζέλου σε παρόμοια ερωτήματα του Βεντήρη:

«Είναι από τα λίγα κεφάλαια, τα οποία διευτύπωσες χωρίς προηγουμένως να συζητήσεις μαζί μου. Έκαμες περισσότερο Φιλοσοφίαν της Ιστορίας και λιγότερον Ιστορίαν. Εγώ βλέπω τα γεγονότα με τρόπον εμπειρικών. Αντί να νομίζω πως εις ωρισμένην περίοδον εσημειώθη εις την Ελλάδα οικονομικός και κοινωνικός χωρισμός τάξεων, έχω την εντύπωσιν ότι νέα στοιχεία, πιο εύρωστα και αποφασιστικά, ευρήκαν την ευκαιρίαν του Στρατιωτικού Κινήματος δια να πάρουν την εξουσίαν από τα κληρονομικά κόμματα. Στα πρώτα ανήκω κι εγώ. Έτσι εξήγησεν ο Γαμβέτας την Τρίτην Δημοκρατίαν».

Γ. Δερτιλή, ό.π., σσ. 176-177

ΠΗΓΗ 3

Επίσης αξιόλογη είναι η εργασία του Αλεξάνδρου Σβώλου «Τα Ελληνικά Συντάγματα, 1822-1952». Ο συγγραφέας δείχνει, με μια βραχύλογη και διαυγή ανάλυση, την ασάφεια των προθέσεων των αξιωματικών. Τονίζει ότι

υιοθέτησαν πιο συγκεκριμένους μεταρρυθμιστικούς στόχους μόνο μετά τη βοήθεια ριζοσπαστικών στοιχείων της αστικής τάξης. Θεωρεί την επέμβαση του Βενιζέλου ως μια προσπάθεια να καταπραυνθεί η αγανάκτηση των κατωτέρων τάξεων, που περνούσαν τότε το στάδιο της «αφύπνισής τους». Υποστηρίζει ότι η αστική τάξη «ακολούθησε» τον Βενιζέλο και ότι με αυτό τον τρόπο, εκ των υστέρων, η εξέγερση διοχετεύτηκε στο δρόμο προς τον αστικό μετασχηματισμό.

Γ. Δερτιλή, ό.π., σ. 175

ΠΗΓΗ 4

Άρθρο με τίτλο «Τέρμα» δημοσιευθέν στην εφημερίδα «Χρόνος» που ήταν το ημεπίσημο όργανο του Στρατιωτικού Συνδέσμου (Σ.Σ.)

Όταν όμως δημοσιεύτηκε το ανακοινωθέν του Σ.Σ., παράλληλα δημοσιεύτηκε και στην εφημερίδα «Χρόνος», που, όπως είπαμε, ήταν το ημεπίσημο όργανο του Σ.Σ., το παρακάτω άρθρο με τον τίτλο «Τέρμα», που το χαρακτήριζε πνεύμα απαισιοδοξίας:

«Σήμερα επί τέλους κλείει ο αγών, τον οποίον προ επτά μηνών ανέλαβε το ελληνικόν στράτευμα, ορμηθέν από την επιθυμίαν της ανορθώσεως των πραγμάτων της Χώρας. Ο αγών ούτος ούτε σύντομος, όσον εχρειάζετο, υπήρξεν, ούτε καρποφόρος, όσον ηλπίζετο. Διεξαχθείς παρ' ανδρών, εχόντων μοναδικά εφόδια την αγαθήν αυτών προαίρεσιν, καταπολεμηθείς ευθύς εξ' αρχής και αμειλίκτως παρά των κομμάτων, εγκαταλειφθείς ενωρίτατα υπό του Λαού, απολέσας εις ταλαντεύσεις και αμφιβολίας το μείζον μέρος του ηθικού αυτού, ο αγών της 15^{ης} Αυγούστου εν και μόνον επέτυχεν κατά το μακρόν διάστημα της διάρκειάς του: Να φθάση εις το τέρμα της σήμερον, το οποίον είνε τόσον ένδοξον, ώστε πολλοί θα ήύχοντο να εστερείτο ο ελληνικός στρατός της δόξης ταύτης.

Είνε αληθές, ότι δια της λύσεως, η οποία επενοήθη προ δυο μηνών και η οποία αρχίζει να τίθηται εις εφαρμογήν την ημέραν ταύτην, τα πράγματα του τόπου επανακτώσι την ηρεμίαν, την οποίαν απώλεσαν, και όλοι οι δρόμοι της κινήσεως και της ζωής αποκαθίστανται ασφαλείς δι' εκείνους, οι οποίοι θέλουν να κινηθούν και να ζήσουν. Το εμπόριον αναθαρρεί. Η γεωργία επανέρχεται εις τας καλάς αυτής ημέρας. Το χρήμα και οι βραχίονες αναλαμβάνουν το θάρρος, το οποίον τα είχαν εγκαταλείψει επί τόσον καιρόν. Αλλ' η Επανάστασις δεν εγεννήθη δια να καθησυχάση όσους ετάραξε, δια να φαιδρύνη όσους ελύπησε, δια να ενθαρρύνη όσους απεθάρρυνε, δια να τονώση όσους κατέστησεν ανισχύρους, δια να επανορθώση τα νόμιμα αδικήματα, τα οποία διέπραξεν αυτή.

Η Επανάστασις εγεννήθη δια να τιμωρήση, δια να αποκόψη, δια να εκριζώση, δια να εξοντώση, δια να αποκαθάρη και εξυγιάνη το έδαφος, το οποίον εμόλυναν και εμίαναν πενήτηκοντα ολοκλήρων ετών αμαρτήματα και κακουργία. Ατυχώς εις το πνεύμα των ανθρώπων, οι οποίοι συνέσφιξαν μιαν τόσον αγίαν πυγμήν, τα πράγματα δεν έλαβον την θέσιν, η οποία τοις ήρμοζεν. Και ενώ ο Λαός τας πρώτας στιγμάς ζητωκραύγασε την ωραίαν ορμήν, η οποία εκίνησε γενναία στήθη και σθεναρούς βραχίονας, εντός όλίγου τας ζητωκραυγάς διεδέχθη η σιγή, η απογοήτευσις και μικρού δειν η αποδοκιμασία. Ο Στρατός, αναλαβών το έργον της σωτηρίας, ασκήσας όλην την ισχύν αυτού δια την σωτηρίαν, αγωνισθείς μέχρις εσχάτων καί δι' όλων των υπαρχουσών δυνάμεων υπέρ της σωτηρίας της Χώρας, μη έχων όμως πρόγραμμα θετικόν, πελαγοδρομήσας κα

κινδυνεύσας να συντριβή, ησθάνθη τέλος την ανάγκην να ανομολογήσει ότι ηττήθη.

Η ιστορία βεβαίως θέλει κρίνει το έργον, το οποίον περατούται σήμερον. Οσονδήποτε όμως αυστηρά και αν φανή προς τους εργάτας του κινήματος της 15ης Αυγούστου, είναι αδύνατον να μη συμπαθήσει προς αυτούς και να μη συγκλαύσει μετ' αυτών. Διότι το έργον των, εάν δεν υπήρξε μέγα, δεν υπήρξεν ευρύ και αίσιον εκείνοι οι οποίοι κλαίουν δια τούτο ταύτην την στιγμήν πλειότερον, είναι οι άνδρες οι οποίοι το ανέλαβον και οι οποίοι έσπευσαν να το τερματίσουν τόσον μικρόν και ασήμαντον. Το λάθος είναι βεβαίως ιδικόν των, αλλ' είναι συγχρόνως και του ελληνικού Λαού. Εάν ούτος εγκαίρως ενεστερνίζετο τον ιερόν αγώνα και τον υιοθέτει καί τον ανελάμβανε και τον διεξήγε με την δύναμιν και το σθένος, το οποίον έχουν μόνοι οι Λαοί, η Ελλάς σήμερον θα εύρταζε την μεγαλυτέραν και ιερωτέραν αυτής ημέραν. Αλλ' ο Λαός ο ελληνικός άφησε τα πάντα εις χείρας ανθρώπων, φιλοτίμων μεν, αλλ' αδεξίων, τολμηρών μεν, αλλ' άνευ σχεδίου, κυρίως δε ολίγων και ευχερώς δυναμένων να διαιρεθούν και να διχογνωμήσουν. Το σφάλμα τούτο ας σκεφθή τουλάχιστον να το επανορθώσει εις το εγγύτατον μέλλον. Χωρίς δισταγμούς, αμφιβολίας, πάθη, μίσση, υπολογισμούς συμφέροντος, ας βαδίση ο Λαός τώρα τον δρόμον, ο οποίος δύναται να τον φέρη, όπου ωνειροπόλησαν οι ηττημένοι στρατιώται της σήμερον» («Χρόνος», 17-3-1910).

Το άρθρο αυτό είναι φανερό ότι αντικαθρέφτιζε την απογοήτευση των κατωτέρων αξιωματικών που είχαν ριζοσπαστικές ιδέες. Όταν ίδρυσαν το Σ.Σ. άλλα πίστευαν ότι θα γίνονταν και άλλα είδαν να γίνονται από τους ανωτέρους αξιωματικούς και το Βενιζέλο.

Είχαν δίκαιο εκφράζοντας την απογοήτευσή τους, δεν είχαν όμως καθόλου δίκαιο να κατηγορούν τις λαϊκές μάζες ότι δεν ενίσχυσαν το επαναστατικό έργο του Σ.Σ.

Η μεγάλη πλειοψηφία του λαού τάχτηκε στο πλευρό του Σ.Σ., αλλ' αυτός στάθηκε ανίκανος να τραβήξει προς τα εμπρός: Κι' αυτό γιατί μέσα στο Σ.Σ. υπήρχαν, όπως είδαμε, διαφωνίες και αντιθέσεις που φέρανε σε αδιέξοδο το Σύνδεσμο.

Στο παλάτι ήξεραν ότι οι κατώτεροι αξιωματικοί δε συμφωνούσαν με τους ανωτέρους και ήξεραν ακόμα ότι οι ανώτεροι είχαν τώρα μεγαλύτερη δύναμη γιατί είχαν μαζί τους το Βενιζέλο. Το άρθρο μάλιστα του «Χρόνου» χαροποίησε τους αυλικούς.

Πίστευαν ότι όλα τελείωσαν.

Γ. Κορδάτου, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*,
τ. Ε', εκδ. 20ος Αιώνας, Αθήνα 1958, σσ. 200-202

Αφού λάβετε υπόψη τα κείμενα 1, 2, 3, 4:

- α) Να διερευνήσετε τα κίνητρα και τις επιδιώξεις του Στρατιωτικού Συνδέσμου.
- β) Να συζητήσετε τους λόγους της διατύπωσης διαφορετικών απόψεων για τη δράση του Συνδέσμου.

ΠΗΓΗ

Κίνημα της Θεσσαλονίκης.

Προκήρυξη της προσωρινής κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου

Το ποτήριον των πικριών, των εξευτελισμών και των ταπεινώσεων υπερπληρώθη. Μία πολιτική, της οποίας δεν θέλομεν να εξετάσωμεν τα ελατήρια, απειργάσθη εις διάστημα ενός και ημίσεως έτους τοιαύτας εθνικάς συμφοράς, ώστε ο συγκρίνων την Ελλάδα της σήμερα προς την προ ενός και ημίσεως έτους Ελλάδα, να αμφιβάλλη αν πρόκειται περί ενός και του αυτού κράτους. Το Στέμμα, εισακούσαν εις εισηγήσεις κακών συμβούλων, επεδίωξε την εφαρμογήν προσωπικής πολιτικής, δια της οποίας η Ελλάς, απομακρυνθείσα των κατά παράδοσιν φίλων της, επεζήτησε να προσεγγίση τους κληρονομικούς εχθρούς της. Ποία δε τα αποτελέσματα της πολιτικής ταύτης, δια τα οποία θρηνεί σήμερα το Έθνος; Εσωτερικώς διατελούμεν εν συνταγματικώ εκτροχιασμώ και αποσυνθέσει, εξωτερικώς δε εν μονώσει κάι καταφρονήσει. Κύκλω ημών ανυποληψία και χλευασμός, εν μέσω ημών ακυβερνησία και αναρχία... Ο νικητής ελληνικός στρατός του 1912-1913 φεύγει άμαχος εγκαταλείπων τας υπό του ίδιου απελευθερωθείσας προ τριετίας χώρας. Δια τούτο, αναλαμβάνοντες κατά καθήκον αλλά και μετ' ενθουσιασμού την ανατεθείσαν εις ημάς λαϊκήν εντολήν κάμνομεν έκκλησιν προς το Πανελλήνιον, ζητούντες να συνδράμη ημάς εις το έργον, όπερ αναλαμβάνομεν. Αφού το κράτος προέδωκε τα καθήκοντά του υπολείπεται εις το Έθνος να επιχειρήση, όπως επιτύχη το έργον, όπερ επεβάλλετο εις το κράτος. Επικαλούμεθα την συνδρομήν πάσης εθνικής δυνάμεως, η οποία συναισθάνεται ότι περαιτέρω ανοχή των καταστροφών και ταπεινώσεων, ας προεκάλεσεν η εφαρμοσθείσα πολιτική, θα ισοδυναμεί με θάνατον εθνικόν. Και ορμώμεν εις τον αγώνα τούτον με την πλήρη πεποίθησιν ότι το Έθνος, καλούμενον εν απουσία του κράτους εις εθνικόν συναγεμμόν, θα επιτελέση και πάλιν το θαύμα εκείνο, το οποίον είναι αναγκαίον όπως επαναφερθή το Έθνος εις την τροχίαν από της οποίας εξέκλινεν από ενός και ημίσεως έτους.

Ελευθέριος Βενιζέλος

Πάυλος Κουντουριώτης

Η προκήρυξη δημοσιεύτηκε στο υπ' αριθμό 1 φύλλο της «Εφημερίδος της Προσωρινής Κυβερνήσεως» που εκδόθηκε στα Χανιά.

Β. Σκουλάτου - Ν. Δημακοπούλου - Σ. Κόνδη, *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, Γ' τεύχος, Γ' Λυκείου, σσ. 80-81

Αφού λάβετε υπόψη την παραπάνω πηγή και με βάση τις ιστορικές σας γνώσεις, να αναφερθείτε στα αίτια που οδήγησαν τον Βενιζέλο στο κίνημα της Θεσσαλονίκης.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Ο Κωνσταντίνος πιστεύει στη νίκη των Γερμανών

(Ο Κωνσταντίνος Ζαβιτζιάνος, από τα κυριότερα στελέχη του κόμματος των Φιλελευθέρων, διετέλεσε πρόεδρος της ελληνικής Βουλής κατά τα έτη 1912-1915. Κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, επειδή έκρινε ότι η πολιτική του Βενιζέλου προς τους Αγγλογάλλους μείωνε την εθνική ανεξαρτησία, αποχώρησε από τους Φιλελεύθερους. Δεν προσχώρησε σε καμιά πολιτική παράταξη και προσπάθησε να παραμείνει ανεξάρτητος. Το βιβλίο του «Αναμνήσεις εκ της διαφωνίας Κωνσταντίνου-Βενιζέλου» θεωρείται η περισσότερο αντικειμενική εξιστόρηση των γεγονότων της εποχής 1915-1924). Της επισήμου ταύτης συναντήσεως είχε προηγηθή άλλη συνάντησις που είχα με τον Κωνσταντίνο την 19ην Αυγούστου, δηλαδή προ τριών ημερών εις το Τατόι, όπου είχα γίνη δεκτός εις ακρόασιν. Ήτο η πρώτη φορά που τον συνήνητρα έπειτα από την μακράν του ασθένειαν. Το εσυγχάρηκα πρώτα από όλα δια την αποκατάστασιν της υγείας του. Και με εκράτησε πέραν της ώρας. Ήτο η εποχή κατά την οποίαν οι Ρώσοι είχαν πολλές απωλείας και υφίσταντο συνεχώς ήττας εις τα Καρπάθια. Ο Βασιλεύς έλαβε αφορμήν εκ των ρωσικών τούτων περιπετειών και ήρχισε εξετάζων την εν γένει στρατιωτικήν κατάστασιν εν Ευρώπη. Δεν εβράδυνε δε να ανοίξη και διαφόρους χάρτας που είχε στο παρακείμενο τραπέζι. Κατά τον Κωνσταντίνον ο πόλεμος στρατιωτικώς είχε πλέον κριθή. Η γερμανική νίκη ήτο πλέον ασφαλής. Δεν επιτρέπετο πλέον αντίθετη γνώμη. Εξ' άλλου αι επιστήμαι και ίδια η χημεία στη Γερμανία είχαν αληθινά καλλιεργηθή. Και έπρεπεν από στιγμής εις στιγμήν ν' αναμένωμεν και νέας ανακαλύψεις δια των οποίων θα επεταχύνετο η ήττα των εχθρών της. Είχεν ειπή πολλά, όλα υπό το αυτό πνεύμα, τα οποία ήκουα με πολλή προσοχή χωρίς να τον διακόψω. Και όταν ενόμισα που ετελείωσε, τολμώ και ευλαβέστατα τον ερωτώ. Μα δεν κρατείτε, Μεγαλειότατε, και καμιά πισινή, μήπως και δεν νικήση η Γερμανία; Αλλ' επί του θέματος τούτου, μου λέγει, δεν υπάρχει καμιά πισινή, πως θέλεις να την κρατήσω;

Ζαβιτζιάνος. Αλλ' εγώ κάποτε εδιάβασα που ένας πόλεμος εμπορεί να εξαρτηθή από μία βροχή.

Κωνσταντίνος. (με ύφος ζωηρό αν όχι απότομο και κουνώντας το χέρι). Να σου ειπώ, εγώ σας τους πολιτικούς, έχω κάθε λόγον να εκτιμώ, σε δε ιδιαιτέρως και αγαπώ, αλλά πρέπει να προσθέσω ότι όλοι σας από στρατιωτικά δεν σκαμπάζετε τίποτε. Και γι' αυτό τα στρατιωτικά τα κρατώ στα χέρια μου, και δεν τα δίνω εις κανένα, ούτε στο Βενιζέλο σου, και πήγαινε να του το ειπής. [Κ. Ζαβιτζιάνου, Αναμνήσεις εκ της διαφωνίας Κωνσταντίνου-Βενιζέλου, Α', σσ. 81-82 (1946)].

Β. Σκουλάτου - Ν. Δημακοπούλου - Σ. Κόνδη, ό.π., σ. 76-77

- α) Πώς τεκμηριώνει την άποψή του ο βασιλιάς Κωνσταντίνος ότι οι Γερμανοί θα νικήσουν;
- β) Ποια είναι η γνώμη του βασιλιά Κωνσταντίνου για τους πολιτικούς και πως αιτιολογεί την εμμονή του να είναι ο ίδιος αρχηγός του στρατού;

ΠΗΓΗ

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος προσπαθεί να πείσει το βασιλιά Κωνσταντίνο για την ανάγκη της εξόδου της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό των δυτικών συμμάχων

Έλαβα ήδη την τιμήν να υποβάλω τη Υμετέρα Μεγαλειότητα το περιεχόμενον ανακοινώσεως, ην κατ' εντολήν του σερ Εδουαρδ Γκρέυ μοι έκαμεν ο ενταύθα πρεσβευτής. Δια της ανακοινώσεως ταύτης η Ελλάς τίθεται πάλιν ενώπιον μιας των κρισιμωτάτων περιστάσεων της εθνικής αυτής ιστορίας. Μέχρι σήμερον η πολιτική ημών συνίστατο εις διατήρησιν της ουδετερότητος, εφ' όσον τουλάχιστον την εξ' αυτής έξοδον δεν επέβαλλεν ημίν η συμμαχική υποχρέωσις προς την Σερβίαν. Αλλ' ήδη καλούμεθα να μετάσχωμεν του πολέμου όχι πλέον προς εκτέλεσιν ηθικών απλώς υποχρεώσεων, αλλ' επ' ανταλλάγμασι, τα οποία πραγματοποιούμενα θα δημιουργήσωσι μίαν Ελλάδαν μεγάλην και ισχυράν, τοιαύτην οποίαν ουδ' οι μάλλον αισιόδοξοι ηδύναντο να φαντασθώσι καν προ ολίγων ακόμα ετών.

Προς επιτυχίαν των μεγάλων τούτων ανταλλαγμάτων πρόκειται βεβαίως να αντιμετωπισθώσι και μεγάλοι κίνδυνοι. Αλλά μετά μακράν και βαθείαν μελέτην του ζητήματος καταλήγω εις την γνώμην ότι τους κινδύνους τούτους οφείλομεν να αντιμετωπίσωμεν. Εάν επιτρέψωμεν να συντριβεί σήμερον η Σερβία υπό της νέας αυστρογερμανικής εισβολής, καμία δεν υπάρχει ασφάλεια ότι τα αυστρογερμανικά στρατεύματα θα σταματήσωσι προ των μακεδονικών συνόρων μας και δεν θα ελκυσθώσι φυσικώς όπως κατέλθωσι μέχρι Θεσσαλονίκης...

Προ παντός οφείλομεν να αποσύρωμεν τας αντιρρήσεις ημών περί παραχωρήσεων εκ μέρους της Σερβίας προς την Βουλγαρίαν, έστω και αν αύται εκταθώσιν επί της δεξιάς όχθης του Αξιού.

Αλλ' αν αι παραχωρήσεις αύται δεν ήρκουν όπως προσελκυσθή η Βουλγαρία προς σύμπραξιν μετά των παλαιών αυτής συμμάχων ή τουλάχιστον προς τήρησιν ευμενούς απέναντι αυτών ουδετερότητος, δεν θα εδίσταζα, όσον οδυνηρά και αν είναι η εγχείρησις, να συμβουλευσω την θυσίαν της Καβάλας, όπως διασωθή ο εν Τουρκία Ελληνισμός και ασφαλισθή η δημιουργία αληθούς μεγάλης Ελλάδος, περιλαμβανούσης πάσας σχεδόν τας χώρας, εις τας οποίας ο Ελληνισμός έδρασε κατά την μακραίωνα αυτού ιστορία...

Ένεκα των λόγων τούτων, συμπεραίνων, κρίνω απολύτως επιβεβλημένην την υπό τους ανωτέρω όρους μετοχήν ημών εις τον αγώνα. Αύτη, ως και αρχικώς είπον, εγκλείει βεβαίως και σοβαρούς κινδύνους. Απέναντι δε των κινδύνων, εις ους θα εκτεθώμεν μετέχοντες του πολέμου υπάρχει η προσδοκία, προσδοκία βάσιμος, ως ελπίζω, του να σώσωμεν το μέγα μέρος του εν Τουρκία Ελληνισμού, και να δημιουργήσωμεν μίαν μεγάλην και ισχυράν Ελλάδαν.

Και αν ακόμη απευτυχάνομεν, θα είχομεν ήσυχον την συνείδησιν, ότι ηγωνίσθημεν και υπέρ της διασώσεως των εν δουλεία εισέτι ομογενών μας οίπινες τον έσχατον διατρέχουσι κίνδυνον και υπέρ των γενικωτέρων

συμφερόντων της ανθρωπότητας και της ανεξαρτησίας των μικρών λαών, ην θα διακινδυνεύσει ανεπανορθώτως η γερμανοτουρκική επικράτησις. [Α' υπόμνημα του Ελευθέριου Βενιζέλου προς το βασιλιά Κωνσταντίνο (11/24 Ιανουαρίου 1915)].

Β. Σκουλάτου - Ν. Δημακοπούλου - Σ. Κόνδη, ό.π., σσ. 74-75

Με ποια επιχειρήματα προσπαθεί ο Ελ. Βενιζέλος να πείσει το βασιλιά Κωνσταντίνο για την ανάγκη εξόδου της Ελλάδος στον Α' παγκόσμιο πόλεμο στο πλευρό των δυτικών συμμάχων;

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Ιδιώνυμο

Το νομοσχέδιον τούτο, ψηφισθέν υπό της Βουλής, έγινεν ο νόμος 4229 της 25ης Ιουλίου 1929 «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», ο παραμείνας γνωστός ως «Ιδιώνυμον». Δια του νόμου τούτου ωρίζετο ότι όστις επιδιώκει την εφαρμογήν ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού συστήματος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας ή ενεργεί υπέρ της εφαρμογής αυτών προσηλυτισμόν τιμωρείται με φυλάκισιν τουλάχιστον εξ μηνών. Προς τούτοις επιβάλλεται δια της αποφάσεως και εκτοπισμός ενός μηνός μέχρι δυο ετών εις τόπον εν αυτή οριζόμενον. Ο νόμος προέβλεπε την διάλυσιν των κομμουνιστικών σωματείων και την απαγόρευσιν των κομμουνιστικών συγκεντρώσεων. Ειδικαί διατάξεις ανεφέροντο εις τους δημοσίους υπαλλήλους και στρατιωτικούς, οι οποίοι θα επροπαγάνδιζον τοιαύτας ιδέας.

Θα ήτο δύσκολον να λεχθή ότι η θέσπισις του Ιδιωνύμου συνέτεινεν εις την ανάσχεσιν του κομμουνισμού. Εκλογικώς συνέβη το αντίθετον. Εις τας γερουσιαστικές εκλογάς το Κομμουνιστικόν Κόμμα συνεκέντρωσε μόλις 14.069 ψήφους, κάτι ολιγώτερον του 2%. Εις τας εκλογάς της 25ης Σεπτεμβρίου 1932, μετά την εφαρμογήν του Ιδιωνύμου, επί τρία και πλέον έτη, έλαβε 58.223 ψήφους, ή τα 5%. Τέλος, εις τας εκλογάς της 26ης Ιανουαρίου 1936 έλαβεν 73.411 ψήφους ή 6% ελθόν τέταρτον κόμμα. Εάν το Κομμουνιστικόν Κόμμα δεν έδρασε κατά την περίοδον ταύτην, παρ' όλον ότι αντικειμενικώς αι συνθήκαι ήσαν ευνοϊκαί δια την ανάπτυξιν σοβαρού κομμουνιστικού κινήματος, τούτο ωφέιλετο: α) Εις την χαμηλήν ποιότητα των στελεχών του, τας συνεχείς κρίσεις του και την τυφλήν υποταγήν του εις τα έξωθεν κελεύσματα. β) Εις τον αναπτυχθέντα εκ νέου φανατισμόν, λόγω της παρουσίας του Ελ. Βενιζέλου εις την πολιτικήν σκηνήν, ο οποίος συνέβαλεν εις την ανασυγκρότησιν της βενιζελικής και της αντιβενιζελικής παρατάξεως και την ένταξιν εις αυτάς του μεγαλύτερου ποσοστού των ψηφοφόρων. γ) Εις την εμφάνισιν προοδευτικών κομμάτων, ως της Δημοκρατικής Ενώσεως, του Προοδευτικού και του Αγροτικού, τα οποία συνεκράτησαν μάζας, τας οποίας, θα ημπορούσε να παρασύρη το Κ.Κ.Ε.

Γρ. Δαφνή, ό.π., τ. Β', σ. 93

ΠΗΓΗ 2

Έργο του Βενιζέλου ήταν και η ίδρυση του Συμβουλίου Επικρατείας με επικεφαλής τον νομομαθη Κ.Ρακτιβάν, το οποίο ουσιαστικά ενεργούσε ως ανώτατο δικαστήριο σε διοικητικά θέματα και επομένως περιόριζε πιθανές αυθαιρεσίες των διοικητικών υπηρεσιών. Έργο όμως του φιλελεύθερου Βενιζέλου ήταν επίσης -και αυτό είναι στο παθητικό του- και ο νόμος 4.229 της 25 Ιουλίου 1929 «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», ο οποίος πρόβλεπε την απαγόρευση της διαδόσεως των κομμουνιστικών ιδεών και τη διάλυση των οργανώσεών τους.

Απ. Βακαλόπουλου, ό.π., σ. 393

Αφού μελετήσετε τις παραπάνω πηγές:

- α) Να αναφέρετε το περιεχόμενο του Ιδιωνύμου.
- β) Να επισημάνετε τις συνέπειες της εφαρμογής του στη μετέπειτα πολιτική ζωή.

Εργασία για το σπίτι

ΠΗΓΗ

Έμμεσο χαρακτήρα παρουσιάζουν οι επεμβάσεις της Μεγάλης Βρετανίας στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας. Βρισκόμαστε στην εποχή όπου οι βαλκανικοί λαοί βλέπουν τις εθνικές τους διεκδικήσεις να ικανοποιούνται, κυρίως λόγω της βοήθειας της Ρωσίας και της Γαλλίας, των οποίων η επιρροή αυξάνεται αισθητά στις περιοχές αυτές. Η νέα αυτή κατάσταση αναγκάζει την Αγγλία να λάβει περισσότερο υπόψη της τα εθνικά αιτήματα των Ελλήνων, χωρίς όμως να εγκαταλείπει τη βασική αρχή της πολιτικής της, τη διατήρηση δηλαδή μιας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κατά το δυνατό ανασυγκροτημένης, ικανής να αποτελεί στοιχείο ισορροπίας στο χώρο των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής.

Στα πλαίσια της συλλογιστικής αυτής γίνεται η εκχώρηση των Ιονίων νήσων το 1864. Η Μεγάλη Βρετανία υπόσχεται επίσης στην Ελλάδα πως, όταν έλθει η ώρα, θα της παραχωρήσει το προβάδισμα στα Βαλκάνια και δεσμεύεται να την προστατεύσει από το ανερχόμενο κίνημα του πανσλαβισμού. Συγχρόνως βέβαια, κεντρική φροντίδα της αγγλικής διπλωματίας είναι να περιορίσει την ελληνική εξωτερική πολιτική στα πλαίσια της εξυπηρέτησης των δικών της συμφερόντων. Ο Γεώργιος ο Α΄ επιφορτίζεται ειδικά με το ρόλο αυτό και δίνει τα πρώτα δείγματα πίστεως προς τους εντολείς του κατά τη διάρκεια της εξεγέρσεως του κρητικού λαού εναντίον του Σουλτάνου, το 1866.

Λίγο αργότερα, ο ίδιος ο βασιλιάς Γεώργιος θέτει τέρμα στη δραστηριότητα που αναπτύσσει η κυβέρνηση Κουμουνδούρου, με υπουργό Εξωτερικών τον Τρικούπη, προκειμένου να φτάσει σε συμφωνία με την Αίγυπτο, τη Ρουμανία,

το Μαυροβούνιο και τη Σερβία, για μια κοινή δράση εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η υπογραφή της συνθήκης του Μπρεσλάου (1867) με τη Σερβία, όπου τίθεται η αρχή της αυτονομίας της χριστιανικής Ανατολής, η οποία έχει το δικαίωμα να αποφασίζει για την τύχη της με συνδυσασμένη και ανεξάρτητη δράση, έξω από κάθε ξενική επέμβαση, και όπου μπαίνουν τα θεμέλια μιας συμμαχίας και μιας ενδεχόμενης συνομοσπονδίας των βαλκανικών λαών, δεν αρέσει καθόλου στην Αγγλία. Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου εξαναγκάζεται σε παραίτηση παρά το ότι διαθέτει ευρύτατη πλειοψηφία στη Βουλή, και διορίζεται πρωθυπουργός ο Βούλγαρης, ο οποίος αναλαμβάνει την υποχρέωση να εφαρμόσει την εθνική πολιτική της αυλής, που συμπίπτει με την εξωτερική πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας (1868). Επιφορτίζεται επίσης να αναθέσει τη διευθέτηση του ζητήματος της Κρήτης στις προστάτιδες δυνάμεις. Το ίδιο σκηνικό κατά την περίοδο που προηγήθηκε του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877: όταν οι λαοί των Βαλκανίων ξεσηκώθηκαν πάλι, η ελληνική κυβέρνηση αναγκάστηκε να τηρήσει στάση αναμονής και να απορρίψει τις προτάσεις της Σερβίας (1875 και 1876) περί ανανέωσης της συμμαχίας του 1867.

Ωστόσο, υπό την πίεση της λαϊκής δυσφορίας, γίνονται ορισμένες εσπευσμένες ενέργειες, οι οποίες όντας απολύτως απροετοίμαστες απολήγουν συνήθως σε τραυματικές αποτυχίες, ή αποδίδουν ισχνά αποτελέσματα. Συνοπτικά αναφερόμαστε στην άδοξη είσοδο του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλία, μετά την υπογραφή της ανακωχής που έθετε τέρμα στο Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-78, και στο άκαρπο για την Ελλάδα συνέδριο του Βερολίνου (1878), που ρύθμισε τις βαλκανικές υποθέσεις προς όφελος των βορείων γειτόνων μας, δίνοντας συγχρόνως την Κύπρο στους Άγγλους. Θα χρειαστεί να αναμείνει η Ελλάδα την άνοδο στην εξουσία του Gladstone, στα 1880, για να προσαρτήσει - μετά από κοπώδεις διαπραγματεύσεις - τη Θεσσαλία και την περιοχή της Άρτας. Νέος αποκλεισμός της Ελλάδας το 1885 για να εμποδιστεί η επέμβασή της στο βαλκανικό χώρο που βρίσκεται πάλι σε αναταραχή, με την κήρυξη του πολέμου εναντίον της Σερβίας μετά την προσάρτηση της ανατολικής Ρωμυλίας. Νέα ταπείνωση της Ελλάδας κατά τη διάρκεια ακόμα μιας εξέγερσης του κρητικού λαού στα 1897. Συγχρόνως, ο τουρκικός στρατός εισβάλλει στη Θεσσαλία και διασκορπίζει τις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις που βρίσκονται υπό τις διαταγές του διαδόχου Κωνσταντίνου. Μόνον η επέμβαση των προστάτιδων δυνάμεων θα σταματήσει την προέλαση των Τούρκων και θα επιβάλει την υπογραφή μιας ταπεινωτικής, αλλά σωτήριας ανακωχής: η Θεσσαλία παραμένει στην Ελλάδα, αλλά η κατεχόμενη Κρήτη γίνεται αυτόνομη υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου. Η Ελλάδα υποχρεώνεται, ακόμα, να πληρώσει 4 εκατομμύρια λίρες στην Τουρκία και να αποδεχτεί μια διεθνή επιτροπή ελέγχου για την καταβολή της αποζημίωσης αυτής και για τη διαχείριση ολόκληρου του δημοσίου χρέους. Ίδού, σε λίγες γραμμές, τα αποτελέσματα μιας πολιτικής υποτελους στα βρετανικά συμφέροντα, τα οποία σ' όλη τη διάρκεια της περιόδου αυτής καθόρισαν τις τύχες του δημοσίου χρέους.

Το τεράστιο κίνημα διαμαρτυρίας που διαδέχεται τις καταστροφές αυτές οδηγεί στο στρατιωτικό κίνημα του 1909, που παραδίδει την εξουσία στη φιλελεύθερη αστική τάξη, η οποία υποστηρίζεται από τα μεσαία στρώματα και τη μεγάλη πλειοψηφία του ελληνικού λαού.

Πρόκειται για μια νέα περίοδο που αρχίζει για την Ελλάδα, η οποία χαρακτηρίζεται, μέχρι την κήρυξη του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, από σχετική πολιτική ισορροπία, πράγμα πρωτοφανέρωτο για το ελληνικό κράτος από την εποχή της ίδρυσής του. Τα βασικά γνωρίσματα της περιόδου αυτής είναι τα εξής: αναδιοργάνωση του κράτους, εξυγίανση της πολιτικής ζωής με πιστή εφαρμογή του συντάγματος, οικονομική ανάπτυξη, λήψη ορισμένων κοινωνικών μέτρων. Φυσικά, ο προσανατολισμός της ελληνικής αστικής τάξης στην εξουσία παραμένει σταθερός προς τη βρετανική πολιτική, που εξακολουθεί να είναι η κυρίαρχη δύναμη στην Ανατολική Μεσόγειο. Η πολιτική όμως αυτή παύει να έρχεται σε αντίθεση με τις εθνικές διεκδικήσεις του ελληνικού λαού που βρίσκονται πάντα στην πρώτη γραμμή του ενδιαφέροντος. Πράγματι, μπροστά στην απειλή της ανερχόμενης γερμανικής δύναμης, που εμφανίστηκε έντονα στο Συνέδριο του Βερολίνου το 1878, και της αυξανόμενης επιρροής της πάνω στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Μεγάλη Βρετανία κλίνει προς την εγκατάλειψη του δόγματος της ακεραιότητας των κτήσεις της Υψηλής Πύλης πλησιάζοντας όλο και περισσότερο προς τις θέσεις της Γαλλίας και της Ρωσίας· σε λίγο θα σχηματιστεί η Αντάντ.

Ν. Γ. Σβορώνου, Ανάλεκτα της Νεοελληνικής Ιστορίας, σσ. 246-250

Να παρουσιάσετε τις παρεμβάσεις της Μεγάλης Βρετανίας στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας από το 1864 έως τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο και τα αποτελέσματά τους.

ΣΧΕΔΙΑ ΚΡΙΤΗΡΙΩΝ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΗ

1ο Σχέδιο

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Η παρακμή των «ξενικών» κομμάτων κατά την περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας
Η Εθνοσυνέλευση του 1862-1864

Διάρκεια: Ολιγόλεπτο

Θέματα: 3

ΘΕΜΑ 1ο	ΒΑΘ/ΓΙΑ
– Να προσδιορίσετε τους παράγοντες που οδήγησαν στην επανάσταση του 1862.	6 μονάδες

ΘΕΜΑ 2ο	ΒΑΘ/ΓΙΑ
A. Το σύνταγμα του 1864 καθιέρωσε ως πολίτευμα της Ελλάδας: α) τη συνταγματική μοναρχία β) την προεδρική δημοκρατία γ) τη βασιλευόμενη δημοκρατία δ) την προεδρευόμενη δημοκρατία	2 μονάδες
B. Αφού επιλέξετε τη σωστή απάντηση, να επισημάνετε τη βασική διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στο σύνταγμα του 1864 και σε εκείνο του 1844.	5 μονάδες

ΘΕΜΑ 3ο	ΒΑΘ/ΓΙΑ
– Να παρουσιάσετε (σε λίγες γραμμές) τις συνέπειες της ψήφισης της αρχής της "δεδηλωμένης" στην πολιτική ζωή της Ελλάδας.	7 μονάδες

2ο Σχέδιο

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Δικομματισμός και εκσυγχρονισμός
(1880-1909)

Διάρκεια: 1 διδακτική ώρα

Θέματα: 4

ΘΕΜΑ 1ο	ΒΑΘ/ΓΙΑ
<p>ΠΗΓΗ 1</p> <p>Στην ουσία, ο Τρικούπης εκπροσωπούσε τον εξευρωπαϊσμό της πολιτικής ζωής, ενώ ο Δηλιγιάννης την παραδοσιακή λειτουργία της. Ο Τρικούπης πίστευε ότι το κράτος χρειαζόταν πολιτική και οικονομική ανόρθωση, πριν γίνει λόγος για εμπλοκή σε αλυτρωτικές περιπέτειες. Γι' αυτό και επεδίωξε να καταστήσει τη χώρα διεθνώς αξιόπιστη, να ενθαρρύνει την έναρξη της εκβιομηχάνισης, να βελτιώσει τις επικοινωνίες με την κατασκευή σιδηροδρόμων και την διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου, και να εκσυγχρονίσει το στρατό και το ναυτικό. Ωστόσο, ένα τέτοιο πρόγραμμα ήταν δαπανηρό και συνεπαγόταν αυξημένη φορολογία. Αυτό πρόσφερε εύκολο στόχο στο δημοφιλή και δημαγωγό Δηλιγιάννη, ο οποίος δεν είχε πρόβλημα να δηλώνει ότι ήταν αντίθετος προς οτιδήποτε υποστήριζε ο Τρικούπης. Η επιδεικτική λαϊκιστική ρητορεία του Δηλιγιάννη και η φλογερή προάσπιση μιας «Μεγαλύτερης Ελλάδας», χωρίς αμφιβολία εξέφραζε πιο πιστά τους ενθουσιασμούς και τους μύχιους πόθους του απλού πολίτη από τα αυστηρά μεταρρυθμιστικά προγράμματα του Τρικούπη. Οι παράτολμες όμως πολιτικές επιλογές του Δηλιγιάννη, στις περιόδους που ήταν στην εξουσία, δεν μπορούσαν παρά να θέσουν σε δοκιμασία την ήδη εξασθενημένη οικονομία, όπως συνέβη με τη θνησιγενή κινητοποίηση στη διάρκεια της βουλγαρικής κρίσης του 1885, η οποία κατέληξε στον αποκλεισμό της Ελλάδας από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Επιπλέον, η φιλοπολεμική του πολιτική έμελλε να καταλήξει σε ήττα το 1897, στη διάρκεια του καταστροφικού πολέμου των τριάντα ημερών με την Τουρκία.</p> <p>R. Clogg, <i>Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990</i>, εκδ. Ιστορητής, Αθήνα 1995, σσ. 71-72</p> <p>ΠΗΓΗ 2</p> <p>Οι φόροι που είχε αναγκασθεί να επιβάλει ο Τρικούπης, καθώς και τα δάνεια που είχε συνάψει για να φέρει σε πέρας το μεγαλόπνοο έργο του, είχαν προκαλέσει τη δυσφορία ενός μεγάλου μέρους του</p>	

<p>λαού. Τη δυσφορία αυτή τη καλλιέργησε με δημαγωγικό τρόπο η αντιπολίτευση που του κόλλησε και το επίθετο «φορομπήχτης». Έτσι ο αρχηγός της Θεόδωρος Δηλιγιάννης, ανταποκρινόμενος στις επιθυμίες του λαού και υποσχόμενος να κυβερνήσει χωρίς την επιβολή νέων φόρων και χωρίς τη σύναψη νέων δανείων, κατορθώνει να τον ανατρέψει στις 7 Απριλίου 1885.</p> <p>Απ. Βακαλόπουλου, <i>Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985</i>, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη ⁵1991, σ. 310</p> <p>Απέναντι στο εκσυγχρονιστικό κράτος του Χ. Τρικούπη αντιπαρατίθεται το κράτος κοινωνικής αλληλεγγύης του Θ. Δηλιγιάννη». Να σχολιάσετε την παραπάνω άποψη λαμβάνοντας υπόψη σας τις πηγές και το κείμενο του βιβλίου σας.</p>	<p>8 μονάδες</p>
<p>ΘΕΜΑ 2ο</p> <p>– Να αναφέρετε τα κριτήρια με τα οποία οι εκλογείς επέλεγαν το κόμμα της αρεσκείας τους κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα.</p>	<p>ΒΑΘ/ΓΙΑ</p> <p>4 μονάδες</p>
<p>ΘΕΜΑ 3ο</p> <p>A. Η επανάσταση του Στρατιωτικού Συνδέσμου αποτελούσε:</p> <p>α) κίνημα με σαφές ιδεολογικό και πολιτικό πρόγραμμα</p> <p>β) πολιτική έκφραση της ευνοημένης οικονομικής και πολιτικής ολιγαρχίας</p> <p>γ) συνισταμένη της δυσαρέσκειας απέναντι στην πολιτική των παλιών κομμάτων και των ανακτόρων</p> <p>δ) κινητοποίηση των κομμάτων για ριζική μεταρρύθμιση της ελληνικής κοινωνίας</p> <p>B. Να παρουσιάσετε σε δέκα γραμμές τα αιτήματα της επανάστασης του 1909.</p>	<p>ΒΑΘ/ΓΙΑ</p> <p>2 μονάδες</p> <p>2 μονάδες</p>
<p>ΘΕΜΑ 4ο</p> <p>A. Επίκεντρο της κριτικής του κόμματος των Ιαπώνων ήταν:</p> <p>α) ο παρεμβατικός ρόλος των ανακτόρων</p> <p>β) η φορολογική επιβάρυνση των μικρομεσαίων</p> <p>γ) η αδυναμία των πολιτικών να προσαρμοστούν στα κοινωνικά δεδομένα</p> <p>δ) το πολυδαίδαλο και λαβυρινθώδες γραφειοκρατικό σύστημα</p> <p>B. Ποιος ήταν ο ιδρυτής του και ποιες οι συνθήκες ίδρυσής του;</p>	<p>ΒΑΘ/ΓΙΑ</p> <p>2 μονάδες</p> <p>2 μονάδες</p>

Συμπληρωματικά Κείμενα

Με βάση τα παρακάτω συμπληρωματικά κείμενα
οι διδάσκοντες μπορούν να δώσουν σχετικές εργασίες στους μαθητές.

Συμπληρωματικό Κείμενο 1

ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΕΛΑΤΕΙΑΣ

Η έννοια της πελατείας, σα βασικής επιστημονικής κατηγορίας των πολιτικών επιστημών, απορρέει από την ολοένα εντεινόμενη προσπάθεια των πολιτικών επιστημόνων να διευρύνουν το αντικείμενο της πολιτικής επιστήμης, μελετώντας τα προβλήματα της εξουσίας σε χώρες ή σε περιοχές που βρίσκονται έξω από τις παραδοσιακές κοιτίδες της εμπεδωμένης κρατικής εξουσίας και της έναρθρης πολιτικής σκέψης. Η σύλληψη των σχέσεων εξουσίας σαν σχέσεων «πατρώνων - πελατών», στο πλαίσιο ενός «συστήματος» γενικότερων «πελατειακών» σχέσεων, προέρχεται από την κοινωνική ανθρωπολογία και εδράζεται επάνω στην αναμφισβήτητη διαπίστωση ότι στις περισσότερες πρωτόγονες ή «υποανάπτυκτες» κοινωνίες η εξουσία αποκρυσταλλώνεται σ' ένα σύστημα προσωπικών σχέσεων, έτσι ώστε οι επίσημες και θεσμοποιημένες μορφές οργάνωσης της πολιτείας - και όταν ακόμα υπάρχουν - εμφανίζονται σαν απλά νομικοθεσμολογικά επιχρίσματα που δεν έχουν καμία σχέση με την πραγματικότητα ...

Πάνω σ' αυτή τη βάση διαμορφώνεται η τρέχουσα λειτουργιστική (φονξιοναλιστική) αντίληψη που νοεί την «πελατεία» σαν συνάρτηση της «συνάντησης» δύο παραπληρωματικών λειτουργικών αναγκών, που αρθρώνονται έτσι ώστε να εμπεδώνεται η εσωτερική συνοχή του κοινωνικού συστήματος, που έχει γενικώς την εγγενή τάση να «γεννάει τους λειτουργικά χρήσιμους για τη συντήρηση και την αναπαραγωγή του μηχανισμού».

Κ. Τσουκαλά, Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, σσ. 75, 77

Συμπληρωματικό Κείμενο 2

ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΔΙΚΟΜΜΑΤΙΣΜΟΥ

Οι δημοτικές εκλογές της 3^{ης} Ιουλίου 1883 έδειξαν μια ουσιαστική μεταβολή του λαϊκού φρονήματος. Στην Αθήνα ο κυβερνητικός υποψήφιος Μιχαήλ Μελάς, ευνοούμενος της χρηματιστικής ολιγαρχίας, απέτυχε παταγωδώς, και επανεκλέχθηκε ο Δημήτριος Σούτσος, προστατευόμενος του Ράλλη, που υποσκέλιζε και το δηλιγιαννικό Καλλιφρονά. Λίγους μήνες αργότερα άρχισε να παγιώνεται η αντιπολίτευση, που είχε ενισχυθεί σοβαρά με την προσχώρηση του Δ. Ράλλη. Από το άνοιγμα της νέας βουλευτικής συνόδου συγκεντρώθηκε

γύρω από το Θ. Δηλιγιάννη το σύνολο σχεδόν των αντιφρονούντων βουλευτών. Από τη στιγμή αυτή χρονολογείται ουσιαστικά ο «ελληνικός δικομματισμός». Όμως η πολιτική σύγκρουση Τρικούπη και Δηλιγιάννη, που θα κρατήσει 15 χρόνια, δε θα πάρει τις ήρεμες και «πολιτισμένες» μορφές που ονειρεύονταν οι ζηλωτές του «εξευρωπαϊσμένου κοινοβουλευτισμού» και οι οποίοι θεωρούσαν το δικομματισμό πανάκεια για όλες τις δυσλειτουργίες του κοινοβουλευτισμού.

Ι.Ε.Ε., τ. ΙΔ', σ. 20

Συμπληρωματικό Κείμενο 3

ΕΚΛΟΓΕΣ 17^{ης} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1902

Μέθοδοι που χρησιμοποιούνταν

Ξυλοδαρμοί, τρομοκρατία, εξαγορά ψήφων

Το βιβλίο αναφέρει ότι τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα οι εκλογές διεξάγονταν σε ήπιο κλίμα. Υπάρχει όμως κι άλλη άποψη.

Οι εκλογές έγιναν με μεγάλο πείσμα παντού. Ο φανατισμός ήταν τέτοιος, που όχι μόνο στις πόλεις, αλλά και στα χωριά, οι ξυλοδαρμοί, οι επεμβάσεις των μπράβων και η τρομοκρατία των οργάνων της εξουσίας δημιούργησαν κατάσταση εκρηκτική.

Το ζαϊμικό κόμμα έπαθε πανωλεθρία γι' αυτό ο Ζαΐμης παραιτήθηκε. Ο Ζαΐμης τα είχε χαλάσει με ορισμένους αυλικούς, γι' αυτό τον αντιπολιτεύτηκαν. Ο Τοπάλης στα «Χαρτιά» του σημειώνει ότι:

«Υψηλά πρόσωπα καταφώρως ενήργουν κατά της Κυβερνήσεως (Ζαΐμη) και εν πολλοίς συνετέλεσαν να διασπασθή εν τω κοινοβουλίω η συνεργασία των δύο κομμάτων (θεοτοκικού και ζαϊμικού) και να οδηγηθώμεν εις τας κάλπας. Και το χείριστον έρρευσεν εκ των Ανακτόρων αφθόνως το χρυσίον δια την καταπολέμησιν του υπό τον Αλ. Ζαΐμην νέου κόμματος...»

Και ο Ασπρέας, που, όπως γράφει, αντλεί τις πληροφορίες του από αρχεία ανέκδοτα, λέει:

«...Το Στέμμα επεχείρησε κρύφιον πόλεμον κατά του Αλ. Ζαΐμη, αλλ' ήτο πλέον αργά. Κατά τας εκλογάς εκείνας διετέθησαν χρήματα εκ του ανακτορικού ταμείου δια τρίτης χειρός εις ωρισμένα όργανα του ημερησίου τύπου και εις άτομα τινα προς καταπολέμησιν του ζαϊμικού κόμματος...».

Μα και από τα δύο άλλα κόμματα (θεοτοκικό και δηλιγιαννικό) κανένα δεν είχε εξασφαλίσει απόλυτη πλειοψηφία. Και τα δύο διεκδικούσαν την εξουσία, αλλ' αργούσαν να συγκεντρωθούν τα οριστικά αποτελέσματα των εκλογών, επειδή σε πολλά μέρη ανατραπήκανε οι κάλπες και αλλού δεν ψήφισαν καθόλου. Γι' αυτό ξανάγιναν εκεί οι εκλογές.

Στην Αθήνα πάλι είχε δημιουργηθεί τέτοια κατάσταση που πέντε μέρες ύστερα από τις εκλογές η πρωτεύουσα ήταν ανάστατη από τις διαδηλώσεις των δηλιγιαννικών.

Είχαν συσπειρωθεί όλοι οι μεγάλοι κομματάρχες που λέγονταν αττικάρχες και δημιούργησαν κατάσταση οχλοκρατίας. Ο Ράλλης που επηρέαζε τα γύρω

αρβανιτοχώρια, έφερε τους οπαδούς του με πίπιζες και νταούλια καθώς και με πιστόλες και μαχαίρια και τρομοκράτησε τους φιλήσυχους πολίτες.

Μια μάλιστα απ' αυτές τις μέρες οι μπράβοι του Δηλιγιάννη, ξήλωσαν από κάποια οικοδομή της οδού Σταδίου τις σκαλωσιές και αρπάζοντας τις σανίδες έσπαζαν μ' αυτές τις βιτρίνες των μαγαζιών, τις πόρτες των σπιτιών και τα τζάμια των παραθυριών και τρομοκράτησαν την πρωτεύουσα. Οι αττικάρχες αντί να επέμβουν και να διαλύσουν τον όχλο, από τα μπαλκόνια τους χαιρετούσαν «τον γενναίον, φιλότιμον και άγρυπνον υπέρ των θεσμών, λαόν της Αττικής». Έβριζαν και απειλούσαν το Θεοτόκη, το Ζαΐμη καθώς και το βασιλιά Γεώργιο, αλλ' εξυμνούσαν το διάδοχο Κωνσταντίνο.

Οι οχλοκρατικές αυτές σκηνές που είναι γνωστές με το όνομα σανιδικά και ήταν συνέχεια των ευαγγελιακών, δεν έδειχναν μόνο τον εκφασισμό των λεγόμενων αττικάρχων, αλλά και τις πίσω απ' αυτούς ξένες επιρροές.

Όλα αυτά τα οχλοκρατικά φερσίματα ήταν οργανωμένα από τη γερμανική πρεσβεία και άλλες προσωπικότητες και αποβλέπανε να δημιουργήσουν το κατάλληλο πολιτικό κλίμα ώστε ή ν' αναγκαστεί να παραιτηθεί ο Γεώργιος, ή με πραξικόπημα να εκθρονιστεί.

Γ. Κορδάτου, ό.π., σσ. 33-34

Αλλά το πιο χαρακτηριστικό της οξύτητας και της δημοκοπίας ήταν ότι «τον τοιαύτα διαπράττοντα όχλον, προσηγόρευον από εξωστών πολιτικοί αρχηγοί ως γενναίον, φιλότιμον και άγρυπνον φρουρόν του πολιτεύματος, εχαρακτήριζον από των αυτών εξωστών τους αντιπάλους των «παλιοτενεκέδες» και υπεδείκνουν το Στέμμα ως εχθρόν του λαού και του πολιτεύματος».

Ι.Ε.Ε., τ. ΙΔ', σ. 178

Συμπληρωματικό Κείμενο 4

ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΕΚΛΟΓΩΝ - ΤΑ ΣΑΝΙΔΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑΡΧΕΣ - ΑΤΤΙΚΑΡΧΕΣ - ΞΕΝΕΣ ΕΠΙΡΡΟΕΣ

Ο Ζαΐμης παρέμεινε στην εξουσία περίπου ένα χρόνο. Η συνεχής υπονόμευση της κυβερνήσεως έκανε τελικά αδύνατη την παράταση της ζωής της και αναπόφευκτη την προσφυγή στις κάλπες. Ο πρωθυπουργός εισηγήθηκε στο βασιλιά τη διάλυση της βουλής και οι εκλογές προκηρύχτηκαν για της 17 Νοεμβρίου 1902.

Οι εκλογές εκείνες παρουσίασαν την ιδιομορφία ότι, ενώ υπήρχε οξύτατος ανταγωνισμός ανάμεσα στα κόμματα, οι υποψήφιοι βουλευτές, επιδιώκοντας ο καθένας το προσωπικό του συμφέρον και υπολογίζοντας με ποιο τρόπο θα είχε περισσότερες πιθανότητες να εκλεγεί, κατέφυγαν σε συναλλαγές με υποψήφιους αντίπαλων κομμάτων και σχημάτισαν μικτούς συνδυασμούς, ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες, τις δυνατότητες και τα αμοιβαία συμφέροντα. Μόνο στην Αττική, στην Κέρκυρα και στη Γορτυνία έγιναν αμιγείς κομματικοί συνδυασμοί.

Είναι φανερό ότι το δικομματικό σύστημα, που είχε επικρατήσει στην εποχή του Τρικούπη, είχε πια διαβρωθεί σε μεγάλο βαθμό και οι πολιτικοί αρχηγοί

δεν είχαν επιβολή στους βουλευτές. Ο λόγος κυρίως ήταν η παρουσία του τρίτου κόμματος, του Ζαΐμη. Εξαιτίας αυτού ήταν προφανές ότι κανένα από τα δυο μεγάλα κόμματα δε θα πετύχαινε σημαντική πλειοψηφία και όσοι ήταν καιροσκόποι ήθελαν να διαπραγματευτούν τη μετεκλογική ένταξή τους. Όπως ήταν επόμενο, τα αποτελέσματα των εκλογών υπήρξαν συγκεχυμένα, γιατί δεν ήταν γνωστό ποιο κόμμα θα υποστήριζαν αυτοί που εξελέγησαν. Το ζαϊμικό κόμμα είχε σίγουρα συντριβεί, αλλά οι Δηλιγιάννης και Θεοτόκης διαφιλονικούσαν την υπεροχή.

Την επόμενη μέρα των εκλογών ο Ζαΐμης υπέβαλε την παραίτησή του. Εφόσον δεν υπήρχε αδιαφιλονίκητος νικητής θα μπορούσε να διατηρήσει την πρωθυπουργία μέχρι τη σύγκληση της βουλής, οπότε με την εκλογή προέδρου θα φαινόταν η πραγματική δύναμη των κομμάτων. Έτσι θα διευκόλυναν το βασιλιά που τώρα ήταν υποχρεωμένος να επιλέξει για την πρωθυπουργία το Δηλιγιάννη ή το Θεοτόκη, ενώ η κατάσταση ήταν ακόμα ασαφής σχετικά με την πλειοψηφία. Φυσικά όποιος από τους δύο γινόταν πρωθυπουργός, θα αποτελούσε πόλο έλξεως για τους ανεξάρτητους και το πλεονέκτημα αυτό ο Γεώργιος δεν ήθελε να το δώσει στο Δηλιγιάννη αλλά ούτε και στο Θεοτόκη μπορούσε, χωρίς τον κίνδυνο να δείξει απροκάλυπτα τη δυσμένειά του για τον πρώτο. Η εσπευσμένη παραίτηση του Ζαΐμη, που δημιουργούσε αυτή τη δυσχέρεια στο βασιλιά, ήταν προφανώς η ανταπόδοση της πολεμικής που είχε πρόσφατα υποστεί από τους ανακτορικούς κύκλους. Ο Γεώργιος, για να αποφύγει τη λύση Δηλιγιάννη, σκέφτηκε να σχηματίσει υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό τον πρόεδρο Αρείου Πάγου Ι. Σημαντήρα, αλλά εκείνος αρνήθηκε προφασισζόμενος απειρία. Μια δεύτερη σκέψη ήταν να σχηματίσει στρατιωτική κυβέρνηση υπό τον υπασπιστή του βασιλιά Παπαδιαμαντόπουλο. Αλλά και αυτό ματαιώθηκε, γιατί στο μεταξύ ξέσπασαν στην Αθήνα τα λεγόμενα Σανιδικά. Ο Δηλιγιάννης κατέφευγε για άλλη μια φορά στην προσφιλή μέθοδο της οχλαγωγίας. Βασιζόμενος στην επιτυχία του κόμματός του στην Αττική, προσπάθησε να εκβιάσει την ανάθεση σ' αυτόν του σχηματισμού κυβερνήσεως και πέτυχε. Στην κινητοποίηση των διαδηλωτών πρωταγωνίστησαν οι πολιτικοί του κόμματος που είχαν ιδιαίτερη επιρροή στην περιοχή, οι «απικάρχες» Δ. Ράλλης, που την εποχή εκείνη συνεργαζόταν με το Δηλιγιάννη, και Σκουζές, πρόεδρος είκοσι συντεχνιών της πρωτεύουσας.

Ι.Ε.Ε., τ. ΙΔ', σσ. 177-178

Συμπληρωματικό Κείμενο 5

ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΗΣ 28^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1910

Η Β' ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΒΟΥΛΗ. ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΟΙ

Τα παλαιά κόμματα πήραν την απόφαση να μην πάρουν μέρος στις εκλογές της 28 Ν/βρη 1910. Εισηγητής της αποχής ήταν ο Γ. Θεοτόκης. Μαζί τους συμφώνησε και ο Δημ. Γούναρης. Όταν οι φίλοι του διαφώνησαν για την απόφασή του αυτή, απάντησε:

«Ποίον κύρος δύναται να έχη το νέον Σύνταγμα όταν ψηφισθή από Βουλὴν της οποίας δεν μετέχουν ο Θεοτόκης, ο Ράλλης και ὅλοι οι σοβαροὶ κοινοβουλευτικοὶ ἄνδρες του τόπου;»

Εἶπε μια βλακεία που ἦταν ἴση με το μπόι του. Τα συντάγματα ἔχουν κύρος ὄχι ὅταν ψηφιστοῦν ἀπὸ τους Θεοτόκηδες και Ράλληδες, ἀλλὰ ὅταν αντικαθρεφτίζουν τη θέληση της πλειοψηφίας του λαοῦ. Ο Γούναρης εἶχε τώρα περάσει χωρὶς προσχήματα στην ἀντίδραση και γι' αὐτὸ μωρολογούσε.

Αντίθετα ἀπὸ το Γούναρη που διάψευσε τις ἐλπίδες που στήριξαν σ' αὐτὸν οι Πατρινοί, καθὼς και πολλοὶ νεοϊδεάτες, οι κοινωνιολόγοι, με επικεφαλῆς τον Αλεξ. Παπαναστασίου, ἄρχισαν να κινούνται.

Ὅχι μόνο ὅταν ἐγίνε το στρατιωτικὸ κίνημα, ο Παπαναστασίου σαν ἀντιπρόσωπος της «Κοινωνιολογικῆς Εταιρείας», σύνταξε ολόκληρο πρόγραμμα με τον τίτλο: «Τι πρέπει να γίνη» και το ἔδωκε στον ἀρχηγὸ του Σ.Σ. Ν. Ζορμπά, ἀλλὰ προσπάθησε να οργανώσει νέο κόμμα ἔχοντας σύμφωνους τους κοινωνιολόγους.

Κατὰ τα μέσα του 1910 την πολιτικὴ τους ομάδα οι κοινωνιολόγοι την ονομάσανε «Λαϊκὸν Κόμμα». Δημοσίεψαν μάλιστα και το πολιτικὸ πρόγραμμά τους που το εἶχε συντάξει ο Παπαναστασίου.

Ὅμως, ὅπως ξέρουμε, οι προσπάθειές τους αὐτές δε βρήκαν ἀπήχηση στα πλατιά στρώματα του λαοῦ. Οι κοινωνιολόγοι ἦταν γνωστοὶ σε πολὺ μικροῦς κύκλους. Δεν εἶχαν λοιπὸν το απαιτούμενο κύρος και αἴγλη για να τους προσέξουν οι λαϊκὲς μάζες.

Εξάλλου στην περίοδο αὐτὴ εἶχε ἀνατεῖλει το ἄστρο του Βενιζέλου που ὅλο και ἀνέβαινε στο πολιτικὸ στερέωμα της Ελλάδας.

Ενὼ λοιπὸν οι κοινωνιολόγοι ἀγωνίζονταν να ξυπνήσουν τις μάζες, προβάλλοντας μελετημένο πρόγραμμα, ο Γούναρης και οι παλαιοκομματικοὶ παράτησαν τον εκλογικὸ ἀγῶνα και κάλεσαν τον ἐλληνικὸ λαὸ να μην πάει και ψηφίσει την ἡμέρα των ἐκλογῶν. Βγήκαν ὅμως γελασμένοι, γιατί οι λαϊκὲς μάζες ψήφισαν και με φανατισμὸ μάλιστα τους βενιζελικούς και τους ἀνεξάρτητους υποψήφιους. Κι' ἀκόμα πολλοὶ πρῶην και τέως βουλευτές που ἀνήκανε στα παλιά κόμματα καθὼς και ἀνεξάρτητοι, δήλωσαν φιλία στο Βενιζέλο²⁹.

Απὸ τη μια ἄκρη της Ελλάδας στην ἄλλη, το νέο κόμμα, το κόμμα των φιλελευθέρων, με ἔμβλημα του την Ἄγκυρα, εἶχε τραβήξει στην προεκλογικὴ του ἐξόρμηση τη μεγάλη πλειοψηφία του λαοῦ.

Ο Βενιζέλος ἀπὸ μῆνες πρὶν εἶχε ἐπισημάνει τη Θεσσαλία σαν την ἐπαρχία ὅπου φυσούσε πιο πολὺ ο ἀνορθωτικὸς ἄνεμος. Η ἀγροτικὴ ἐξέγερση δεν τον ἀφήσε ἀσυγκίνητο. Ἐπίσης και ο ἀπεργιακὸς σάλος και τα σοσιαλιστικὰ κηρύγματα, που ἀκούονταν στην πόλη αὐτή, δεν τον ἀφήσαν ἀδιάφορο. Γι' αὐτὸ ἀποφάσισε να ἐκφωνήσει τον πρῶτο προεκλογικὸ του λόγο στον ὁποῖο θα ἔκανε ἀνάπτυξη του προγράμματός του, στη Λάρισα για ν' ἀκουσθεῖ σ' ὅλη τη Θεσσαλία.

²⁹ Το πρωτοπαλλικαρο του Κ. Μαυρομιχάλη, ο Ν. Στράτος, πρῶην βουλευτῆς Βάλτου και υπουργός, προσχώρησε στο Βενιζέλο. Ο Αλέξ. Κασαβέτης στο Βόλο ἀπὸ τα τζάκια του παλαιοκομματισμοῦ το ἴδιο. Σ' ὅλες τις ἐπαρχίες σημειώθηκαν τέτοιες μεταστάσεις. Το βενιζελικὸ κόμμα ἀπὸ το 1911 και δῶθε εἶχε στελεχωθεῖ σε μεγάλη ἀναλογία ἀπὸ παλαιούς πολιτικούς.

Εξάλλου, αν και ο παλαιοκομματισμός ήταν μικρή μειοψηφία, οι Θεσσαλοί αγρότες και εργάτες έδειξαν ότι μένανε πιστοί στην αγροτική και εργατική ιδέα³⁰. Εγκαινίασε λοιπόν την εκλογική του εξόρμηση από τη Θεσσαλία ελπίζοντας να κατακτήσει τη μεγάλη μάζα του θεσσαλικού λαού. Γι' αυτό σύνταξε το λόγο του με προσοχή. Έδινε υποσχέσεις και χάραζε σε όλα τα φλέγοντα ζητήματα νέα πολιτική.

Γ. Κορδάτου, ό.π. σσ. 226-227

Συμπληρωματικό Κείμενο 6

ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΑΥΞΑΝΕΙ ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΠΑΘΗ

Η έκρηξις του κινήματος και η ουσιαστική εγκατάστασις του κόμματος των Φιλελευθέρων εν Θεσσαλονίκη εδημιούργησαν την ελπίδα εις πολλούς ησύχους και καλούς Έλληνας, ότι η οξύτης των παθών τουλάχιστον θα εμετριάζετο. Απησχολημένοι αι δυο παρατάξεις εις τα ίδια αυτών έργα και κινούμενοι εντός διαφόρων γεωγραφικών ορίων, έλεγον οι καλοί αυτοί πολίται, θα ελησμόνουν τας μεταξύ των αντιθέσεις.

Δυστυχώς δεν είχαν ούτως το πράγμα. Τα πάθη διαρκώς ηύξανον και το χάσμα μεταξύ αυτών εγένετο πάντοτε βαθύτερον.

Η μια παράταξις, η βασιλική, τόσον δια του φιλικού της τύπου, όσον και δια των εκπροσώπων της επετίθετο βαναύσως όχι μόνον κατά του κινήματος το οποίον απεκάλει άθλιον και προδοτικόν, αλλά και κατά των συμμετασχόντων ή και προσχωρούντων εις αυτό. Όλοι αυτοί οι Κουντουριώτηδες, οι Δαγκλήδες, οι Βενιζέλοι και τόσοι άλλοι πολίται πρώτης τάξεως ήσαν πουλημένοι στους Γάλλους και στους Άγγλους. Ανέφερον μάλιστα και τον αριθμόν των εκατομμυρίων με τα οποία εξηγοράσθησαν οι οργανώσαντες και οι ηγούμενοι οπωσδήποτε του κινήματος.

Αλλ' όλοι αυτοί δεν ήσαν μόνον πουλημένοι, ήσαν και λωποδύται, και καταχρασταί καί κλέπται. Όποιος έφευγε για τη Θεσσαλονίκη έπαιρνε μαζί του και τα χρήματα του Δημοσίου. Δεν υπήρχεν ύβρις, δεν υπήρχε συκοφαντία που να μη εκσφενδονίζεται καθ' όλων αυτών των Ελλήνων, οι οποίοι όμως εις το κάτω της γραφής και τα γαλόνια των και την ζωήν των είχαν θέσει εις κίνδυνον.

Αλλά και η άλλη παράταξις, η βενιζελική, δεν εσταύρωσε τα χέρια της. Ούτε ήκουεν αγωγύστως τας ύβρεις και τας συκοφαντίας. Εγνώριζε να τας ανταποδίδη. Είχε και αυτή οπαδούς πολλούς, είχε τύπον ιδικόν της. Αλλ' η παράταξις αυτή, και μόνη αυτή, είχαν επί πλέον και την προστασίαν των ξένων, της οποίας μάλιστα έκανε μεγαλυτέραν χρήσιν της πρεπούσης, με ζημίαν σοβαράν της δημοτικότητός της. [Κ. Ζαβιτζιάνου, Αναμνήσεις..., Α', σσ. 201-202].

Β. Σκουλάτου – Ν. Δημακόπουλου – Σ. Κόνδη, ό.π., σ. 79

³⁰ Σημειώνω ότι στο νομό Λάρισας σχηματίστηκαν δυο βενιζελικοί συνδυασμοί. Ο ένας ήταν ο επίσημος, ο χρισμένος, ο άλλος ήταν ανεξάρτητος. Στο νόμο Τρικάλων πάλι σχηματίστηκαν ένας βενιζελικός και ένας αγροτικός.

Συμπληρωματικό Κείμενο 7

ΠΩΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΕ Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. ΥΒΡΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

Τους ανθρώπους αυτούς, οίπινες είχαν δώσει δείγματα και του πατριωτισμού, αλλά και της ικανότητας και της αυτοθυσίας των, ηδύνατο να παρακολουθήσει τουλάχιστον αδιάφορον το κράτος των Αθηνών.

Αντί τούτου, δεν έμειναν ύβρις, συκοφαντία, ελεεινότης, η οποία να μη ελέχθη εις βάρος των. Ενώ εγνώριζαν κάλλιστα οι διευθύνοντες εν Αθήναις ότι ο αγών των Φιλελευθέρων ενισχύθη υλικώς μόνον και μόνον δι' ελληνικών εισφορών μέχρι της συγκροτήσεως του «κράτους της Θεσσαλονίκης», εγράφετο άνευ εντροπής ότι από του Βενιζέλου μέχρι του τελευταίου οπλίτου της «Αμύνης» οι κατά Βουλγάρων μαχόμενοι Έλληνες ήσαν «πουλημένοι» εις τους Άγγλους ή Γάλλους. Ο Στέφανος Δραγούμης ωνόμαζεν ευπογράφως τον Βενιζέλον «υστερικόν ερμαφρόδιτον». Πολιτευταί και αξιωματικοί βασιλόφρονες ώριζαν εις 1 ½ εκατομμύριον γαλλικών φράγκων το ποσόν, με το οποίον επωλήθη εις τους ξένους ο Παύλος Κουντουριώτης!! Αι οικογένειαι των επροπηλακίζοντο κατά τον πλέον άνανδρον τρόπον. Έλληνες αξιωματικοί, οι οποίοι μετά τινας μήνας εξηγόρασαν με το αίμα των την ελευθερίαν της Μακεδονίας, απεκαλούντο «καταχρασταί» ή «λωποδύται»! Όστις ανεχώρει εις Θεσσαλονίκην, το έπραπτεν επειδή απήγε μαζί του το δημόσιον ταμείον. Αν η ρυπαρά αυτή ύβρις δεν ήτο πρόχειρος, τότε κατηγορείτο δι' άλλο ακατονόμαστον έγκλημα.

Γ. Βεντήρη, *Η Ελλάς το 1910-1920*, τ. Β', εκδ. Ίκαρος, σ.218.

Συμπληρωματικό Κείμενο 8

ΠΩΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΕ Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ενώ εις την Θεσσαλονίκην ιδρύετο νέον κράτος, εις τας Αθήνας διελύετο το υπάρχον. Το εθνικόν ζήτημα και αι ξένοι επεμβάσεις απετέλουν τον ένα εκ των λόγων της αποσυνθέσεως. Αλλά περισσότερον αξιοθρήνητος παρουσιάζετο η εσωτερική κατάσταση.

Η συντεταγμένη πολιτεία δεν αντιμετώπιζε το Κίνημα της Θεσσαλονίκης δια των νομίμων μέσων, τα οποία είχαν άφθονα εις την διάθεσίν της. Παρεσκευάζετο εις αντικίνημα! Μια παντοδύναμος βασιλική δικτατορία διέρρει εις αναρχικήν οχλαγωγίαν. Αρχικώς επεδιώχθη να φορτωθούν εις τους τρομοκρατικούς συλλόγους των επιστράτων αι ευθύναι των εξωτερικών πραγμάτων. Αλλ' οι επιστρατοι, οι μετ' αυτών παλαιοί κομματάρχαι και μερίς αντιδραστικών αξιωματικών υποκατεστάθησαν σιγά-σιγά εις τας δημοσίας υπηρεσίας! Οι πρόεδροί των συνειργάζοντο εκ του φανερού με τους υπαλλήλους του κράτους. Ενίοτε οι τελευταίοι και μάλιστα δικαστικοί, όπως εν Αθήναις ο ανακριτής Μείντάνης και ο αντισταγγελεύς Λιβιεράτος, συνεδύαζαν το αξίωμά των με την ιδιότητα του οπλαρχηγού των επιστράτων.

Οι επίστρατοι εφυλάκιζαν φιλελευθέρους πολίτας και όχι σπανίως αξιωματικούς, ως υπόπτους αποδράσεως εις Θεσσαλονίκην. Ενήργουν δημοσίας εισφοράς. Και εφ' όσον το μέτρον περιωρίζετο μεταξύ ομοφρόνων μελών ουδείς εδικαιούτο να παρατηρήση τι. Παραδόξως και κατά προτίμησιν αι εισφοραί επεβάλλοντο αναγκαστικώς εις τους βενιζελικούς! Η κυβέρνησις υφίστατο κατ' όνομα. Ο πρόεδρος αυτής ήτο φιλόπονος και ερευνητής ιστορικός με φήμην δραστήριου οργανωτού συνεδρίων ή αθλητικών αγώνων. Διδάσκαλος και αφωσιωμένος υμνωδός της βασιλικής οικογενείας ανυψώθη απροσδοκίτως εις αξίωμα μέγα και προ πάντων φοβερόν ένεκα των περιστάσεων. Και το παρελθόν και ο χαρακτήρ και η αδαημοσύνη τον κατέστησαν άβουλον εκτελεστήν της θελήσεως του βασιλικού αυθέντου. Άλλοι εκ των υπουργών εδίδασκαν βοτανικήν ή ζωολογίαν, είχαν μηχανικάς ή λογιστικάς γνώσεις και μόνον με την πολιτικήν ευθύνην ήρχοντο εις συνάφειαν δια πρώτην φοράν της ζωής των.

Γ. Βεντήρη, ό.π., τ. Β', σ. 227

Συμπληρωματικό Κείμενο 9

Ο ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΦΕΥΓΕΙ

ΜΕΤΑ ΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1920

Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου έριξαν το Βενιζέλο. Η Ελλάδα όλη φόρεσε την άγκυρα, φώναξε «Ζήτω ο Βενιζέλος» και ψήφισε μαύρο. Όχι όλη, ευτυχώς, αλλά πάντως η πλειοψηφία. Και ο πιστός στο λόγο του, φεύγει ο Βενιζέλος, ο Μεγάλος, ο Γίγας.

Πήγαμε να τον δούμε. Ίσιος, αλύγιστος έστεκε σα δέντρο που το δέρνει η φουρτούνα και που δε λυγά.

Ήταν όλοι συντριμμένοι. Πεσμένος σε μια καρέγλα, σα γυναίκα υστερική, ο Ρέπουλης έκλαιγε. Όρθιος, αναλυμένος, σιχαμένος, σα βουνό από σάρκες άμορφες, ο Τσιριμώκος κοίταζε αποκουταμένος.

Μας είδε ο Βενιζέλος και πετάχθηκε απάνω, και ήλθε να μας χαιρετήσει με το συνηθισμένο γρήγορο βήμα του, με τη συνηθισμένη ζωηρή φωνή του. Στα συγκινημένα λόγια του Στεφάνου, αποκρίθηκε διακόβοντάς τον:

-«Όχι, όχι, δε θέλω ούτε επί μια στιγμή να φανταστείτε πως φεύγω επειδή δειλίασα! Ελάτε μέσα, και είμαι έτοιμος να συζητήσω τη γνώμη σας, να σας αποδείξω πως είναι ανάγκη, πως πρέπει να φύγω, για χατήρι αυτού του δυστυχισμένου τόπου».

Και στην τραπεζαρία όπου μας πήγε, κάθησε σ' ένα καρεγάκι και με τη συνηθισμένη του ευφράδεια, αλύγιστος και απτόητος, θλιμμένος ως στην ψυχή, συντριμμένος, αλλ' όχι δαμασμένος μας μίλησε.

-«Επλανήθηκα», μας είπε «Ενόμιζα πως αλήθεια είχα το λαό μαζί μου, πως στο μεγάλο αυτό έργο που γίνηκε, με ακολουθούσε ο λαός. Επλανήθηκα· ο λαός κουράστηκε, βαρέθηκε. Δεν κακίζω το λαό, του ζήτησα θυσίες μεγαλύτερες από τις δυνάμεις του. Εγώ δεν υπολόγισα καλά τις δυνάμεις του, τον παρέσυρα σε έργο πολύ βαρύ.

Είμαι συντριμμένος, δεν έχω πια δυνάμεις ν' αντιπαλαίσω· είχα σχηματίσει τ' όνειρο πως ο ελληνικός λαός μ' ακολουθεί στην κατάκτηση των ελληνικών μερών· μα ο ελληνικός λαός δε μ' ακολουθεί· πήγε δια της βίας. Με ψήφισαν, λέτε, στο μέτωπο; Ναι, αυτό δε σημαίνει· γιατί ο στρατιώτης ψηφίζει εκείνο που του επιβάλλει ο αξιωματικός του. Εδώ ήταν η θέληση του λαού· και ο πατέρας, στο σπίτι του, με μαύρισε αλύπητα. Του πήρα το παιδί του για πολλά χρόνια· δεν αντέχει πια στις θυσίες ο κουρασμένος λαός. Και δεν είναι αυτό το χειρότερο· το χειρότερο είναι που ο κόσμος δεν ενδιαφέρεται. Προ 30 ετών υπήρχε ακόμα η Μεγάλη Ιδέα· τότε ακόμα ο κόσμος θα δέχονταν τις μεγάλες θυσίες για τη Μεγάλη Ιδέα. Σήμερα πια την παράτησε τη Μεγάλη Ιδέα. Το ξέρω πως η Ελλάδα κακοδιοικήθηκε· μα τους είπα πως τώρα που τελειώνουν τα εξωτερικά προβλήματα, θα στρέψω στα εσωτερικά. Το ξέρουν πως ποτέ δεν είπα ένα πράμα και δεν το έκανα· πίστευα πως θα μου δώσουν δυο μήνες για να κάνω και την εσωτερική αναδιοργάνωση. Μα δε με πίστωσαν με δυο μήνες, δε με πίστεψαν· ή δεν τους ενδιέφερε αρκετά το εξωτερικό ζήτημα ώστε να δεχθούν την προσωρινή κακή διοίκηση. Δεν τους μέλει· δεν καταλαβαίνουν οι αντίθετοι τι θα πει Σμύρνη! Ακούν Σμύρνη και σου λεν Σύρα, Μύκονος, και το βλέπουν ένα πράμα. Δε βλέπουν, δε βλέπουν τη σημασία της! Δεν νιώθουν τι θα πει η κατάκτηση της Μικρασίας! Αυτό που είπαν μερικοί, «Μικρή Ελλάδα αλλά τίμια», αυτό που έκανε ο Κουμουνδούρος, που έσχισε το χάρτη της Μεγάλης Ελλάδας, δεν ήταν λόγια, σκέψεις, καμώματα ενός ή δυο απάτριδων· είναι η ψυχολογία του λαού ολόκληρου. Δε ζητά μεγάλα όνειρα που να τα πραγματοποιήσει. Ζητά το σπίτι του να καλοδιοικείται το παιδί του να γυρίσει πίσω, να φύγει από το στρατό.

Και ξέρετε; Έχω ταραγμένη τη συνείδηση· φέρω βαρειά ευθύνη απέναντι της ιστορίας, γιατί το μεγάλο αυτό έργο που επιδίωξα, χρειάζονταν μεγάλες θυσίες, περισσότερες, βαρύτερες από όσες μπορούσε να σηκώσει ο ελληνικός λαός. Δεν υπολόγισα σωστά, του παραφόρτωσα τους ώμους. Δε φταίγει ο λαός, φταίγω εγώ που δεν υπολόγισα σωστά ως πού παν οι δυνάμεις του και η αντοχή του. Και φέρω βαρειά ευθύνη, γιατί ενώ τώρα τρέχει τον κίνδυνο να χάσει τα κερδισμένα αποτελέσματα, οι θυσίες θα του μείνουν.

Φεύγω, όχι επειδή δειλιάζω· αλλά, όπως το είπα και πριν γίνουν οι εκλογές, αν με καταψηφίσει ο λαός θα φύγω και θ' αποσυρθώ από τον πολιτικό βίο. Είμαι συντριμμένος. Ο ελληνικός λαός κατεψήφισε την πολιτική μου. Ολόκληρη ιδεολογία κατακρημνίζεται, δεν έχω πια λόγο υπάρξεως εδώ, η διαμονή μου μόνο που θα δυσκολέψει το έργο της νέας Κυβερνήσεως. Και πρέπει να είναι ελεύθερα εντελώς για το δυσχερέστατο έργο της».

Και ιδιαίτερος, εμπιστευτικά, μας είπε το γράμμα του νέου πρωθυπουργού, του Ράλλη (Δημήτρη), πως δεν μπορεί να κυβερνήσει, να βάλει τάξη, να εμποδίσει τις συμπλοκές του δρόμου, όσο μένει στον τόπο ο Βενιζέλος.

-«Και σ' όλους τους φίλους μου λέγω φεύγοντας, μην αντισταθείτε στο έργο της, βοηθήσετε την Κυβέρνηση με όλες σας τις δυνάμεις για να περισωθεί όσο το δυνατόν το μεγάλο έργο που έγινε».

Ήταν μεγαλύτερος στο γκρέμισμα παρά στη δόξα του. Ήταν ο γίγας, που τον έφαγαν οι νάνοι.

Στο πλατύ του πέταγμα δεν μπορέσαμε να τον ακολουθήσουμε. Ήταν πάρα πολύ μεγάλος για μας. Μας πήγαινε στην Πόλη, και μας οι δυνάμεις μας τσάκισαν στις πύλες της. Ούτε οι φίλοι του δεν τον κατάλαβαν· τον πήραν για κομματάρχη, και αυτός ήταν Εθνάρχης.

Ήταν δράμα ο χαλασμός που γίνονταν στην ψυχή του. Ολόκληρη ιδεολογία τετρακοσίων ετών γκρεμίζονταν μαζί του.

-«Θα γυρίσετε, κύριε Πρόεδρε! Ο λαός αυτός ο ίδιος θα σας φωνάζει σε έξη μήνες».

-«Σε έξη μήνες, κυρία Δέλτα, θα έχουν επέλθει τέτοιες καταστροφές, που θα είναι ανεπανόρθωτες. Άλλωστε δεν είμαι πια νέος. Και είμαι συντριμμένος. Η αποδοκιμασία του ελληνικού λαού μ' έχει συντρίψει».

Ήταν γεμάτο το σπίτι από νάνους του κόμματος.

Και στέκονταν εκείνος μόνος, ολόμονος στην εξαίρετη μοναξιά του, ανάμεσά τους, άγνωστος σ' αυτούς που ανυποψίαστοι για το μεγαλείο του, τον είχαν χαντακώσει.

Θυμήθηκα το ποίημα του *Vigny, Moïse*, όπου ο Προφήτης, μόνος στο βουνό, απέναντι του Θεού του, ψηλά πάνω από τον πυγμαίο λαό του, θρηνεί την υπέροχη μοναξιά του ανάμεσα στους ανθρώπους.

Vous m' avez fait, Seigneur, puissant et solitaire

Laissez-moi m' endormir du sommeil de la terre!

Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Αρχείο της Π.Σ. Δέλτα, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1988, σσ. 60-63

Συμπληρωματικό Κείμενο 10

ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΣΤΟΝ ΝΙΚΟΛΑΟ ΠΛΑΣΤΗΡΑ ΓΙΑ ΜΗ ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΤΩΝ ΕΞ

Είναι αλήθεια πως ο Βενιζέλος έστειλε τηλεγράφημα στον Πλαστήρα, αλλά το τηλεγράφημα ήρθε μετά την εκτέλεση. Έπειτα, έτσι που ήταν γραμμένο, μπορούσε κανείς να το ερμηνεύσει όπως ήθελε. Διαβάστε:

«Λωζάνη, 15 Νοεμβρίου 1922. Επαναστατικήν Επιτροπήν, Αθήνας. Σήμερον (δηλαδή την ώραν που οι καταδικασθέντες ωδηγούντο προς εκτέλεσιν) ο Λόρδος Κώρζον βαθύτατα συγκεκνημένος με επλησίασε και μοί επέδειξε τηλεγράφημα αγέλλον την απόφασιν του Στρατοδικείου δι' ης καταδικάζονται εις θάνατον οι κατηγορούμενοι. Μοί ετόνισε την φρικαλέαν εντύπωσιν, η οποία θα εδημιουργείτο όχι μόνον μεταξύ των κυβερνητικών κύκλων εν Αγγλία, αν υπεύθυνοι υπουργοί της χώρας, οίτινες κατά τρόπον έκδηλον είχαν υπέρ αυτών την υποστήριξιν της κοινής γνώμης ότε ανέλαβον την αρχήν, εξετελούντο. Και προσέθηκεν ότι αν πραγματοποιηθή η εκτέλεσις, η βρετανική κυβέρνησις θα προβή εις ανάκλησιν του πρεσβευτού της. Καίτοι, όπως γνωρίζετε, μετά προσοχής αποφεύγω να επέμβω εις τας εσωτερικάς υποθέσεις της χώρας, θεωρώ καθήκον μου να σας βεβαιώσω ότι η εντύπωσις θα είναι πράγματι ως την παριστά ο Λόρδος Κώρζον και να σας επισύρω την προσοχήν σας επί του γεγονότος ότι η θέσις μου ενταύθα θα καταστή δυσχερής.

ΕΛ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

Γ. Κορδάτου, ό.π., σ. 594

**ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ
ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ.
ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ**

Προτού όμως έλθουμε στην εξέταση των πεπραγμένων της κυβερνήσεως Βενιζέλου, ας στρέψουμε την προσοχή μας σε ορισμένες αξιοσημείωτες ιδεολογικές και υλικές μεταβολές που παρατηρούνται στην Ελλάδα μετά τη μικρασιατική καταστροφή ως την εποχή αυτή. Τα αστικά πολιτικά κόμματα εξακολουθούν να παρουσιάζουν πολλές, τις ίδιες παλιές αδυναμίες και η εσωτερική τους οργάνωση είναι ανύπαρκτη. Τα μέλη τους δεν συνδέονται με πραγματικούς κοινούς ιδεολογικούς δεσμούς ούτε έχουν ένα πρόγραμμα ενέργειας βασισμένο σε μια σοβαρή μελέτη της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας. Τα ονόματα των κομμάτων δεν είναι παρά απλές ετικέτες, σχεδόν διακοσμητικές· αναπτύσσουν τη δραστηριότητά τους προ πάντων στον κλειστό χώρο της πολιτικής, και ευκαιριακά μόνο απασχολούνται με τα κοινωνικά προβλήματα, όταν αυτά έχουν γίνει πια καυτά. Οι πολίτευόμενοι έχουν μόνο τη δυνατή φιλοδοξία να διευθύνουν τα κοινά της χώρας και οι αντίπαλοι αρχηγοί κομμάτων δεν διστάζουν, κάποτε, για να κερδίσουν τις ψήφους, να υπερθεματίζουν σε δημαγωγική πλειοδοσία. Κάθε κόμμα χρωματίζεται περισσότερο από την προσωπικότητα και πολύ λίγο από τις αρχές του. Κάθε αρχηγός περιβάλλεται συνήθως από μια καμαρίλα πολιτευομένων, που αποτελούν μια κλειστή ομάδα και οι οποίοι εμποδίζουν την ανάδειξη νέων στελεχών. Τελικά μεταβάλλονται σε επαγγελματίες πολιτικούς. Αισθητή μεταξύ αυτών είναι η παρουσία κυρίως νομικών, η «δικηγοκρατία» και η απουσία αντιπροσώπων των μικροεισοδηματιών, αγρωτών, εργατών, μισθωτών και μικροιδιοκτητών. Πολλοί πολίτευόμενοι φιλοδοξούν να είναι οι εκλεκτοί, οι οποίοι θα διαχειριστούν τις τύχες του λαού, αλλά δεν διαθέτουν τον χρόνο τους να εγκύψουν στις ανάγκες του, στις ανησυχίες του, στα προβλήματά του, να τα διερευνήσουν και να δώσουν τις αρμόζουσες λύσεις. Τον λαό τον θυμούνται και τον επισκέπτονται στην περιφέρειά του μόνον όταν είναι παραμονές εκλογών και έχουν την ανάγκη της ψήφου του. Πραγματική επαφή εκλεξιμών και εκλογέων δεν υπάρχει. Έτσι ο βουλευτής δεν ασχολείται σοβαρά με τα γενικά προβλήματα της εκλογικής του περιφέρειας και του έθνους, αλλά με τις ποικίλες ατομικές υποθέσεις των ψηφοφόρων του. Η συναλλαγή είναι το θανάσιμο μικρόβιο που μολύνει την πολιτική ζωή του τόπου και γενικά δηλητηριάζει τον κρατικό οργανισμό και διαφθείρει την υπαλληλική τάξη. Η κατάσταση αυτή απογοητεύει τους σοβαρούς και τίμιους ανθρώπους που θέλουν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο έθνος. Ο Αλεξ. Παπαναστασίου κατά τη διάρκεια της δικής του στη Λαμία για το «Δημοκρατικό μανιφέστο», που είχε δημοσιεύσει στις 12 Φεβρουαρίου 1922 κατά της πολιτικής πορείας του Δημ. Γούναρη, σε συνέντευξή του προς το περιοδικό «Δελτίον των Φιλελευθέρων» της Νέας

Υόρκης δήλωνε: «η κακή τροπή των δημοσίων πραγμάτων στον τόπο μας οφείλεται στην έλλειψη διαπαιδαγωγήσεως του λαού, στην κακή οργάνωση των κομμάτων, η οποία εμποδίζει την επικράτηση των γενικωτέρων συμφερόντων, και στην ανεπαρκή ανάδειξη του δημοκρατικού πνεύματος».

Οι απόστρατοι στρατιωτικοί αποτελούν μια άλλη ομάδα στη νεοελληνική κοινωνία, μια χωριστή ομάδα που μεγαλώνει με το πέρασμα του χρόνου. Πολλοί τοποθετούνται σε διάφορες δημόσιες θέσεις ή σε τράπεζες από το κόμμα που βρίσκεται στην αρχή. Η διείσδυση των στρατιωτικών στο διοικητικό προσωπικό και στο σώμα των κρατικών υπαλλήλων γίνεται ολοένα και πιο συχνή μετά την αποτυχία των διαφόρων επαναστατικών κινημάτων και την αποπομπή των αξιωματικών που ιδεολογικά ανήκουν στη νικημένη μερίδα. Έτσι νομικοί και αξιωματικοί δεσπόζουν στην πολιτική ζωή της χώρας.

Η αντιμετώπιση των εσωτερικών προβλημάτων της χώρας γίνεται με ελαττωματικό διοικητικό μηχανισμό, επηρεασμένο από τις επιδράσεις των πολιτικών κομμάτων, γιατί οι διορισμοί των περισσότερων υπαλλήλων γίνονται από τα κόμματα μετά την άνοδό τους στην αρχή. Τότε μάλιστα ο κάθε δυνατός πολιτικός φροντίζει να βάλει όσο περισσότερους μπορεί από τους οπαδούς του σε μικρές ή μεγάλες θέσεις. Ο αδιάβλητος διαγωνισμός ως μέσον επιλογής δεν συνηθίζεται.

Πολλοί από τους υπαλλήλους δεν έχουν ούτε τα κατάλληλα προσόντα ούτε και συνείδηση των υποχρεώσεών τους απέναντι στον κοινό πολίτη. Η διεκπεραίωση των ζητημάτων, ιδίως στην πρωτεύουσα, που είναι μια αυτονόητη φυσική λειτουργία της κρατικής μηχανής, γίνεται με βραδύ ρυθμό ή καθυστερεί. Πρέπει να ενδιαφερθεί ο ίδιος ο πολίτης για την τύχη ενός ζητήματός του και να το παρακολουθήσει από γραφείο σε γραφείο ή -για να είναι πιο ασφαλής- να βάλει τους βουλευτές ή κομματάρχες της περιφέρειάς του να φροντίσουν για την επίλυσή του. Και οι υπάλληλοι εξυπηρετούν τους πολιτικούς είτε από φόβο είτε και από κολακεία, για να βελτιώσουν τη θέση τους ή να πετύχουν μια μετάθεση σε καλύτερη θέση. Η βουλευτοκρατία είναι το πιο χαρακτηριστικό φαινόμενο της πολιτικής ζωής. Η κατάσταση αυτή δεν απαλλάσσει από τις ευθύνες του και τον ίδιο τον λαό, ο οποίος δεν ζυγίζει ενσυνείδητα το βάρος της ψήφου του, όταν πρόκειται να εκλέξει και να στείλει στο κοινοβούλιο τους άξιους για το έθνος αντιπροσώπους του.

Απ. Βακαλόπουλου, ό.π., σσ. 378-380

Συμπληρωματικό Κείμενο 12

ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ

Η μικρασιατική καταστροφή έφερε ένα τρομερό κλονισμό, ιδίως στην πολιτική ζωή της χώρας, του οποίου οι κραδασμοί θα εξακολουθήσουν να είναι αισθητοί για πολλά χρόνια. Το τραγικό όμως τέλος μιας εκστρατείας, που έφερε στο χείλος του γκρεμού ολόκληρο το έθνος, δεν προκάλεσε καμιά

ανανέωση στα παλιά πολιτικά κόμματα ούτε ως προς τη συγκρότησή τους, ούτε ως προς τις αντιλήψεις τους, ούτε ως προς τις συνήθειές τους.

Ό,τι χαρακτηρίζει την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας μετά την καταστροφή του 1922 και την ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών και ελληνοβουλγαρικών πληθυσμών είναι η εγκατάλειψη της Μεγάλης Ιδέας και η αλλαγή της στάσης της απέναντι της Τουρκίας. Λίγα μάλιστα χρόνια αργότερα, στα 1930, όπως θα ιδούμε, ο Βενιζέλος αντιμετωπίζοντας με ρεαλισμό τη νέα πραγματικότητα, έχει το θάρρος ν' αφηγήσει τις πικρές αναμνήσεις του παρελθόντος και να κλείσει με την Τουρκία σύμφωνο φιλίας. Η μόνη επιθυμία των ελληνικών κυβερνήσεων είναι να διατηρήσουν τα κεκτημένα· η πολιτική της δηλαδή είναι σαφώς αμυντική. Η προσοχή τους κυρίως στρέφεται προς τα βόρεια σύνορα. Μολαταύτα οι ελληνικές κυβερνήσεις, θεωρώντας ότι τα πλαίσια της Κοινωνίας των Εθνών τους εξασφαλίζουν απερίσπαστη και ειρηνική διαβίωση, παραμελούν τον εκσυγχρονισμό των στρατιωτικών όπλων και την κατασκευή σοβαρών οχυρωματικών έργων. Άλλωστε έχουν ν' ασχοληθούν με μεγάλα και σοβαρά εσωτερικά προβλήματα και ιδίως με το περιλάλητο και μεγαλύτερο προσφυγικό ζήτημα που αντιμετώπισε ποτέ σύγχρονο κράτος.

Απ. Βακαλόπουλου, ό.π., σσ. 380-381

Συμπληρωματικό Κείμενο 13

ΟΙ ΦΙΛΟΔΟΞΟΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΙ ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΙ ΜΕ ΤΙΣ ΦΙΛΟΔΟΞΙΕΣ ΤΟΥΣ

ΕΔΩΣΑΝ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΜΑΧΑΙΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Η πρώτη δημοκρατική κυβέρνηση του Αλεξ. Παπαναστασίου, η οποία έμεινε στην αρχή 4 μήνες και 7 ημέρες, έλαβε μεταξύ άλλων και τα εξής μέτρα: φρόντισε για τις συντάξεις των στρατιωτικών, θυμάτων πολέμου, και ψήφισε τον νόμο για την εκτέλεση μεγάλων υδραυλικών έργων στη Βόρεια Ελλάδα. Ο Παπαναστασίου είναι ουσιαστικά και ο ιδρυτής του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Δεν πρόλαβε όμως ν' αντιμετωπίσει ορισμένα ζητήματα κοινωνικής φύσης, για τα οποία πραγματικά αγωνιζόταν με όλες τις δυνάμεις, όπως π.χ. τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας, καθώς των ημερομισθίων των εργατών, τα οποία ήταν πολύ χαμηλά. Η κατάσταση αυτή είχε δημιουργήσει ήδη τη δυσφορία των εργαζομένων, η οποία επί της κυβερνήσεώς του εκδηλώθηκε με σειρά απεργιών. «Δυστυχώς, ομολογεί ο παπαναστασιακός Νίκος Καστρινός, οι στρατιωτικοί εκείνοι που έπαιξαν πρωτεύοντα ρόλο στην εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας, εκείνοι πρώτοι, για να ικανοποιήσουν τις φιλοδοξίες τους, δώσανε την πρώτη μαχαιριά κατά της δημοκρατίας: Πάγκαλος, Κονδύλης, Χατζηκυριάκος».

Απ. Βακαλόπουλου, ό.π., σ. 374

Συμπληρωματικό Κείμενο 14

ΤΟ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ ΜΕΤΑ ΤΟ 1923

Την εποχή αυτή το κομμουνιστικό κόμμα, ύστερ' από αλληπάλληλες ενδοκομματικές διενέξεις, εισέρχεται στην πολιτική κονίστρα, αντιμέτωπο των αστικών κομμάτων, και επωφελείται από την αρρυθμία και ακαταστασία της πολιτικής και οικονομικής ζωής, που την επιδεινώνουν τα αλληπάλληλα στρατιωτικά κινήματα, και από την εκκρεμότητα των μεγάλων κοινωνικών προβλημάτων, για να διαδώσει τις νέες ιδέες και αρχές του και να προπαγανδίσει το διεθνιστικό του πρόγραμμα.

Απ. Βακαλόπουλου, ό.π., σ. 375

Συμπληρωματικό Κείμενο 15

Η ΓΕΡΟΥΣΙΑ

Μεταξύ των πρώτων μελημάτων του Ελ. Βενιζέλου υπήρξεν η συγκρότηση της Γερουσίας, του δευτέρου, δηλαδή, Νομοθετικού σώματος το οποίον προέβλεπε το Σύνταγμα του 1927, και η εκλογή οριστικού προέδρου της Δημοκρατίας. Την 16ην Ιανουαρίου 1929 εδημοσιεύετο ο Νόμος 3786 δια του οποίου προεβλέπετο ότι η Γερουσία θα απετελείτο από 120 γερουσιαστές, εκ των οποίων οι 92 θα εξελέγοντο από τον λαόν, οι 18 από τας επαγγελματικές τάξεις, δια των οργανώσεων αυτών, και οι 10, οι «αριστίνδην», θα εξελέγοντο από τους βουλευτάς και τους 110 γερουσιαστές συνερχομένους εις κοινήν συνεδρίασιν. Η θητεία των υπο του λαού εκλεγομένων γερουσιαστών θα ήτο εννεαετής, αλλά το τρίτον εξ' αυτών θα ανανεούτο ανά τριετίαν. Η θητεία των 18 θα ήτο τριετής, ενώ η θητεία των «αριστίνδην» θα διήρκει όσον και η βουλευτική περίοδος.

Δια την εκλογήν των 92 γερουσιαστών προεβλέπετο η εφαρμογή ως εκλογικού συστήματος μιας ιδιούτου αναλογικής. Ο Βενιζέλος, προβλέπων, ότι και κατά τας γερουσιαστικές εκλογάς θα ελάμβανεν ίσην, αν όχι μεγαλύτεραν πλειοψηφίαν, από εκείνην των βουλευτικών, ηθέλησε να διασφαλίση την εκλογήν και γερουσιαστών της αντιπολιτεύσεως.

Γρ. Δαφνή, ό.π., τόμος Β', σ. 375

Συμπληρωματικό Κείμενο 16

ΚΡΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΒΟΛΗ ΠΛΑΣΤΗΡΑ ΚΑΙ ΓΟΝΑΤΑ ΩΣ ΓΕΡΟΥΣΙΑΣΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛ. ΒΕΝΙΖΕΛΟ

Η θέσις που υπεστήριζεν ο Βενιζέλος επί του θέματος των εκτελέσεων απέδιδε την ιστορικήν πραγματικότητα. Αλλ' ο αρχηγός των Φιλελευθέρων είχεν επανέλθει εις την ενεργόν πολιτικήν αποδοκιμάσας τον κυβερνήσαντα από το 1922 μέχρι του 1928 βενιζελισμόν. Η νέα γραμμή που εφάνη διατεθειμένος να χαράξη προϋπέθετεν αποδέσμευσιν από τας πράξεις των κυβερνήσεων της εξαετίας. Απεδέχετο μόνον την πολιτειακήν μεταβολήν, με την ιδίαν

δικαιολογίαν που την απέστεργε το 1924. Ο τόπος δεν ημπορούσε να βασιτάξη την πολυτέλειαν των πολιτειακών κρίσεων. Δια ποίον λόγον λοιπόν, όλως αιφνιδίως, μετέβαλε στάσιν και απεφάσισε, δια της προβολής των Πλαστήρα και Γονατά, να προκαλέση τον αντιβενιζελισμόν, τον οποίον, επιμόνως και από του 1924, προσεπάθει να κατευνάση; Η εξήγησις ήτο απλή. Ο Ελ. Βενιζέλος εθεώρησε τον αντιβενιζελισμόν νεκρόν μετά την 19ην Αυγούστου. Τον Π. Τσαλδάρην δεν τον υπελόγιζεν ως σοβαρόν αντίπαλον. Επίστευσεν ότι η γεφύρωσις του χάσματος είχεν επέλθει.

Ότι ο ελληνικός λαός θα επεδοκίμαζε κάθε ενέργειάν του. Ως εκ τούτου απεφάσισε να καταπραύνη την αδιάλλακτον πτέρυγα του βενιζελισμού. Η αποκατάστασις των Πλαστήρα και Γονατά, όπως προηγουμένως του Οθωναίου, ο οποίος είχεν επαναφερθή εις την ενέργειαν και τεθή επί κεφαλής του στρατού, των προσώπων, δηλαδή, που είχαν θυσιασθή εις τον βωμόν της συνεργασίας με τον αντιβενιζελισμόν από τους ηγέτας των δημοκρατικών κομμάτων, ήτο πράξις εξευμενισμού των αδιαλλάκτων του βενιζελισμού, που δεν είχαν εγκρίνει την συνεργασίαν. Η αντινομία ήτο προφανής. Ο Βενιζέλος, επιδιώκων τον κατευνασμόν, απεδοκίμαζεν εκείνους που τον είχαν επιτύχει και εκαλόπιανε τους αδιαλλάκτους του στρατοπέδου του. Αλλ' οι αδιάλλακτοι αυτοί επρωτοστάτησαν εις την επάνοδόν του, μαζί με τους ουδετέρους. Εις τας εκλογάς της 19^{ης} Αυγούστου ενεφάνισεν εις το προσκήνιον τους δευτέρους. Μετά την καταπληκτικήν επιτυχίαν του ηθέλησε να προωθήση και τους πρώτους. Το αποτέλεσμα ήτο να χάση την συμπάθειαν των ουδετέρων και να δώση όπλα εις τους αδιαλλάκτους αντιβενιζελικούς. Ο Βενιζέλος, έλεγον, είναι αμετανόητος. Καμία συνεννόησις μαζί του δεν είναι δυνατή.

Γρ. Δαφνή, ό.π., τ. Β', σσ. 14-15

Συμπληρωματικό Κείμενο 17

Ο ΑΛ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΤΗΓΟΡΕΙ ΤΟΝ ΕΛ. ΒΕΝΙΖΕΛΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΜΙΞΗ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΣΤΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΓΙΑ ΤΟ ΟΤΙ ΚΑΘΙΕΡΩΣΕ ΤΟ 1928 ΕΝΑΝ ΕΚΛΟΓΙΚΟ ΝΟΜΟ ΤΗΣ ΑΡΕΣΚΕΙΑΣ ΤΟΥ

Στις 14 Αυγούστου 1932 δημοσιεύει ανοιχτή επιστολή προς τον πρωθυπουργό Βενιζέλο στον οποίο επιρρίπτει την ευθύνη της ανάμιξης των στρατιωτικών στην πολιτική. «Η διαφωνία μας, λέγει, είναι ριζική. Δια να σας είπω καθαρά και ξάστερα αυτή συνίσταται εις το ότι σεις θέλετε την δημοκρατίαν Βενιζελικήν και ως τοιαύτην μόνον την συμπαθείτε. Δημοκρατικός υπό την κυρίαν σημασίαν της λέξεως ουδέποτε υπήρξατε εις το παρελθόν ούτε και τώρα είσθε. Μεταχειρίζεσθε απλώς τους όρους Δημοκρατία και Δημοκρατισμός.

Συνεχίζων λέγει: «Κατεπατήσατε την δημοκρατίαν το 1928 δια να καθιερώσετε αυθαίρετως ένα εκλογικόν νόμον της αρεσκείας σας.

Αντιθέτως εγώ και οι συναγωνιστάι μου θέλομεν την δημοκρατίαν εντελώς απρόσωπον, κτήμα όλων των Ελλήνων. Και δι' αυτό ηγωνίσθημεν δια την καθιέρωσίν της και ανπιασσόμεθα με φανατισμόν κατά πάσης επιβολής εναντίον της.

Πιστεύομεν ότι ο Ελληνικός λαός είναι ώριμος δια το δημοκρατικόν πολίτευμα και μόνον με αυτό ημπορεί να ιδή καλυτέρας ημέρας και να δώση το παράδειγμα ιδίως εις την Βαλκανικήν, φιλελευθέρας και ευνομουμένης πολιτείας. Εγώ, ο παλαιός συνεργάτης σας, σας κάμνω έκκλησιν. Αναστηλώσατε το κύρος του πολιτεύματος, τηρήσατε τον όρκον που εδόσατε, οδηγήσατε ταχέως τον στρατόν εις τους στρατώνας και τον λαόν εις τας ελεύθερας εκλογάς. Εάν θέλετε να συνεργήσετε εις την καταπάτησιν του πολιτεύματος, και τον τόπον θα καταστρέψετε και τον πολιτικόν βίον σας θα κηλιδώσετε και θα τον τερματίσετε οικτρώς».

Σε άλλα μεταγενέστερα δημοσιεύματά του ο Παπαναστασίου αποκαλεί τον Βενιζέλον στασιαστή γιατί αναμινγνύει τον στρατό εις την πολιτικήν με την πρόφασιν ότι τάχα κινδυνεύει το δημοκρατικόν πολίτευμα.

Ν. Καστρινού, Αλ. Παπαναστασίου, Ο Αναμορφωτής και η Δημοκρατία, εκδ. Μπάϋρον, σ. 259

Συμπληρωματικό Κείμενο 18

ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΑΛ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΙΑ ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΗΣ 1^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 1935

Κατά το κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935 κοντά στις άλλες συλλήψεις πολιτικών προσωπικοτήτων δημοκρατικών από την κυβέρνηση Παναγή Τσαλδάρη, έγινε και η σύλληψη του αρχηγού της Δημοκρατικής Ένωσης (Αγροτοεργατικού κόμματος) Αλ. Παπαναστασίου, αν και δεν είχε καμία ανάμιξη στο κίνημα εκείνο. Έστειλε, λοιπόν, ο Α. Π. στις εφημερίδες μίαν ανακοίνωση που η δημοσίευσή της επετράπη μόνο στις 17 Μαΐου 1935, ενώ είχε σταλεί στις 4 Μαρτίου και στην οποία έλεγε:

- Τώρα δεν είναι η στιγμή να ζητηθούν ευθύναι. Ό,τι προέχει είναι η σωτηρία της πατρίδος που κινδυνεύει από ένα απηνή και ανόσιον εμφύλιον σπαραγμόν, όμοιον του οποίου η ιστορία μας δεν αναγράφει από της εποχής που οι εμφύλιοι πόλεμοι ενεταφίασαν τον Ελληνισμόν της κλασσικής αρχαιότητος. Το καθήκον κάθε πολίτου είναι να συντρέξη όπως σταματήση η συμφορά. Και η συναίσθησις αυτού του καθήκοντος μου επιβάλλει να είπω τα εξής: Κανείς δεν έχει το δικαίωμα να χρησιμοποιή τας ενόπλους δυνάμεις του έθνους σ' ένα αδελφοκτόνον αγώνα, του οποίου αποτέλεσμα δεν ημπορεί να είναι άλλο από την υποδούλωσιν του ενός μέρους του λαού από το άλλο, τον σφαγιασμόν των τιμιωτέρων συμφερόντων του έθνους. Αλλ' επάνω από τα κόμματα και οιαδήποτε πρόσωπα είναι η Ελλάς, το μέλλον της, η ζωή του λαού της. Και εις το σημείον που έφθασαν τα πράγματα μίαν βλέπω διέξοδον. Να αφεθή πλήρης ελευθερία εις τον πρόεδρον της Δημοκρατίας να σχηματίση από αμερόληπτα πρόσωπα. Κυβέρνησιν εθνικής σωτηρίας, η οποία να αποκτήση την τάξιν και να ενεργήση εκλογάς ελευθέρας. Ας καύσωμεν όλοι το παρελθόν της εμφυλίου διχοστασίας εις τον βωμόν της πατρίδος. Επάνω από όλους η Ελλάς.

Ν. Καστρινού, ό.π., σσ. 176-177

Η ΒΙΑ, Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΛ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

Μετά την παλινόρθωση της Βασιλείας με το ψευδοδημοψήφισμα του ψευτοαντιβασιλιά Κονδύλη ο ιδρυτής της ανατραπείσης δημοκρατίας σε συγκέντρωση των οπαδών του κόμματός του λέγει ότι τα γεγονότα του περασμένου έτους έκαμαν το έτος αυτό (1934) το απαισιώτερο δια το έθνος μας. Η πολιτειακή μεταβολή συνετελέσθη με την βίαν κακοποιών ανθρώπων.

Δια τούτο εθεωρήσαμε καθήκον μας να διαμαρτυρηθώμεν κατά της αυθαιρεσίας της βίας και της νοθείας δια των οποίων επτετεύχθη η τελευταία πολιτειακή μεταβολή. Διότι αν αδιαμαρτυρήτως εγίνοντο αποδεκτά η βία και η νοθεία κανέν από τα δικαιώματα του λαού δεν είναι δυνατόν να είναι εξησφαλισμένον.

Και την ηθικήν αυτήν αντίστασιν έχουν προπαντός υποχρέωσιν να αντιπάρσουν οι πολιτικοί άνδρες άλλως δεν έχουν καμμίαν αξίαν, δεν δύναται να θεωρούνται ηγέται του λαού ο οποίος περιμένει απ' αυτούς να είναι πρόμαχοι των δικαίων του και οδηγεί εις τιμίους αγώνας. Έτσι μόνον ημπορεί να καταστή συνειδησίς των πολιτών ότι η βία, η αυθαιρεσία, η καταπάτησις του δικαίου πρέπει να πατατάσσωνται αμέσως χωρίς δισταγμόν.

Εάν η τελευταία περιπέτεια, ο εξευτελισμός που υπέστησαν το κράτος και ο λαός, η διαρπαγή του Δημοσίου από ανθρώπους της βίας, δεν εδίδαξε, δεν κατέστησε συνειδητόν, ότι κυριώτατον συμφέρον του λαού, πρώτιστον καθήκον του είναι να μη ανέχεται την αυθαιρεσίαν, δεν έχω καμμίαν αμφιβολίαν ότι η υποδούλωσις η πλέον ωμή και η πλέον εξευτελιστική μας αναμένει. Δια να στεφθή η προσπάθειά μας με αποκατάστασιν πραγματικήν και όχι φαινομενικήν των λαϊκών δικαίων πρέπει να κυριαρχήση η αρχή ότι ο στρατός ανηκει εις το έθνος και όχι εις τους αξιωματικούς, ότι η πειθαρχία που αποτελεί το σπουδαιώτερον συστατικόν του στρατού, πρέπει να στηρίζεται εις την υπακοήν του στρατού εις το έθνος, την υποταγήν του εις το κράτος, άλλως όχι μόνον η αξία του στρατού καθίσταται μηδαμινή, αλλ' ακόμη η ύπαρξις του αμφιβόλου σκοπιμότητος αν μη επικινδύνου.

Είμαι υποχρεωμένος να είπω ότι εκείνο που αποκαλούν οι άλλοι συμφιλίωσιν σήμερον, δεν έχει καμμίαν σχέσιν με την πραγματικήν συμφιλίωσιν που προϋποθέτει ελευθέραν συμφωνίαν, ισομίαν, αποκατάστασιν του δικαίου, θεμελίωσιν της εις την ειλικρίνειαν, την αλήθειαν και όχι εις το ψεύδος και την απάτην.

Είναι ανάγκη να γίνη μια επανάστασις, επανάστασις των ψυχών και των πνευμάτων κατά της βίας και της ανηθικότητος και της κομματικής ιδιοτελείας, και της αποσυνθέσεως του κράτους, κατά των δικτατορικών μωρολογίων και του επικινδύνου κομματαρχισμού. Αυτήν την επανάστασιν την φιλικήν, αλλά και σωτηρίαν κηρύσσομεν.

Το καθεστώς το σημερινόν που επεβλήθη κατά τρόπον ανώμαλον, δεν δύναται να αξιολογηθῆσιν από κανένα εφόσον στηρίζεται μόνον εις τας πράξεις των καλπονοθευτών. Αι κύρια γραμμαί του σημερινού μας προγράμματος είναι

εσωτερικώς μεν αποδοκιμασία και καταπολέμησις της βίας και της αυθαιρεσίας, της πολιτικής απιστίας και ασυνεπείας αναστήλωσις του κράτους του νόμου, θεμελίωσις της γαλήνης απόλυτος υποταγή του στρατού εις την θέλησιν της λαϊκής πλειοψηφίας, αποκατάστασις πλήρους λαϊκής κυριαρχίας σύνταξις του πολιτεύματος όσον το δυνατόν περισσότερο επί τη βάσει των δημοκρατικών αρχών, εξωτερικώς δε προσπάθεια παγίωσεως της ειρήνης εις τον κόσμον και ιδίως εις τα Βαλκάνια.

Επιπλέον θα διεξαχθή εκ μέρους μας επίμονος και συνεχής αγών δια την εφαρμογήν του πολιτικού μας προγράμματος το οποίον αποβλέπει εις την συστηματικήν εκ μέρους του κράτους εξύψωσιν των αγροτικών και εργατικών μαζών υπό την ευρυτάτην έννοιαν δηλαδή όλων των βιοπαλαιώντων ανθρώπων εις τους αγρούς και τας πόλεις δια την πραγματοποίησιν κράτους κοινωνικής δικαιοσύνης.

Ν. Καστρινού, ό.π., σσ. 283-284

Συμπληρωματικό Κείμενο 20

ΤΙ ΛΕΕΙ Ο ΑΛΕΞ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΙΑ ΤΟΝ ΒΕΝΙΖΕΛΟ

Το Φεβρουάριο 1934 κατά τον εορτασμό της επετείου του Δημοκρατικού Μανιφέστου στον πανηγυρικό που εξεφώνησε είπε μεταξύ άλλων ο αρχηγός της Δημοκρατικής Ενώσεως:

-Στο αποψινό εορτασμό μας της Δημοκρατίας, πολλοί δεν παρεβρίσκονται για διάφορους λόγους. Όμως είναι και ένας που δεν μετέχει γιατί αναγκαστικά ευρίσκεται μακριά από τας Αθήνας. Είναι ο αρχηγός των φιλελευθέρων ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Τους λόγους που τον κάνουν να παραμένει στα Χανιά, όχι τιμητικούς για τον τόπο μας, τους γνωρίζουμε όλοι. Όμως δεν μπορώ να μην ειπώ αυτά τα λίγα λόγια. Ημπορεί να ευρίσκεται κανείς σε οποιαδήποτε αντίθεσιν πολιτικήν με τον Βενιζέλον και εμείς βρεθήκαμε σε αντίθεσι στο παρελθόν και μπορεί να διαφωνήσουμε και αύριο.

Κανείς όμως δεν έχει το δικαίωμα να μην αναγνωρίση ότι είναι μια κορυφή, μια δόξα για την Ελλάδα, γιατί είναι αυτός που σε μια δύσκολη καμπή της εθνικής μας ιστορίας κατώρθωσε να εξυψώση το κύρος της πολιτείας, να αυξήση και να κάνη αποδοτικώτερες για τον λαό τις λειτουργίες της και να επιβάλη τάξιν, κατώρθωσε να εμπνεύση και να ενθουσιάση το έθνος και να το οδηγήση στους μεγάλους αγώνες της αποκαταστάσεώς του. Γι' αυτό κανείς δεν έχει το δικαίωμα να αρνήται το σεβασμό που του ανήκει και γι' αυτό τις επιθέσεις που έγιναν εναντίον του τις αισθανόμαστε όλοι σαν κτυπήματα εναντίον του έθνους.

Ν. Καστρινού, Αλ. Παπαναστασίου, ό.π., σσ. 261-262

Συμπληρωματικό Κείμενο 21

ΚΡΙΣΗ ΑΛ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΙΑ ΕΛ. ΒΕΝΙΖΕΛΟ

ΜΙΑ ΑΠΟΨΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΒΕΝΙΖΕΛΟ

Σαν θαυμαστής του έργου του Ελευθερίου Βενιζέλου του οποίου υπήρξε συνεργάτης πολλάκις και αντιπολιτευόμενος δεν παραλείπει ευκαιρία για να

εξάρη τις μεγάλες υπηρεσίες που πρόσφερε στο Έθνος ο μέγας πολιτικός και δημιουργός της νέας Ελλάδος. Τούτο όμως δεν τον εμπόδιζε και σε πολλές περιπτώσεις να καυτηριάση δημοσία ορισμένες ενέργειές του στο εσωτερικό γεγονός που προκαλούσε την αγανάκτηση του αρχηγού των φιλελευθέρων και τις διαμαρτυρίες του. Έτσι μετά την παραίτηση της οκταήμερης κυβέρνησης Παπαναστασίου εξαιτίας της διαφωνίας του με το κόμμα των φιλελευθέρων που τον υπεστήριξε να ανέλθη στην εξουσία και τον ανάγκασε κατόπι να παραιτηθή γιατί διεφώνησε στο ζήτημα της άμεσης εφαρμογής του θεσμού των Κοινωνικών Ασφαλίσεων όπως ζητούσε ο αρχηγός της Δημοκρατικής Ενώσεως, την κυβέρνηση ανέλαβε πάλι ο Βενιζέλος, οπότε πάνω στις προγραμματικές δηλώσεις του έγινε πλατιά συζήτηση στη Βουλή την 6^η Ιουνίου 1932. Αγορεύοντας σχετικά ο Παπαναστασίου προβαίνει σε αυστηρό έλεγχο της εσωτερικής πολιτικής των φιλελευθέρων και των κομματικών ελιγμών του για τη συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια του.

Ν. Καστρινού, ό.π., σσ. 258

Συμπληρωματικό Κείμενο 22

ΚΙΝΗΜΑ ΤΟΥ 1935

ΑΠΟΛΟΓΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΣΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ

Εκ των πολιτικών αρχηγών, πρώτος απελογήθη ο Στυλ. Γονατάς. Ούτος εχαρακτήρισε το κίνημα ως εθνοκτόνον. Ηρνήθη ότι είχαν οιαδήποτε ένοχον σχέσιν με την Δημοκρατική Άμυνα, την οποίαν εχαρακτήρισεν ως πολιτικήν και όχι επαναστατικήν οργάνωσιν. Παρεδέχθη ότι διετήρει φιλικάς σχέσεις με τον Ν. Πλαστήραν, αλλ' όχι ότι υπήρχε και ταυτότης κατευθύνσεων. Εχαρακτήρισε την εκτέλεσιν των Εξ ως μοιραίον γεγονός, το οποίον παρά την ιδικήν του εισήγησιν περί απονομής χάριτος, δεν κατέστη δυνατόν να προληφθή. Απέδωσε την παράλειψιν της αμέσου αποδοκίμασίας του κινήματος εις την κατάθλιψιν την οποίαν ησθάνθη εκ της επιμονής της κυβερνήσεως να τον θεωρήση ανεμειγμένον εις το κίνημα και, τελειώνων, εξήτησε την ανεπηρέαστον κρίσιν του δικαστηρίου. Ακολούθως απελογήθη ο Αλ. Μυλωνάς. Υπεστήριξεν ότι ετέλει εν παντελεί αγνοία του κινήματος. Παρεπονέθη δια τον κακόν τρόπον με τον οποίον συνελήφθη, ενώ τηλεφωνικώς είχαν ειδοποιήσει τον υπουργόν των Εσωτερικών ότι τίθεται εις την διάθεσίν του. Εδικαιολόγησεν έτσι το ηθικώς αδύνατον της δια δηλώσεώς του αποδοκίμασίας του κινήματος. Ο Μυλωνάς, διαρκούσης της δίκης, είχαν απευθύνη επιστολήν προς τον ναύαρχον Σακελλαρίου, δια της οποίας διεχώριζε τας ευθύνas του. (Αρχείον Σακελλαρίου).

Τρίτος απελογήθη ο Θεμ. Σοφούλης. Ηρνήθη ότι είχαν οιαδήποτε σχέσιν με την Δημοκρατική Άμυνα. Εξήγησεν ότι η εξαιρετική θέσις την οποίαν κατείχεν εις το Κόμμα των Φιλελευθέρων ωφείλετο όχι εις την προσωπικήν εύνοιαν και εκτίμησιν του Ελ. Βενιζέλου, αλλ' εις την εμπιστοσύνην των στελεχών του κόμματος, τα οποία εξετίμων το παρελθόν του και την ανιδιοτελή

πολιτείαν του. Εχαρακτήρισεν ως απολύτως συκοφαντικές εφευρέσεις τα περί επαναστατικής του δράσεως εις Σάμον.

Εν συνεχεία απελογήθη ο Αλεξ. Παπαναστασίου, ο οποίος υπεστήριξεν ότι, κατά την προ του κινήματος διετίαν, η αρθρογραφία του υπήρξε μετριοπαθής, εξαιρέσει των άρθρων των αναφερομένων εις την απόπειραν κατά του Βενιζέλου. Τα άρθρα όμως αυτά απέβλεπον εις την αποκάλυψιν της αληθείας και τον καταλογισμόν των ευθυνών, που θα είχε, ως συνέπειαν την αποκατάστασιν της ψυχικής ομαλότητος του Ελ. Βενιζέλου, ο οποίος, μετά την απόπειραν, είχε περιέλθει εις τραγικήν ψυχικήν κατάστασιν. Υπεστήριξεν ότι ηθέλησε να μεταβή εις Θεσσαλονίκην δια να ματαιώση το συλλαλητήριον της 3^{ης} Μαρτίου. Εχαρακτήρισε το κίνημα συμφοράν δια την χώραν και είπεν ότι δια του κινήματος ο Ελ. Βενιζέλος εκρημνίσθη οριστικώς από την πολιτικήν ζωήν.

Τελευταίος απελογήθη ο Γεώργιος Καφαντάρης. Ηρνήθη ότι είχε οιαδήποτε σχέσιν με την Δημοκρατικήν Άμυναν. Εξέθεσε τους λόγους δια τους οποίους απεμακρύνθη εκ της οικίας του, μόλις επληροφορήθη την έκρηξιν του κινήματος, και τας ενεργείας του προς τον Παπαναστασίου, ο οποίος συνεφώνησε περί αποστολής τηλεγραφήματος εις τον Βενιζέλον, δια του οποίου θα τον εκάλουν να επενέβαινε και να εματαίωνε την σύγκρουσιν εις τον Στρυμόνα. Απέκρουσεν ως δεινήν μομφήν εναντίον του και την υπόνοιαν μόνον ότι ημπορούσε να συνεργασθή με τον Βενιζέλον δια την ανατροπήν των ελευθέρων θεσμών.

Γρ. Δαφνή, ό.π., τ. Β', σσ. 352-354

Συμπληρωματικό Κείμενο 23

ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΤΩΝ ΠΑΠΟΥΛΑ, ΚΟΙΜΗΣΗ, ΒΟΛΑΝΗ ΤΑ ΘΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ 1935

Μέχρι της 14ης Μαΐου 1935, ότε ήρθη ο στρατιωτικός νόμος, ενώπιον των εκτάκτων στρατοδικείων είχαν παραπεμφθή και δικασθή 1.130 στρατιωτικοί και ιδιώται. Εξ' αυτών κατεδικάσθησαν εις θάνατον 60, εις ισόβια δεσμά 57, εις πρόσκαιρα δεσμά 20 ετών 57 και εις μικροτέρας ποινάς 705. Οι υπόλοιποι απηλλάγησαν. Εκ των εις θάνατον καταδικασθέντων οι 55 είχαν διαφύγει εις το εξωτερικόν. Εκ των πέντε παρόντων οι τρεις, ο επίλαρχος Βολάνης και οι στρατηγοί Παπούλας και Κοιμήσης εξετελέσθησαν. Εις τους υποπλοίαρχον Παπάζογλου και κελευστήν Τριγυράκη, καταδικασθέντας εις θάνατον από το υπό την προεδρίαν του ναυάρχου Οικονόμου έκτακτον στρατοδικείον που εδίκασε τους επαναστάτας του Ναυτικού, εδόθη χάρις.

Οι Παπούλας και Κοιμήσης, μαζί με άλλα ηγετικά στελέχη της Δημοκρατικής Αμύνης, εκρύπτοντο καθ' όλην την διάρκεια της Επανάστασεως και παρεδόθησαν την νύκτα της 11ης Μαρτίου. Ούτοι, μαζί με άλλους αποστράτους, παρεπέμφθησαν ενώπιον εκτάκτου στρατοδικείου του οποίου πρόεδρος είχαν ορισθή ο υποστράτηγος της Αεροπορίας Ρέππας. Το στρατοδικείον, ύστερα από διαδικασίαν εννέα ημερών, κατέδικασεν εις θάνατον τους Παπούλαν και

Κοιμήσιν, άλλους εις ποινάς δεσμών, ειρκτής και φυλακίσεως, αρκετούς δε ηθώωσεν.

Η εις θάνατον καταδίκη των δύο στρατηγών δεν ήτο δίκαια. Εκ της ακροαματικής διαδικασίας δεν είχε προκύψει η ανάμιξις των εις την Επανάστασιν. Ασφαλώς, εγνώριζον ότι προπαρασκευάζετο. Αλλ' η τριμελής Επιτροπή δεν ηθέλησε να έχη επαφήν με την Δημοκρατική Άμυναν. Συνέπεια ήτο, κατά την εκδήλωσιν της Επανάστασεως, να αγνοηθή τελείως η Δημοκρατική Άμυνα. Οι Παπούλας και Κοιμήσης κατεδικάσθησαν εις θάνατον δια την μετάστασιν των από τον αντιβενιζελισμόν εις τον βενιζελισμόν. Αμφότεροι εξ' άλλου εθεωρούντο ότι συνήργησαν εις την καταδίκην των Έξ. Ο Παπούλας ως μάρτυς κατηγορίας, ο Κοιμήσης ως μέλος της Επανάστατικής Επιτροπής.

Η απόφασις δια τους Παπούλαν και Κοιμήσιν εξεδόθη την Μεγάλην Δευτέραν, 22 Απριλίου 1935. Την επομένην, ο Πεσμαζόγλου μετά του Μάξιμου και του υφυπουργού των Στρατιωτικών Κ. Ροδοπούλου προσεπάθησαν να πείσουν τον Κονδύλην να ματαιώση την εκτέλεσιν. Ο Κονδύλης παρέμεινεν αμετάπειστος. Εν συνεχεία, ο μεν Μάξιμος μετέβη δια να συναντήση τον Τσαλδάρην, ο δε Πεσμαζόγλου εξήτησε να παρουσιασθή εις τον πρόεδρον της Δημοκρατίας, δια να επιτύχη την αναβολήν των εκτελέσεων λόγω της Μεγάλης Εβδομάδος, ώστε να εκερδίζετο καιρός. Ο Ζαΐμης του είπεν, ότι δεν ήθελε να αναλάβη ευθύνην, ευχαρίστως όμως θα έβλεπεν τοιαύτην απόφασιν υιοθετουμένην από την κυβέρνησιν. Προς ματαίωσιν της εκτελέσεως εκινήθη και αυτός ούτος ο Ρέππας. Ο Κονδύλης παρέμεινε, μέχρι τέλους. αμετάπειστος. Έτσι, τα ξημερώματα της 24ης Απριλίου, Μεγάλης Τετάρτης, οι δυο στρατηγοί εξετελέσθησαν εις θέσιν κειμένην πλησίον του συνοικισμού Ζωγράφου.

Γρ. Δαφνή, ό.π., τ. Β', σσ. 348-349

Συμπληρωματικό Κείμενο 24

Ο ΕΛ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΔΙΑΛΥΕΙ ΤΙΣ ΦΗΜΕΣ ΓΙΑ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΛΙΝΟΡΘΩΣΗ

Φήμαι δε εκυκλοφόρουσιν ότι και ο Ελ. Βενιζέλος ήτο σύμφωνος δια την παλινόρθωσιν. Τας φήμας ταύτας, αι οποίαι έφθασαν μέχρι Νεαπόλεως, όπου διέμενον οι διαφυγόντες επαναστάται, έφερεν εις γνώσιν του Ελ. Βενιζέλου, εγκατασταθέντος εν τω μεταξύ εις Παρισίους, δια της από 12ης Μαΐου 1935 επιστολής του, ο πλωτάρχης Ζάγκας. Εις την επιστολήν ταύτην του Ζάγκα απήντησεν ο Ελ. Βενιζέλος την 15ην Μαΐου και αφού προέβαινεν εις μιαν ιστορικήν ανασκόπησιν του τρόπου καθ' όν επεβλήθη και εσταθεροποιήθη η αβασίλευτος Δημοκρατία, παρά την υπονόμεισιν που υφίστατο εκ μέρους των βασιλοφρόνων, κατέληγεν: «Αλλά θα ήτο αληθινή καταπρόδοσις του αγώνος τούτου, εάν ημείς ερχόμεθα σήμερον να συμπράξωμεν εις μοναρχικήν παλινόρθωσιν, την οποίαν δια να προλάβωμεν εφθάσαμε να εξεγερθώμεν ενόπλως. Όλον το αίμα που εχύθη κατά την

διάρκειαν του αγώνος τούτου και το αίμα του Παπούλα, του Κοιμήση και του Βολάνη θα επιπέση επί των κεφαλών μας, εάν εγινόμεθα ένοχοι τοιαύτης προδοσίας. Και ο στρατηγός Παπούλας θα ταράσση τον ύπνον μας. Ούτε οι άλλοι δημοκρατικοί αρχηγοί, των οποίων η στάσις ενώπιον του στρατοδικείου είναι ανεξήγητος, είναι δυνατόν να συμπράξουν εις τοιαύτην παλινόρθωσιν. Και αν ακόμη συνέπραττον, η παλινόρθωσις θα ήτο αδύνατον να στερεωθή. Διότι εκείνο που επιζητούν οι αντίπαλοί μας δεν είναι η βασιλευομένη δημοκρατία, αλλ' η επιβολή της δικτατορίας των βασιλικών κομμάτων, την οποίαν νομίζουν ότι θα καταστήσουν ασφαλεστέραν, εάν αποκαταστήσουν εις τον θρόνον ένα κομματικόν αρχηγόν των».

Γρ. Δαφνή, ό.π., τ. Β', σ. 356

Συμπληρωματικό Κείμενο 25

Η ΑΠΟΨΗ ΤΟΥ ΑΛ. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ

Τέλος, ο Αλεξ. Παπαναστασίου, την 26ην Οκτωβρίου 1935, απήυθυνεν έκκλησιν προς τους φορείς των ενόπλων δυνάμεων, όπως επέμβουν και καταστήσουν δυνατόν τον σχηματισμόν μιας αμερολήπτου κυβερνήσεως και την ενέργειαν ενός πραγματικά τιμίου δημοψηφίσματος, το αποτέλεσμα του οποίου θα ανεγνωρίζετο και θα εγένετο αναγκαίως σεβαστον από όλους. Προειδοποιεί δε τους φορείς των ενόπλων δυνάμεων ότι, εάν ήθελον αμελήσει να εκπληρώσουν αυτό το καθήκον, θα εξεγείρετο, αργά ή γρήγορα, ο λαός, δια να διεκδικήση τα δίκαιά του και να καταστήση σεβαστήν την δημοκρατικήν θέλησίν του. Ο Παπαναστασίου τους κατηγορεί διότι ηθέλησαν ούτοι, δια της θετικής ή παθητικής στάσεώς των, να γίνουν οι ρυθμισταί της πολιτικής καταστάσεως, αφού επί των ιδικών των ώμων εστηρίζοντο οι «καταχρασταί της εξουσίας» και τους εκάλει να επέμβουν: 1) Διότι είχαν καταδιώξει τους επαναστατήσαντας συναδέλφους των την 1ην Μαρτίου εν ονόματι της Δημοκρατίας 2) Διότι η πλειοψηφία του λαού ήτο δημοκρατική 3) Διότι η κυβέρνησις είχαν επιβάλει στυγνήν τρομοκρατίαν.

Η προκήρυξις του Παπαναστασίου προεκάλεσε μεγάλην συγκίνησιν εις τους κυβερνητικούς κύκλους. Ο Κονδύλης δεν περιωρίσθη απλώς να συλλάβη τον Παπαναστασίου, την 28^{ην} Οκτωβρίου, και να τον εκτοπίση εις Μύκονον, αλλ' ησθάνθη την ανάγκην και να του απαντήση. Δια δηλώσεών του προσεπάθησε να δικαιολογήση το πραξικόπημα της 10ης Οκτωβρίου, ως αντίδρασιν κατά της «συμμαχίας» των δημοκρατικών με τους κομμουνιστάς. Επίσης εδικαιολόγει τα εναντίον των δημοκρατικών ηγετών μέτρα ως άμυναν της κυβερνήσεως κατά των χρησιμοποιουμένων εναντίον της τρομοκρατικών μεθόδων, ηπειλεί δε ότι θα ελάμβανε και σκληρότερα μέτρα εναντίον εκείνων που απειρώντο να ρίψουν την χώραν «εις την κόλασιν του εμφυλίου σπαραγμού και της δικτατορίας του προλεταριάτου».

Γρ. Δαφνή, ό.π., τ. Β', σ. 377

Η ΔΙΚΗ ΚΑΙ Η ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΤΩΝ ΕΞ

ΕΠΗΡΕΑΖΕΙ ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΠΑΘΗ ΑΚΟΜΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΟ 1928

Δύο εβδομάδας μετά την δημοσίευσιν του νόμου περί συγκροτήσεως της Γερουσίας και τέσσαρας ημέρας μετά την δημοσίευσιν του Διατάγματος δια του οποίου ωρίζετο ότι αι γερουσιαστικά εκλογαί θα διεξήγοντο την 3ην Μαρτίου 1929 (λόγω του βαρυτάτου χειμώνος αι εκλογαί, την 26ην Φεβρουαρίου, ανεβλήθησαν δια την 21ην Απριλίου) εδημοσιεύθη, την 30ην Ιανουαρίου 1929, εις απογευματινήν εφημερίδα, την Εστία, η πληροφορία ότι ο Ελ. Βενιζέλος είχε την πρόθεσιν όπως εκλέξη ως αριστίνδην γερουσιαστήν και τον στρατηγόν Πλαστήραν. Ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος Π. Τσαλδάρης αυθημερόν απηύθυνε προς τον πρωθυπουργόν επιστολήν δια της οποίας τον ηρώτησεν εάν η πληροφορία ήτο αληθής, «δια να κανονίση τα κατ' αυτόν».

Ο Ελ. Βενιζέλος απήντησε, την επομένην, εις τον Τσαλδάρην ότι η κυβέρνησις εις ουδεμίαν είχε καταλήξει επί του θέματος απόφασιν. Αλλά, προσέθετεν, η επιστολή του αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος, εν συνδυασμῷ προς την αρθρογραφίαν μερίδος του αντικυβερνητικού Τύπου, ήγειρε το ζήτημα εάν οι αρχηγοί της Επανάστασεως του 1922 είχαν ακέραια ή μειωμένα πολιτικά δικαιώματα. Επί του σημείου τούτου, συνέχιζεν ο Βενιζέλος, ο δημοκρατικός κόσμος δεν ημπορούσε να έχη τας αυτάς αντιλήψεις με το Λαϊκόν Κόμμα, διότι, επίστευεν ότι η Επανάστασις του 1922 παρά τα ενδεχόμενα σφάλματά της, αναπόφευκτα εις κάθε επανάστασιν, είχε προσφέρει μεγάλας υπηρεσίας εις την πατρίδα, των οποίων κυριωτάτη ητο η ανασυγκρότησις του στρατού. Εκθέτω ταύτα, έλεγεν ακολούθως, διότι εις τον κυβερνητικόν συνδυασμόν Αττικής, πρόκειται να μετέχη ο έτερος των αρχηγών της Επανάστασεως εκείνης, ο στρατηγός Γονατάς. Εάν το Λαϊκόν Κόμμα εφρόνει ότι η δημοκρατική παράταξις δεν έπρεπε να περιλάβη εις το ψηφοδέλιόν της τον στρατηγόν Γονατάν, ηδύνατο να καταγγείλη την ενέργειαν αυτήν ενώπιον της κοινής γνώμης και να επιτύχη την λαϊκήν αποδοκιμασίαν των δημοκρατικών. Ο Βενιζέλος κατέληγε τονίζων ότι όρος δια την οριστικήν κατάπαυσιν των παλαιών παθών ήτο η επίδειξις του αναγκαίου εκατέρωθεν σεβασμού προς τας αρχάς και πεποιθήσεις των αντιπάλων και ότι έλλειψιν τοιούτου σεβασμού θα απεδείκνυεν η αξίωσις όπως «ωρισμένοι πολίται Έλληνες στερηθούν των πολιτικών δικαιωμάτων των, λόγω της εν τω παρελθόντι δράσεως αυτών, ως προς την οποίαν δράσιν η εκτίμησις του δημοκρατικού και μοναρχικού κόσμου διαφέρει ριζικώς».

Η επιστολή του Βενιζέλου δεν παρείχε καμίαν ικανοποίησιν εις τους Λαϊκούς. Ο αρχηγός των Φιλελευθέρων απέφυγε να λάβη θέσιν επί του ζητήματος της εκτελέσεως των Εξ. Κάτι περισσότερο. Προεκάλει τον Τσαλδάρην να ανακινήση δημοσία το ζήτημα, εφ' όσον ωμίλει περί σφαλμάτων αναποφεύκτων εις κάθε επανάστασιν. Ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος απεδέχθη την πρόκλησιν και την 2αν Φεβρουαρίου έγγραφε προς τον Βενιζέλον

ότι «η πλειονότης του ελληνικού λαού, όχι μόνον δεν παραμερίζει, αλλ' έχει πάντοτε υπ' όψιν το σφάλμα εκείνο το συνιστάμενον εις τερατώδες έγκλημα συνταράξαν ολόκληρον τον πολιτισμένον κόσμον». Ο Τσαλδάρης, αφού, συνεχίζων, υπεγράμμιζεν ότι ουδέποτε το Λαϊκόν Κόμμα εσκέφθη να περιορίση τα πολιτικά δικαιώματα των αρχηγών της Επαναστάσεως, αλλά διετήρη την ευχέρειαν να κρίνη την σχετικήν προς αυτούς πολιτικήν της κυβερνήσεως, κατέληγεν ως εξής: «Επιτρέψατέ μοι να φρονώ ότι ο σεβασμός προς τας αρχάς και πεποιθήσεις εκάστου των αντιπάλων είναι αναγκαίος δια την κανονικήν ζωήν του τόπου. Αλλά τα πάθη δεν κατευνάζονται, ενόσω τα διαπραχθέντα σφάλματα, ως σεις τα αποκαλείτε, ακολουθούσι πράξεις των πολιτικών αντιπάλων, αίτινες, έστω και πεπλανημένως, δύνανται να εξηγηθούν ως βράβευσις των εις ταύτας συντελεσάντων χρησιμεύουσαι ούτω εις αναρρίπισιν των παθών».

Το νόημα της επιστολής του Τσαλδάρη ήτο αυτό: Δεχόμεθα να θυσιάσωμεν τους εξ νεκρούς μας δια την λήθην του παρελθόντος, αλλά θα θυσιάσετε και σεις εκείνους που τους εξετέλεσαν. Εάν όχι, μη περιμένετε ότι το Λαϊκόν Κόμμα θα υποστείλη την σημαίαν της αδιαλλαξίας. Ο διχασμός θα συνεχισθή. Το αίτημα του Τσαλδάρη ήτο νόμιμον και λογικόν. Οι συμβιβασμοί χρειάζονται υποχωρήσεις εκατέρωθεν.

Η ανταπάντησις του Βενιζέλου δεν ήτο προωρισμένη να οδηγήση εις τον συμβιβασμόν αυτόν. Εις την προς Τσαλδάρην επιστολήν του, της 3ης Φεβρουαρίου 1929, ουσιαστικώς εδικαίωνε την Επανάστασιν του 1922 δια την εκτέλεσιν των Εξ. Έγραφεν:

«Η εκτίμησις του δημοκρατικού κόσμου προς τους αρχηγούς της Επαναστάσεως εκείνης δεν πρέπει να υποτίθεται ότι αποτελεί εκ μέρους ημών επιβράβευσιν των εν λόγω σφαλμάτων. Δύναμαι να βεβαιώσω υμάς με τον πλέον κατηγορηματικόν τρόπον, ότι ουδείς των πολιτικών αρχηγών της δημοκρατικής παρατάξεως θεωρεί ότι οι ηγέται της πολιτικής, ήτις ηκολουθήθη μετά το 1920, διέπραξαν προδοσίας κατά της πατρίδος ή ότι εν γνώσει ωδήγησαν τον τόπον εις την Μικρασιατικήν καταστροφήν. Δύναμαι μάλιστα να σας βεβαιώσω ότι το επ' εμοί πιστεύω ακραδάντως, ότι θα ήσαν ευτυχείς αν η πολιτική των ωδήγει την Ελλάδα εις εθνικόν θρίαμβον. Πιστεύομεν μόνον, ότι η ακολουθηθείσα μετά το 1920 πολιτική, εις την οποίαν παρέσυρεν αυτούς η πέραν του προσήκοντος μέτρου προσήλωσις των εις την Δυναστείαν, υπήρξεν ολεθρία δια τα συμφέροντα της χώρας. Αλλ' οσονδήποτε βαρεία και αν ήτο η ευθύνη αυτών δια την ακολουθηθείσαν πολιτικήν, ουδείς ηδύνατο, υπό ομαλές περιστάσεις, να σκεφθή ότι το σφάλμα αυτών ηδύνατο να τιμωρηθή δια της τρομεράς ποινής του θανάτου. Η διαφορά όμως ημών από το Λαϊκόν Κόμμα είναι ότι, ενώ τούτο θεωρεί την δίκην και τας επακολουθήσασας αυτήν, ατυχώς, εκτελέσεις ως έγκλημα και δη ως έγκλημα ατιμάζον τους αρχηγούς της Επαναστάσεως, στερούν αυτούς της ακεραίας ασκήσεως των πολιτικών δικαιωμάτων των και εξαλείφον τας μεγάλας υπηρεσίας, τας οποίας ούτοι προσέφερον εις την χώραν, η κρίσις ημών είναι εντελώς διάφορος. Όταν επαναχθή τις δια της φαντασίας εις την εποχήν του φθινοπώρου του 1922 και

αναλογισθή την ψυχολογικήν κατάστασιν εις την οποίαν περιήχθησαν, όχι απλώς οι αρχηγοί της Επαναστάσεως, αλλ' ολόκληρος σχεδόν ο ελληνικός λαός, ενώπιον του τραγικού θεάματος της καθημερινής αφίξεως των λειψάνων του καταστραφέντος στρατού και των μυριάδων του προσφυγικού πληθυσμού και ενώπιον της εκριζώσεως ενός μεγάλου τμήματος του έθνους από τας πατροπαραδότους εστίας του, θα εννοήση πως η δύναμις των πραγμάτων υπήρξεν ισχυροτέρα των πρώτων σκέψεων της Επαναστάσεως όπως παραπεμφθούν οι κατηγορούμενοι ως υπαίτιοι της καταστροφής ενώπιον της Εθνικής Συνελεύσεως. Όταν επί πλέον ληφθή υπ' όψιν ότι οι αρχηγοί της Επαναστάσεως επίστευον ειλικρινώς ότι άνευ της τρομεράς εκείνης τιμωρίας - την οποίαν ουδέν ομαλόν καθεστώς ηδύνατο να διανοηθή- δεν ήτο δυνατόν να ανασυγκροτήσουν τον διαλυθέντα μετά την Μικρασιατικήν καταστροφήν στρατόν, άνευ της ταχείας ανασυγκροτήσεως του οποίου εκινδυνεύομεν να χάσωμεν τας βορείας επαρχίας της Ελλάδος, θα εννοήσετε καλώς, διατί η προς τους αρχηγούς της Επαναστάσεως εκείνης εκτίμησις του δημοκρατικού κόσμου, είναι ριζικώς αντίθετος προς την ιδικήν σας.

Ελπίζω, κύριε Πρόεδρε, η ειλικρινής αυτή εξήγησις να συντελέση όπως οριστικώς γεφυρωθή το χάσμα, το οποίον εχώρισε τόσοσ βαθέως την χώραν. Και μετά την Μικρασιατικήν καταστροφήν δύνανται να ανατείλουν δια την Ελλάδα ευτυχείς ημέραι. Εάν, μετά τας ειλικρινείς αυτάς εξηγήσεις, συνεχίσωμεν την εργασίαν, εις την οποίαν μετά την συγκρότησιν της Οικουμενικής Κυβερνήσεως επεδόθησαν τόσοσ αξιωμαίνως όλα τα πολιτικά κόμματα της χώρας -τα οποία, καίπερ διατηρούντα έκαστον τας διαφόρους αντιλήψεις του ως προς την εκτίμησιν του προσφάτου παρελθόντος και ως προς τον καλύτερον τρόπον παρασκευής ευτυχεστέρου μέλλοντος ενούνται όμως επί του πεδίου της πίστεως αυτών ότι η Ελλάς δεν δύναται να προαχθή παρά μόνον υπό την ανόθευτον λειτουργίαν του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος- ημπορούμεν να είμεθα βέβαιοι ότι θα ανατείλουν ευτυχείς και πάλιν εις την χώραν ημέραι.

Γ. Δαφνή, ό.π., τ. Β', σσ. 11-14

Συμπληρωματικό Κείμενο 27

ΑΔΙΑΛΛΑΚΤΟΙ ΚΑΙ ΣΤΑ ΔΥΟ ΜΕΓΑΛΑ ΚΟΜΜΑΤΑ ΟΞΥΝΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΠΑΘΩΝ

Η υπουργοποίησης των Γονατά και Καραπαναγιώτη -ο τελευταίος ήτο μέλος του καταδικάσαντος τους Εξ Εκτάκτου Στρατοδικείου- προεκάλεσεν εξέγερσιν των αντιβενιζελικών. Το Λαϊκόν Κόμμα, εις ένδειξιν διαμαρτυρίας, απέσχε των εργασιών της Βουλής. Δια της από 10ης Ιουνίου 1929 ανακοινώσεώς του ετόνιζεν ότι η προβολή των προσώπων τα οποία εβαρύνοντο με την εκτέλεσιν των Εξ καθίστα αδύνατον την κατασίγασιν των παθών και την συνεργασίαν του πολιτικού κόσμου. Συγχρόνως, ο αντιβενιζελικός Τύπος εξαπέλυσε σφοδροτάτην επίθεσιν κατά του Βενιζέλου, τον οποίον κατηγορήσεν ότι υπέκυπεν εις πίεσιν των Πλαστήρα και Οθωναίου. Η κατηγορία ήτο αβάσιμος.

Η υπουργοποίηση των Γονατά και Καραπαναγιώτη ευρίσκει εντός του πλαισίου της κινήσεως των αδιαλλάκτων φίλων του Βενιζέλου, όπως τα μέλη της κυβερνήσεως, δια του παρελθόντος των ή δια της νοοτροπίας των, εξασφαλίζουν την αδιαλλαξίαν απέναντι του αντιβενιζελισμού. Διότι υπό των φίλων αυτών, του στενού, δηλαδή, περιβάλλοντος του Βενιζέλου, του οποίου τον πυρήνα απετέλουν οι Γ. Μαρής και Β. Σκουλάς, επιστεύετο, ότι μόνον δια της καλλιέργειας αδιαλλάκτου κλίματος ημπορούσαν να επιτύχουν διαιώνισιν της διακυβερνήσεως της χώρας υπ' αυτών. Ηκολούθουν πολιτικήν πολώσεως. Εντός του στενού τούτου περιβάλλοντος εκινούντο και οι Πλαστήρας και Οθωναίος, χωρίς όμως να ασκούν επιρροήν επί του αρχηγού των Φιλελευθέρων, τουλάχιστον αποφασιστικήν.

Γ. Δαφνή, ό.π., τ. Β', σσ. 18-19

Συμπληρωματικό Κείμενο 28

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΜΙΑΣ ΑΠΟΠΕΙΡΑΣ ΔΟΛΟΦΟΝΙΑΣ

Το έγκλημα της 6ης Ιουνίου 1933 δεν διελευκάνθη από πλευράς αστυνομικής, ανακριτικής, δικαστικής. Και αυτό επέτρεψε να μεταβληθή η απόπειρα εις μύθον, εις τον μύθον που εχρειάζετο ο βενιζελισμός δια να επανέυρη εαυτόν. Η καλλιέργεια του μύθου δεν εχρειάζετο συγκεκριμένα πρόσωπα ως ενόχους. Εχρειάζετο σύμβολα. Ενόχους-σύμβολα. Εάν απεκαλύπτετο ότι η απόπειρα ήτο έργον μιας ανευθύνου οργανώσεως φανατικών αντιβενιζελικών, που εστερούντο κάθε επαφής με την κυβέρνησιν, η καλλιέργεια του μύθου θα καθίστατο εξ αντικειμένου αδύνατος. Η απόπειρα έπρεπε να αποδειχθή έργον της κυβερνητικής παρατάξεως. Δεν εχρειάσθη ιδιαίτερος μόχθος. Η κυβερνώσα παράταξις προσεφέρθη να βοηθήση εις την απόδειξιν της ίδιας ενοχής. Θα έλεγε κανείς ότι ο Τσαλδάρης και οι επιτελείς του επεδίωκαν να ευνοήσουν την ανάπτυξιν του μύθου, που ήτο απαραίτητος δια την νέαν εξόρμησιν του βενιζελισμού. Αι δύο παρατάξεις δεν εχωρίζοντο από ιδεολογικάς αντιθέσεις, επί του κοινωνικού και πολιτικού πεδίου, από την στιγμήν που το Λαϊκόν Κόμμα ανεγνώρισεν ανεπιφυλάκτως την αβασίλευτον δημοκρατίαν. Αλλά και η διάστασις περί την μορφήν του πολιτεύματος είχε καθαρώς συναισθηματικόν χαρακτήρα. Τάσεις προς εγκαθίδρυσιν δικτατορίας υπήρχον εξ' ίσου εις την αντιβενιζελικήν, όσον και εις την βενιζελικήν παράταξιν. Θα ήτο, κατά συνέπειαν, δύσκολον εις τον βενιζελισμόν να κρατήση τον αγώνα, εάν η απόπειρα δεν του προσέφερε τον μύθον που εχρειάζετο και εάν ηκυβέρνησις δνε προσεφέρετο εις την καλλιέργειαν του μύθου.

Η απόπειρα της 6ης Ιουνίου δεν εστρέφετο μόνον κατά του Ελ. Βενιζέλου αλλά και κατά του αντιβενιζελισμού. Η προσωπικότης του αρχηγού των Φιλελευθέρων συνεκράτει τα δυο κομματικά συγκροτήματα, που, μετά την Μικρασιατικήν καταστροφήν, θα έπρεπε να λάβουν τας διαστάσεις που τους έδιδον αι νέαι κοινωνικά και πολιτικά συνθήκαι της χώρας. Ο θάνατος του Βενιζέλου θα ήτο και θάνατος του αντιβενιζελισμού. Αυτό διέφυγεν από τους συλλαβόντας την ιδέαν της δολοφονίας του Κρητός πολιτικού. Όπως και ο

τερματισμός της υποθέσεως της αποπείρας, δια της ανακαλύψεως και τιμωρίας όλων των ενόχων, θα απεστέρει τον βενιζελισμόν του νέου μύθου, του νέου συνθήματος. Ο Τσαλδάρης έχασε την ευκαιρίαν και, έτσι, η απόπειρα έγινεν αιτία μιας θλιβεράς τραγωδίας.

Γ. Δαφνή, ό.π., τ. Β΄, σσ. 347-348

Συμπληρωματικό Κείμενο 29

ΠΩΣ ΑΝΤΕΔΡΑΣΑΝ ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΠΙΒΟΛΗ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ 4^{ΗΣ} ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ

Αντίδρασις κατά της δικτατορίας εξεδηλώθη την επομένην εκ μέρους των κομμάτων. Ιδίως των μικρών και των αντιβενιζελικών. Το Κόμμα των Φιλελευθέρων έδειξεν εις την αρχήν εφεκτικήν στάσιν. Τούτο ωφείλετο και εις την ελπίδα που είχεν ο Σοφ. Βενιζέλος ότι ήτο δυνατόν ο Μεταξάς να τηρήση τον λόγον του εις το ζήτημα της επαναφοράς των αποτάκτων, και εις την ιδιοσυγκρασίαν του Θεμ. Σοφούλη, ο οποίος, ευρισκόμενος προ τετελεσμένων γεγονότων, δεν ηρέσκετο εις σπασμωδικάς κινήσεις. Οι άλλοι όμως πολιτικοί αρχηγοί, Καφαντάρης, Παπανδρέου, Παπαναστασίου, Μυλωνάς και τα μέλη της διοικούσης επιτροπής του Λαϊκού Κόμματος Κ. Τσαλδάρης, Πέτρος Ράλλης και Β. Σαγιάς, συνήλθον το απόγευμα της 5ης Αυγούστου εις σύσκεψιν και συνέταξαν έντονον διαμαρτυρίαν απευθυνομένην προς τον βασιλέα και τον Μεταξάν, δια της οποίας ηξίου την ταχίστην αποκατάστασιν των συνταγματικών ελευθεριών. Την επομένην δε όλοι, πλην του Παπανδρέου, παρουσιάσθησαν εις τον βασιλέα και διετύπωσαν προφορικώς διαμαρτυρίαν δια το πραγματοποιηθέν πραξικόπημα. Ο βασιλεύς τους παρέπεμψεν εις τον Μεταξάν. Οπότε ο Καφαντάρης του είπεν: «Ο κ. Μεταξάς, Μεγαλειότατε, δεν είχεν ποτέ δύναμιν να κινήση και τον μικρόν δάκτυλον εναντίον των ελευθεριών του τόπου. Σεις του εξεχωρήσατε την δύναμίν σας ιδικόν σας έργον είναι. Δι' ό,τι συμβή σεις μόνον θα είσθε υπεύθυνος. Άλλον ημείς δεν γνωρίζομεν».

Ετέρα ενέργεια, πλησίον του βασιλέως, υπήρξεν η επιστολή την οποίαν του απηύθυνε, την 24ην Αυγούστου 1936, εκ Σήμεριγκ της Αυστρίας, ο Ι. Θεοτόκης, ευθύς ως επληροφορήθη την έκδοσιν του διατάγματος περί διαλύσεως των κομμάτων. Εις την επιστολήν ταύτην έγγραφε προς τον βασιλέα ότι ο Μεταξάς εβίασε την λύσιν της δικτατορίας ευθύς μετά την συμφωνίαν με τον Σοφούλην, παρουσιάσας τον κομμουνιστικόν κίνδυνον ως επικρεμάμενον. Και συνέχιζεν: «Η Υμετέρα Μεγαλειότης ενέδωκε, σφάλμα μέγιστον, Μεγαλειότατε, το οποίον εγώ χαρακτηρίζω δια της φράσεως «πήδημα εις το κενόν», και δια της τοιαύτης πράξεως ανετρέψατε άρδην όλας τας προς τον ελληνικόν λαόν υποσχέσεις Σας, τας οποίας κατά τον επισημότερον τρόπον εδώκατε, όταν ημείς ηδυνήθημεν να επιστρατεύσωμεν εθνικώς την Ελλάδα, κατά τον παρελθόντα Νοέμβριον, και επετύχομεν πράγματι η Ελλάς να Σας δεχθή με ένα πανελλήνιον παλμόν ενθουσιασμού και παλμόν ελπίδος. Έκτοτε, Μεγαλειότατε, τι επράξατε; Συνεχώς ηκολουθήσατε τας συμβουλάς του κακού σας συμβούλου, οσάκις ηρωτήθημεν, επράξατε το αντίθετον, και εις διάστημα

οκτώ μηνών, αφού εδοκιμάσατε όλους τους αστοχωτέρους πειραματισμούς διακυβερνήσεως της χώρας, εφθάσατε εις την δικτατορίαν, με δικτάτορα τον πολιτικόν όστις επανειλημμένως απεδοκιμάσθη υπό του ελληνικού λαού και εις τον οποίον εδώκατε προηγουμένως επί τρίμηνον τον καιρόν να κυβερνήση, δια να αποδείξη και εμπράκτως την αδεξιότητα εις όλα τα πεδία, και αφού όλα αυτά συνετελέσθησαν, τώρα Σας έπεισε, Μεγαλειότατε, ότι η σωτηρία έγκειται εις την διάλυσιν των κομμάτων δια διατάγματος, ως εάν τα κόμματα να ήσαν τίποτε πράγματα τα οποία θεληματικώς και κατά βούλησιν να συγκροτή ή να διαλύη κανείς... Δεν υπάρχει κατ' εμέ, Μεγαλειότατε, παρά εν και μόνον μέσον διεξόδου από το αδιέξοδον εις το οποίον φέρεσθε, αλλ' εις το οποίον φέρετε και την Ελλάδα, και τούτο είναι να δώσητε Υμείς, όχι η δικτατορία Σας, αμέσως ένα Σύνταγμα εις την χώραν. Όταν γράφω αμέσως, εννοώ μετά δυο ή τρεις εβδομάδας, και δύναται μια ολιγομελής επιτροπή εκ νομικών εντός τριών εβδομάδων το πολύ, να σας εκπονήση εν Σύνταγμα συγχρονισμένον, χωρίς να ευρύνη τα βασιλικά δικαιώματα. Θα δώσητε Υμείς το Σύνταγμα με ένα διάγγελμα προς τον Ελληνικόν Λαόν, θα σχηματίστηκε αμέσως μιαν πραγματικώς υπηρεσιακήν κυβέρνησιν και όχι κυβέρνησιν από ένα άθροισμα αποτυχόντων πολιτικών, καιροσκοπόντων φιλοδόξων κα επαγγελματικών ασημοτήτων, και η κυβέρνησις αυτή θα καλέση τον λαόν εις νέας εκλογάς με το πλειοψηφικόν και με ευρυτάτην περιφέρειαν και τότε θα προέλθη πράγματι μια αντιπροσωπεία, η οποία θα δυνηθή να δώση μίαν σταθεράν κυβέρνησιν εις την χώραν μας και θα δυνηθήτε και Υμείς, Μεγαλειότατε, να επανέλθητε εντός των πλαισίων της Βασιλευομένης Δημοκρατίας, όπως την ωνειρεύθησαν όλοι οι καλοί πατριώται και όπως, φαντάζομαι, και Υμείς την επιθυμείτε». [Αρχείον Αντων. Λιβιεράτου].

Γ. Δαφνή, ό.π., τ. Β', σσ. 423-425